

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

ПМУ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ПГУ

Филологическая серия
Издается с 1997 года

№ 2 (2019)

Павлодар

МАЗМҰНЫ**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ**

Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВОО постановке на учет, переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ 17026-Ж

выдано

Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Тематическая направленностьпубликация материалов в области истории,
правоведения и общественных наук**Бас редакторы – главный редактор**

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Демесинова Г. Х., *к.ф.н., доцент*

Ответственный секретарь

Шахметова Н. А., *к.ф.н.,**ассоц.проф. (доцент)***Редакция алқасы – Редакционная коллегия**Брицын В. М., *д.ф.н., профессор (Украина)*Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*Жусип К. П., *д.ф.н., профессор*Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*Казиминова И. А., *ст. науч. сотр. НАН, Украина*Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*Ыскак Д., *д.ф.н., профессор*Хасанулы Б., *д.ф.н., профессор*Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна

Абдимомынов Е. Б.Білім берудің қазіргі технологиялары: дәстүрлі әдіс пен жаңаша көзқарас
(ЖОО-да М. Әуезовтің әңгімелерін оқыту негізінде) 12**Айкенова Р., Омарова С. К., Искакова Ж. М.**Инновациялық технологияларды қолдану арқылы
көп тілді тұлғаларды дайындау 27**Акошева М. К.**

Семантиканың стратификациясы мәселесіне орай 34

Алиева А. А.V және VI сыныптарда ағылшын тілі сабақтарында жазбаша сөйлеу
дағдыларын дамыту үшін жаттығуларды жіктеу 41**Ахметова А. А., Дүкембай Г. Н.**

Тиімді білім беру құралы ретінде кеңейтілген шындық 48

Ахметова А. А., Ниязова А. Е.

Посткеңестік елдердегі тіл саясаты 54

Аязбаева Б. Қ.

Тілді көркем мәтін негізінде оқыту 64

Балмагамбетова Ж. Т., Искажимова А. К.

Термин және терминология тіл теориясының категориялары 72

Балмагамбетова Ж. Т., Стеничкина Т. В.Қазіргі публицистикалық дискурстағы қазақ тілді бірліктердің
қолданысын талдау 81**Беркінбаева Г. О., Исаева Ж. И.**Жоғарғы сынып оқушыларының сөз мәдениетін
қалыптастырудағы диалогтік қарым-қатынастың маңызы 89**Даутова Г. Р., Султан Е.**Формирование казахского исторического эпоса и
особенности персонажей 97**Демежанов Т. М., Дюсекенева И. М.**Шекспир шығармашылығын 9 сыныпта оқу барысында оқырман
құзыреттілігін қалыптастыру 108**Досанова А. М., Шойбек А. Ж.**Шетелдік студенттердің Қазақстандық ЖОО жағдайына бейімделуі және
олардың мәселелерінің ерекшелігі 117**Дүйсекова К. К., Джунусбаева М. Қ.**Халықаралық құқықтық мәтіндерді аударудың
лингво – мәдени факторлары 124**Жеткенбай Л., Шәріпбай А., Бекманова Г., Қажымұхан Д., Каманур У.**Қазақ және түрік тілдер етістігінің морфологиялық
ережелерін салыстыру 133

Жорокпаева М. Д., Муканова К. К., Курмамбаева К. С.	
Шет тілі ретінде қазақ тілін оқыту	143
Жұмабекова Б. Қ., Қайырбаева А. Қ.	
Үндеулі айтылымдардың салғастырмалы аспектідегі типологиялық ерекшеліктері	150
Жумабекова Д. А., Зейнулина А. Ф.	
Кітапхананың ақпараттық іс-әрекетіндегі маркетинг	157
Жунусова Ж. Н., Тельмурзаева А. С.	
Орыс және қырғыз тілдеріндегі «бас» соматикалық компоненті бар фразеологиялық бірліктердің сипаты	163
Жүсіп Қ. П., Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н.	
Мәшһүр Жүсіптің шеберлігі	174
Зейнулина А. Ф., Ибраева А. Т.	
Қазақ романдарының қалыптасуы және оны дамытудағы Жүсіпбек Аймауытовтың ролі	182
Ибраева А. Т., Жүсіпов Н. Қ.	
Дәстүрлі халық өлеңдерін жүйелеудегі Бекмұрат Уахатовтың ғылыми - көркемдік ұстанымы	192
Искакова Ж. М., Симбаева С. О., Демесінова Л. М.	
Психологизмнің қазақ және шетел әдебиетіндегі даму сипаты	202
Кабулова Г. К.	
Түзету сыныптарындағы оқу сабақтарын барысында мәтінді безендіру механизмдерін пайдалану	208
Қапасова Б. Қ., Елікпаев С. Т.	
Д. Исабековтің туындыларындағы трагизм	221
Қапасова Б. Қ., Елікпаев Т. С.	
Қазақ баспасөзінің тарихындағы Қ. Бекхожин еңбектерінің орны	231
Кыяхметова Ш. А., Арслан А.	
Рухани ізденіс әлемі	244
Личман Е. Ю., Мелехова К. А.	
«Қазақ сюитасы» цикліндегі көркем кеңістіктің феномені П. В. Кузнецова	256
Личман Е. Ю., Раимберген А. И.	
Чуйков С. А. қырғыз бейнесіндегі кескіндеме	263
Личман Е. Ю., Раимберген А. И.	
Қазіргі заманауи өнер тәжірибесінде, қолданбалы өнер ретінде қазақ киіз үйі дәстүрін дамыту	269
Мейрамбаева А. Н.	
Ағылшын тіліндегі эмоционалды және экспрессивті лексиканың қазақ тіліне берілу жолдары	278
Молдахметова С. С.	
Ресей тілінді оқытудағы оқытудың коммуникациялық әдісі	288

Ниязова А. Е., Жаканова Л. С.	
Студенттерді жарнамалық мәтін құрауда оқытудың белсенді әдістері	296
Рахимжанов К. Х.	
Семантикалық белгілерінің көрсеткіші ретіндегі сиқырлы ертегі образдары туралы	303
Саржигитов Е. Т.	
Жыраулар поэзиясын оқыту	313
Сарымбетова А. А.	
Интонация - синтаксистік қатынастарды айқындау құралы	321
Сейденова С. Д., Карагойшиева Д. А., Мусалы Л. Ж.	
Қазақ тектерін талдаудың лингвистикалық аспектілері	331
Смакова Қ., Кулахметова М.	
Қазақстандық әндеріндегі көптілді кодын өзгерту мәселесі	339
Хасенов Б. Р., Адилова А. С.	
Қазақ тілі дыбыстарының архетиптік классификациясы (кіндік-нүкте және үш қоршау ұғымы негізінде)	348
Рахымжанова Г. Р.	
Тіл мәдениетінің аспектілері	364
Бейсенова Ж. С.	
Терминологияның қазіргі заманғы проблемалары туралы	374
Авторларға арналған ережелер	380

СОДЕРЖАНИЕ

Абдимомынов Е. Б. Современные технологии образования: традиционный метод и новый взгляд (на основе изучения в вузах рассказов М. Ауэзова)	12
Айкенова Р., Омарова С. К., Искакова Ж. М. Подготовка полилингвальной личности с использованием инновационных технологий	27
Акошева М. К. К вопросу о стратификации семантики	34
Алиева А. А. Классификация упражнений для развития навыков письменной речи на уроках английского языка в V и VI классах	41
Ахметова А. А., Дукембай Г. Н. Дополненная реальность как эффективный образовательный инструмент	48
Ахметова А. А., Ниязова А. Е. Языковая политика в постсоветских странах	54
Аязбаева Б. К. Обучение языкам на основе художественного текста	64
Балмагамбетова Ж. Т., Искажимова А. К. Термин и терминология как категории теории языка	72
Балмагамбетова Ж. Т., Стеничкина Т. В. Анализ функционирования казахоязычных вкраплений в современном публицистическом дискурсе	81
Беркинбаева Г. О., Исаева Ж. И. Особенности диалога в формировании устной речи учащихся старших классов	89
Даутова Г. Р., Султан Е. Қазақ фольклорындағы тарихи жырдың қалыптасу факторлары: кейіпкерлер бейнесі	97
Демежанов Т. М., Дюсекенева И. М. Формирование читательской компетентности при изучении творчества шекспира в 9 классе	108
Досанова А. М., Шойбек А. Ж. Адаптация иностранных студентов к условиям Казахстанских вузов и особенности их проблем	117
Дуйсекова К. К., Джунусбаева М. К. Лингвокультурные факторы перевода международных правовых текстов	124

Жеткенбай Л., Шәріпбай А., Бекманова Г., Қажымұхан Д., Каманур У. Сравнение морфологических правил глагола казахского и турецкого языков	133
Жорокпаева М. Д., Муканова К. К., Курмамбаева К. С. Обучение казахскому языку как иностранному языку	143
Жумабекова Б. К., Каирбаева А. К. Типологические особенности высказываний с семантикой призыва в сопоставительном аспекте	150
Жумабекова Д. А., Зейнулина А. Ф. Маркетинг в информационной деятельности библиотеки	157
Жунусова Ж. Н., Тельмурзаева А. С. Репрезентация фразеологических единиц с соматическим компонентом «Голова» / «Баш» в русском и кыргызском языках	163
Жусип К. П., Жусупов Н. К., Баратова М. Н. Мастерство Машхур Жусипа	174
Зейнулина А. Ф., Ибраева А. Т. Формирование казахского романа и роль Жусипбека Аймаутова в его создании	182
Ибраева А. Т., Жусупов Н. К. Научно-художественные принципы Бекмурата Уахатова систематизации традиционных народных песен	192
Искакова Ж. М., Симбаева С. О., Демесинова Л. М. Характер развития психологизма в казахской и зарубежной литературе	202
Кабулова Г. К. Использование механизмов декодирования текста на уроках чтения в классах коррекции	208
Капасова Б. К., Еликпаев С. Т. Трагизм в произведениях Д. Исабекова	221
Капасова Б. К., Еликпаев С. Т. Роль трудов Х. Бекхожина в истории казахской журналистики	231
Кыяхметова Ш. А., Арсалан А. Мир духовного поиска	244
Личман Е. Ю., Мелехова К. А. Феномен художественного пространства в цикле «Казахская сюита» П. В. Кузнецова	256
Личман Е. Ю., Раимбергенов А. И. Образ киргизии в живописи С. А. Чуйкова	263
Личман Е. Ю., Раимбергенов А. И. Развитие традиций декоративно-прикладного искусства казахской юрты в современной художественной практике	269
Мейрамбаева А. Н. Способы передачи эмоциональной и экспрессивной лексики английского языка на казахский язык	278

Молдахметова С. С. Коммуникативный метод изучения русского языка как иностранного	288
Ниязова А. Е., Жаканова Л. С. Активные методы создания рекламного текста	296
Рахимжанов К. Х. Об Образах волшебных сказок как воплощении их семантических характеристик	303
Саржигитов Е. Т. Обучение поэзии жырау	313
Сарымбетова А. А. Интонация как средство выражения синтаксических отношений	321
Сейденова С. Д., Карагойшиева Д. А., Мусалы Л. Ж. Лингвистические аспекты анализа казахских фамилий	331
Смакова К., Кулахметова М. Переключение кода многоязычия в казахстанских песнях	339
Хасенов Б. Р., Адилова А. С. Архетипическая классификация звуков казахского языка (на основе понятия центральная точка и тройная ограда)	348
Рахимжанова Г. Р. Аспекты речевой культуры речи	364
Бейсенова Ж. С. О современных проблемах терминологии	374
Правила для авторов	380

CONTENT

Abdimomynov E. B. Modern education technologies: the traditional method and the new look (Based on the study of M. Auezov's short stories in high schools)	12
Aikenova R., Omarova S. K., Iskakova Zh. M. Preparing a multilingual personality using modern technology	27
Akosheva M. K. To the question about semantics stratification	34
Aliyeva A. A. The classification of exercises for developing writing speech skills in the V–VI English classes	41
Akhmetova A. A., Dukembay G. N. Augmented reality as an effective educational tool	48
Akhmetova A. A., Niyazova A. Y. Language policy in post-Soviet countries	54
Ayazbaeva B. K. Training in languages on the basis of the art text	64
Balmagambetova Zh. T., Iskazhimova A. K. The term and terminology as category of language theory	72
Balmagambetova Zh. T., Stenichkina T. V. Analysis of the functioning of kazakh-speaking inclusions in a modern publicistic discourse	81
Berkinbayeva G., Issayeva Zh. Features of the dialogue in the formation of high school students' oral speech	89
Dautova G., Sultan Y. Formation of the Kazakh historical epic and features of characters	97
Demezhanov T. M., Dyusekenov I. M. Formation of reader competence while studying Shakespeare in the 9th grade	108
Dosanova A. M., Shoibek A. Zh. Adaptation of foreign students to the conditions of Kazakhstan universities and the peculiarities of their problems	117
Dusekova K., Junusbaeva M. K. Linguistic and cultural factors in the translation of international legal texts	124
Zhetkenbay L., Sharipbay A., Bekmanova G., Kazhymukhan D., Kamanur U. Comparison of the morphological rules of the Kazakh and Turkish languages	133
Zhorokpaeva M. D., Mukanov K. K., Kurmambaeva K. S. Teaching the Kazakh language as a foreign language	143

Zhumabekova B. K., Kairbayeva A. K.	
Typological features of expressions with the semantics of conscription in a comparative aspect	150
Zhumabekova D. A., Zeynulina A. F.	
Marketing in information activities of the library	157
Zhunusova Zh. N., Telmurzayeva A. S.	
Representation of phraseological units with somatic component «head» in the Russian and Kyrgyz languages	163
Zhussip K. P., Zhussupov N. K., Baratova M. N.	
Mastery of Mashkhur Zhussip	174
Zeynulina A. F., Ibrayeva A. T.	
Formation of Kazakh novel and the role of Zhusipbek Aimautov in its creation	182
Ibrayeva A. T., Zhussupov N. K.	
Scientific and artistic principles of Bekmurat Uakhatov in systematization of traditional folk songs	192
Iskakova Zh. M., Simbaeva S. O., Demessinova L. M.	
The nature of the development of psychologism in the Kazakh and foreign literature	202
Kabulova G. K.	
Using text decoding in reading lessons in correctional classes	208
Kapasova B., Yelikpaev S.	
The tragedy in the works of D. Isabekov	221
Kapasova B., Yelikpaev S.	
The role of the works of Kh. Bekkhozhin in the history of the Kazakh journalism	231
Kyyakhmetova Sh. A., Arsalan A.	
The world of spiritual search	244
Lichman Ye. Yu., Melekhova K. A.	
The phenomenon of the art space in «The Kazakh suite» cycle of Pavel Kuznetsov	256
Lichman Ye. Yu., Raimbergen A. I.	
The image of Kyrgyzstan in the painting of S. A. Chuikov	263
Lichman Ye. Yu., Raimbergen A. I.	
Development of traditions of decorative-applied art of the Kazakh yurt in the modern art practice	269
Meirambayeva A. N.	
Methods of transmitting emotional and expressive lexis of the English language into the Kazakh language	278
Moldakhmetova S. S.	
Communicative method of studying the Russian language as a foreign	288
Niyazova A. E., Zhakanova L. S.	
Active methods of creating advertising text	296

Rakhimzhanov K. H.	
About characters of magic fairy-tales as embodiment of their semantic descriptions	303
Sarzhigitov Y.	
Educating of zhyrau poetry	313
Sarymbetova A. A.	
Intonation as a means of expressing syntactic relations	321
Seidenova S. D., Karagoishiyeva D. A., Musaly L. Zh.	
Linguistic aspects of Kazakh surnames analysis	331
Smakova K., Kulakhmetova M.	
Multilingual code-switching in Kazakhstani songs	339
Khasenov B. R., Adilova A. S.	
Archetypal classification of sounds of the Kazakh language (Based on the concept of the Central point and the Triple fence)	348
Rakhimzhanova G. R.	
Aspects of speech culture	364
Beisenova Zh. S.	
About modern problems of terminology	374
Rules for authors	380

Е. Б. Абдимомынов

докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
e-mail: edil889@mail.ru

БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚАЗІРГІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ: ДӘСТҮРЛІ ӘДІС ПЕН ЖАҢАША КӨЗҚАРАС (ЖОО-ДА М. ӘУЕЗОВТІҢ ӘҢГІМЕЛЕРІН ОҚЫТУ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада қазіргі жоғары оқу орындарында кеңінен қолданылып келе жатқан оқыту технологияларының дәстүрлі әдістемелері заманға сай жаңаша көзқараста жан-жақты талданып қарастырылды. Қазіргі педагогика ғылымының әдістеме саласының тарихы туралы тың тұжырымдар жасалынып, Алаш қайраткерлерінің әдістемелік мұралары қазіргі технологиялық талаптарға сәйкестендіріле отырып сараланады.

Сонымен қатар, М. Әуезовтің көркем әңгімелерін жоғары оқу орындарында оқытудың мәні мен маңыздылығы қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің қалыптасуы мен дамуына үлес қосқан ғалымдардың еңбектерімен ғылыми негізде жүйеленіп талданады. Ол үшін әдебиет тарихында бүгінгі күнге дейін қалыптасқан прозалық шығармаларды талдаудың дәстүрлі әдістері зерттеу нысанына алынып жаңаша көзқарастар тұрғысынан зерделенеді. М. Әуезовтің көркем әңгімелер жазуда қолданылған автоцензуралық тәсілі туралы да тың ойлар айтылып, бірқатар әңгімелері фабулалық түрде қарастырылды. Нәтижесінде жоғары оқу орындарында М. Әуезовтің әңгімелерін талдап-оқытудың әдістері ұсынылып, заманға сай интерпретацияланды. Классик жазушының шығармаларын жоғары оқу орындарында жаңа технологияларды қолдана отырып оқытуды оның көркем әңгімелерінен бастаудың ерекшелігі мен маңыздылығы туралы да тың тұжырымдар жасалынады.

Кілтті сөздер: технология, оқыту, әдістеме, әңгіме, талдау, прозалық шығарма, автоцензура.

КІРІСПЕ

Бүгінде еліміздің жоғары оқу орындарында заманға сай мамандар дайындауда үнемі бір ғана технологиямен дәріс жүргізу, сол арқылы оларды білім нәрімен сусындату мүмкін емес. Өйткені, қазіргі уақытта еліміздің білім беру саласы қоғамның әлеуметтік сұранысына байланысты әлемдік білім беру кеңістігіне ену мақсатында бірнеше ауқымды өзгерістерді өткеріп отыр. Жаңа заман талабына сай білім беру қызметінің мазмұны мен құрылымының теориялық, практикалық негіздері жаңаша құрылып, білім мазмұны толықтай жаңаруға бет алды. Жоғары оқу орындарының білім беру үрдісінде жаңа технологиялар көптеп еніп, жас ұрпақты сапалы оқытуға ереше назар аударылуда. Республикамыздың жоғары оқу орындарындағы педагогикалық ұжымдар өздерінің қалауына сәйкес оқу бағдарламаларын әзірлеп кез келген үлгі бойынша қызмет етуге мүмкіндік алуда. Бұл бағытта білім берудің әр түрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар пайда болып, түрліше оқу әдістеріне толы жаңа технологияларды кеңінен қолдануға мүмкіндіктер тууда.

Осыған орай, қазіргі таңда жоғары оқу орындарында мамандар дайындауда сын тұрғысынан ойлауды дамыту, модульдік оқыту, дамыта оқыту, ақпараттық технология, интерактивті оқыту, білім беруді ізгілендіре оқыту, ұжымдық оқыту, жекелей оқыту, топтық оқыту, қатысымдық оқыту, жобалап оқыту, проблемалық оқыту, сатылай кешенді талдау және т.б. оқыту технологиялары кеңінен қолданылуда. Әр технология өзіндік тиімділігімен ерекшеленеді. Аталмыш оқыту технологияларының басты мақсаты – оқытудың тиімділігін арттыру, білім беру үрдісін зерттеу негізінде түрлі амалдар мен әдістердің тәсілі мен дидактикалық талаптарын оқу үрдісінде жүзеге асыру және бағалау, бағдарламалаудың жүйелі тәсілін қолдану. Жинақтап айтқанда оқу-тәрбие үрдісінің шығармашылықпен терең ойластырылған көптеген факторлардың үйлесімділігін оқу мен тәрбиелеудің тиімділігін қамтамасыз ету. Осы оқу мақсаттарының негізінде ХХІ ғасыр адамының табысты болуының ең іргелі, басты факторы «білім» болып қала бермек. Сондықтан, қазіргі таңда педагогика ғылымының әдістеме саласы қарқынды даму динамикасын көрсетіп, жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуде өз маңыздылығын арттыра түсуде.

Қазіргідей жаңаша білім беру жағдайында ЖОО-да әдебиет сабақтарында қолданылып келе жатқан оқыту технологияларының көздеген негізгі мақсаты мен әдебиетті оқыту әдістемесі ғылымының өзекті мәселесінің бірі көркем шығарманы талдау болып отыр. Сондықтан, білім берудің қазіргі қолданыстағы парадигмалары негізінде пәндерді меңгерту мен шығарманың көркемдік деңгейін танытуда талдау әдісінің алар орны айрықша мәнге ие болып келеді. Өйткені, көркем шығарманың мән-

маңызы, көркемдік-эстетикалық, рухани-этикалық қуаты талдау нәтижесіне байланысты ашылады, сонда ғана сабақтың мақсаты толықтай орындалмақ.

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі ғылымында бұл мәселе, яғни көркем шығарманы талдау туралы ой пікірлер 1930 жылдан қазақ әдебиеті дербес пән ретінде оқытыла бастағалы, оқу бағдарламалары, оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдар шығару жұмысы қолға алынғалы бері өзекті мәселе ретінде айтылып келеді.

Бұл туралы А. Байтұрсынұлы, М. Жолдыбайұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Әуезов, Ә. Үсенов, М. Қаратаев, Ш. Кәрібаев, А. Көшімбаев, Ә. Қоңыратбаев, Т. Ақшолақов, Қ. Тасболатов, Ә. Дайырова, С. Тілешева, С. Қалиев, Т. Жұмажанова, Б. Әрінова, Г. Құрманбаева, Б. Сманов сынды т.б. әдіскер ғалымдардың жазған еңбектерінде (оқулық, оқу құралдары, оқу-әдістемелік жұмыстар, монографиялар) құрастырған оқу бағдарламаларында аталынып, шығарма талдау жайы жөнінде құнды пікірлер айтылды [3, 57 б.]. М. Әуезовтің көркем әңгімелерін қазіргі технологиялық талаптарға сай жаңаша көзқараста оқытқанда аталмыш ғалымдардың қалыптастырған дәстүрлі талдау әдістеріне сүйенгеніміз орынды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Егер педагогика тарихына тереңінен үңілсек оқу әдістерінің тарихы «білім», «оқу», «оқыту» ұғымдары пайда болып халыққа кеңінен таратыла бастаған кезден бері қолданылып келе жатқандығын аңғарамыз. Мәселен, адамзаттың екінші ұстазы атанған Әбу Насыр әл-Фараби алғашқы болып педагогикалық ықпал ету әдістерін ұсынған, оның тиімділігін, қолдану жолдарын дәлелдеп, білім сапасын арттырудың мүмкіндіктерін көрсеткен өз еңбектерінде сапалы білім алу үшін тәрбиелеушілерді екі топқа бөлген. Бірінші топ – өз еркімен білімді меңгеруге ұмтылушылар. Оларды оқытудың жеңілдігін, олардың өздеріне сенім арту керектігін ерекше атап көрсеткен. Екінші топ – амалсыздан оқитындар. Ондай оқушыларды қатаң қадағалап оқыту дегенді ұсынған, яғни білімнің сапасы оқытушының қандай әдіс-тәсілдерді қолданып оқытуына тікелей қатысты екендігін дәлелдейді. Демек, оқу әдістерінің тиімділігі мен маңызы сонау Әл-Фарабидің еңбектерінен басталады деп айтуымызға толық негіз бар. Оқыту мен білім беруде ежелден қалыптасқан осы әдістемелік үрдіс ғасырлар бойы ұрпақ тәрбиесімен айналысып келген ұстаздардың еңбектеріне арқау болды. Ұлттық руханиятымызда дүмпу жасап, педагогикалық қызметтің озық үлгісін көрсеткен ХІХ ғасыр аяғы мен ХХ ғасыр басындағы ұлтымыздың қайраткер ұлдары мен ұстаз-ғалымдары Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытов, М. Әуезов, М. Жұмабаев, Б. Майлин, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Қараш, Қ. Жұбанов және т.б. өздерінің еңбектеріне қосымша ретінде

оларды теориялық, практикалық тұрғыда меңгерудің жолдарын көрсеткен әдістемелік нұсқауларды қатар баспадан шығарып, әдістеме саласына қатысты ғылыми пікірлерді қалыптастырған. Бұл орайда Ы. Алтынсарин «Қазақ хрестоматиясы», А. Байтұрсынұлы «Баяншы», «Нұсқаушы», «Әліппе астары», «Қай әдіс жақсы», Ж. Аймауытов «Педагогика», «Ана тілін қалай оқыту керек», М. Әуезов «Қайсысын қолданамыз?», «Новый ауыл» 2 – книга для чтения по русскому языку для казахских детей, школ I ступени», «Қазақ шаруа жастар мектебіне арналған программа және түсінік хаттар», «ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетін оқу кітабы», М. Жұмабаев «Педагогика», «Бастауыш мектептегі ана тілі», Б. Майлин «Шала сауаттылар үшін оқу кітабы (сауаттылығы төмендерге арналған оқу кітабы)», «Күш» сауаттылығы төмендерге арналған оқулық, «Жаңаша оқы және жаз», Ғ. Мүсірепов «Сауатсыздарға арналған әліппе», Ғ. Қараш «Педагогика», Қ. Жұбанов «Қазақ тілі грамматикасы», «Жаңа грамматика» деген еңбектерінде әдістемелік ғылыми қалыптасуындағы маңыздылықтарына айрықша тоқталып өткен.

«Елді түзеуді әуелі бала оқыту ісін түзетуден бастау керек» деген идеяның негізінде педагогикалық еңбектер жазып, ғасырдың жүгін арқалаған осынау қайраткерлеріміздің әдістемелік мұраларын танып-білудің маңызы зор. Белгілі әдіскер-ғалымдар Ф. Ш. Оразбаева мен Р. С. Рахметова аталмыш қайраткер ұстаздарымыздың педагогикалық-әдістемелік мұраларын жіті саралай келіп А. Байтұрсынұлының әдістемелік мұраларын «Танымдық-тағылымдық технологиясы», М. Жұмабаевтың әдістемелік мұраларын «Дара тұлғаны қалыптастыру технологиясы», Ж. Аймауытовтың мұраларын «Пәнаралық байланыс арқылы ынталандыра оқыту технологиясы», Қ. Жұбановтың еңбектерін «Дамыта оқыту технологиясы» деп атауды ұсынып, оны ғылыми негізде дәлелдеп берді. Аталмыш ғалымдардың пікірінше сол кездегі арыстарымыз оларды «технология» деп арнайы түрде атамаған. Бірақ қазіргі технология түрлерінің ішкі мазмұны мен талаптарын, басты белгілерін сол кездің өзінде саралап, негізгі идеясын баяндаған [1, 6 б.]. Сондықтан, аталмыш Алаш арыстарының әдістемелік ой-пікірлерін танымдық тұрғыда талдап, жинақтай келгенде «технология» деп атауға болады. Демек, бүгінгі біз жаңа деп атап жүрген педагогикалық технологиялардың ғасырлар бойы жүріп өткен жолы, бағындырған белестері бар екендігі жоғарыда айталған деректермен нақтылана түседі. Оларды саралап қарағанда әр уақытта ұрпақты тәрбиелеу мен оқытуда тиімді жолдарды ұсынып отыратын педагогикалық технологиялардың тамыры тым тереңде екендігін аңғарамыз. Осы тұрғыдан қарағанда, ендігі уақытта әдістемелік технологияларда өзіндік ғылыми қырлардың бар екендігі тұрақты аксиомаға айналуы қажет деп ойлаймыз. Ал осы саланың төңірегінде түрліше айтылып жүрген сын пікірлерді ғылыми

талқылаудан туған түрлі көзқарастар деп бағалағанымыз орынды. Тегінде ұлы ұстаз А. Байтұрсынұлының «Сапалы оқытудың кілті – іздену, тиімді әдістерді тауып, пайдалана білу» [1, 6 б.] деген пікіріне басымдық бергеніміз абзал.

Заманауи технологияларды қолданылмай педагогика ғылымы қарыштап қанат жая алмайтындығы анық. Білім берудің мазмұны жаңарып жатқан қазіргі оқу үрдісіне оқыту технологиялары мен қатар жаңаша оқыту парадигмалары да еніп отыр. Мұның өзі білімге деген жаңа көзқарас пен басқаша қарым-қатынас орнауын міндеттейді. Осы міндеттерді орындауда М.Әуезовтің шығармашылығын бүгінгі күн тұрғысынан заманға сай интерпретациялап оқытудың маңызы ерекше. Ұлттық әдебиетіміздің тау тұлғалы алыбының шығармаларын бүгінгі білім беру технологияларын қолданып, қазіргі білім беру парадигмаларының басымдықтарына сәйкестендіре отырып оқытқанда жазушының көркемдік әлемі бүгінгі ұрпақтың көңіліне қонымды болары сөзсіз. М. Әуезов сан қырлы интеллектуал жазушы болағандықтан оның шығармаларын оқытуда антропоэзеттік, гуманистік, когнитивтік, мәдениеттанымдық, құзыреттілік және білімді интеллект дамытудың қайнар көзі ретінде игерту секілді білім берудің түрлі парадигмаларын қолданғанымыз жөн. Бұл өз алдына жеке дара зерттеулер жүргізіп, талдаулар мен түсініктер беруді талап ететін өзекті мәселе. Біздің қазіргі жағдайда қарастырып отырғанымыз ұлы жазушының көркем әңгімелерін білім беру технологиялары негізінде оқытудың мүмкіндіктерін айқындауға арналғандықтан аталмыш мәселеге кеңінен тоқталмадық.

Сонымен, классик жазушының көркемдік әлемін жастарға жете түсіндіру үшін ең алдымен оның көркем әңгімелерін қазіргі білім беру жүйесіндегі технологиялардың талаптарына сай талдап, таратып оқыту орынды. Олай дейтініміз жазушының роман-эпопеялық деңгейге көтеріліп, адамзат мәдениетінің алтын қорына кірген үздік прозалық шығармасының алғашқы баспалдақтары мен жазушылық шеберлігі тұңғыш рет көркем әңгімелерінен көрініс берген. Жоғары оқу орындарының студенттеріне жазушының әңгімелерін оқытқанда олардың тек мазмұнын ғана емес, ең бастысы, оның негізгі проблематикасын, жазушының идеялық-эстетикалық мұратын, сол жолдағы табысы сөз етілуі қажет. Сюжетті мен композициялық тұтастығы, тіл көркемдігі, характерлердің жасалу жолдары айналасындағы еңбекте негізгі мәселелер. Әдеби-теориялық ұғымдарды тереңдету, хикая, прототип, кейіпкерлердің психологиялық жай-күйі, сюжет, композиция, суреттеу, портреттеу, баяндаулар туралы да түсініктер беру сабақтың басты мақсаттарының бірі болып табылады [2, 103 б.]. Бұл мақсатқа әдеби талдау жұмыстарын жүргізу арқылы қол жеткізуге болады.

ЖОО-да М. Әуезовтің көркем әңгімелерін оқытуда әдебиеттану ғылымында қалыптасқан прозалық шығармаларды талдаудың негізгі

қағидларына сүйене отырып әдеби талдау әдісін барынша кең қолданғанымыз орынды. Себебі, әдеби талдау шығарманы ғылыми зерделеудің маңызды әдісі болып табылады. Ал шығарманы ғылыми зерделеу дегеніміз ауқымы кең жұмыстың бірі. Осы әрекетті орындау барысында көркем шығарманы талдағанда ең алдымен, шығарма жазылған кезеңдегі нақты-тарихи контекске назар аударған дұрыс. Бұл ретте тарихи және тарихи-әдеби жағдайлар түсінігін ажырату керек. Тарихи жағдайдың маңыздылығы өз алдына белгілі ұғым. Ал тарихи-әдеби жағдайларға:

- Сол дәуірдің әдеби бағыттары;
- Басқа авторлардың осы кезеңде жазған шығармалары арасында осы шығарманың алар орны;
- Шығарманың жазылу тарихы;
- Әдеби сындағы шығарма туралы пікірлер;
- Осы шығарманы суреткер замандастарының құбылтуы;
- Заманауи оқырманның шығарманы қабылдауы және бағалауы жатады.

Осыдан кейін шығарманың идеялық-көркем тұтастығы, оның мазмұны мен формасы (автордың айтқысы келгені және оны жеткізе білу деңгейі) мәселелерін қарастыру керек [4, 97 б.].

М. Әуезовтің алғашқы прозалық шығармалары, яғни көркем әңгімелерін ғылыми зерделеп талдағанда да ең алдымен сол заманның тарихи, тарихи-әдеби контексіне назар аударғанымыз жөн. Бүгінде жазушының әңгімелерін ғылыми-теориялық таным тұрғысынан шартты түрде 1920 жылдары қарапайым ауыл өмірі мен сондағы амдардың тұрмысын тереңінен суреттеп жазған әңгімелері және 1930 жылдардағы жаңа қоғамды, ұжымды суреттеп жазған әңгімелері деп үлкен екі топқа бөліп қарастыруымыздың түбінде де сол заманның тарихи-әдеби панорамасының контексті жатқандағы белгілі. Сол дәуірде ұлттық әдебиетіміздің жаңа еуропалық деңгейге жеткендігінің нәтижесінде қазақ әдебиетінде жаңа әдеби бағыттар пайда болды. Қазіргі таңда біз жалпы әдебиеттанудағы негізгі бағыттарды 9 түрлі топқа жіктеп оқытып келеміз. М. Әуезовтің көркем әңгімелері негізінен осы тоғыз бағыттың ішіндегі 3 бағытта, яғни социалистік реализм, модернизм, және сыншыл реализм бағытында жазылған. Алғашқы «Қорғансыздың күні», «Кінәмшіл бойжеткен», «Оқыған азамат», «Қаралы сұлу» секілді әңгімелері сол кезеңде қоғамдағы рухани құндылықтардың өзгеруін суреттеп модерндік бағытта жазылса, кейінгі 1930 жылдары жазған «Білекке-білек», «Қасеннің құбылыстары», «Үш күн», «Шатқалаң» және т.б. әңгімелері социалистік реализм мен сыншыл реализм бағытында жазылған көркем әңгімелер. Жазушының қаламынан туған аталмыш әңгімелерді ғылыми көзқараста тыңғылықты талдағанда аңғаратынымыз оларда көтерілген басты мәселелер негізінен сол кезеңдегі қоғамдағы нақты жағдайларды бірде ашық ал бірде

астарлы мағынада суреттеумен ерекшеленеді. Мұның өзі сол кезеңдегі ұлттық мүдде үшін күрескен барлық Алаш зиялыларының басынан өткерген қасіреттің бір көрінісін айқындайды. Қазіргі кезде біз сол арыстарымыздың кейде ашық, болмаса астарлы мағынада қалам тербеп кеткен бұл көркемдік үрдістің әртүрлі қоғамдық өзгерістерге сай даму ерекшелігін ашу жаһандану кезеңіндегі әдебиеттану үшін ең өзекті мәселелердің бірі деп қараймыз. Сондықтан, М. Әуезовтің XX ғасыр басында жазған көркем әңгімелеріне тарихи-әдеби талдаулар жасағанда сол замандағы қоғамдық өзгерістер мен тарихи жағдайларды қатар қарастыра отырып зерделейміз.

Аталмыш кезеңдегі қоғамдық құбылыстарға қысқаша тоқталып, талдаулар жасағанда қазақ елінің тарихында XX ғасырдың алғашқы ширегі ауықымды саяси, экономикалық, мәдени, әдеби, әлеуметтік өмір саласында зор өзгерістер алып келген айрықша кезең екендігіне көз жеткіземіз. Үш ғасырға созылған отаршылдық қамыттың бұғауынан босауды мақсат тұтып, «Керегеміз – ағаш, ұранымыз – Алаш» деп атой салған жылдар да осынау дүрбелең кезеңнің еншісінде. Елдік сананың ояну дәуіріне айналған сол заманда халқымыздың өмірінде үлкен рухани серпіліс болып, бүкіл қазақ зиялылары таптық емес, ұлттық мүддедегі мемлекет құру жолында қайраткерлік танытып күресті [5, 10 б.]. Ұлтымыздың жарқын болашағы үшін отаршылдардың бодандық қамытынан босануды ниет етіп ішкі бұлқыныстан туған бұл күрес бірнеше жылдарға созылып ұлттық болмыста бірде ашық, бірде астыртын түрде көрініс беріп отырды. Көпшілік жағдайда ел руханиятына осы күрестің екіншісі түрі, яғни астыртын түрдегі көрінісі қуатты түрде әсер етті. Оның бірден-бір көрінісі ретіндегі сипатын елімізді миссионерлік саясат арқылы отарлауды көздеген алып империяның жүргізген сұрқия саясатына ұлтымыздың зиялы қауым өкілдерінің берген қарымтасы деп бағаласақ орынды болмақ.

Ұлттық мүдде жолында өзара талас пен тартысқа толы мұндай күресті Кеңес үкіметінің тұтқасын ұстаған орыс халқының өкілдерімен қызметтес болып, олардың негізгі ұстанымдарының тарихымен жете таныс болған ұлт көсемі А. Байтұрсынұлы «Ұлтшылдық пен отаршылдық тартысы, орыс мәдениеті мен қазақ мәдениетінің теңескенге дейін арылмайтын ұзақ дерт» – деп ерекше атап көрсетті. Халықтар арасындағы мәдениеттер тартыстары жайында мұндай идеяны көтергендері үшін Алаш қайраткерлері қуғынға түсіп, қазақ ұлтының қас дұшпаны болып көрсетіліп, олардың шығармаларына тыйым салынды. Ұлттық санаға қатысты жазылған барлық шығармалары қатаң цензураға алынып, авторлары нақақтан-нақақ қуғынға ұшырады. Нәтижесінде, кеңес үкіметі құлап, компартия билігі құрығанға дейінгі жетпіс жыл бойы әдебиет пен өнер, гуманитарлық ғалымдардың барлығы марксизм-ленинизмнің аузына қарап тынды. Дегенмен, осынау

қиын-қыстауға толы кезеңде қазақ қаламгерлері саясаттан қашу, тоталитаризм құрығынан құтылу үшін шыншыл сөз өткізудің сан алуан әдістерін тапты. Ол үшін бүгінгі тақырыптардан кетіп, тарих қойнауына сүнгіді, астарлы, емеурін ой айту амалдарын меңгерді, сөз өнерінің табиғатына жат сарындардан безді. Көкейкесті сырларды бейнелі, суретті, ишара сырлы сөзбен айта білген үздік шығармалар халық махаббатына бөленді, ұлттың рухани игілігіне айналды, еліміздің тұрмыс-салтын, тарихын, мінез-құлқын өзге жұрттарға таныстырды. Белгілі ғалым Р. Нұрғали осынау дәуірдің сырлы сипатын суреттеген өз ойын «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті – ұлттық өнердің алтын ғасыры, ол туралы айтылар сөз ұзақ болмақ» [6, 6 б.] – деп түйіндейді. Ал, белгілі әдебиетші ғалым Ө. Әбдиманұлы «XX ғасырдың басы – қазақ халқының тарихында бүкіл қоғамдық ой-пікірдің өрлеуіне мүмкіндік туып, Ресей патшалығы әдейі тұмшалаған ой-сананың ояну дәуіріне жол ашқан кезең» [7, 12 б.] – деп осы кезеңнің өзгешелігін ерекше атап көрсеткен.

Жоғарыда аталған зерттеушілердің пікірлерін қорыта айтқанда XX ғасырдың бастапқы кезеңі ұлт зиялылары мен қаламгерлерінің ұлттық сананы ояту жолында сан қилы қыспақты жолдан өтіп, империялық биліктің саясатына қарсы астыртын әдістерді қолданып, автоцензуралық тәсілмен өз шығармаларын жазғандығын аңғарамыз. М. Әуезовте осы бағытты ұстанған бірегей қаламгер ретінде өз шығармаларын жазуда автоцензуралық тісілге көшкен. Автоцензура немесе самозензура деп аталатын әдеби тәсілді жазушы, көбінесе, өзі суреттеп отырған кезеңнің бар шындығын сол қалпында баяндап беруге, белгілі бір кезеңнің саяси-әлеуметтік талабына орай ашық айта беруге жол берілмеген тұста қолдануға мәжбүр болады. Бүгінгі әдебиеттану ғылымында автордың өзінің тар жол, тайғақ кезеңге толы өмір жолында танып білген кейбір шындық болмысының қабаттарын өз қалпында суреттеп беруден бой тартып, кейде тезистік желіде, бірде автоцензуралық тәсілге салып беруге ықтиярсыз келген тұстары ұшырасуы заңды құбылыс ретінде қарастырылады. Ал, жалпы автоцензуралық тәсілді қай жазушы болса да жетіскенінен қолдана бермейді. Мысалы, атақты неміс ақыны Иоганнес Р. Бехер өзінің эстетикалық ой-танымдарын жинақтаған «Опыт» (Erfahrung) деп аталатын қолжазбасы басылып, гранкісі келгенде, КОКП XX съезі қорытындаларынан туған жеке адамға табыну туралы сыншыл ойларының біразын сызып, қысқартып, өзіне-өзі цензура жасап шығарғаны бар. Иоганнес Р. Бехердің автоцензурасы өзі қайтыс болған соң бұрынғы ГДР-де «Зюга унд форм» (Zuga und Formen) журналында жарияланған.

М. Әуезовте де өз ойында қорытып сомдалған өмір шындығының аса күрделі көрінісін сол қалпында дәл бере аламауы себепті, ойларының ең өзекті деген тұстарын қалдырып, оқырман қауымға «ымды білмеген дымды білмейді» деген меңзеумен ғана білдіретін астарлы қабаттар бар.

Бұларды жазушы шығармаларын текстологиялық тұрғыдан зерттей келіп, канондық тексін қалыптастыру үстінде зерттеуші ғалымдар мәселеге аса сергек қарап талдай отырып ашпаса, кез келген кісі оған даярлықсыз бара алмайды. Бүгінгі күннің тұрғысынан саралағанда М. Әуезовтің қоғамдағы түрлі жағдайларды автоцензуралық тәсілмен көркем суреттеп жазған әңгімелеріне «Қорғансыздың күні», «Кінәмшіл бойжеткен», «Оқыған азамат», «Жетім», «Қасеннің құбылыстары» және т.б. жатқызуға болады. Мәселен, «Қорғансыздың күні» әңгімесінде Ғазиза қыздың ауыр трагедиялық тағдырын сол кездегі қазақ қоғамындағы адамдардың бір-біріне көрсеткен озбырлықты Ақан болыс пен, атқосшы жолдасы Қалтай секілді кейіпкерлердің образдарын суреттеу арқылы шебер баяндайды. Автор «Сезімді адамның жүрегін шаныштырып тіксіндіретін, түңілтетін көрнеу жауыздықтар, ауыр халдер Ақанға көп әсер бере қойған жоқ. Күндегі өмірінде бұл секілді талай жауыздықты көріп, өзі де сондайлардың ішінде болып жүргендіктен, мына естіп отырған сөзінің бәрі көңіліне таныс, таңғаларлық шамасы жоқ. Оқып кеткен сабағы секілді болды» [8, 21 б.] – деп кейіпкерлердің пікірлері мен іс-әрекеттерін өзара қарама-қайшы қою арқылы адамдар арасындағы арсыздық, адамшылық қасиеттің төмендеуі секілді халқымызға жат әдеттердің орын алып жатқандығын көрсетеді. Тегінде шығарма ойы ұлы Абайдың «Бірінді қазақ бірін дос, көрмесең істің бәрі бос» деген философиялық ауқымы терең идеясына келіп тоқтағандай болады. Жазушының осы әңгіменің басты идеясы етіп отырған ойы солақай саясаттың салдарынан ауыр жағдайға душар болған қоғамда адамдар бір-біріне мейіріммен қарап, өзара көмек қолын созып қиындықтан шығар жол таппаса Ғазиза қыздың күйін кешіп кетуіміз әбден мүмкін екендігін астыртын түрде ескертеді.

Ал «Оқыған азамат» әңгімесінде көтерген басты тақырыбы – қоғамдағы өзгерістердің ел өміріне тигізген ықпалымен ұлттық дүниетанымның бүлінуі болса, басты идеясы жаңа қоғамға оқу арқылы бейімделген адамдардың ұлттық болмысқа, салт-санаға жат әрекеттер жасамай керісінше оқу-білімді ел игілігіне жаратып қазақы қалыпқа салуы қажет екендігімен ерекшеленеді. Оны автор Мейірханның образын бейнелеу арқылы шынайы суреттеп түсіндіреді. Осыған орай, шығарманың тұтастай мазмұны белгіленген тақырып пен басты идеяны ашуға құрылған.

Әдебиеттегі модернистік сипатта жазылған «Кінәмшіл бойжеткен» әңгімесінде автор Ғайша сынды трагедиялық пенденің басындағы кереғар қайшылығын жайып салып, оны сол кездегі қоғамдағы келеңсіздіктер құрбанының бейнесі іспетті суреттейді. Бұл шығарманың да басты идеясы халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани игіліктерінің күйреуі әңгімеде Ғайша қыздың жас жігіттердің бірінен соң бірімен көңіл қосып бір сәттік тән рахатын ғана ойлап, ұлттық салт-санамызға оғаш қылықтар

көрсетуімен баяндалады. Ол туралы автор «Бұдан кейін екі-үш жыл өтті... Арада Ғазизден басқа екі нөмір өтті... Бұлар қазақ жігіттері еді. Біреуі босаң, олақтау шәкірт еді, ол биші болатын. Бірақ Ғайшаны күннің көзінен де қызғанатын болды. Өзінде өткір қылық аз болса да, сүйісуі мен құмарлығы тым мол болып, таусылмайтын ұзақ ертегі тәрізденіп жалықтырып еді... Екіншісі қызметте жүрген, кексе тартып қалған, жақсы киініп, жақсы майланатын қулығы, орамы мол күлдіргілеу жігіт еді. Оның алдауы мен шырғасы көбейе берді... Сондықтан Ғайша одан да жалықты. Бұл екі жігіттің алғашқысын Ғайша дертті қылып тастап еді. Соңғы айырылғанына қиналмаған сияқтанды. Бұлай болғаны жас қызды бұрынғылардан гөрі аз өкіндіріп кетті» [8, 139 б.] – деп баяндайды. Мұның өзі қазақ қоғамында әлімсақтан қалыптаспаған, салт-дәстүрі мен ұрпақ тәрбиесінде орын алмаған, ұлттық құндылықтарымызға қарама-қайшы дүние болатын. Әңгімеде жазушының көрсеткен ел ішіндегі рухани құндылықтардың бүлінгендігінің бір көрінісі де осы еді.

«Қасеннің құбылыстары» деп аталатын психологиялық жағдаятқа толы әңгімесінде автор қазақтан шыққан үкіметтің жергілікті басқару аппаратында жұмыс істейтін кеңсе қызметкері Қасен мен оның құдай қосқан жары Жәмиланың образдарын суреттеу арқылы сол кездегі қоғамдағы психологиялық өзгерістерді астарлай сипаттаған. Әңгімедегі бұл екі кейіпкер де қайнаған қазақтың ортасында қырда өсіп, кейін есейе келе қалаға келіп тұрақтаған. Міне, осы кезден бастап олардың бойында түрлі психологиялық құбылыстар орын алып, қазаққа жат қылықтар жасау қылаң бере бастады. Ол қалада Қасеннің қолындағы тұрып, жоғары оқу орнында оқуын оқып жүрген туған інісі жас студент Сәлімнің шақыртуымен қырдағы ауылдан үйлеріне уақытша күн кешуге келген ағасы мен жеңгесіне қатысты оқиғамен суреттеледі. Онда: «Бірақ осы соңғы бір ай, әсіресе қырдағы үлкен аға мен жеңге келгеннен бергі он бес күн Сәлімге Қасен мен Жәмиланы шындап таныта бастаған» [9, 119 б.] – деген жолдар Қасен мен Жәмиланың бойындағы психологиялық өзгерістерді байқатады. Яғни бұрын соңды қазаққа болмағат жат қылық, өзінің үлкен ағасы мен жеңгесін төріне шығарып қонақжайлық танытатын қазақи мінез өзгеріп, болмашы нәрсеге айқай шығарып, жақтырмаған қалып танытып, түбінде үйлерінен кетуге мәжбүрлеу ісі. Әңгімеде жазушы Сәлімнің бейнесі арқылы ескілік көлеңкесінде қалып отырған қазақ халқын, көзін ашып оянуға, жан-жағындағы өзгерістерді қабылдап соған жылдам бейімделуге қажет екендігін меңзейді. Себебі, дәл осы кезеңде М. Дулатов:

«Көзінді аш, оян, қазақ көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал харам боп,
Қазағым енді жату жарамасты» [10, 96 б.]

– деп атой салса, белгілі ғалым, ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлы:
«Қазағым елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,

Аш көзінді, оянып» [10, 83 б.] – деп бүкіл қазақ қоғамын қалың ұйқыдан оятуға күш салып жатқан уақыт болатын. Алаш арыстарымен ұлттық күрес пен елдік мұрат жолында бір жақта болған М. Әуезов өз шығармаларында алаштықтар көтерген тәуелсіздік жолындағы күрескерлік идеясын астарлап жеткізіп отырды. Бар арманы қазақ елі өткен өмірін өзгертіп, жаңа қоғамның кері әсерлерінен аман қалып, басқа халықтар секілді мәдениет пен өркениетке ұмтылса екен деген талап пен тілектен туған орамды ойлар еді. Сондықтан әңгімеде Сәлімнің аузына «Сіздер әлі баяғының соңында. Ол орыннан жұрттың бәрі кеткен...» [9, 129 б.] – деген сөзді салып, ескілікте қалмай жаңа қоғамға ұмтылып, қазақ елінің көзін ашуға талпыныс жасаған. Әңгімеде басты кейіпкер Қасен қаншалықты қалалық болып түрлі психологиялық өзгерістерге ұшырап, қазақи дүниетанымға оғаш қылықтар жасағанымен Үлкен Алматы биігіне оқтын-оқтын қарап өз ойын бір саралап, өзін жинақтап отырады. Кейде істеген әрекеттеріне іштей өкініш білдіріп, тәубәшілік жасап та тұрады.

Жоғарыда айтылған автоцензуралық тәсілмен жазылған М. Әуезовтің әңгімелерінде ұлт тағдырына, оның руханиятына қатысты қоғамдық жағдайларды суреттеп айтқан ой қабаттарының барлығы да Ресей империясының отаршылдық саясатынан туындап отырған әрі өмірде болып өткен нақтылы тарихи оқиғалар желісінде жатқан әрекеттер екендігі ақиқат. Бұл туралы көрнекті ғалым М. Мырзахметұлы «Мұхтар Әуезов қолданған автоцензуралық құбылыстың саяси-әлеуметтік тамырларын індете отырып іздегенде, жазушының кең тұрғыдан айтпақ болған, бірақ артынша сол тұстың жағдайына байланысты өз ой оралымдарын толық ашпай, бүгіп қалуында көп нәрсенің астарлы да сұсты сырлары жатыр. Жазушының автоцензурасында жанамалай ишарамен айтқан тезистерінің астарында су асты ағымдары іспеттес көзге ілінбес, бірақ бойлай қалсаң алды-артыңа қаратпай ағыза жөнелер қуаттың барлығын да сезінеміз» [11, 86 б.] – деп тебірене жазған еді. Саяси қыспақтың негізінде автоцензуралық тәсілге жүгінуге мәжбүр болғанымен өзінің жазушылық шеберлігінің арқасында айтар ойын барынша астарлап жеткізгендігін бұдан артық тұжырымдап айтудың өзі қиын. Сондықтан, жазушының көркем әңгімелеріне прозалық талдаулар жасағанда ең алдымен сол кезеңдегі тарихи-әдеби понораманы өзіне сай ғылыми контексте зерделеудің маңызы ерекше. Бұл айтылғандар прозалық

көркем шығармаларды әдеби талдаудың алғашқы сатысында жүргізілуі тиіс жұмыстар. Осыдан кейінгі кезекте М. Әуезов әңгімелерін сол дәуірдің әдеби бағыттары негізінде және басқа авторлардың осы кезеңде жазған көркем әңгімелері арасында алар орнын айқындау қажет. Бұл ретте жазушының әңгімелерін М. Жұмабаев, Б. Майлин, Ғ. Мүсіреповтің көркем әңгімелерімен салыстыра отырып талдаған дұрыс. Өйткені аталмыш авторлар да осы кезеңде «Шолпанның күнәсі», «Күлпаш», «Түйебай», «Азамат Азаматович», «Едіге», «Көк үйдегі көршілер», «Өмір ертегісі», «Алғашқы адымдар», «Шұғыла», «Тұтқын қыз» және т.б. бірнеше көркем әңгімелерді жазып, қазақ әдебиетінің алтын қорына қосқандығы белгілі. Жазушының әңгімелерін салыстырмалы талдау әдісімен саралап болғаннан кейін әр әңгіменің жазылу тарихы мен оған қатысты сол кезеңде айтылған әдеби сын пікірлерді саралаған орынды. Ол үшін М. Әуезов көркем әңгімелеріне жіті талдаулар жасап түсініктемелер жазған ғалым Т. Жұртбай мен жазушының әңгімелеріне текстологиялық талдаулар жасаған Р. Әбдіғұловтың еңбектерімен танысқан жөн. Ал әдеби сындағы пікірлерді сол кезеңдегі жазушымен қатарлас жүріп, бір қоғамда ғұмыр кешкен, оның әңгімелеріне алғашқы сындар айтқан С. Мұқановтың еңбектерін (XX ғасырдағы қазақ әдебиеті) саралау арқылы талдаған дұрыс. Ұлы жазушының көркем әңгімелерін әдеби талдаудың келесі кезеңінде заманауи оқырманның шығарманы қабылдауы мен бағалауын зерделеу қажет. Бұл ретте А. Нұрқатов, М. Әдібаев, К. Сыздықов, Т. Ақшолақов және т.б. көрнекті ғалымдар мен қазіргі мұхтарануда жемісті еңбек етіп келе жатқан әдебиеттанушы ғалым Г. Пірәлінің еңбектерімен жіті танысудың маңызы зор. Әдеби талдаудың мұндай бағыттарында терең танымдық талдау мен танысу жұмыстарының жүргізілуі М. Әуезовтің көркем әңгімелерін қазіргі қазақ әдебиеттануында заманға сай интерпретациялануының негізінде талдап, тануға ерекше ықпалын тигізетін факторлар болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда аталған прозалық шығармаларды талдаудың негізгі ұстанымдарына сүйене отырып көркем әңгімені талдап оқытуға арналған келесі жұмыстар оның мазмұнын меңгертуден тұрғаны жөн. Мәселенің күрделі бір қыры да осы мазмұнды меңгертуден келіп шығады. Қазіргі таңдағы білім берудің жаңа технологияларының оқу-әдістемелері «оқып үйрену», «меңгеру», «өмірге ендіру», «дамыту» болып төрт түрлі басты бөлікке бөлінгенімен осы уақытқа дейінгі әдістеме ғылымында қалыптасқан дәстүр бойынша оқыту әдістері бес түрлі конондық негізде анықталған болатын. Соның екіншісі мазмұн мәселесі еді, яғни білімді игеруде мазмұн негізгі құрамдық заңдылықтарды орнықтыратын дәстүрлі қағида болып табылған және осы функциясын іс жүзінде әліде атқарып келеді. Демек,

қазіргі біздің елде кеңінен қолға алынып жатқан білім мазмұнын жаңарту да білім беру саласындағы маңызды мәселенің бірі.

Сабақта М. Әуезовтің көркем әңгімелерін талдап оқытуда оның негізгі мазмұнына қатысты жұмыстардың жоспарын әзірлегеннен кейінгі мәселе шығарманың тақырыбын, идеясын, ондағы образдар жүйесін, тіл көркемдігін, сюжеті мен композициясын және поэтикасын анықтап, ашып көрсетуге күш салған жөн. Әдеби көркем шығармаларды талдауда қалыптасқан дәстүр бойынша рет-ретімен орындалатын бұл құрылымдық компоненттердің сақталуы әдеби туындының алға қойған мақсатын, көздеген нысанасын дәл тауып ұғынуға, түсінуге, қабылдауға және жазушының айтар негізгі ойын ұғынуға тікелей әсер етеді. Сондықтан, ұлы жазушының кез-келген көркем әңгімесін оқып, танып білуде аталмыш компоненттердің барлығына жете мән беруіміз қажет. Бұл әдебиеттану ғылымында қалыптасқан дәстүрлі әдіспен талдау жүйесі. Ал оларды жоғарыда біз атап көрсеткен білім берудің қазіргі технологияларын қолдану арқылы жаңаша көзқараста талдап, танып білсек М. Әуезовтің көркем әңгімелері туралы бүгінге дейін айтылып келген пікірлер мен талдаулар, зерттеулер мен тұжырымдар жаңа тұрғыда толығып қазіргі оқытудың алып арнасына айналған әдістеме саласында мұхтартанудың жаңа белестен көрінетіндігі анық.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Педагогикалық ғылыми мұра. Дәстүрлі әдіс және жаңа технология. Ред. басқарған Ф. Ш. Оразбаева. – Алматы : «Ан Арыс» баспасы, 2009. – 120 б.
- 2 **Бітібаева, Қ.** Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы : «Рауан», 1997. – 288 б.
- 3 **Сманов, Б.** Көркем шығарманы талдау негіздері. Монография. – Алматы : Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, «Ұлағат» баспасы, 2016. – 366 б.
- 4 **Таңжарықова, А.** Көркем мәтінді талдау негіздері. Оқу құралы. – Алматы : «Service Press» баспасы, 2016. – 260 б.
- 5 **Сманов, Б.** Мұхтар Әуезовтің ҚазПИ-дегі қызметі. // Egeмен Qazaqstan. 25.06.2018 ж. 10 б.
- 6 **Нұрғали, Р.** Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана : «Күлтегін» баспасы, 2002. – 528 б.
- 7 **Әбдиманұлы, Ө.** XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. Оқулық. – Алматы, 2012. – 408 б.

8 **Әуезов, М.** Қорғансыздың күні. Әңгімелер мен повестер. – Алматы : Атамұра, 2002. – 432 б.

9 **Әуезов, М.** Көксерек повесі мен Бүркітші және басқа әңгімелері. Құраст. О. Асқар. – Алматы : «Балауса» баспасы, 2006. – 512 б.

10 **Әбдіқадырова, Т. Р., Әбдимомынов, Е. Б.** Алаш және ұлт әдебиеті. (XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті). Оқу құралы. – Тараз, 2017. – 308 б.

11 **Мырзахметұлы, М.** Қазақ қалай орыстандырылды?. – Алматы, 2011. – 400 б.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Е. Б. Абдимомынов

Современные технологии образования: традиционный метод и новый взгляд (на основе изучения в вузах рассказов М. Ауэзова)

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 13.05.19.

E. B. Abdimomynov

Modern education technologies: the traditional method and the new look (Based on the study of M. Auezov's short stories in high schools)

Abai Kazakh National Redagogical University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

В статье по-новому всесторонне проанализированы и рассмотрены традиционные методики обучающихся технологий, широко применяющихся в образовательном процессе современных высших учебных заведений. Сделаны тщательные выводы об истории методики современной педагогической науки, также анализ методического наследия деятелей Алаш в соответствии с современными технологическими требованиями.

Кроме того, значение и важность изучения в высших учебных заведениях художественных рассказов великого писателя М. Ауэзова систематически проанализированы на научной основе трудов ученых, внесших вклад в формирование и развитие методики обучения казахской литературы. Для этого новые взгляды осмысливаются путем объекта исследования-традиционных методов анализа прозаических произведений, сформировавшихся до сегодняшнего дня в истории литературы. Даются и оригинальные мнения об

автоцензурном приеме, применявшегося М. Ауэзовым в создании художественных рассказов, каждый рассказ анализируется в фабульной форме.

The article comprehensively analyzed and reviewed the traditional methods of teaching technologies that are widely used in the educational process of modern higher education institutions. Careful conclusions were made about the history of the methodology of modern pedagogical science, as well as an analysis of the methodological legacies of the Alash figures in accordance with modern technological requirements.

In addition, the significance and importance of studying the short stories of the great writer M. Auezov in higher educational institutions are systematically analyzed on the scientific basis of the works of scientists who have contributed to the formation and development of the teaching methods of Kazakh literature. There are given original opinions about the censorship technique used by M. Auezov in the creation of artistic stories; each story is analyzed in plot form.

SRSTI 16.01.45

R. Aikenova¹, S. K. Omarova², Zh. M. Iskakova³

¹Doctor of Pedagogical Sciences, professor, Faculty of Humanities, «Turan-Astana» University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan;

²Candidate of Philology, assistant professor, Faculty of Humanities, «Turan-Astana» University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan;

³Candidate of Philology, assistant professor, Faculty of Humanities, «Turan-Astana» University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹ryskeldy.aykenova@mail.ru; ²omarovask@mail.ru; ³oazis-jas@mail.ru

PREPARING A MULTILINGUAL PERSONALITY USING MODERN TECHNOLOGY

The article is based on the conceptual positions of the problem of the active use of innovative technologies for the formation of a multilingual multicultural personality. It is emphasized that the process of using innovative technologies changes the form of interaction between the teacher and students. The analysis of modern techniques and methods of their use is carried out, a study of an interactive learning model is conducted, which contributes to the discovery of the individual abilities of the student, his personal motivation to realize creative abilities.

Keywords: multilingual polycultural personality, interactive model, suggestive reception, intensive mastering, speech portrait, design of the educational process.

INTRODUCTION

To form a multilingual personality, it is necessary to use interactive learning technologies. In this technology, preference is given to the search approach in the assimilation of the language:

a) focuses on the developing learning potential; b) the outgoing moment is the value of independent activities; c) accelerated level didactic goals are set; d) the teacher acts as a partner in educational research, as a tutor; e) the training is based on the high personal motivation of the student.

Without denying the role of traditional learning technologies, modernizing them and applying them in combination, we note that the use of interactive learning technologies most fully meet the requirements of the time in the credit system of education.

MAIN PART

In the Dictionary of Linguistic and Methodical Terms (B.A. Abilova, R. A. Aikenova) the following definition is given: «An active teaching method is one of the combined methods of teaching a second language, aimed at practical language acquisition as a result of abundant speech practice using elements of suggestive techniques» [1].

The interactive basics in the learning process can include:

- conscious and active speech activity with a predominance of the oral form of communication;
- reliance on visual-auditory images as a source of perception and semantisation of foreign language material;
- conscious and discursive mastery of the material when installing on an intuitive language proficiency;
- widespread use of suggestive teaching methods;
- accounting of individual psychological characteristics of students.

Interactive learning technologies involve the stimulation of cognitive activity and independence of students, they are a model of communication in the «student-teacher» system. Using them in combination with other technologies allow students to act not as passive objects of learning, but as actors as participants in the learning process. The use of interactive teaching methods contributes to the intensive mastering of non-native language, contributes to the formation of confidence to speak in a non-native language audience, to develop the skills and abilities of a creative approach to the material under study.

The word «interactive» is derived from the word «interact» (English), where «inter» is mutual, «act» is act. «Interactivity» means the ability to interact or be in a dialogue mode, therefore, interactive learning is, above all, interactive learning. In the case of interactive learning, the dialogue is built on the lines «student – student» (work in pairs), «student – group of students» (work in groups), «student – audience» or «group of students – audience» (presentation of work in groups), «student – computer», etc» [2]. The interactive model aims to organize a comfortable learning environment in which all students interact with each other. The organization of interactive learning involves the modeling of life situations, the use of role-playing games, the general solution of issues based on an analysis of circumstances and situations. The structure of the interactive lesson contributes to the introduction of elements of the unusual, since the student's work becomes dominant, richer and more interesting from the point of view of audiovisual accompaniment, multimedia presentation of the material, evaluation of the results, the discussion of which includes the student and other students, or this self-assessment of achievements.

Interactive learning involves the dialogical inclusion of the teacher in communication with students, and the use of information technology in the educational process introduces certain changes in the style of interaction of the teacher with students when the student is a partner who has the right to choose the level of content in the learning process; when joint activities (subject-subject relations) take place in an atmosphere of friendliness and openness.

The number of interactive learning technologies include: problem lecture or practical lesson; audit; video presentations; situational tasks; game design; discussions; business and role-playing games; thematic and Internet conferences, etc.

It should be emphasized that interactive learning technologies involve the use of teaching methods and techniques aimed at the implementation of the motivational component of learning, focused on the fulfillment of the goals and objectives of teaching a native language and their effectiveness. The teacher carefully thinks out the means, methods and techniques that should contribute to success, taking into account the psychological, individual qualities of the trainees, the level of training of the group, as well as their professional competence, pedagogical intuition and creative potential [3].

Consequently, interactive learning technologies ensure the development of students' cognitive interests in the language being studied, the formation of positive motivation, and they form the technology of cooperation. In the process of mastering the language, creative thinking develops, the student's individualization, the formation of the multilingual personality of the student takes place. His speech portrait appears – the ability to speak in public speech, speech literacy, linguistic literacy.

Interactive learning technologies enable students to feel the importance of personal active participation in achieving results, set the level and degree of mastery of another language, record their successes and repeatedly return and improve them in a natural situation mode, form speech behavior and language expression.

The use of this technology in the educational process is also intended to provide solutions to such problems as teaching students to independently deepen their own knowledge and apply them in specific conditions, orient students to creative selection, analyze and systematize the material being worked out, and effectively prepare for future professional activities.

The educational opportunities of interactive forms of work are also significant, contributing to the establishment of emotional contacts between students, as they teach them to work in a team, relieve their nervous load, helping them to experience a sense of security, mutual understanding and their own success.

The advantage of interactive learning lies in the fact that several methods can be used to build a new one. When checking theoretical knowledge, you can use crosswords on the most difficult topics. The group is divided into microgroups, each has strong and weak students, each microgroup receives a separate card with

a crossword puzzle, which is filled in jointly, the check is carried out immediately after filling [4].

Currently, our university has the ability to use computer technologies to implement active learning methods, to enhance students' cognitive activity, increase its efficiency and quality to form a multilingual personality.

In the process of learning a non-native language, the use of information technologies helps the learner to develop an important psychological trait: feel free to ask the computer questions and get an answer, which sometimes serves as an obstacle for the student in the audience; In this technology, the target orientation is learning based on high personal motivation and methods of researching problems. It is based on the following conceptual provisions: 1) personal development occurs only in the process of activity. (Teaching is a system of various types of activities of students in the process of individual, group and collective work); 2) motivational and emotional needs precede any activity; 3) a factor in the positive development of the personality is the form and nature of the organization of activities and correctly defined targets; 4) productive learning – research-based learning, in the course of which awareness of a common and personal goal, analysis and synthesis of knowledge and skills, search for solutions to problems; 5) the main form of organization of educational activities – group, as the most effective way to organize communication [5].

This technology consists of the design of the educational process for the modules identified on the basis of the analysis of educational material and combining them into large thematic blocks. In the introductory part of the module, new information is given, which should be transformed into knowledge. This is a thematic presentation of theoretical material, targets for further educational activities.

The dialogue part is built on the basis of cognitive activity, mainly by the group method of training (4–7 people) on the basis of a dialogue, during which the knowledge is assimilated and processed. Therefore, it is an operational-informative stage of academic work. Dialogue communication is a joint discussion of the situation, a joint focus on solving problems.

The conditions for conducting dialogic communication are: a) changing the standard form of the location of the trainees, which creates unusual situations, causing certain emotions and creating a psychological background for learning; b) the psychological motivation of heuristics, finding and small discovery for themselves of the new; c) the content of the dialogue, in the process of which hypotheses and assumptions are put forward.

The latter implies the use of the following techniques: drawing an analogy based on previous knowledge, drawing up a hypothesis in the form of sentences, checking the correctness of one's own assumptions (new knowledge) with reference ones, discussions, discussions.

The main methods of cognitive activity in this technology are «brainstorming», problem method, research, «aquarium method», etc.

Work on this technology involves a number of algorithmic actions of the teacher:

- distribution of all educational material into modules;
- isolation of the main content of the material in the dialogical part of the module;
- submission of educational material holistically, compactly in the form of blocks on the rise;
- break down of educational material for study by its trainees into 3 levels: complex material, material of medium complexity, material of low complexity;
- preparation of creative material for the development of interest in the subject and creativity;
- ensuring dialogic communication at all levels of this part.

From this technology we have taken the following when designing the educational process based on computer learning linguistic competences: modular structuring of educational material, the principle of dividing it into difficulty levels, constructing learning based on research methods and posing problems, dialogue as the main form of feedback correction training; evaluation of learning outcomes not only by the teacher, but also by the students themselves.

The process of information of society as a whole, and education in particular, has had a significant impact on the language, the communicative level of people and society. At the present stage, computer communicative competence (of which linguistic is an integral part) has become an important characteristic of the linguistic personality, which dictates the need to develop new technologies with their introduction into the practice of language teaching in higher education.

The driving factor in introducing new generation technical tools and software products developed on their basis into the university education process is the idea of improving the quality of education by transferring certain teacher functions to machines, that is, learning automation. Extensive data processing capabilities made the personal computer an indispensable tool in the work of teachers and students.

Computer began to be actively introduced into the language learning field since 1960. It was from this time that the first studies in the field of «computer learning in foreign languages» (KOIA) in the Russian tradition and «language learning with the support of a computer in the Western tradition» (CALL) appeared [6].

CONCLUSION

Interactive lesson combines the advantages of the traditional way of learning under the guidance of a teacher and individual computer training. In preparation for the lesson, the teacher develops the required number of slides on the computer,

complementing the video information with sound and animation elements, which significantly increases the requirements for teacher qualifications.

Compared to traditional learning in interactive learning, the nature of teacher and student interaction changes: teacher's activity gives way to student activity, and the task of the teacher is to create conditions for the initiative, although the teacher remains the central part of the lesson, remains the main and only source of information and expert.

Students can ask questions, find out the necessary provisions, propose their own solutions, act as consultants, reviewers, experts, etc., which helps them to discover their potential, to realize their individual abilities.

REFERENCES

1 **Абилова, Б. А., Айкенова, Р. А.** Словарь справочник по методике русского языка в казахской школе Учебное пособие. – Караганда, КарГУ им. Е. А. Букетова, 2000г. – 164 с.

2 **Верещагин, Е. М., Костомаров, В. Г.** Язык и структура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М., 1990-216 с.

3 **Айкенова, Р. А.** Обучение языку с применением информационных технологий: поиск и решение проблемы. Монография – Караганда : Изд-во КарГУ, 2009. – 320 с.

4 **Brown, P., Levinson S.** Universal of language usage: politeness phenomena.//London and New York : Cambridge University Press. – pp. 56–89.

5 **Гальская, Н. Д.** Теория обучения иностранным языкам: лингводидактика и методика [Текст] / Н. Д. Гальская, Н. И. Гез. – М. : Академия, 2005. – 336 с.

6 **Крузе, Б. А.** Структура и содержание мультимедиа компетентности будущего учителя [Текст] / Б. А. Крузе // Современные технологии в профессионально-педагогическом образовании: матер. Всерос. науч.-практ. конф. / Перм. гос. пед. ун-т. – Пермь, 2008. – С. 38–44.

Material received on 13.05.19.

Р. Айкенова¹, С. К. Омарова², Ж. М. Искакова³

Инновациялық технологияларды қолдану арқылы көп тілді тұлғаларды дайындау

^{1,2,3}Гуманитарлық-заң факультеті,
«Тұран-Астана» университеті,
Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Р. Айкенова¹, С. К. Омарова², Ж. М. Искакова³

Подготовка полилингвальной личности с использованием инновационных технологий

^{1,2,3}Гуманитарно-юридический факультет,
Университет «Туран-Астана»,
г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Мақала көп тілді мультимәдениетті тұлғаны қалыптастыру үшін инновациялық технологияларды белсенді пайдалану проблемасының тұжырымдамалық қағидаларына негізделген. Инновациялық технологияларды қолдану процесі мұғалім мен студенттер арасындағы өзара әрекеттесудің формасын өзгертеді. Заманауи әдістемелер мен әдістерді талдау жүргізіледі, оқушылардың жеке қабілеттерін ашуға, шығармашылық қабілеттерін жүзеге асыруға жеке ынталандыруға ықпал ететін интерактивті оқыту моделін зерттеу жүргізіледі.

В основу статьи положены концептуальные положения проблемы активного применения инновационных технологий для формирования полилингвальной поликультурной личности. Подчеркивается, что процесс использования инновационных технологий меняет форму взаимодействия преподавателя и студентов. Проводится анализ современных приемов и методов их использования, проводится исследование интерактивной модели обучения, которая способствует раскрытию индивидуальных возможностей обучаемого, его личностной мотивации реализовать творческие способности.

М. К. Акишева

к.ф.н. доцент, Гуманитарный факультет, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

e-mail: akmar2809@mail.ru

К ВОПРОСУ О СТРАТИФИКАЦИИ СЕМАНТИКИ

В статье рассматривается проблема разграничения смысла и значения, то есть стратификации семантики. Вопрос смысла находится во взаимозависимости с познавательным, деятельностным и коммуникативным контекстом. Сама идея разграничения значения и смысла коренится в языковедческой традиции. Лингвистическая семантика не сводится только к лексической семантике и в качестве объекта ее изучения должно быть и значение предложения, текста. Хотя изучение семантической сферы языка продолжается по сей день, все же наука о языке все еще далека от формирования завершеного представления о лингвистической и, в частности, лексической семантике. Несмотря на очевидность наличия у каждого слова того или иного значения, принципы организации плана содержания этой единицы до сих пор до конца не исследованы.

Ключевые слова: смысл, значение, семантика, стратификация семантики, план содержания.

ВВЕДЕНИЕ

Теория смысла находится во взаимозависимости с познавательным, деятельностным и коммуникативным контекстом; в проблеме собственно значения, сходятся все основные направления современных лингвистических исследований. И этот повышенный и интерес к проблеме значения и смысла также является одной из самых характерных черт современного этапа лингвистики. В ряду ее различных периодов наступил сейчас такой период, который по всем основаниям мы можем назвать семантическим, хотя понятие самого семантического зачастую понимается очень широко.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Как известно, изучение семантической сферы языка началось еще в XIX веке в работах Штейнгаля, А. А. Потебни, В. Вундта и других исследователей языка.

По А. А. Потебне слово имеет не более одного значения, того, которое реализуется в акте речи. Он не признаёт существования общих значений слов. Он подчеркивает, что слово выражает не всю мысль, принимаемую за его содержание, а только один её признак, что в слове есть два содержания – объективное (ближайшее) и субъективное (дальнейшее). В этом плане уместно вспомнить суждения А. А. Потебни о слове как акте познания, содержащем в себе, кроме значения, знак, указывающий на актуальное значение и одновременно опирающийся на прежнее значение [1, с. 19–20].

Расцвет этого направления лингвистики, представители которого осуществляли разработку истории языка в широком культурно-этнографическом и поэтическом контексте, исторического синтаксиса, морфологии, семасиологии, лингвостилистики, лингвистической поэтики, диалектологии, приходится на вторую половину XX в.

Особое внимание лингвистов второй половины XX в. привлекают проблемы, связанные с исследованием семантической стороны языка. Именно последний этап развития семантики (70-е гг.) оказался очень плодотворным для выявления информационного потенциала слова. После увлечения дескриптивным описанием языка, явившимся вершиной системно-структурного его исследования, фокус внимания сместился на содержательную сторону языкового знака. К этому периоду для исследований была недостаточной ориентация дескриптивной и генеративной лингвистики на описание языка, описание, оставлявшее в стороне значение. Была понята ограниченность семантических представлений Г. Пауля и М. Бреалю, считавших предметом анализа исторические изменения значений слов. Многие лингвисты отказывались принимать бихевиористскую трактовку значения по Л. Блумфилду, по которой оно локализовывалось во внеязыковом ряду. Рождалось мнение о том, что лингвистическая семантика не сводится только к лексической семантике и что её в качестве объекта ее изучения должно быть и значение предложения, текста.

Лингвистическая семантика бурно развивалась как структурная лексикология, затем возникла синтаксическая семантика, быстро занявшая в лингвистической семантике лидирующее положение (Д. Лайонз, 1977; Л. Г. Васильев, 1983; В. В. Богданов, 1996).

В последующем в рамках порождающей трансформационной грамматики сложилась интерпретирующая семантика (Н. Хомский, Дж. Катц, Пол Постал, Джерри А. Фодор, Рей С. Джеккендофф).

По отношению к интерпретирующей семантике выглядели оппозиционными оригинальная синтаксико-семантическая модель У. Вайнрайха; генеративная семантика (Д. Лакофф, Д. МакКоли, Д. Брюс Росс), которая считала смысловой глубинную структуру; падежная

грамматика (Ч. Филлмор), положившая в основу описания процесса порождения модель зависимостей с одной вершиной – глаголом-предикатом (как у Л. Теньера) и с дополнительным приписыванием каждому узлу определённой семантической роли; семантически ориентированная теория порождения предложения У. Л. Чейфа. Также 70–80-е гг. ознаменовались построением многочисленных иных концепций синтаксической семантики, опирающихся как на одновершинные, так и двухвершинные модели (И. А. Мельчук, Т. Б. Алисова, С. Д. Кацнельсон, Ю. Д. Апресян, В. Г. Гак, Н. Д. Арутюнова, Е. В. Падучева, И. Ф. Вардуль, Г. Г. Почепцов, И. П. Сусов, В. В. Богданов, В. Б. Касевич, В. С. Храковский, Н. Ю. Шведова и др.). Представители Калининской / Тверской семантико-прагматической школы получили интересные результаты в описании значения предложения (Л. В. Солодушникова, В. И. Сергеева (Иванова), А. З. Фефилова, С. А. Сухих, Л. И. Кислякова, В. С. Григорьева, Н. П. Анисимова, Г. П. Пальчун, Г. Л. Другова, В. И. Троянов, В. А. Калмыков, К. Л. Розова).

Возможности синтаксической семантики расширяются за счёт добавления прагматического аспекта. В прагматический аспект, как правило, входят коммуникативная или иллокутивная цель говорящего, прагматические аспекты пресуппозиции, построенная говорящим модель адресата, принципы речевого сотрудничества, или кооперации.

Сама идея разграничения значения и смысла, иначе говоря, стратификации семантики, коренится в языковедческой традиции. Изучение семантической сферы языка продолжается по сей день, но наука о языке все еще далека от формирования завершённого представления о лингвистической и, в частности, лексической семантике.

Поднимая вопрос понимания текста, при анализе значения и смысла обращается к двум планам речи Н. Г. Морозова. Один план – это значение. К нему автор относит речевое сообщение о фактах или явлениях жизни, не выходящее за пределы фактического содержания устного или письменного сообщения. Этот план речи выражается в значениях слов, в значениях словосочетаний, предложений или целых речений, т.е. в языковых категориях. Другой план речи, т.е. смысл, лежащий за этим фактическим содержанием, отражает личностное, так или иначе мотивированное отношение к тому, что говорится или описывается. Он отражает человеческие побуждения, отношение к фактам как к событиям, играющим ту или иную роль в жизни. Выражается это отношение через особое стилистическое построение языковых средств и их особую интонационную и мимическую окраску, которая воспринимается при слушании или мысленно воспроизводится при чтении [2, с. 191–239]. Обращаясь к вопросу смыслового содержания, лингвист Звегинцев В. А. начинает его анализ с проблемы разграничения

между языком в его состоянии и языком в его деятельности [3]. Это разграничение исследователь никак не соотносит с разграничением между языком и речью по Ф. Соссюру. По его мнению, язык в его состоянии – замкнутая структура, хотя и находящаяся в связи с человеком (язык служит целям общения людей), но изучаемая как независимый, объективный «предмет». Однако при таком изучении сам процесс общения оказался бы за пределами языка как замкнутой структуры.

При рассмотрении же языка в его деятельности «язык как таковой рассматривается с точки зрения человека – его опыта, потребностей, мыслительных и иных механизмов его оперирования языком, его отношения к нему». Далее автор подмечает интересный момент: «Когда при этом говорят о деятельности общения посредством языка, то, учитывая в этом процессе, с одной стороны, человеческий фактор, а с другой стороны – технику общения, используя новейшую терминологию, употребляют выражения «кодирование» и «декодирование». Вот здесь-то и встает во весь рост проблема смысловой стороны языка.

Если имеют в виду кодирование, то надо знать, что кодируется средствами языка. А если обращаются к другой стороне деятельности общения и говорят о декодировании, то надо знать, во что производится декодирование последовательностей лингвистических знаков. «Эту туманную величину, не получившую еще ясной научной расшифровки, мы будем пока называть смысловым содержанием», – так заканчивает свою мысль исследователь [3].

М. Я. Дымарский в своей работе «Дейктический модус текста и единицы текстообразования» пишет о смысле применительно к теории текстообразования. В рамках смысла целостного текста он признает необходимым различать смыслы отдельных высказываний, речевые смыслы строевых единиц текста и некоторое «результатирующее» семантическое образование – концепцию (данного фрагмента мира), ради которой и создается текст [4, с. 262]. Часть ученых считает заслуживающим внимания такой подход к рассматриваемому нами вопросу.

Есть исследователи, при анализе вопроса смысла и значения рассматривающие взаимосвязанными содержательные стороны уже трех понятий, таких, как значение, смысл и информация: «значение – это то содержание, которое придано знаку конвенционально, в естественном языке это, например, инвариантное лексическое значение слова, смысл – актуализация знакового содержания человеком в процессе обращения к знаку, информация – определенная система смыслов, организуемая человеком в ходе коммуникации». Сказанное позволяет акцентировать внимание на информационной природе языка: с одной стороны, язык

– это средство коммуникации, тот код, который позволяет передавать информацию; с другой – язык является той ментальной информационной средой, в пределах которой только и возможно развитие человеческого сознания. «Домом бытия» называет язык М. Хайдеггер [6].

Также нам импонируют выводы исследователей о связи значения и смысла, в частности, о том, что значение и смысл «нельзя познать как автономные сущности: они неотделимы друг от друга. Никакой смысл не может быть донесен без значимых выражений. То, что воздействует на смысл, усиливает, видоизменяет или уничтожает его, так или иначе связано со значением» [7, с.137].

Можно сделать выводы о том, что теория смысла находится во взаимозависимости с познавательным, деятельностным и коммуникативным контекстом; что в проблеме значения, «как в фокусе, сходятся все направления современных лингвистических исследований. И этот повышенный и даже лихорадочный интерес к проблеме значения также является одной из самых характерных черт современного этапа лингвистики. В черед различных ее периодов наступил ныне такой, который по всем основаниям мы имеем право назвать семантическим, хотя понятие семантического, как часто бывает в таких случаях, толкуется весьма широко.

ВЫВОДЫ

Несмотря на очевидность наличия у каждого слова того или иного значения, принципы организации плана содержания этой единицы до сих пор до конца не исследованы. Согласимся, что «как только мы отрываемся от прочной почвы фонологических и морфологических описаний, составленных учеными лингвистами, и начинаем двигаться в направлении значения, то тут же начинаем осознавать, что перед нами открывается мир, который, присутствуя всегда в нашем сознании, по сути продолжает оставаться для нас тайной.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Потебня, А. А.** Из записок по русской грамматике. Т. 1. – 2. – М. : Наука, 1958. – 150 с.
- 2 **Морозова, Н. Г.** О понимании текста // Известия АПН РСФСР. Вып. 7. – М.–Л., 1947. – 130 с.
- 3 **Звегинцев, В. А.** Язык и лингвистическая теория. 2-е изд. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 248 с.
- 4 **Дымарский, М. Я.** Дейктический модус текста и единицы текстообразования (на материале русского языка) // Проблемы

функциональной грамматики : Категории морфологии и синтаксиса в высказывании. – СПб., 2000. – С. 262–271.

5 **Сулейменова, Э. Д.** Понятие смысла в современной лингвистике. – Алма-Ата : Мектеп, 1989. – 160 с.

6 **Хайдеггер, М.** Время и бытие : статьи и выступления. – М. : Республика, 1993. – 447 с.

7 **Звегинцев, В. А.** 1980 О цельнооформленности единиц текста // ИАНСЛЯ. – 1980. – Т. 39. – № 1. – С. 13–21.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

М. К. Ақошева

Семантиканың стратификациясы мәселесіне орай

Гуманитарлық факультет,
С. Сейфуллин ағындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

M. K. Akosheva

To the question about semantics stratification

Faculty of Humanities,
S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

Мақалада мағына мен мәнді бөлу мәселесі, семантиканың стратификациясы қарастырылады. Мәні мәселесі, танымдық, іс-әрекеттік және коммуникативтік контекстімен өзара қатынаста қарастырылады. Мағына мен мәнді бөлу идеясы тілтаным дәстүрінде туындаған болатын. Лингвистикалық семантика тек гана лексикалық семантикамен ауыстырылмайды. Оның танымдық объектісі ретінде сөйлем, мәтін мағынасы болу керек. Тілдің семантикалық саласын меңгеру осы күнге дейін жалғасып жатса да, тіл туралы ғылым лингвистикалық, лексикалық семантиканың аяқталған көрінісін жасап болмаған. Сөздің мәні болудың нақтылығына қарамастан, бұл бірліктің мазмұнының жоспарын жасау принциптері толық зерттелмеген деуге болады.

The article deals with the problem of differentiating meaning and definition, that is, stratification of semantics. The question of meaning is

interdependent with the cognitive, activity, and communicative context. The very idea of differentiating meaning and definition is rooted in the linguistic tradition. Linguistic semantics is not limited only to lexical semantics and the object of its study should be the meaning of the sentence, the text. Although the study of the semantic sphere of the language continues to this day, yet the science of language is still far from forming a complete notion of linguistic and, in particular, lexical semantics. Despite the obviousness of the fact that each word has a certain meaning, the principles of organizing the plan for the content of this unit have not yet been fully studied.

ГРНТИ 14.15.01

А. А. Алиева

диссертант, преподаватель английского языка, кафедра «Методики преподавания английского языка», Азербайджанский Университет Языков, г. Баку, AZ 1027, Республика Азербайджан
e-mail: adilaaliyeva82@gmail.com

КЛАССИФИКАЦИЯ УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В V И VI КЛАССАХ

Предметом статьи является классификация упражнений для развития навыков письменной речи на уроках английского языка в V и VI классах. Рассматриваются различные критерии классификации упражнений в письменной форме. Подчеркивается значимость использования системы упражнений, которые должны быть составлены с учетом лингвистических и психологических факторов, а также дидактических и методических принципов. Весомым в развитии письменной речи учащихся V и VI классов считается выполнение упражнений, которые заставили бы их думать, рассуждать, давали бы им генерирующие идеи, вели бы их к мышлению, созданию новых идей.

Ключевые слова: письменная речь, каллиграфия, эссе, психические механизмы, коммуникативные упражнения, классификация упражнений.

ВВЕДЕНИЕ

По мнению психологов, упражнение – это многократное выполнение определенных действий или видов деятельности, имеющее целью их освоение, опирающееся на понимание или сопровождающееся сознательным контролем и корректировкой.

Как отмечает И. Л. Бим, методы обучения, равно как и цели и приемы, находят непосредственную реализацию именно с помощью упражнений [1, с. 240]. Функционируя на разных уровнях организации материала и имея разные условия реализации, упражнения обеспечивают управляемое усвоение учащимися иностранного языка как средства общения. В понимании И. Л. Бим, упражнение, это форма взаимодействия учителя и учащихся (при самостоятельной работе учащихся и учебника), опосредуемая учебным материалом и имеющая стандартизованную структуру.

В методической литературе существуют различные критерии классификации упражнений в письменной форме. Долгое время в методике наиболее широкое распространение имела так называемая двухкомпонентная система упражнений по принципу дихотомии «язык» – «речь»: языковые и речевые упражнения; тренировочные и синтетические; подготовительные и речевые; условно-речевые и речевые; условно-коммуникативные и коммуникативные и т.д. [2, с. 10].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Существование большого количества точек зрения на проблему классификации упражнений объясняется многогранностью данной темы, возможностью подхода к проблеме классификации упражнений с разных точек зрения.

Академик И. В. Рахманов классифицировал упражнения для обучения иностранным языкам следующим образом:

- а) языковые и речевые упражнения;
- б) упражнения, связанные и несвязанные с текстом;
- в) переводные и неперевоаемые упражнения [3, с. 56].

Однако, Лапидус Б. А. используя другие критерии классифицировал упражнения на:

- а) тренировочные упражнения;
- б) элементарные комбинированные упражнения;
- в) комбинированные упражнения [4, с. 45].

Климентенко А. Д., Миролюбов А. А. подходят к классификации письменных упражнений с точки зрения степени включения графических умений и выделяют следующие их группы:

1) упражнения требующие использования лишь простейших средств графического выделения и различных условных графических знаков (подчеркивания, заключения в рамку, пометка ударений-пауз);

2) упражнения, графическая задача которых заключается в простом (копирование прописей) или усложненном (списывание печатного текста) воспроизведении зрительно воспринимаемого текста, а также упражнения, содержащие задание на группировку или перестановку готовых элементов;

3) упражнения, требующие самостоятельного написания отдельных элементов: графем, морфем, слов, словосочетаний (заполнение пропусков нужными словами; подбор к данным словам антонимов, однокоренных слов);

4) упражнения, требующие самостоятельного отбора всех графических средств для выражения законченной мысли, написания абзаца и целого текста (перевод с родного языка на иностранный язык; диктант; ответы на вопросы; письмо; аннотация и т.п.) [5, с. 128].

Согласно Гальсковой Н. Д. развитие у школьников умения выражать свои мысли в письменной форме осуществляется на базе упражнений репродуктивного, репродуктивно-продуктивного и продуктивного характера.

В первую группу упражнений входит написание текста (письма, открытки, сообщения) с опорой на образец. Вторая группа упражнений – это упражнения в построении собственного письменного высказывания с использованием различных опор: вербальных (ключевые слова, логическая схема высказывания, план и др.) и вербально-изобразительных (картина, серия картин, фотография и ключевые слова, фразы, выражения и др.).

Третья группа упражнений, имеющих продуктивный характер, требует от учащихся умений выражать свои мысли в письменной форме без непосредственной опоры на вербальные элементы. Эти упражнения должны, как правило, завершать работу над конкретной темой. Стимулы, побуждающие учащихся к письменному высказыванию, могут быть сформулированы словесно (например, формулировка проблемного тезиса) или визуально (просмотр видеопленки, фотография и др.) [2, с. 137].

Последовательность в обучении письму на разных этапах в школе проявляется в постепенном, шаг за шагом, усложнении предметного содержания, объема и характера (типов) продуцируемых учащимися текстов, степени сложности языковых трудностей, в большем разнообразии используемых языковых средств. Согласно Гальсковой Н. Д. если перед учащимися начальных классов ставится задача написать кому-либо небольшое по объему письмо (сообщить на элементарном уровне о себе и запросить соответствующую информацию у своего партнера по переписке), то учащиеся 5–7-х классов должны уметь написать личное письмо, но оно отличается большим объемом и имеет политематический характер (2–3 темы). В числе требований-умения записать основные сведения личностного плана (заполнить простой формуляр, содержащий основные сведения об ученике) и делать небольшие учебные записи (выписывать ключевые слова, выражения, предложения) [2, с. 138].

Упражнения в письме можно классифицировать согласно различным критериям: в зависимости от раздела языка, от педагогической задачи, от методики их проведения [6, с. 264].

Все письменные упражнения можно разделить на две группы:

1) работы, выполняемые в письменной форме, целью которых является усвоение языкового материала;

2) упражнения, направленные на овладение письмом (каллиграфией, орфографией) и письменной речью [2, с. 264].

Упражнения предназначенные для развития навыков письменной речи на уроках английского языка в V и VI классах должны научить учащихся выражать свои мысли в письменной форме на английском языке, правильно использовать необходимые языковые средства в соответствии с коммуникативными целями. Вслед за Гальсковой Н. Д. считаем целесообразным и продуктивным применить упражнения для развития письменной речи на уроках английского языка в V и VI классах, которые носят игровой характер. Как известно из психологии у детей младшего и среднего возраста в игровой форме развиваются все необходимые предпосылки для успешного формирования и развития письменной речи, повышения речевой культуры и расширения словарного запаса.

Представим, что учащиеся V и VI классов недавно совершили экскурсию в музей художественных искусств. У них накопилось много впечатлений. Обычно учителя предлагают написать сочинение, которому предшествует некий план. Кое-кто из учащихся сначала пишет сам текст, а потом подгоняет свой план под уже написанный текст для учителя. Но если это упражнение будет носить игровой характер, то учащиеся с большим удовольствием будут выполнять письменное задание.

На первом этапе сводятся воедино все мысли, ассоциации, чувства, воспоминания, диалоги связанные с данной темой. На этом этапе мы записываем все, что сможем записать по теме, без знаков препинания, все подряд. В результате, ученик уже имеет материал, который будет использован им при создании эссе. Таким образом, учащийся реализует задачу актуализации имеющихся сведений по данной теме и задачу пробуждения познавательного интереса.

На втором этапе ученики уединяются, и на основе уже заранее подготовленного ими «строительного материала» готовят эссе. В конце этого этапа остается незаконченный текст, с которым надо работать, именно с этой целью проводится работа в группах.

На третьем этапе участники слушают друг друга и высказывают мнение по поводу прослушанного текста. Ученик в данном случае не столько оценивает, сколько выражает свои мысли и чувства. По окончании подобного предварительного прослушивания каждый ученик получает несколько отзывов. После этого учитель ставит на обсуждение отзывы и выделяет наиболее часто встречающиеся рекомендации. Они фиксируются на доске и учитываются при коррекции текста. Далее идет плавный переход на следующий этап.

На четвертом этапе ученики вновь уединяются со своими тетрадями и исправляют написанный текст уже на основе отзывов своих одноклассников. После коррекции над текстом, ученики садятся парами и выступают уже в роли учителей, проверяющих работу. На этапе проверки особое внимание

уделяется орфографии и пунктуации. Ученики должны сесть так, чтобы читать незнакомые тексты, при этом желательно, чтобы грамотные ученики не просто исправляли ошибки, но и объясняли правила, на основании которых они вносили поправку.

На пятом этапе ученики по одному садятся в так называемое «читательское кресло» и представляют свое эссе. Задача учителя создать максимально комфортную атмосферу для выступления. Рекомендации даются в позитивной форме. Если все эти пять этапов будут проводиться достаточно часто, то вскоре у учеников будут развиты навыки письменной речи.

ВЫВОДЫ

Упражнения на уроках английского языка в V и VI классах должны быть направлены не только на развитие навыков письменной речи, но и на развитие высших психических функций: памяти, внимания, восприятия, логического мышления, нормализацию эмоциональной сферы. При выполнении письменных работ проявляется и степень внутренней свободы ученика, что проявляется в лексике его произведения. Описание учеником какого-либо события и случая помогает развитию таких мыслительных операций как логическая связь, сравнение, сопоставление, аналитическое наблюдение. Важно отметить то, что для развития письменной речи учащимся V и VI классов необходимо задавать упражнения, которые заставили бы их думать, рассуждать, давали бы им генерирующие идеи, вели бы их к мышлению, созданию новых идей, к структуре и пересмотру этих идей. Упражнения направленные на свободное мышление, которые широко используются в европейских странах и имеют широкий позитивный резонанс.

В заключении заметим следующее. Для успешного формирования и развития навыков письменной речи на уроках английского языка в V и VI классах необходимо не только использование предназначенных для этого упражнений, но и организация их в определенную систему, с учетом последовательного распределения градуированных по степени трудностей действий, направленных на развитие соответствующего письменного навыка. Преодоление трудностей в работе по развитию письменной английской речи должно осуществляться в трех направлениях:

Во-первых, в последовательном увеличении объема письменных работ;

Во-вторых, в постепенном углублении и расширении видов упражнений, которые способствуют продуцированию текстов, в соответствии с определенными коммуникативными целями;

В-третьих, в усилении самостоятельности учащихся при их выполнении.

Целесообразно использование целенаправленной системы упражнений. Так как комплекс упражнений должен быть составлен с учетом

лингвистических и психологических факторов, а также дидактических и методических принципов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Бим, И. Л.** Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. – М. : Русский язык, 1977. – 288 с.
- 2 **Гальскова, Н. Д.** Современная методика обучения иностранным языкам. Пособие для учителя. –2-е изд., перераб. и доп. – М. : АРКТИ, 2003. – 192 с.
- 3 **Рахманов, И. В.** Обучение устной речи на иностранном языке. – М. : Высшая школа, 1980. – 120 с.
- 4 **Лapidус, Б. А.** Проблемы содержания обучения в языковом вузе. – М. : 1986 – с.
- 5 **Климентенко, А. Д., Миролюбов, А. А.** Теоретические основы методики обучения иностранным языкам в средней школе. – М. : Педагогика, 1981. – 454 с.
- 6 **Миролюбов, А. А., Рахманов, И. В., Цетлин, В. С.** Общая методика обучения иностранным языкам. – М. : «Просвещение», 1967. – 504 с.
- 7 **Выготский, Л. С.** Игра, ее роль в психическом развитии ребенка. // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – с. 19–26.
- 8 **Мусницкая, Е. В.** Обучение письму. – М. : МГПИИЯ им. М. Тореза, 1983, – 58 с.
- 9 **Эльконин, Д. Б.** Психология игры. – М. : Просвещение, 2004, 398 с.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

A. A. Aliyeva

V және VI сыныптарда ағылшын тілі сабақтарында жазбаша сөйлеу дағдыларын дамыту үшін жаттығуларды жіктеу

Әзірбайжан Тілдер Университеті,
Баку қ., AZ 1027, Әзірбайжан Республикасы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

A. A. Aliyeva

The classification of exercises for developing writing speech skills in the V–VI English classes

Azerbaijan University of Languages,
Baku, AZ 1027, Republic of Azerbaijan.
Material received on 13.05.19.

Предметом статьи является классификация упражнений для развития навыков письменной речи на уроках английского языка в V и VI классах. Рассматриваются различные критерии классификации упражнений в письменной форме. Подчеркивается значимость использования системы упражнений, которые должны быть составлены с учетом лингвистических и психологических факторов, а также дидактических и методических принципов. Весомым в развитии письменной речи учащихся V и VI классов считается выполнение упражнений, которые заставили бы их думать, рассуждать, давали бы им генерирующие идеи, вели бы их к мышлению, созданию новых идей.

The article focuses on the classification of exercises for developing writing speech skills in the V and VI English classes. Various criteria for the classification of exercises in writing are considered. The importance of the use of the system of exercises that should be drawn up taking into account linguistic and psychological factors, as well as didactic and methodological principles is underlined. A powerful development of the writing speech of students of the V and VI classes is the performance of exercises that would make them think and reason, also would give them generating ideas, lead them to thinking and creating new ideas.

A. A. Akhmetova¹, G. N. Dukembay²

¹under-graduate student, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010008, Republic of Kazakhstan;

²Candidate of Philological Sciences, associate professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010008, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹ayazhan_akhmetova@mail.ru; ²gulzhannat0609@gmail.com

AUGMENTED REALITY AS AN EFFECTIVE EDUCATIONAL TOOL

This article deals with the concept and technology of augmented reality, substantiates the relevance and timeliness of its use to support educational processes. The article provides an overview of the existing method, the results of numerous experiments, research, publications, the introduction of virtual learning tools in the educational process. The article is devoted to the review and study of the possibility of using augmented reality technology in the field of education. High efficiency of books with augmented reality as educational tools is shown; concrete examples of AR-textbooks are presented.

Key words: educational process, augmented reality, digitalization.

INTRODUCTION

The educational process consists of a number of sub-processes that need to be actively supported. One of the ways to support the educational process is its digitalization. The essence of digitalization in the introduction of new information and communication technologies in the educational activities of educational institutions; with the help of such innovative technologies can complement the traditional methods of education or training that will help improve the learning process, accelerate access to information sources. Digitalization of the educational process improves the quality of teachers and students, purposeful formation of information culture of the individual, focused on the acquisition of information knowledge, development of information skills [1–3].

In the message of the President «The Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness» of July 31, 2017, a new State Program «Digital Kazakhstan» was announced. The program aims to accelerate the development of the republic's economy and improve the quality of life of the population through the use of digital technologies in the medium term, as well as creating conditions

for the transition of Kazakhstan's economy to a fundamentally new development trajectory ensuring the creation of a digital economy of the future in the long term [4]. The implementation period is 2018–2022. Achieving this goal implies movement along two development vectors:

- «Digitalization of the existing economy» – ensuring a pragmatic start consisting of specific projects in the real sector, launching projects on digitalization and technological re-equipment of existing sectors of the economy, government structures and the development of digital infrastructure.

- «Creating the digital industry of the future» – ensuring long-term sustainability, launching a digital transformation of the country by increasing the level of human capital development, building innovative development institutions and, in general, the progressive development of the digital ecosystem [4].

These changes are caused by the introduction in recent years of many technological innovations applied in various industries around the world. The ways of production and value added are changing dramatically, new requirements for the education and skills of people are emerging.

In order to achieve the objectives of the Program in the field of qualification of personnel, the education system will be completely updated in accordance with the best international practices. A new education will respond to the needs of the digital economy with an emphasis primarily on information analysis skills and the development of creative thinking, rather than learning facts and formulas. In the last decade, the technology of Augmented Reality, which is the development of global immersive technologies of information transmission and processing, has emerged and is intensively developing [4].

The issue of supporting the educational process with the help of innovative technologies, namely augmented reality technology, is very relevant due to the fact that the main objectives of the educational process are to improve the quality and efficiency of education.

MAIN PART

Augmented reality appears as a new interactive technology that allows you to overlay computer graphics or text information on real-time objects. Unlike virtual reality, augmented reality allows users to see embedded virtual objects in the real world and manipulate them in real time [5].

At its core, augmented reality is an intermediate between ordinary reality and full-fledged virtual reality.

In other words, augmented reality is a combination of two initially independent spaces on the screen: the world of real objects around a person and the virtual world created on a computer. This interactive technology gives the user the possibility to impose a special computer 2D and 3D objects over the image from the camera and thus «completing» the reality [6].

.Having at hand a set of paper markers, we can at any time to present the educational object not only in volume, but also to do with it a number of manipulations, look at it «from the inside» or section. The relevance of the introduction of augmented reality technology in the educational process is that the use of such an innovative tool will undoubtedly increase the motivation of students in the study of Informatics and other disciplines, as well as increase the level of assimilation of information, synthesizing various forms of representation. The great advantage of using augmented reality technology is its visibility, information completeness and interactivity [7].

The effectiveness of the educational process depends entirely on the level of its organization. The required level can be achieved with a clear, consistent, logically connected construction of all elements of the teacher and students.

Various tutorials are created with virtual objects and scenes included in their content. The first book using augmented reality technology was published in the English publisher Templar Publishing in 2009. This is Dr Drake's Comprehensive Compendium of Dragonology. The richly illustrated book has a picture of a dragon, which can «come to life» right on the book page, after wanting to see it go to the site and bring the page to the webcam.

Since augmented reality is a product of new technology, there have been no large-scale studies of the effectiveness of its use in education. Although some studies were carried out in Europe and America, for example, in 2003 X. Kaufman and D. Schmalsteig studied how the technology of «augmented reality» improves the ability of spatial representation of objects in the study of mathematics and geometry. The authors of the study experimentally proved the improvement of spatial skills of the subjects in training with the use of elements of additional reality technologies [8].

In 2009, Dias conducted a study to assess the impact of experimental textbooks using augmented reality technology on the learning outcome. According to the data of Dias, by studying in such textbooks, students get a richer and more useful experience. Assessing the impact of textbooks using augmented reality technology, she identified five functions of the additional impact of such textbooks on students:

- adding visualization to standard textbooks increases the value of learning material;
- visualized text is easier to understand and therefore the learning process is improved;
- audio-visual content is more appealing to the user than standard tutorials;
- add visualization for a standard textbook creates a new concept of teaching materials, and introduces new ways that leads to the creation of entirely new educational tools;

- the creation of a clear and easy-to-use tool for developing new textbooks will give room for creativity of teachers in the preparation of educational materials of a new level [9].

Some Universities have recently introduced the subject «Modern means of education» into the General program, for the reason that our society needs to train widely educated and highly moral people [10]. And among the studied technical means, at the moment, are very relevant devices, the principle of which is based on the technology of augmented reality. The use of augmented reality technologies in the process of teaching disciplines is possible both in the natural Sciences and in the Humanities.

Ronald Azuma argued that augmented reality should have the following features: a combination of the real and virtual world; interactivity; three-dimensional representation of objects [11]. These features are so necessary for high-quality and effective training of students in the Humanities University.

The use of augmented reality technologies as an auxiliary element in education is still at a minimum level [12]. But even now we can say that this phenomenon has great potential in application, both in education and in other fields of science. Competent and purposeful application of augmented reality technologies allows to make the process of education and knowledge much more effective.

CONCLUSION

Numerous studies show that educational AR-technologies enrich visual and contextual learning, improving the content of information so that up to 80 % of it is held in short-term memory compared to 25 % when listening (traditional lessons and lectures) or reading text [13]. This is because the human brain is designed to process images, not text. Methods of AR application in education have been identified for a long time. They are reflected in MARE's (Mobile Augmented Reality Education) methodology.

Thus, training based on the «Augmented reality» technology should be carried out in the course of solving educational and cognitive tasks. This will ensure that students master not only the actions specific to the field, but also the system of universal educational actions. In the course of solving these problems, the student obtains the necessary knowledge and applies it in practice.

The application allows the teacher in the organization of the educational process to make the lessons more visual, informative, and most importantly interesting for students that will have a stimulating effect on children.

Analysis of educational and scientific literature on this topic, allowed us to conclude about the low applicability of this technology in the organization of the educational process.

We have already gone beyond the information civilization, we live in the network century of artificial information environments, and this reality should be properly understood and reflected by our scientific and pedagogical communities.

The growing digitalization of cultures cannot ignore the sphere of education, which actualizes the study of opportunities and prospects for the use of new technologies in higher education.

After analyzing the current situation in education, we came to the conclusion that at the present stage the best option is books with augmented reality (ARB, Augmented Reality Book). They have the following very significant advantages:

It does not require a fundamental change in teaching methods. We do not eliminate paper textbooks, to which teachers and students have become accustomed for many centuries, but expand the possibilities of the textbook. This is an evolutionary path, not a revolutionary one.

REFERENCES

1 **Zaxarova, I. G.** Informacionnye tehnologii v obrazovanii. – M. : Izdatelskij centr «Akademiya», 2003. – С. 56–59.

2 **Bashmakov, A. I.** Principy postroeniya osnovy sozdaniya otkrytyx informacionno-obrazovatelnyx sred / A. I. Bashmakov, V. A. Staryx. – M. : BINOM, 2010.

3 **Pemberton, L., Winter, M.** Collaborative Augmented Reality in Schools [Electronic resource] // University of Brighton. [Electronic resource]. – URL: <http://ltee.org/uploads/cscl2009/paper236.pdf>.

4 Gosudarstvennaya programma «Cifrovoy Kazahstan» [Electronic resource]. – URL: https://primeminister.kz/ru/page/view/gosudarstvennaya_programma_digital_kazahstan#54.

5 **Mamontov, D. K.** Obogashhaya realnost // Populyarnaya mexanika. – 2009. – № 9. – С. 46–48: il.

6 Academy of Science, Engineering and Technology. – 2007. – P. 114–117.

7 **Petrova, O. A.** Dopolnennaya realnost dlya celej obrazovaniya [Electronic resource]: <https://edugalaxy.intel.ru/?automodule=blog&blogid=>.

8 **Kaufmann, H., Schmalsteig, D.** Mathematics and geometry education with collaborative augmented reality // International Conference on Computer Graphics and Interactive Techniques. – 2003. – № 27. – P. 339–345.

9 **Dias, A.** Technology enhanced learning and augmented reality : An application on mulltimedia interactive books // International Business & Economics Review. – 2009. – № 1(1). – P. 69–79.

10 **Zeynalov, G. G.** Innovatsionnyy kontekst sovremennogo obrazovaniya / G. G. Zeynalov // Uchebnyy experiment v obrazovanii. – 2011. – № 1. – S. 4–12.

11 **Ronald, T.** Azuma A Survey of Augmented Reality // In Presence : Teleoperators and Virtual Environments. – 1997. – № 4. – P. 355–385.

11 **Nesloney, T.** Augmented Reality Brings New Dimensions to Learning. [Electronic resource]. – URL: <http://www.edutopia.org/blog/augmented-reality-new-dimensions-learning-drew-minock>.

12 **Egui Zhu1, Anneliese Lilienthal1, Lauren Aquino Shluzas, Italo Masiello, Nabil Zary.** Design of Mobile Augmented Reality in Health Care Education : A Theory-Driven Framework // JMIR Medical Education. – Vol. 1. – No. 2.

Material received on 13.05.19.

А. А. Ахметова¹, Г. Н. Дукембай²

Тімді білім беру құралы ретінде кеңейтілген шындық

^{1,2}Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан қ., 010008, Қазақстан Республикасы.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

А. А. Ахметова¹, Г. Н. Дукембай²

Дополненная реальность как эффективный образовательный инструмент

^{1,2}Факультет филологии,

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

г. Нур-Султан, 010008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Бұл кеңейтілген шындық тұжырымдамасы, ол тұжырымдама, ол бизнес-процестерге уақыттың өзектілігін дәлелдейді. Бұл мақалада оқу үрдісінде қалай пайдалануға болатыны туралы қысқаша ақпарат беріледі. Бұл білім беру саласы бойынша шолу. Кітаптар мен оқу құралдарының жоғары тиімділігі көрсетіліп, AR-оқулықтардың нақты мысалдары келтірілген.

В этой статье рассматриваются концепция и технология дополненной реальности, ее актуальность и своевременность. В статье представлен обзор текущего метода, результаты многих экспериментов, исследований, публикаций и учебного процесса. Статья посвящена области образования. Представлены высокопроизводительные книги, представлены конкретные примеры AR-книг.

A. A. Akhmetova¹, A. Y. Niyazova²

¹under-graduate student, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010008, Republic of Kazakhstan;

²Candidate of Pedagogical Science, associate professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010008, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹ayazhan_akhmetova@mail.ru; ²naigul73@mail.ru

LANGUAGE POLICY IN POST-SOVIET COUNTRIES

One of the key factors in the integration processes is a competent language policy, since language cannot be considered unilaterally as a means of expressing thought, feeling and desire, because in the process of language immersion a person absorbs the knowledge of the conditional rules that operate in this environment and are the axis that holds the whole established order of ethnic, cultural and social life. The connection between language, society, education is undeniable. The article is devoted to determining the direction of development of the linguistic community in the post-Soviet space, the subsystem of modern international relations. It also analyzes government documents and language laws to review language policy.

Key words: language policy, multilingualism, linguistic diversity.

INTRODUCTION

The collapse of the Soviet Union became one of the largest geopolitical events in the world history of the twentieth century. The end of the Union radically changed the military-political configuration of the world, gave a strong impetus to the globalization of the economy and at the same time the development of regional cooperation. The decade since then has shown the great uncertainty of the development of States that emerged in the former Soviet space and their dependence on external economic and political influences.

The new borders cut not only unified production and technological systems, located within several republics, but also ethnically homogeneous territories. Outside the borders of today's Russia there are 25 million Russians and about 11 million people representing the «Russian-speaking» population. Most of them live in the border areas of Kazakhstan and Ukraine. At the same time, Russia is home to about 3.5 million Ukrainians, 1 million Belarusians, more than 0.5 million Kazakhs. A similar situation is observed in other CIS countries [1].

The search for their own identity inevitably deepens the institutional differentiation between the post-Soviet countries, which, in particular, is expressed in the application of different models of reforming national economies and differences in the pace of transformation. Thus, Kyrgyzstan, Moldova and Russia went on the path of «shock transformation». A number of countries have chosen a model of gradual transformation – Belarus, Uzbekistan, Turkmenistan [2]. And the latter are distinguished by the preservation of a particularly high level of state intervention in the economy.

The most difficult process of self-identification takes place in multi-ethnic countries and countries whose population is not united in cultural and civilizational terms.

In the course of the countries' self-identification, there is an inevitable strengthening of civilizational differences between them, the search for new international partners, multi-vector foreign policy is being implemented.

The newly independent States faced the objective need to search for their «international-structural identity» [3].

In the modern world, in connection with the processes of self-determination of Nations, the formation of multinational States, the active migration of the population is a very important state task was the legal solution of language issues in society. First of all, the problems relate to the legislative support of the use of languages in official and informal communication, in teaching languages at school and University, in the relations between the peoples.

MAIN PART

In the post-Soviet space, due to the need for integration into the world community, there is a formation of post-industrial identity, which corresponds to the General globalization processes. It is these processes in a specific reading of a country, in turn, determine the national cultural language strategy, which is modeled in the region.

The national cultural and language strategy is understood as «state cultural policy pursued meaningfully and purposefully or spontaneously on the basis of the established tradition in the field of formation of the image of dominant identity, pursuing the goals:

- 1) preserving one's own culture in its entirety (cultural stability) or its modernization, including the large-scale perception and assimilation of external cultural influences (cultural variability);
- 2) isolation of the national culture from any other cultural influence or development of intercultural interaction with representatives of another culture (other cultures), for one reason or another living in the country» [4, p.120].

Having considered the language model of the post-Soviet countries, it is important to determine which countries have chosen multiculturalism, and at the last stage to analyze what foreign experience of the development of multilingualism adopted these countries in their education.

The Republic of Armenia implements the construction of post-industrial identification, promoting English language, seeking to make the Republic of Armenia a West-oriented state. At the same time, Armenia, due to its historical, economic and cultural characteristics, still tends to assimilate strategy, although there are some shifts towards a multiculturalist strategy, associated primarily with the borrowing of Western models of state development. It is also obvious that the language in Armenia, in which the absolute majority of the population are Armenians, has a significant impact on the cultural policy of the country. Moreover, Armenia «can be called a bilingual country, as most of the population speaks both Armenian and Russian» [4, p. 190].

The main provisions of the language policy of the Republic of Armenia are also set out in the following documents:

1) In the law of the Republic of Armenia «on language» (adopted on April 17, 1993), which regulates the status of language, language relations of public authorities and management, enterprises, institutions and organizations [26].

2) The European Charter of regional languages, according to which the minority languages in Armenia are recognized as Russian, Greek and Assyrian languages [5].

3) In the state program of language policy of the Republic of Armenia. The main provisions of the program include: «the Advantage of the state language of the Republic of Armenia is harmoniously combined with the preservation of the languages of national minorities in accordance with the norms of international law and the language policy of the Council of Europe on the basis of the principle of mutual respect for all cultures» [26].

A little more than a dozen works of foreign literature are translated into Armenian every year. Thus, anyone who wants to join the wealth of world civilization in the form of printed words is forced to learn Russian or another foreign language.

The Republic of Azerbaijan is implementing the construction of post-industrial identification, promoting English, seeking to make a more West-oriented state. On the other hand, serious steps towards rapprochement with the cultural policy of Turkey are noticeable, while mixing with the Turkish culture is not allowed. Certain noticeable shifts in the direction of multicultural strategies in the first place «...with the adoption of models of cultural strategy and law enforcement laws in the Western States, working in this direction is much longer» [2, p. 203]. Thus, the law on the return of Azerbaijani writing to the Latin alphabet, adopted

in 1991, was not actually implemented until 2001, so as not to deprive the older generation of the opportunity to read the press, but the reform was carried out: the alphabet was translated into a Latin basis, different from the primary version of 1929-1939, but close to the spelling norms of the Turkish language.

In *the Republic of Belarus*, language assimilation and bilingualism of the population are more pronounced than in any other state of the post-Soviet space. Almost the entire population of Belarus is fluent in two related languages, Belarusian and Russian. Belarusians, as well as all national minorities living in the territory of Belarus, are characterized by the transition to the Russian language [6]. On the territory of Belarus there were and there are factors «that significantly accelerate this process: the proximity of Russian and Belarusian languages, the General economic, social and political space in the former Soviet Union, close labor, business, scientific contacts, etc.» [3, p. 94]. Two languages – English and Chinese – are gaining popularity among foreign languages in the Belarusian education system. The study of the rest gradually fades.

The Republic of Kazakhstan implements trilingualism programs in educational institutions, where English, then Chinese, Turkish, Arabic is the leader as a foreign language. This is maintained at all levels of education. In Kazakhstan, the state language is the Kazakh language. Russian is the language of international communication; English is the language of international and regional communication [7]. Language pluralism in Kazakhstan is considered today as a consequence of the implemented socio-political and economic reforms. These reforms include the following changes: Kazakhstan's society is becoming more open, our state is part of the world community, the development and strengthening of inter-state political, economic and cultural ties. All of the above contributes to the fact that foreign languages are currently in demand by society. But at the same time, the preservation and promotion of national values of the Kazakh culture is particularly emphasized.

Civil servants and employees of the service sector need to know the Kazakh language so that within its competence to be explained to a citizen who does not know Russian.

The Kyrgyz Republic implements the construction of post-industrial identification with the activation of adaptive techniques of earlier periods associated with the specifics of the history and culture of the Kyrgyz ethnic group. Russian language still occupies an important place in the life of the peoples of Kyrgyzstan, acting as a language of international communication.

The Kyrgyz Republic was the first of the CIS countries to recognize Russian as an official and international language. In December 2001, the relevant amendment to the Constitution was made, after which the Law on the official language adopted by the Legislative Assembly of the Parliament of the KYRGYZ Republic on May 25, 2000 became constitutional [3].

The Republic of Moldova can not be attributed to any of the above regions. The Moldovan language is used as a means of implementing the cultural strategies chosen to improve the situation in the national policy. The government of Moldova faces many problems because of the outstanding issues. The Moldovan language, being by law the state language of the country, is not able at present to become a link between all national minorities living on the territory of Moldova. This role is to some extent performed by the Russian language, which has received the status of the language of international communication. After the collapse of the Soviet Union, the people of Moldova needed and still need time to finally get used to the new language, which initially lacked a stable language base. It took time to translate the documentation, textbooks, visual presentation into Moldovan language in the format of Latin graphics. The language situation in the country remains tense: the Moldovan language is introduced as the only state language, while the Russian language has the status of international communication (since 2003, the Moldovan language has the same status) [3]. In the conditions of «asymmetric bilingualism in the country to resolve conflicts on linguistic grounds is almost impossible» [2, p. 176].

The official language of the Russian Federation in all its territory is Russian. The peoples inhabiting the Russian Federation are likely to use national languages in one way or another up to now, and speak them, especially in rural areas. Such languages, probably, are for about 150 [8]. However, it is known that since the 1980s there have been two trends: in some regions the national language is used less and less, especially in cities, remaining a part of the national art in songs and performances. In others, where there is strong regional support, native languages are spoken, not only in the village, but also in the offices of regional and municipal officials.

The country's frequent cases of support for the national language in another region should be highlighted. Thus, there are whole Tatar settlements in the regions of the Federation located near Tatarstan, where schools with teaching in the Tatar language are opened in primary school and with the study of the Tatar language as a native in the middle school. This is a topic of separate study. Here we move on to the second part of the question. Language can be preserved and maintained only through education, primarily through learning in kindergarten, school, and sometimes even at the stage of professional education. And this is entirely the prerogative of the subject of the Federation. Regions such as Tatarstan, actively introduce and implement the Tatar language in school, and help the surrounding regions with the Tatar population, to preserve the learning of the Tatar language. In this Republic and in universities there is teaching in the Tatar language. In the new Russia, this work has intensified in Tatarstan. In some regions, such as Buryatia, it is sharply on the decline, the majority of the population speaks

Russian, the national language is not so much education as culture: there are singers, national ensembles, writers, as well as at the level of the government and Parliament of the Republic attention to this ancient language, which has, like the Mongolian language, common roots with the languages of Northern India, is clearly insufficient. The results of the 2002 census and statistics present some trends: the number of schools with teaching in the native language is decreasing in the whole country, the number of schools with teaching of the native language as a separate subject is growing. The teaching of the native language, the numbers of schools with such teaching are directly dependent on the number of citizens of this nationality. Unfortunately, dozens of nationalities are losing their language, dozens of languages have ceased to be taught in schools in the USSR was teaching 135 languages, and the loss of language means the loss of nationality, national identity [8]. The development of socio-political events shows the increasing evidence of the predominance of religious identity over national identity.

When considering state priorities in the field of foreign language teaching in Russia, state support is usually provided for the study of one foreign language. However, in high schools, specialized schools can be studied two or more languages.

The language picture of Tajikistan is characterized by a number of peculiar features that were formed as a result of political and historical processes of the XX century. Tajik is recognized as the official language of Tajikistan [3]. The Russian language is officially recognized by the Constitution as the language of interethnic communication, and a small part of the office work is done in this language. Nevertheless, the number of Russian – language schools has tripled in the last 10 years, from 90 to 30, and mixed schools – by one third [3]. The main foreign language is Persian.

The Republic of Uzbekistan is implementing the construction of post-industrial adaptation with the activation of adaptive techniques of earlier periods.

From the new version of the Law «on the state language» adopted on December 21, 1995, the fundamental formulation that «the development and free use of the Russian language as the language of international communication is provided in the territory of the Uzbek SSR» was excluded [9].

The turn to the monolingualism led to a significant narrowing of the Russian-speaking space, primarily in the government and management, law enforcement agencies, the army, other state institutions, as well as in the field of education at all levels, culture and information.

Thus, the following can be attributed to the specifics of the national cultural and language policy strategies of the CIS countries:

1) cultural and language strategies of the CIS countries in the medium term will be aimed at integration into the international community, determining its place in it in the context of globalization;

2) global trends are not always decisive for the formation of national cultural and language strategies of the CIS countries.

The CIS countries had a long history of co-existence, when Russian was the language of their communication, education, a way of mutual exchange of cultural values, economic activity and political decision-making. Russian language was studied since childhood. After the collapse of the USSR, the situation changed. The emergence of new States on the territory of the former USSR and the subsequent pursuit of awareness and formation of their own identity, the search for a new cultural and historical identification led to the rejection of a number of CIS countries from the Russian language as a second state language [10].

In the period preceding the collapse of the USSR, in many Soviet republics the situation of the Russian language was quite difficult. In some republics, the Russian language was perceived as the language of international communications, but, in fact, the status of the Russian language was defined as the official state language [11]. According to research M. N. Guboglo, international political contradictions have obscured the social context of the use of certain languages [2].

According to forecasts, in another 10 years the number of non-Russian speakers in the CIS countries, while maintaining current trends, will increase almost twice (that is, to about 80 million people) and exceed the number in one way or another speaking Russian (60 million people). The number of Russian speakers among the younger generation of many former Soviet republics is particularly rapidly decreasing [12].

It is necessary to monitor how possible to maintain the appropriate level of Russian language proficiency in certain regions of the Commonwealth.

In Central Asia, the most stable situation of Russian language proficiency is observed in Kazakhstan, somewhat worse in Kyrgyzstan. However, in the near future, due to the decrease in the share of fluent Russian in Kazakhstan, there will be a leveling of the Russian language in these two countries. In Tajikistan, the situation is much worse: the adult population has a poor command of the Russian language, and young people – almost do not know.

In Transcaucasia – Armenia and Azerbaijan – less than a third of the population knows Russian well. In the future, the Russian language will lose its position in Armenia the fastest.

Of the three countries-Belarus, Moldova and Ukraine – the most alarming situation is in Ukraine. While the vast majority (70 %) of the adult population as a whole knows Russian well, young people speak Russian much worse (41 %) [3].

CONCLUSION

Thus, the analysis of the problem of the status of the Russian language in the post-Soviet space allows to draw the following conclusions.

First, the Russian language performs a number of important functions in the post-Soviet space. First of all, it is a function of the language of interstate importance, the language of science and culture.

Secondly, in the process of formation of new independent States in the post-Soviet space there is a gradual disintegration of the common language space.

Third, the status of the Russian language in each country in the post-Soviet space has its own specifics. This is due to a number of factors, such as: features of economic and political development of the country in the post-Soviet period, the number of Russian-speaking population living in the country, the specifics of the foreign policy of the Russian Federation in relation to a country.

Fourth, the linguistic situation in the post-Soviet space is an identifier of inter-state relations in General. The residual phenomena of Russification, the slow spread of the languages of the titular Nations provide the basis for interethnic contradictions and ethno-political instability.

In CIS, the level of Russian language proficiency and the degree of its use as a tool of international communication are quite high. However, English at this stage of development of human society undoubtedly takes the highest priority in comparison with other world languages in quantitative, geographical and functional factors.

World development trends are clearly reflected in the realities of the CIS countries. Currently, the linguistic picture of these countries is a unique linguistic space, which is characterized by sociolinguistic and demographic complexity and represents a multilingual society.

The use of international experience in combination with domestic technologies will contribute to the improvement and development of the post-Soviet education system.

REFERENCES

- 1 **Vorobev, V. P.** Problemy razvitiya i reformirovaniya SNG : monografiya. – M. : Vostok – Zapad, 2009. – 210 s.
- 2 **Zdravomyslov, G.** Mezhnacionalnye konflikty na postsovetском prostranstve. – 2-e izd. – M. : Aspekt Press, 1999. – 286 s.
- 3 **Malyshev, D. V.** Sodruzhestvo Nezavisimyx Gosudarstv: osnovnye aspekty razvitiya / MGU im. M. V. Lomonosova, Fak. Mirovoj politiki. – M. : URSS, 2010. – 103 s
- 4 **Flier, A. Ya.** Istoriya kultury kak smena dominantnyx tipov identichnosti // Lichnost. Kultura. Obshchestvo. – M. : Nauchno-informacionnyj i izdatelskij kompleks Yu. M. Reznika, 2012. – T. 14. – Vyp. 1 (№ 6970). – S. 108–123.
- 5 Respublika Armeniya ratificirovala Evropejskuyu xartiyu regionalnyx yazykov 22 yanvarya 2002 goda : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1348090>.

6 Konstituciya Respubliki Belarus 1996g. // [Electronic resource]. – <http://www.pravo.by/webnpa/text.asp?RN=v19402875>.

7 Zakon Respubliki Kazaxstan ot 11.07.1997 g. № 151-1 «O yazykax v Respublike Kazaxstan» // [Electronic resource]. – <http://www.zakon.kz/law/pravsys/doc/yazyk.htm>.

8 **Zhilcov, S. S., Vorobev, V. P., Shutov, A. D.** Evolyuciya politiki Rossii na postsovetskom prostranstve : uchebnoe posobie – M. : Vostok-Zapad, 2010. – 168 s.

9 Zakon Respubliki Uzbekistan «O gosudarstvennom yazyke Ruspubliki Uzbekistan» [Electronic resource]. – <http://www.lex.uz/acts/108915>.

10 **Panarin, N. I.** O roli russkogo yazyka v mire / N. I. Panarin // [Electronic resource]. – <http://www.panarin.com/doc/63>.

11 Modelnyj zakon «O yazykax». Edinyj reestr pravovyx aktov i drugix dokumentov SNG // [Electronic resource]. – <http://www.cis.minsk.by/sm.aspx?uid=7850>.

12 Informacionno-analiticheskij portal SNG // [Electronic resource]. – http://www.sng-moskva.ru/content/?news/20080305_14_14/.

13 **Zolyan, S.** Russkij yazyk v Armenii // Russkij yazyk zarubezhya. – Sankt-Peterburg : Zlatoust, 2013. – S. 61–84: [Electronic resource]. – <http://www.academia.edu>.

Material received on 13.05.19.

A. A. Axmetova¹, A. E. Nиязова²

Посткеңестік елдердегі тіл саясаты

^{1,2}Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан қ., 010008, Қазақстан Республикасы.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

A. A. Axmetova¹, A. E. Nиязова²

Языковая политика в постсоветских странах

^{1,2}Факультет филологии,

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

г. Нур-Султан, 010008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Интеграциялық процестердің негізгі факторларының бірі сауатты тіл саясаты болып табылады, өйткені тіл бір жақты түрде ой, сезім және тілек білдіру құралы ретінде қарастырылмайды,

өйткені тіл процесінде адам өзіне шартты ережелерді сіңіреді, бұл ретте қоршаған орта мен этникалық, мәдени және қоғамдық өмірге белгіленген барлық тапсырысты сақтайды. Мақала посткеңестік кеңістіктің тілдік қоғамдастығының даму бағытын, қазіргі халықаралық қатынастардың кіші жүйелерін анықтауға арналған. Сондай-ақ тіл саясатын қарау үшін мемлекеттік құжаттар мен тіл туралы заңдар талданады.

Одним из ключевых факторов интеграционных процессов является грамотная языковая политика, поскольку язык не может рассматриваться в одностороннем порядке как средство выражения мысли, чувства и желания, потому что в процессе языкового погружения человек впитывает в себя знания условных правил, которые действуют при этом, окружающая среда и ось которая держит весь установленный заказ этнической, культурной и общественной жизни. Статья посвящена определению направления развития языкового сообщества постсоветского пространства, подсистемы современных международных отношений. Также анализируются государственные документы и законы о языках для рассмотрения языковой политики.

Б. К. Аязбаева

к.ф.н., Филологический факультет, Карагандинский государственный университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, M00E6F6, Республика Казахстан
e-mail: bahit0108@mail.ru

**ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКАМ НА ОСНОВЕ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА**

В статье в рамках обновленного содержания образования и обучения языкам художественный текст рассматривается в качестве учебного текста. Считаем, что коммуникативный подход при обучении языкам обеспечивает качественное знание, повышает интенсивность усвоения знаний, развивает навыки и умения обучающихся, формирует различные компетенции, помогает обучать в соответствии с современными потребностями.

Работа по формированию и совершенствованию коммуникативных навыков определяется как ключевая и основана на тексте. Опираясь на известное в художественной литературе явление, получившее название авторского отступления, в статье подчеркивается важность внимательного чтения учебного текста. Дискуссии, диспуты и другие речевые ситуации на основе прочитанного текста помогают создать целостное представление об обсуждаемом, активно развивают абстрактно-логическое мышление с правильным устным или письменным оформлением мысли.

Ключевые слова: коммуникативный подход, художественный текст, авторское отступление, правильное оформление мысли, обновленное содержание образования.

ВВЕДЕНИЕ

В контексте обучения русскому языку и литературе в рамках обновленного содержания образования ученики часто получают задания написать эссе по прочитанному, продолжить диалоги, охарактеризовать ситуацию, ответить на послетекстовые вопросы, пересказать текст, обращая внимание на рассуждения автора. Такие задания, на наш взгляд, предполагают определенную подготовительную работу и направлены на формирование и совершенствование коммуникативных навыков и умений.

При этом в подготовительную работу должны быть включены не только ученики, но и студенты, будущие учителя русского языка и литературы. Следовательно, непосредственно в аудитории обучающийся овладевает практическими знаниями и умениями в процессе работы, прежде всего на основе текста, когда выполняет ряд упражнений под руководством и контролем учителя или преподавателя.

Считаем, что коммуникативный подход при обучении языку, в том числе на основе текста, обеспечивает качественное знание, повышает интенсивность усвоения знаний, развивает навыки и умения обучающихся, формирует различные компетенции, помогает обучать в соответствии с современными потребностями. Это в той или иной степени подтверждает анализ дидактического материала для изучения языков. Это может быть и индивидуальное, и коллективное, и самостоятельное обучение, возможно, и на основе самостоятельного чтения художественного текста. В этом аспекте считаем целесообразным подробно рассмотреть некоторые вопросы, связанные с чтением и пониманием текста.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В рамках актуального для лингвистики вопроса о взаимодействии языка и речи можем отметить, что «основной единицей коммуникации является текст, ибо только в тексте разворачивается цельная конкретная коммуникация, а само общение приобретает законченный информационный акт» [1, с. 62]. При этом «признаком текста являются не только его объем и смысл в их единстве, определяющем текст как дискурс, но, безусловно, и его внутренняя организация представляет собою тот или иной вид грамматической структуры. Грамматичность текста есть прежде всего последовательность сцепления высказываний, объединенных некоторой общей темой, идеей, предметом обсуждения» [1, с. 62]. Другими словами, основными признаками текста, как отмечают многие исследователи, являются коммуникативная направленность, структурно-смысловое единство, цельность, связность, коммуникативная завершенность, ориентированность текста на определенный тип читателя, замысел автора. Кроме этого в научной литературе описаны следующие признаки текста: превращенный характер текста, диалогичность, наличие в тексте смысловых скважин, лакун, многомерность текста, наличие подтекста.

Для текстолога естественной границей наблюдения является более высокий уровень законченного речевого произведения, т.е. весь текст. Бесспорно, что единицы текста могут различаться по степени предикативности/релятивности и внутри, по степени зависимости от части излагаемого текста или от всего текста [2, с. 98]. По мнению ученого И. Р. Гальперина, особой самостоятельностью

внутри единиц текста, а иногда и в целом тексте, обладают синтаксическими, т.е. такие предложения внутри высказывания, которые, прерывая последовательность изложения фактов, событий, представляют собой некие обобщения, лишь косвенно связанные с этими фактами, событиями, описаниями.

Например :

Но хан Абулхаир уже не слушал его. «Нет, так поступать нельзя, – думал он. – Дай сегодня простоящему понюхать султанской крови, завтра ему захочется отведать ханской. Нельзя доводить дело до крайности. «Снег падает на снег, хан садится на место другого хана». Мы все же чингизиды, и невыгодно нам привлекать к решению споров между собой кого бы то ни было!» [3].

Как отмечает ученый, в художественной литературе известно также явление, получившее название авторского отступления. Цепь событий, их связь нарушается введением какого-то предложения или двух-трех предложений, не имеющих непосредственного отношения к излагаемому. Такие нарушения, вызывая «торможение фабульного развития» темы, дают возможность автору «в открытой форме высказывать личные суждения по различным вопросам, имеющим прямое или косвенное отношение к центральной теме» [2, с. 98].

Например:

*– Какие могут быть у него причины для отказа? – Аккозы нахмурила свои красивые, вразлет, брови. – Если откажет... Что же, все равно обручусь с тобой. **Никому не дано второе рождение.** Клянусь, выйду только за тебя, мой батыр!... [3].*

По И. Р. Гальперину, обладая некоторыми признаками авторского отступления, синтаксическая конструкция – микроотступление, тоже выполняет функцию «торможения» повествования. Однако синтаксическая конструкция более тесно связана с сюжетной линией, чем отдельное сверхфразовое единство. Синтаксическая конструкция обычно вплетена в содержательную ткань текста. Синтаксическая конструкция, врываясь в ритм повествования, разъединяет события, факты, приостанавливает движение фабулы, как бы дает время для более глубокого осмысления описанного, поднимая описанные факты на ступень обобщения [2, с. 99]. Приведем пример из трилогии И. Есенберлина:

Например:

*Что выиграет он сейчас, возобновив эти слухи? Разве улучшились с тех пор его отношения с потомками Хромого Тимура? И что скажут в степи, если повелит казнить этого джигита? Скажут, что, именно подозревая жену, казнил неповинного человека. Такое не прощает импрат. **Людская молва чернит похуже сажии.** Даже если побоятся сказать в глаза, то уж наверняка подумают. И песни станут петь об этом у каждого костра. И*

все века прославят и сделают посмешищем. Может ли быть ханом смешной человек?! [3].

В этом фрагменте обращает на себя внимание предложение «*Людская молва чернит похуже сажии*». Особенность таких предложений – их обобщенный характер. Как и в этом примере, синтаксические конструкции можно изымать из текста без потери их познавательной-эстетической ценности, но внутри текста их обобщенный смысл подвергается некоторой степени конкретизации, поскольку он увязывается с повествовательной линией – казнь неповинного человека. Считаем, что внимательное чтение текста, выборка определенных предложений и определение их характера формирует умение читать большие по объему произведения и развивает у обучающихся исследовательские навыки.

Как отмечает И. Р. Гальперин, независимость предложений обобщенно-познавательного типа оказывается относительной в случае воздействия более крупных отрезков текста. Соотношение предложений, обладающих потенциальными возможностями возвышаться до уровня абстракций, зависит в значительной степени от типа текста, жанра, темы повествования, индивидуальности автора и от целого ряда причин, в первую очередь от значительности самого произведения, его социально-этической заостренности [2, с.100]. В рассматриваемом тексте И. Есенберлина (в переводе М. Симашко) значительность произведения, его социально-этическая заостренность ярко выражена и бесспорна. Если следовать анализу И. Р. Гальперина, то независимое предложение, обозначим его индексом Н, попадая в контекст, в какой-то степени теряет свою автономность, приспособляясь к конкретному событию, факту. Такое предложение целесообразно обозначить Н1. Предложение «*Людская молва чернит похуже сажии*» может быть квалифицировано как Н, поскольку оно в локальном отношении стоит в начале абзаца, не связано ни с союзными словами, ни с дейктическими указателями, ни даже с лексическими элементами в предыдущем абзаце. Однако предложение «*Такое не прощает импрат*» уже должно получить индекс Н1, поскольку оно, несмотря на имеющиеся признаки предложения обобщенно-познавательного типа. В нем в разных формах повторяются слова, которые были употреблены в предыдущих предложениях, например, присутствует указательное местоимение такое, являющееся заменителем предыдущего предложения, и синонимическая связь: *степь – импрат*.

При самостоятельном чтении текста обучающимся следует обратить внимание на то, что «письменная речь содержит нечто ускользающее от внимания читателя, нечто подтекстовое, нечто недостаточно ясно выраженное, а иногда и просто невыраженное, скрытое. Автор часто склонен предполагать, что читатель видит мир и оценивает явления так же, как и он. Отсюда значимое, малозначимое и незначимое находят себя в разном

членении текста, в разной степени автосемантии его отрезков [2, с. 101]. Для иллюстрации предлагается следующий фрагмент текста: *Да, так было везде: и на китайской, и на джунгарской границах. Народ понимал уже необходимость создания своего, казахского ханства. Яблоко начинало созреть. И султан Джаныбек готов был действовать. По старой казахской поговорке: «Свали старую юрту, чтобы поставить новую».* Отступление в данном фрагменте служит подкреплением мысли автора и органически вплетается в основной текст. И все же оно обладает некоторой независимостью. Зависимыми оказываются предложения, выражающие мысли автора. С лексической стороны независимость отрезков обнаруживает себя отсутствием каких-либо повторов и словосочетаний. С грамматической стороны она выражается отсутствием дейктических элементов и нарушением однотипности построения единиц текста. Наконец, с содержательной стороны автосемантия выступает в виде сентенций и других форм обобщенных высказываний. Автосемантия в более крупных отрезках текста может быть отождествлена с авторскими отступлениями, представляющими собой философское обобщение. Поэтому считаем, что вдумчивое чтение небольшого текста из учебника, текста справочного характера о писателях и поэтах, текста сказки, рассказа из учебника необходимо. Следует постепенно и целенаправленно обучать этому, используя методы активного обучения: толстые и тонкие вопросы, самостоятельное наблюдение, анализ и интерпретация прочитанного. Далее, при написании после чтения художественного текста эссе или других письменных работ, обучающимся следует грамматически правильно изложить собственное мнение. Конечно, обучающимся, возможно, не нужно осваивать содержание понятий «сентенция», «авторское отступление», «автосемантия», но навыки чтения нужны. На основе уровневого обучения языкам и при творческом отношении учителя к обучению возможно формирование исследовательской личности с развитыми коммуникативными навыками.

Таким образом, небольшой комментарий по произведению и внимательное чтение художественного текста помогают обучающимся при написании отчетных письменных или устных заданий с целью раскрыть содержательно-концептуальную информацию автора. Считаем, что вопрос обучения языкам на основе текста, в том числе и художественного текста, является интересным, многомерным. Трудность объективного анализа художественного текста объясняется как его многоуровневостью, многозначностью, так и большим влиянием при его восприятии личности читателя. По мнению Н. Рубакина, «всякое литературное произведение оказывает наиболее сильное действие на того читателя, психическая организация которого наиболее сходна с психической организацией автора этого произведения» [4, с. 59-60]. Из этого следует, что коммуникация –

целенаправленный процесс, одним из средств которого является речь, а знаковой целостной формой организации – текст. С коммуникативной точки зрения сущность текста не может быть определена лишь одними языковыми признаками, поскольку текст – продукт целенаправленной деятельности.

Следовательно, учитывая направленность текста на читателя, отмечается важность коммуникативного подхода, в частности коммуникативно-деятельностного подхода при обучении языку (в том числе и русского, казахского и английского языков) на основе текста. Конечно, при этом учитывается то, что текст отражает определенную культуру, предполагает разную интерпретацию. Художественный текст является результатом воплощения авторской позиции и содержит в себе содержательно-концептуальную информацию. Считается, что мировоззрение автора формируется определенной исторической эпохой, социальными категориями общества. В историческом романе, откуда взят языковой материал, остро ощущается оппозиция времени и места, добра и зла, человека и общества.

Что касается методического аспекта, то отмечается необходимость коммуникативных упражнений при обучении языку в иноязычной аудитории. Это вид творческих упражнений, обеспечивающих формирование речевых умений и наиболее высокий уровень практического владения языком. С позиции коммуникативно-деятельностного подхода такие упражнения считаются ведущими на занятиях и на их выполнение рекомендуется отводить основную часть учебного времени. В контексте рассматриваемого вопроса нами проведен анализ упражнений учебников русского (подробно), казахского (частично, родной язык в казахской аудитории), английского (подробно) языков. Действующие учебники по обновленному содержанию образования составлены согласно программе предмета [5]. Учебники включают разработки уроков по речевым темам с лексико-грамматическим материалом. Систему упражнений учебников составляют упражнения, представляющие собой коммуникативные упражнения в виде текста с предтекстовыми и послетекстовыми заданиями. Различия представленности учебного материала в учебниках русского языка и литературы, казахского языка и английского языка основаны на количественном подборе определенного типа упражнений, а также в объеме, количестве и тематическом подборе текстов.

ВЫВОДЫ

Таким образом, языковой материал в виде художественного текста на уроках языка может служить основой для многих инновационных приемов и методов, включающих дискуссию, диспут, аргументацию, составление и выражение собственного мнения, поскольку человеческое общество живет в реальном историческом времени, а идеи – вне времени.

Краткое изложение вопроса позволяет подчеркнуть, что детальный анализ языковых явлений на основе художественного текста необходим как учащимся, так и студентам. У обучающихся создается целостное, обобщенное представление о прочитанном или обсуждаемом, активно развивается абстрактно-логическое мышление с правильным устным и письменным оформлением мысли, осознанно воспринимаются те причинно-следственные связи, которые не поддаются чувственному, наглядно-действенному или образному познанию.

Бесспорно, художественный контекст разнообразен и дополняет многоуровневую и многоаспектную модель коммуникативной компетенции человека.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Колшанский, Г. В.** Контекстная семантика. – М. : Наука, 1980. – 150 с.
- 2 **Гальперин, И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования. – М. : «Наука», 1981. – 139 с.
- 3 **Есенберлин, И.** Кочевники: Историческая трилогия / Пер. с каз. М. Симашко. – Алма-Ата : Жазушы, 1986. – 672 с.
- 4 **Рубакин, Н.** Психология читателя и книги. Краткое введение в библиологическую психологию. – М. : 1977. – 263 с.
- 5 **Жанпейс, У. А.** Русский язык и литература // Учебник для 5 кл. общеобразоват. шк. 5 класса общеобраз. шк. с казахским языком обучения. – Алматы: Атамұра, 2017. – 160 с. – 144 с. Carol Read, Mark Ormerod Tiger time 5 // Английский язык 5 класс // For Kazakhstan student's book. – Macmillan education. – 79 с. Ермакова Т. Н., Отарбекова Ж. К., Мұнасаева Р. Н. Қазақ тілі // Учебник для 5 кл. общеобразоват. шк. 5 класса общеобраз. шк. с казахским языком обучения. – Астана : Арман-ПВ, 2017. – 144 с.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Б. Қ. Аязбаева

Тілді көркем мәтін негізінде оқыту

Академик Е. А. Букетов атындағы
Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., М00Е6F6, Қазақстан Республикасы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

В. К. Аязбаева

Training in languages on the basis of the art text

Academician E. A. Buketov Karaganda State University,
Karaganda, M00E6F6, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

Мақалада жаңартылған білім мазмұны және тілді оқыту аясында көркем мәтін оқу мәтіні ретінде қарастырылады. Коммуникативтік тәсіл тілді мәтін негізінде үйрену арқылы сапалы білім беруді қамтамасыз етеді, білімді меңгерудің қарқындылығын арттырады, студенттердің дағдыларын дамытады, түрлі құзыреттерді қалыптастырады, заманауи қажеттіліктерге сәйкес оқытуға көмектеседі деп есептейміз.

Коммуникативтік дағдылары және қабілеттерін қалыптастыру және жетілдіру жұмыстары негізгі және мәтінге негізделген деп анықталады. Мақалада көркем әдебиетте белгілі құбылыс ретінде танылатын авторлық шегініс ұғымы негізінде мәтінді мұқият оқып шығуға көп назар аудару керектігі айтылады. Оқылған мәтінге негізделген пікірталастар және басқа сәйлесу жағдайлары талқыланатын мәселелер туралы тұтас пікір қалыптастыруға көмектеседі, ойды ауызша және жазбаша дұрыс құрастыра алатын дерексіз-логикалық ойлауды белсенді түрде дамыды.

In the article, within the framework of the updated content of education and language learning, an artistic text is considered as an educational text. We believe that a communicative approach in languages-based learning provides high-quality knowledge, increases the intensity of learning, develops the skills and abilities of students, forms various competencies, helps to train in accordance with modern needs.

The work on the formation and improvement of communication skills is defined as key and based on the text. Relying on the phenomenon known in fiction, which is called the author's digression, the article stresses the importance of careful reading of the text. Discussions, debates and other speech situations based on the read text helps to create a holistic, generalized view of what is being discussed, they actively develop abstract-logical thinking with correct oral and written thought design.

Ж. Т. Балмагамбетова¹, А. К. Искажимова²

¹д.ф.н., профессор, Филологический факультет, Карагандинский государственный университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, M02E6C3, Республика Казахстан;

²магистрант, I курс, Филологический факультет, Карагандинский государственный университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, M02E6C3, Республика Казахстан

e-mail: ¹janna1965@rambler.ru; ²iskazhimova@bk.ru

ТЕРМИН И ТЕРМИНОЛОГИЯ КАК КАТЕГОРИИ ТЕОРИИ ЯЗЫКА

В статье рассматриваются понятия термин и терминология, анализируются различные лингвистические концепции, касающиеся проблем терминологии и терминоведения. Подчеркивается тезис о полифункциональности термина, используемого для обозначения научного понятия определенной отрасли науки и техники. Отсутствие единства в позициях исследователей по определению основных понятий терминоведения и свойств терминов находит отражение в определении места этой науки в системе научных дисциплин. Отмечается, что терминосистемы отличаются от иных совокупностей: единицы плана содержания конкретной терминологии представляют собой самостоятельный участок специального понятийного аппарата соответствующей дисциплины, целостность которой возникает вследствие определенной сети связей между понятиями.

Ключевые слова: термин, терминология, литературный язык.

ВВЕДЕНИЕ

В современном языкознании все больше внимания уделяется лингвистическому анализу специальной лексики различных областей знаний. Термины выражают различные специальные наименования, которые образуют терминосистемы. И каждая терминосистема обозначает систему понятий отдельных наук, научных направлений, реалии разных областей знаний. Одной из основных проблем изучения и осмысления термина как лингвистической категории в современной лингвистике является его определение.

Развитие языка в целом и языка науки в частности тесно связано с проблемой термина и терминологии. Все виды коммуникации в

настоящее время не могут обойтись без использования терминов как в сфере специальной речи, так и в обиходно-разговорной. В специальной (научной) речи термин является основой ее существования, поэтому каждая научная область обладает своим терминологическим аппаратом, парадигматическими и синтагматическими особенностями терминов, сферой их употребления внутри конкретной научной дисциплины, ее терминосистем и терминоподсистем.

Изучение термина – основа терминологии (или терминоведения), которая является аспектом языкознания, ее отраслью, с одной стороны, и проблемой внутри соответствующей конкретной научной дисциплины (экономики, математики, лингвистики и т.д.), с другой стороны.

Таким образом, термин является серьезной научной проблемой, касающейся нескольких аспектов: язык в целом, язык специальности и научная дисциплина, так как термин маркирует их понятия и категории. Отсюда вытекает другая большая научная проблема – проблема науки о терминах, т.е. проблема терминологии (терминоведения).

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Последователи терминологических школ по-разному оценивают феномен термина. По мнению одних исследователей, терминологическая лексика – это внеязыковое явление. Сам факт автономного существования множества терминологических систем в языке допускает возможность предположения о принципиально иной организации, не позволяющей им раствориться в системе общеязыковой лексики.

Обращая внимание на специфику термина как особого языкового знака и учитывая характер протекания в терминологии общеязыковых семантических процессов, В. П. Даниленко приходит к выводу о том, что «при включении терминологии в лексику общелитературного языка теряется в значительной мере ее функциональная и собственно языковая специфика, утрачивается особый критерий ее оценки. Однако и противоположный прием – изъятие терминологии из лексики общелитературного языка и анализ ее вне определенной языковой системы – неправилен и также чреват неизбежным искажением фактических процессов, специфических и общих, распространяющихся на терминологию» [1].

Литературная лексика представляет собой ядро, без которого немислимо общение на любом уровне. Коммуникативная деятельность человека непосредственно вплетается в его производственную деятельность, являясь неотъемлемой частью последней, что во многом определяет особенности процессов номинации [2]. Литературная лексика и терминология тесно соприкасаются в том смысле, что одни и те же слова могут входить в состав

терминологии и в то же время могут функционировать в литературном языке. Об этом свидетельствуют такие процессы, как терминологизация и детерминологизация. Например, если мы возьмем слово window – с одной стороны, это термин в строительстве, с другой, это слово может использоваться в художественной литературе (к примеру, название такого произведения как «The open window» by Saki (Н. Н. Munro)). Это же слово может использоваться представителями средств массовой информации для освещения новостей, например: «teenagers throw the wheel out of the window and killed a man».

И. И. Чиронина выделяет признаки данного лексического пласта, к которым она относит: принадлежность к определенной области знания; принадлежность к замкнутой и строго организованной системе в рамках данной области знаний; соотнесенность с определенным понятием. Вслед за Р. Ю. Кобриной и Б. Н. Головиным, И. И. Чиронина предлагает рассматривать терминологию в системе общеупотребительного языка, поскольку одни и те же лексические единицы часто могут одновременно выступать в роли как терминов, так и общеупотребительных слов [3].

Традиционная точка зрения состоит в том, что терминологическая лексика – самостоятельный пласт лексики общелитературного языка. Взгляд на внутреннюю и внешнюю структуру терминологических единиц эволюционировал вместе с тем, как происходил уход от понимания термина исключительно как единицы общеупотребительной лексики.

Следует отметить, что у представителей научной школы, где терминологическая лексика включается в состав естественного языка, не сложилось единой позиции по этому вопросу. Здесь четко обозначились две генеральные линии исследования, наиболее выпукло прослеживающиеся в лингвистике.

Содержание первой линии, ведущей начало от основополагающих в советском терминоведении трудов Д. С. Лотте, можно выразить формулой «термин и слово» («термин или слово»). Противопоставление термина и слова как двух знаковых единиц терминологической и общелитературной лексики основывается на выводах Д. С. Лотте о разноположенности терминосистем и общелитературной лексики, о недоступности сферы терминологий для общеязыковых семантических законов.

Другое направление в терминоведческих исследованиях символизирует дихотомия, в которой термин и слово находятся в родовидовых отношениях: «слово как термин». В последних публикациях, посвященных данному вопросу, настоятельно проводится мысль о словной (словесной) природе термина, его генетической и субстанциональной общности со словом. Эта позиция имеет своим истоком положение Г. О. Винокура: «В роли термина

может выступать всякое слово... термины – это не особые слова, а только слова в особой функции» [4]. Данное мнение разделяет большинство лингвистов (Р. А. Будагов, Г. О. Винокур, Б. И. Головин, Н. П. Кузьмин). В работах этих авторов центр исследования перенесен из сферы фиксации термина в сферу функционирования последнего, что обогатило представление о термине трактовкой его как реальной, а не идеальной, желаемой языковой единицы, выявлением в ней чисто «словных недостатков» – многозначности, синонимичности, полифункциональности, экспрессивности и пр. В рамках данного направления наметилось расширительное толкование самой сферы функционирования термина, она уже не ограничивается исключительно языком науки, но включает и другие функциональные стили – язык художественной прозы, публицистики, пропаганды и агитации и т.д. В результате принципиальная общность термина со словом проступает еще отчетливее, рельефнее.

Как отмечает В. П. Даниленко, «терминология расценивается как подсистема общелитературного языка, т.е. терминология находится в пределах общелитературного языка, но на правах самостоятельного «сектора». Такое «административно-территориальное» положение терминологии обуславливает, с одной стороны, обязательность для нее общих тенденций развития общелитературного языка, с другой стороны, известную свободу, самостоятельность в развитии терминологии и даже возможность влияния ее на развитие общелитературного языка». Термины существуют не просто в языке, а в составе определенной терминологии [5].

Терминология – совокупность терминов определенной отрасли знания или производства, а также учение об образовании, составе и функционировании терминов.

Терминология, как система научных терминов, представляет собой подсистему внутри общей лексической системы языка. Если в общем языке (вне данной терминологии) слово может быть многозначным, то, попадая в определенную терминологию, оно приобретает однозначность.

Терминология – упорядоченная система, к которой предъявляются требования [1]. Общеязыковые требования: грамматические средства выражения стандартизируемой терминологии (например, категория числа, категория рода, категория падежа, формобразование и другие); отношение к иноязычным, диалектным и просторечным словам, выступающим в роли терминов (например, отношение к заимствованиям из других языков); лексико-семантические характеристики терминов (полисемия, омонимия, синонимия, антонимия); краткая форма термина (лексическое сокращение средствами словообразования, а также посредством символов). Нормативные требования включают в себя конкретные требования к формированию терминологии.

В числе альтернативных теорий можно назвать точку зрения А. В. Суперанской и ее последователей: занимая в понимании сущности термина позицию, в некоторых чертах схожую с точкой зрения сторонников дескриптивного подхода (например, признавая существование полисемии, синонимов и антонимов, многокомпонентных терминов, выраженность терминов разными частями речи и др.), она считает, что «терминология образует автономный раздел лексико-национального языка, имеющий мало общего с литературным языком, ... самостоятельную зону со своими закономерностями, порой не согласующимися с нормами литературного языка», а значение отдельного термина раскрывается лишь в системе понятий [6].

Кроме соотносительности термина с понятием, в современном терминоведении выделяется ряд других важных требований, которым должен соответствовать термин: однозначность, точность, соответствие нормам литературного языка, краткость, отсутствие эмоциональности и экспрессивности, мотивированность, системность и др. Указанные условия представляют собой требования к термину в идеале, однако на практике обнаруживаются термины, которые им не соответствуют, однако успешно обслуживают понятийные цели. Таким образом, вопрос об обязательности тех или иных требований остается в настоящее время весьма дискуссионным. Например, требование однозначности опровергается при изучении конкретных терминосистем, где полисемия является весьма распространенным явлением [7]. Сегодня доминирует мнение, что однозначность термина это не обязательное условие, а лишь тенденция, состояние, к которому стремится любая терминосистема; на практике же однозначность термина достигается «благодаря тем ограничениям, которые накладывают на него условия каждого терминологического поля» [8]. Однако необходимо отметить, что во многих случаях даже в пределах одного терминологического поля термин может иметь не одно, а несколько лексических значений, поскольку значение термина определяется, с одной стороны, объективным содержанием соответствующего понятия, с другой стороны, определенным субъективным началом, которое привносится исследователем с целью уточнения границ содержания специального понятия, обозначаемого термином [9].

Спорным является и требование точности. На наш взгляд, наиболее правомерной является точка зрения ученых, считающих, что точность термина достигается, прежде всего, точностью терминопотребления. Очевидно, неточность, расплывчатость значения бывают характерны для терминов в период становления или переосмысления.

В числе требований, предъявляемых к термину, называют и соответствие термина нормам литературного языка: орфоэпическим, лексическим,

словообразовательным, грамматическим, орфографическим. Однако нельзя не отметить, что любой профессиональный язык в процессе своего функционирования может приобретать некоторые грамматические, стилистические и другие особенности, что нередко приводит к возникновению в специальной сфере общения профессионализмов. Таким образом, на наш взгляд, необходимо ограничивать лексические единицы, представляющие собой профессиональный вариант нормы, от слов, не отвечающих правилам литературного языка или выходящих за его пределы.

ВЫВОДЫ

Таким образом, обобщая изложенное и разделяя точку зрения ряда ученых, мы понимаем под термином слово или словосочетание, соотношенное со специальным понятием, явлением или предметом в системе какой-либо области знания. Важнейшими признаками терминологических языковых единиц мы считаем, прежде всего, соотношенность с определенным научным понятием, точность и системность. Требования же однозначности и краткости, на наш взгляд, не могут рассматриваться как обязательные для современных терминоединиц, так как многие терминологические номинации нередко оказываются полисемантическими и многокомпонентными.

Мы придерживаемся мысли, что терминология предстает составной частью лексики литературного языка, самостоятельной, но не обособленной, что подразумевает подчиненность терминологии общим тенденциям развития литературного языка с одной стороны, а также и некоторую независимость с другой. Задачи в исследовании терминологии видятся в большей степени в изучении и описании состояния терминологических систем, чем в жестком искусственном их регулировании; нормативные ограничения, накладываемые на термины, на наш взгляд, замедляют, ограничивают развитие терминосистем.

В результате анализа различных точек зрения на определение понятий «термина» и «терминологии» можно утверждать, что данные вопросы являются дискуссионными в терминоведении. Так как термин является предметом не только терминоведения, но и представляет собой объект целого ряда наук, каждая наука стремится выделить в термине признаки, существенные с ее точки зрения. Например, логическое определение термина – это определение его логических аспектов, философско-гносеологическое определение – определение знаковости термина, лингвистическое – определение его языковых аспектов, терминоведческое определение термина основывается на том, что термин является особым объектом, отличным от слов и словосочетаний как объекта лингвистики. Все сказанное, еще раз подчеркивает, что термин обозначает специальное понятие и имеет сложное

семантическое строение. Семантическую структуру термина составляет знак, лексическое понятие и денотат (объекта значения). Неоднозначность термина расценивается как центральная семантическая проблема. Одним из основных признаков термина является его точность (однозначность), но термин точен при условии, что объем выражаемого им понятия постоянно уточняется.

Многозначно и понимание «терминологии». Лингвистический подход выделяет признаки терминологий и определяет «терминологию» как языковое образование, представляющее собой совокупность лексических единиц, обладающих семантической общностью, которые совместно функционируют в одном из языков для специальных целей. С точки зрения терминоведения, терминология – это семантическое пространство. Именно терминоведческие позиции позволяют говорить о недостатках стихийно сложившихся совокупностей терминов.

Таким образом, терминология – это совокупность терминов данной отрасли производства, деятельности, знания, образующая особый сектор лексики, наиболее доступный сознательному регулированию и упорядочению. Являясь функциональной подсистемой языка, терминология состоит из набора простых (однословных) и составных терминов, а также отношений, связывающих эти элементы. Главной функцией терминологии, определяющей ее сущность как языковой подсистемы, является коммуникативная функция.

Кроме того, важно отметить, что вопрос об определении «термина» и «терминологии» является не только дискуссионным, но и отражает динамику развития языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Даниленко, В. П.** Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М., 1977. – С. 7.

2 **Шмелева, О. Ю.** Некоторые эволюционные аспекты терминообразования в древне- и среднеанглийский периоды [Текст] / О. Ю. Шмелева // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2010. – № 3. – С. 101–109.

3 **Чиронина, И. И.** Теоретические основы анализа юридической терминологии [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.elibrary.ru>

4 **Винокур, Г. О.** О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Тр. Московского ин-та истории, философии и литературы: сб. ст. по языковедению. – М., 1939. – С. 3–54.

5 **Даниленко, В. П.** Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В. П. Даниленко // Исследования по русской терминологии: сб. ст. – М. : Наука, 1971. – С. 7–67.

6 **Суперанская, А. В.** Общая терминология : вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – 6-е изд. – М. : Либроком, 2012. – 248 с.

7 **Немченко, В. Н.** Полисемия научных терминов и ее отражение в терминологическом словаре / В. Н. Немченко // Термины в языке и речи : межвуз. сб. – Горький : Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1984. – С. 16–24.

8 **Суперанская, А. В.** Общая терминология: терминологическая деятельность / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – 2-е изд. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 288 с.

9 **Кожевникова, И. Г.** Русская спортивная лексика : (структурно-семантическое описание) / И. Г. Кожевникова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2002. – 264 с.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Ж. Т. Балмагамбетова¹, А. К. Искажимова²

Термин және терминология тіл теориясының категориялары

^{1,2}Филология факультеті,

Академик Е. А. Бөкетов атындағы

Қарағанды мемлекеттік университеті,

Қарағанды қ., М02Е6С3, Қазақстан Республикасы.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Zh. T. Balmagambetova¹, A. K. Iskazhimova²

The term and terminology as category of language theory

^{1,2}Faculty of Philology,

Academician E. A. Buketov Karaganda State University,

Karaganda, M02E6C3, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

Мақалада термин және терминология мәселелеріне қатысты әртүрлі лингвистикалық тұжырымдамалар талданып, терминология және терминтану мәселелері қарастырылады. Ғылым мен техниканың белгілі бір түсінігін белгілеу үшін қолданылатын терминнің көпфункционалығы туралы тезис атап көрсетіледі. Терминологияның негізгі ұғымдары мен терминдердің қасиеттерін анықтау бойынша зерттеушілердің ұстанымындағы бірліктің болмауы осы ғылымның ғылыми пәндер жүйесіндегі орнын айқындауда көрініс табады. Терминожүйелер өзге жиынтықтардан ерекшеленуі, оның нақты терминология мазмұнының жоспар бірліктерінің арнайы

түсінікті тиісті пәннің дербес учаскесін білдіруі, сондай-ақ оның тұтастығы ұғымдар арасындағы белгілі бір байланыс желісінің салдарынан туындауы болып табылады.

The article discusses the concepts of the term and terminology, analyzes various linguistic concepts relating to the problems of glossology and terminology. The thesis on the polyfunctionality of the term used to denote the scientific concept of a particular branch of science and technology is emphasized. The lack of unity in the positions of researchers in defining the basic concepts of terminology and the properties of terms is reflected in determining the place of this science in the system of scientific disciplines. It is noted that the term systems differ from other complexes such as: the units of the content plan of a particular terminology are an independent part of a special conceptual apparatus of a corresponding discipline, the integrity of which arises due to a certain network of connections between concepts.

ГРНТИ16.01.11

Ж. Т. Балмагамбетова¹, Т. В. Стеничкина²

¹д.ф.н., профессор, Филологический факультет, Карагандинский государственный университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, М02Е6С3, Республика Казахстан;

²магистрант, 1 курс, Филологический факультет, Карагандинский государственный университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, М02Е6С3, Республика Казахстан

e-mail: ¹janna1965@rambler.ru; ²kargu1@list.ru

АНАЛИЗ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КАЗАХОЯЗЫЧНЫХ ВКРАПЛЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с функционированием казахоязычных вкраплений в средствах массовой информации Казахстана. Проводится анализ понятия иноязычное вкрапление, окончательное определение которого в лингвистике еще не сформировано. Также представлены разработанные в науке принципы классификации вкраплений. Отмечается, что вкрапления-казахизмы занимают особое место в языке печатных газет и интернет-изданий в связи с их экспрессивной маркированностью, культурологической направленностью. Функциональная значимость и коммуникативная необходимость являются более сильными факторами, влияющими на судьбу вкрапления. Основные тезисы исследования подкреплены языковыми примерами.

Ключевые слова: иноязычное вкрапление, казахоязычное вкрапление, реалья.

ВВЕДЕНИЕ

Проводимая языковая политика полиязычия создаёт все условия для взаимовлияния языков, функционирующих в Казахстане. Русский язык, охватывая многие сферы применения как язык официального и межнационального общения, испытывает при этом все более возрастающее влияние со стороны казахской культуры и казахского языка. Таким образом, он приспосабливается к потребностям носителей языков, вследствие чего использует новые выразительные возможности, расширяя лексический запас за счет казахского языка. Это связано с происходящими

в Казахстане процессами: 1) интенсификацией взаимодействия казахского и русского языков, обусловленного кардинальным изменением статуса и функционального состояния казахского языка; 2) принципиальными изменениями характера казахско-русского двуязычия; 3) расширением сфер и масштабов взаимодействия казахского и русского языков; 4) изменениями концептуально-ментальной картины мира казахстанцев [1, 81–82].

Активизация языкового взаимодействия и необходимость выражения новой картины мира, характерной для населения нашей республики, делает взаимовлияние русского языка с казахским более глубоким. Культурные и этнические расхождения в когнитивной базе носителей русского языка воплощаются в использовании единиц, не характерных для русского языка за пределами Казахстана.

Казахские слова, активно вошедшие в русскую письменную и устную речь, можно отнести к иноязычным вкраплениям как незамкнутый и пополняемый ряд явлений языка (от фонемы, морфемы или слова до отрывка текста), находящихся в окружении элементов русского языка, обязанных своим появлением ситуации двуязычия носителей литературного языка [2, 119; 3, 59]. На основе признаков ассимилированности «чужого» слова можно вывести основные признаки иноязычного вкрапления: передача единицы фонетическими и графическими средствами языка-донора, неактивность слова или единицы в словообразовательном плане, семантическая неосвоенность единицы, нерегулярность использования единицы в речи, возможная вариантность написания и произношения [3, 37]. Рассматривая актуальный материал современных СМИ, мы не можем утверждать, что наблюдаемые нами явления прочно войдут в русский язык, но иноязычное вкрапление «может в процессе его частого употребления в речи превратиться в полноценное заимствование, оформленное по принятым в языке фонемно-морфологическим моделям и семантически самостоятельное» [3, 62].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Анализ лингвистических работ выявляет в первую очередь смешение таких терминов, как *варваризм*, *экзотизм*, *иноязычное вкрапление*, что свидетельствует об отсутствии единого подхода к критериям для номинации этих разнородных явлений.

Различные исследователи по-разному подходят к определению границ иноязычных вкраплений: ряд исследователей относит элементы, подвергающиеся любым изменениям, к варваризмам (В. М. Феокистова, Д. С. Лотте), однако другие исследователи (Ю. Т. Листрова-Правда, Т. А. Лупачева, А. А. Леонтьев) склонны разграничивать иноязычные вкрапления в зависимости от степени освоения их языком [4, 5].

Учитывая специфику избранного материала исследования, следует заметить, что обычные принципы классификации иноязычных вкраплений строились на художественных произведениях, что составляет большие сложности в применении их к публицистике СМИ. Официальные издания подвергают редактуре все тексты, некоторые примеры можно найти только в авторских колонках. Поэтому мы воспользовались одной из классификаций иноязычных вкраплений Ю. Т. Листровой-Правды, в соответствии с которой ею выделяются три вида вкраплений: 1) *полные*, употребленные в русском тексте без графических, фонетических и морфологических изменений и не включенные в синтаксические отношения в составе русского предложения (например: *Вот такой «Зың-зың» [5]; «Кайырлытаң, Қазақстан», – поприветствовал Розенбаум зрителей, после чего поделился впечатлениями о поездке в страну [6]*), 2) *частичные*, в той или иной мере ассимилированные фонетически, графически, морфологически или включенные в синтаксические отношения в составе русского предложения, например, *Папы и мамы, бабушки и дедушки, дяди и тети с восторгом глядят на то, как трехлетние малыши едят бесбармак и плов, жирную сорпу и жареные бауырсаки [7]* и 3) *контаминированные*, иноязычные вкрапления (явления «ломаной» речи), представляющие собой русский текст, построенный по законам иностранного языка (или с нарушением законов русского языка), (например: *Товар был, как говорится у нас, в хорошем состоянии [8]*) [2, с. 120].

Проблема описания иноязычных вкраплений и определения их границ интересует ученых не первое десятилетие. Кроме того, в настоящее время существует интерес к конкретным проявлениям иноязычных вкраплений в тексте с функциональной точки зрения, так как в зависимости от стиля и жанра иноязычные вкрапления имеют различный коммуникативно-функциональный и структурный статус.

Наблюдение в текстах современных печатных и интернет-изданий казахстанских СМИ указывает на заметное влияние казахского языка и культуры на русский язык в общественно-политической (*аким, оралман, асар*), социально-культурной (*жүз, той, шанырақ, айт*), бытовой (*камзол, чапан*), гастрономической (*кумыс, казы, шубат*), ономастической (*Семей, Орал*) сферах коммуникации. Эти сферы относятся к национально-специфическим, поскольку в них проявляются характер, ментальность казахов, их жизненные ценности, способы взаимодействия с окружающей средой и др. Так происходит приспособление языка к новым социально-политическим и культурным условиям. Причем трудно согласиться с мнением Дорофеева Ю. В. о вариативности названий административно-политического устройства в республиках СНГ, когда автор приводит в пример *маслихат, Рада (Украина), кенгаши (Узбекистан)*, считая, что «во

всех случаях слово совет может использоваться как нейтральная единица» для обозначения органов местного самоуправления [9, 113].

В то же время есть такие предметные области, в которых иноязычные вкрапления казахского происхождения крайне редки или отсутствуют вовсе. Это сферы экономики и торговли, финансов и банковского дела, сфера новых технологий, медицина и автомобилестроение, отчасти сфера культуры, отражающая новые музыкальные направления.

Как отмечают исследователи, тексты СМИ оказывают особое влияние на появление вкраплений в силу того, что они «не только отражают речевую практику многих социальных групп говорящего коллектива, но и отчасти формируют эту речевую практику» [10, 137].

Появление в тексте казахоязычных вкраплений можно объяснить еще и внутрilingвистическими причинами. Прежде всего, скажем о действии общезыковой тенденции к экономии речевых средств. Например, *согым* употребляется для обозначения заготовки мяса на зиму или мяса скота для заготовки на зиму. Как правило, резать согым – это не только возможность заготовить мясо впрок на всю зиму по низкой цене для горожан, предпочтительно конину, но и удивительная традиция казахов, исходящая из особенностей климата и жизни кочевников. В русском языке однословного эквивалента для обозначения такой реалии нет, поэтому возникает необходимость использования казахского слова. В нашей работе мы разделяем точку зрения, согласно которой заимствование безэквивалентной лексической единицы из другого языка можно считать оправданным [11, 325].

Другой пример реализации тенденции к экономии речевых средств – использование вкрапления *токал* в значении «молодая сожительница, любовница материально состоятельного мужчины в возрасте». Сама реалия получила широкое освещение в СМИ Казахстана и не имеет собственного обозначения в русском языке. Возможно, поэтому для номинации таких отношений и используется это слово.

Вкрапления в публицистическом тексте способны выступать в нескольких функциях сразу. Так мы выделили *номинативную* функцию казахоязычных вкраплений, называющих предметы и реалии, для обозначения которых в русском языке нет, чаще всего, однословного эквивалента. Не все лингвисты принимают термин *экзотизм* для обозначения безэквивалентной лексики. Так М. М. Копыленко предлагает употреблять слово «реалия» и приводит цитату Гальченко И. Е.: «Нет сейчас «чужеземных обычаев» на своей территории, для передачи которых нужны были бы слова-варваризмы или экзотизмы. Все эти слова входят в активный запас русского языка того или иного региона, являясь обычными различителями жизненных понятий» [12, 7].

Вместе с тем вкрапления не утратили национального колорита и несут определенную экспрессивную нагрузку в русскоязычных текстах (под *экспрессивностью* понимается усиленная выразительность, выделенность в тексте, подчеркивание значения единицы в целом или какого-либо ее компонента).

Иноязычным вкраплением, таким образом, является компонент текста, принадлежность которого к языку, отличному от того, на котором составлен текст, ощущается читателями в полной мере и не мотивируется предметно-логическим содержанием сообщаемого. «Не различаются вкрапления, сохраняющие и не сохраняющие экспрессивный эффект – они всегда экспрессивно маркированы» [12, 8].

Казахоязычные вкрапления нередко употребляются в качестве средства создания выразительности текста. Расширению информационного пространства способствуют и обзоры казахоязычных изданий на русском языке. В таком случае, казахские слова и фразеосочетания, в которых явственно ощущается казахский источник, выполняя экспрессивно-эмоциональную функцию, вместе с тем подчеркивают, что коммуникация осуществляется не на русском, а на казахском языке, что русский язык в данном случае представляет казахский язык.

Наряду с этим казахские вкрапления выполняют ряд дополнительных функций: характеризуют русско-казахское двуязычие, отражают двуязычные ситуации, обладают контактоустанавливающей потенцицией. Можно выделить еще как частную *культурологическую* функцию.

Одной из первых о связи вкраплений с культурологической составляющей языка-источника писала Ю. Т. Листрова-Правда [2, 30]. Иноязычные вкрапления в её классификации могут быть связаны с «национально-культурным своеобразием содержания сообщения» непосредственно (стандартные речевые ситуации, обозначение темы или предмета, имеющих национальную специфику), косвенно (цитата из зарубежного произведения), ассоциативно (путем сопоставления явлений разных культур) или же не иметь к нему никакого отношения.

Поскольку интернациональное общение и межкультурные связи нередко приводят к тому, что у автора речи возникает необходимость обратиться к реалиям, типичным для казахской действительности, в таком случае графика вкрапления-казахизма служит его аутентичности.

Например, *Также я научил ее некоторым казахским словам и фразам, таким как «рахмет», «сәлем», «шәй ішеміз ба?» (она знает мою любовь к чаю), «жақсы», «Жаңа жыл құтты болсын», «біз дүкенге бардық»* [14].

С этим справится мастер-мясник – қасапшы, за что ему в обязательном порядке полагается вручить от души порцию мяса – қолкесер. Каир Краубаевич размышляет, что, по идее, каждый казах может

зарезать лошадь сам, со своими близкими. Но повелось так, что было принято доверять это дело қасапшы – небогату человеку – и дать ему возможность таким образом заработать на пропитание [15].

Как видим, перевод – один из способов корректного введения в текст вкрапления, наряду с комментарием и авторской или редакторской сноской. Кроме того, казахизмы-вкрапления часто графически выделяются в тексте курсивом или кавычками, а также сопровождаются вводными словами или авторскими оговорками.

Следует отметить важную особенность казахоязычных вкраплений: они, как правило, включаются в русское предложение по правилам языка-реципиента. Им «присваивается» род, хотя в казахском языке нет этой категории, они осмысливаются как та или иная числовая форма. Например: *Сама Ширин не считает свои фотографии «уятом» и заявляет, что реакция людей с фразами «позор народа» была для нее ожидаемой* [16].

Русская келин выучила ради свекрови казахский язык в Кызылорде [17].

ВЫВОДЫ

В этой статье мы представили основные наработки по исследованию функций казахоязычных вкраплений в публицистических текстах.

Функциональная значимость и коммуникативная необходимость, а не грамматическая адаптация, являются более сильными факторами, влияющими на судьбу вкрапления. Какими бы ни были многочисленными, разнообразными примеры вкрапления казахского языка в русский, они носят до сих пор ненормированный и внешний характер по отношению к структуре русского языка, обеспечивают коммуникативную адекватность русского языка как проявление его высокой адаптивной способности и пластичности.

При этом подобные единицы выступают не только как средство номинации, имеющее свой референт в реальности, но и отражают свойственный культурологический фон, национальный колорит, которые лежат в основе формирования языковой картины или, точнее, инварианта данной местности в сознании среднего жителя.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Сулейменова, Э. Д. К осмыслению вероятности варианта русского языка в Казахстане // Instrumentarium of Linguistics : Sociolinguistic Approaches to Non-Standard Russi – 2010. – № 40. – С. 252–266.

2 Листрова-Правда, Ю. Т. Иноязычные вкрапления-библизмы в русской литературной речи XIX–XX вв. / Ю. Т. Листрова-Правда // Вестник Воронежского государственного университета. Сер. 1. – 2001. – № 1. – С. 119–139.

3 Крысин, Л. П. Русское слово, свое и чужое: Исследование по современному русскому языку и социолингвистике. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 59–64.

4 Коломейцева, Е. Б. Иноязычные вкрапления в современном художественном тексте (на материале английского языка): автореф. диссер. на соиск. уч. ст. канд. филол. наук / Е. Б. Коломейцева. – СПб, 2016. – 18 с.

5 <https://ru.sputniknews.kz/persona/20180215/4611368/kazakhstan-nasilie-pravozashchitnik-anna-ryl.html> [Электронный ресурс].

6 <https://www.caravan.kz/news/aleksandr-rozenbaum-rasskazal-o-svoem-detstve-v-kazahstane-502278/> [Электронный ресурс].

7 https://express-k.kz/news/zhizn_expert/neravnyu_toy-127111 [Электронный ресурс].

8 <https://www.caravan.kz/gazeta/udovolstviya-dolzhen-byt-oplacheny-490270/> [Электронный ресурс].

9 Дорофеев, Ю. В. Функциональная вариативность языка как объект исследования в русистике // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Филологические науки. – 2015. – Т. 1. – №. 3. – С. 100–107.

10 Какорина, Е. В. Иноязычное слово в узусе 90-х годов // Русский язык сегодня / Отв. ред. Л.П. Крысин. – М., 2000. – С. 137–156.

11 Маринова, Е. В. Латиница в русском письме : проблема графического заимствования // Жизнь языка: Памяти М.В. Панова / Отв. ред. Е.А. Земская, М.Л. Каленчук. – М., 2007. – С. 323–334.

12 Казахское слово в русском художественном тексте / М. М. Копыленко, З. К. Ахметжанова, Т. У. Жолтаева, Л. М. Кисамединова; отв. ред. Н. Х. Демесинова; Академия наук КазССР, Ин-т языкознания. – Алма-Ата : Гылым, 1990. – 166 с.

13 Аверьянова, Ю. Ю. Иноязычные вкрапления французского происхождения в русских медийных текстах // Вестник ННГУ. – 2017. – №1. [Электронный ресурс]. (<https://cyberleninka.ru/article/n/inoyazychnye-vkrapljeniya-frantsuzskogo-proishozhdeniya-v-russkih-mediynyh-tekstah>)

14 <https://express-k.kz/1762734-a-podumal-cto-ona-kazaska-kazahstanec-rasskazal-ob-otnoseniah-s-vetnamkoj.html> [Электронный ресурс].

15 <https://www.caravan.kz/gazeta/kak-pravilno-zagotovit-sogym-87636/> [Электронный ресурс].

16 <https://www.nur.kz/1768915-daze-bajzakova-ne-vedet-seba-tak-snavsaasa-goloj-v-kazahskih-ukraseniah-devuska-snova-razdelas-video.html> [Электронный ресурс].

17 <https://www.nur.kz/1766370-nosu-platok-i-klanaus-ene-russkaa-kelin-vyucila-radi-svekrovi-kazahskij-azyk-v-kyzylorde.html> [Электронный ресурс].

Ж. Т. Балмагамбетова¹, Т. В. Стеничкина²

Қазіргі публицистикалық дискурстағы қазақ тілді бірліктердің қолданысын талдау

^{1,2}Филология факультеті,
Академик Е. А. Бөкетов атындағы
Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., М02Е6С3, Қазақстан Республикасы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Zh. T. Balmagambetova¹, T. V. Stenichkina²

Analysis of the functioning of kazakh-speaking inclusions in a modern publicistic discourse

^{1,2}Faculty of Philology,
Academician E. A. Buketov Karaganda State University,
Karaganda, M02E6C3, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

Мақалада Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдарындағы қазақ тілді бірліктердің қалыптасуы қарастырылады. Бұл мәселе туралы лингвистикада нақты анықтама берілмеген. Сондай-ақ, ғылымда дамыған бірліктерді жіктеу қағидаттары ұсынылған. Автор еңбекте бірліктердің басқа тілдегі түсінігіне толық талдау жасаған. Сонымен қатар, қазақтілді бірліктер газет және интернет-баспа тілдерінде өзінің экспрессивті таңбалануымен, мәдениеттану бағытымен ерекше орын алады. Зерттеудің негізгі тезистері тілдік мысалдармен қамтамасыз етіледі.

The research deals with issues related to the functioning of kazakh-speaking inclusions in a mass media of Kazakhstan. The analysis of the concept of foreign language interspersion is carried out, the final definition of which has not been formed in linguistics yet. Also, there are presented the developed principles for the classification of inclusions. It is noted that kazakh-style inclusions occupy a special place in the language of printed newspapers and online publications in connection with their expressive marking and cultural orientation. Functional importance and communicative need are more powerful factors influencing the fate of the inclusions. The main theses of the research are supported by language examples.

Г. О. Беркінбаева¹, Ж. И. Исаева²

¹докторант, 3 курс, «Қазақ тілі және әдебиеті», Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті, Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., доцент, «Филология» факультеті, «Қазақ филологиясы» кафедрасы аға оқытушысы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті, Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы;
e-mail: ¹guzi86@mail.ru; ²jazirhon79@mail.ru

ЖОҒАРҒЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЗ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ДИАЛОГТІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ МАҢЫЗЫ

Мақалада тұлғаны қалыптастыру үдерісінде диалогтік сөз мәдениетінің ерекшелігі, тұлғаның зияткерлік коммуникативтік, рухани және моральдық қасиеттерін дамыту жолдары талқыланады. Диалогтік сөз мәдениетін жетілдіру білім беру үдерісінде өзекті мәселеге айналған. Еліміздің өзге шет елдермен байланысы артып тұрған шақта көп тілді жетік меңгерген, білім дағдысын болашақта сан алуан саладағы қарым-қатынас жағдайында қолдана алатын, іске асыратын тұлғаны мектеп қабырғасынан дайындап қалыптастыру мәселесі сөз етіледі. Оқушыларға диалогтік сөз мәдениетін үйрету барысында олардың тек сөйлемді дұрыс құруы ғана емес, алған білімдерін, меңгерген сөздік қорларын қарым-қатынас негізінде, яғни сөйлеуде пайдалана білу мүмкіндігі жайлы қарастырылып, осыған байланысты мектепте оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру арқылы сауаттылықты меңгерту және тілдік қарым-қатынасты үйретудің ең негізгі шарт екендігі ескеріледі. Мектепте тілді оқытудың негізгі және маңызды мақсаты тілдік қарым қатынас жасай алу дағдысы екендігі айтылады.

Кілтті сөздер: сыпайы тілдесу, диалогтік тілдесім, сөйлеу әдебі, тіл мәдениеті, тілдік формалар, сөз орамдары.

КІРІСПЕ

Өркениетке бет бұрған еліміздің жастары – ертенгі мемлекет тірегі. Қоғамға да ең басты керегі – елдің ертеңіне деген сенім мен үміт. Сол тірек нық та берік, сенімді болуы үшін бәсекеге қабілетті мамандар дайындау

үдерісі арнаулы және орта мектептерден бастау алмақ. Бүгінгі таңда қоғамның әлеуметтік-экономикалық өміріндегі түбірлі өзгерістерге байланысты білім жүйесінде және оның мазмұны мен оқыту технологиясында да өзгерістер болып жатыр. Қазақстан Республикасының президенті Н. Ә. Назарбаев «Қоғамның нарықтық қарым-қатынасқа көшу кезінде саяси-экономикалық және рухани дағдарыстарды жеңіп шыға алатын, ізгіленген ХХІ ғасырды құрушы, іскер, өмірге икемделген, жан-жақты, мәдениетті жеке тұлғаны қалыптастыру-біздің басты мақсатымыз»-деп өзінің «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауында тұжырым жасады [1, 44 б.].

Өскелең ұрпақты қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу және тарихи, мәдени мұраны толыққанды зерделеудегі кемшіліктердің орнын толтыру, сондай-ақ, қазақ халқының көп ғасырлық рухани тәжірибесін жинақтау, мемлекеттік тілдегі тармақталған тарихи, көркем, ғылыми жұмыстарды жасау мәселесін елбасы болашаққа бағдар: «Рухани жаңғыру» бағдарламасында айқындады. Нәтижесінде тарихи тәжірибені, халықтың сан ғасырлар бойы сақтап келген асыл қазынасы, яғни әдеби мұраларды танып-білу қоғамның әр азаматының рухани жағынан кемелдене түскенін байқатады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақстанның болашағы қазақтың өте бай көркем әдеби тілі – қазақ тілінде екендігін атап көрсеткен ел басымыздың ана тілімізді мемлекеттік тіл дәрежесінде дәріптеп, оны меңгеру, мемлекеттік басқару тілі ретінде қолданыста болу мәселесі бақылауға алынған. Орыс тілінің атқаратын қызметі Қазақстан көп ұлтты мәдени ошақ ретінде танылуына байланысты әртүрлі ұлт өкілдерінің бір-бірімен қарым қатынас жасауда, елдің ынтымақ бірлігін сақтауда қолданылатын қатынас құралы ретінде танылып жатса, шет тілін меңгеру әлемдік нарықтық экономикада өзіміздің нарықтық үлесіміз бен даму деңгейімізді көрсету мақсатында жүзеге асу үстінде.

Мақалада оқушылардың диалогтік сөз мәдениетін қалыптастырудың ғылыми-әдіснамалық негіздерін саралай отырып, диалогтік қарым-қатынастың тектері мен түрлерін меңгертудің әдістемесін қарастырып, оның тиімділігін дәйектеу мәселесі мақсат етілген. Жалпы білім беретін мектепте ана тілін меңгерту үдерісіндегі диалогтік сөз мәдениетінің маңызын түсінуіңізге, сол арқылы өскелең ұрпаққа тілдің мәдени-құндылықтық сипатын танытуға, қазақ тілінің коммуникативтік, танымдық қызметіне сай мәдени сөйлеу дағдыларын жетілдіруге, саналы қарым-қатынасты қалыптастыруға бағытталған. Диалогтік сөз мәдениетін игерген адамға логикалық ойлай білу, өз ойын «құрақ көрпедей көмкерілген» көркем сөзбен жеткізу және өзге адамды шын ықыласымен тындап-түсіне білу тән.

Еліміз тәуелсіздігін алғаннан бері әлемнің барлық елдерімен тығыз қарым-қатынасқа түсіп, мемлекеттер арасындағы сауда, экономикалық қатынастардың жандануына орай халық пен халықтың, ұлт пен ұлттың жақындасуы, олардың өзара пікірлермен бөлісулері, ой– алмасулары, бір сөзбен айтқанда, әр түрлі бас қосулар, жиындар жиі өтіп тұратыны айқын. Мұндай жиындар, келісімдер тіл арқылы, тілдесу, сұхбаттасу, диалогтік қарым қатынас арқылы арқылы өтетіні белгілі. «Сұхбаттың, сұхбаттық тілдесімнің табысты жүруі сұхбат-серіктестердің біліміне, тәрбиесіне, сөйлеу мәдениетіне, сөйлесе білу әдебіне, мінез-құлық мәдениетіне тәуелді», – деп жазады, өз еңбегінде Ә. С. Әлметова [2, 4, 22 б.]. Осыған орай халықтар арасындағы мәдениетаралық қатысымның тиімді жүзеге асуында сөйлеу мәдениетінің, атап айтқанда диалогтік сөз мәдениетін меңгеру мәселесі ерекше орынға ие.

Күнделікті тұрмыс адамдар арасындағы сан алуан байланыстар мен қарым-қатынасқа толы. Соларды саралап, зерделеп, ой елегінен өткізсек, олар адамдардың әр түрлі жағдайларда өзін-өзі ұстай білу, мінез-құлық пен жүріс тұрыс, сөйлеу, киім кию тәртібіне, бір сөзбен айтқанда, әдеп, мәдениеттілік деңгейі дәрежесін аңғартады.

Мақалада халқымыз ерте заманнан сөз мәдениетін ерекше дәріптеп, билер, шешендер айтқан нақыл сөздер үлкен мән-мағынаға ие екендігін түсіндіре келіп, жастарды инабаттылыққа, кішіпейілділікке, әдептілікке, ұлтжандылыққа тәрбиелеу тәрбиелеу мәселелері қарастырылады. Осыған байланысты кез-келген жағдайда диалогтік қарым-қатынасты орнатып, өз ойын еркін жеткізе алатын және алған білімін алдағы уақытта пайдаланатын білімді, парасатты, алғыр тұлғаны қалыптастырудың жүйесін ұсыну мәселесі міндеттелген, яғни диалогке қатысушы адам философиялық ойлау өнерін игерген болуы қажет.

Жалпы білім беретін мектептің жоғары сыныптарында қазақ тілін оқыту әдістемесінде диалогтік сөз түрлерін меңгертудің маңызы ерекше. Диалог күнделікті өмірде танымдық үдеріс барысында іздеген нәтижеге әр түрлі, бірақ бір-бірімен сәйкес келе бермейтін көзқарастар, қатынастар, бағыттардың өзара ұштасу жолымен жүзеге асырылатын прогрессивтік қарым-қатынастың түрі ретінде көрінеді. Білім беру жүйесінде білім алушылардың білім сапасын арттыру мәселесінде ғылым мен тәжірибенің бір-бірімен өзара байланысқан, көптен қалыптасып келе жатқан қарама-қайшылықтарын шешу басты мәселелердің бірі болып отыр. Сол мәселелердің ішіндегі ең бастысы оқыту үдерісіндегі оқытудың әдістері мен формаларының мазмұнының сәйкес келмеуі. Осы орайда, әлі де жаңа инновацияның бірі болып табылатын, өте қызықты және тиімді оқыту әдістеменің бір түрі – диалогтік сөз мәдениетін қалыптастыру әдістемесін зерделеу міндет етіп қойылған.

Әр халықтың өзіне тән сөйлеу мәдениеті, диалогтік тілдесім әдебі, сұхбаттық тілдесім мәдениеті бар. Қазақ халқы да басқа халықтар сияқты бір-бірімен диалогтік қарым қатынасқа түсіп, тілдеседі. Сондықтан сұхбаттасып, сөйлесіп әңгімелесу үстінде байқалатын әр ұлтқа тән ерекшелік қазақ халқына да тән. Кез-келген этникалық топтың ұлттық-мәдени ерекшелігі оның тілінде көрініс табады. Тіл адамсыз өмір сүрмейді, адам да тілсіз өмір сүре алмайды. Тіл – таным қаруы, адам оның көмегі арқылы тіл мен мәдениетке қол жеткізеді. Осылайша, тіл мәдениеттің де қаруы, ол адамды қалыптастырады, оның тәрбиесін, өмір сүру салтын, көзқарасын, ділін, ұлттық сипатын, идеологиясын айқындайды.

Отандық ғалымдардың еңбектерінде диалог және оның ерекшеліктері жөніндегі пікірлер А. Байтұрсынов пен Қ. Жұбановтың зерттеулерінде қарастырылса, кейіннен М. Балақаев, М. Серғалиев, Б. Шалабаевтың көркем мәтін мен оның стиліне байланысты еңбектерінде диалогтің бірнеше ерекшеліктері көрсетіледі. Қатысымдық лингвистикада М. М. Бахтиннің диалогтің универсалдылығы туралы идеясын негізге алатын адам қарым-қатынасының диалогтік формасы баршаға белгілі, себебі диалогтік қарым-қатынас сөз бен адам өмірінің барлық басқа көріністерін айқындайды.

«Адам баласы сұхбаттасу арқылы ғана өмір сүреді, тілдесу адам өмірінің мәні, қайнар көзі және адамзат сұхбаттаса отырып тәрбиесін, ойын, санасын жетілдіреді», – деп көрсетеді, өз еңбегінде Ә. С. Әлметова [2, 134 б.].

Сонымен қатар, диалогтік қарым-қатынасқа үйрету дегеніміз тек жай әңгімелесу, сұхбаттасу ғана емес, сонымен бірге сыпайлық категориясын білу, яғни сөйлеу әдебін, тіл мәдениетін, тілдесім барысында әсерлі, реңкті сөздерді, клишелерді де қолдана білу деп түсінуіміз керек. Сондай-ақ, диалогтік қарым-қатынасқа түсуші адам тыңдаушысының белгілі бір әлеуметтік ортаның өкілі екенін түсініп, өзін сол ортаға бейім, орынды ұстай алуын, мәдениеттілік көрсетіп сыйластық пен ынтымақтастық танытуын тілдесушінің сыпайылығы, мәдениеттілігі, тәрбиелілігін анықтауға болады [3].

Ғасырлар бойы жинақталған халқымыздың даналық құндылықтарын меңгере отырып, тәуелсіз Қазақстанның мықты, ынтымағы мызғымас мәңгі ел болып қалып, әлемдік өркениеттің бір бөлігі ретінде танылуына себеп болар шарт – ана тілін қастерлеп дәріптей отырып, көп тілді үйрену талап етілуде.

Қазіргі таңда білім берудің басты парадигмасы оқытуда нәтижеге бағыттау, білім беруді оқушының жеке тұлғасына негіздеу, ал оқыту әдістерін тұлғааралық қарым-қатынастарға бейімдеу болып табылады. Сол себепті, оқушы білімді, ақпаратты дайын күйінде мұғалімнің аузынан естімей, өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, танымдық «жаңалық» ашуымен қатар, шығармашылық тапсырмаларды орындау негізінде сан

алуан жетістіктерге жетуге тиіс [4, 35 б.]. Осы міндетті ескере отырып, диалогтік сөйлеуге байланысты орындалатын тапсырмаларға жағдаяттық жаттығулар, пікірталас, рөлдік ойындар, іскерлік оқу ойындары, өндірістік ойындар, имитациялық ойындар, case-study, тренингтерді және тағы басқа интербелсенді әдістерді қолдануға болады. Аталмыш тапсырмалардың негізгі мақсаты оқушыларда мына іскерлік дағдыларын дамытуға арналады: сөйлеу мәдениетін ескере отырып әңгімені бастау, әрі қарай өрбіту және аяқтау іскерлігі; қайта сұрау іскерлігі; ұсыныс жасау, оны қабылдау немесе кейінге қалдыру іскерлігі; көңіл-күйді, жеке көзқарасы немесе келісу/келіспеу ниетін жеткізу іскерлігі; шақыруды қабылдау немесе қабылдамау іскерлігі; алғыс айту іскерлігі, өтініш білдіру және жауап қайтару іскерлігі. Білім берудің негізгі мәселесі – әлеуметтік-педагогикалық және ұйымдастыру тарапынан білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді әдістерін іздестіру. Осындай ұсыныстар мен жоспарларды анықтау үшін баяндау, тұжырымдау, талдау-жинақтау, қорыту, талқылау, бақылау зерттеу әдістері қолданылды.

Нәтиже Білім, ғылым саласын автоматтандыру, компьютерлендірумен тығыз байланысты кезеңде оқушыларға ғылым негіздерін меңгертуде, білім сапасын көтеруде білім алу деңгейін әлемдік стандартқа жақындатып, оқытудың мазмұны мен әдістерін жаңарту талабы мемлекеттік маңызды мәселеге айналған. Мәселелерді тиімді шешу еліміздің орта мектептерінің материалдық базасына, мұғалімнің кәсіби әрекетіндегі жаңа педагогикалық технологияларды терең меңгерумен қатар оңтайлы ұйымдастыруына, мектеп басшыларының оқу-тәрбие жүйесін бүгінгі күннің талабына сай шебер құра білуіне, оқу әдістемелік құралдардың ғылыми негізде жасалуына байланысты. Осы орайда айтарымыз, жоғары сыныпта қазақ тілін оқыту үдерісінде оқушылардың диалогтік сөз мәдениетін қалыптастырудың әдіснамалық негіздері зерделеніп, әдістемелік жүйесі жасалып жатыр, нәтижесінде оқушыларының өзгелермен қарым-қатынасқа еркін түсе алуы, әлеуметтік дағдылары қалыптасқан тұлға қабілетін дамыту мүмкіндігі кеңеюде, себебі диалогтік сөз мәдениетін қалыптасуы арқылы оқушының алған білімін өмірде кең қолдана алуына, білім мен біліктің өзара бірлікте меңгертілуіне жол ашылды.

Мектепте ана тілін оқытудың негізгі мақсаты адамзат тарихында, жеке тұлға өмірінде тілді меңгерудің мәнін әдіснамалық-әдістемелік тұрғыдан кешенді, әрі өзара сабақтастықта тану қазақ тілінің бүгінгі барысы мен болашақ беделі үшін жауапты міндеттерді орындау көзделген. Осыған байланысты сөз мәдениетінің маңыздылығы жас ұрпақтың ақыл-парасатына, адами болмысына, білімі мен білігіне, санасы мен түсінігіне әсер ете отырып, сөйлеу әдәбін сақтай білу, диалогтік сөз мәдениетін меңгеру мәселесінде жатыр. Сөйлеу жүйесін дамыту мен тілдесім мәдениетін қалыптастыруға,

сөйлеу мәдениетіне, әр түрлі халықтардың сыпайылық категориясына арналған еңбектер де баршылық. Мысалы, Әлметова Ә. С., Қондыбаева М. Р., Сейсенова А., Қабланова А. т.б сияқты отандық және шетел зерттеушілерінің еңбектерін атауға болады [5].

Олай болса, «бүгінгі таңда өркениетаралық, халықаралық, ұлттаралық т.б шиеліністерді тежеудің бірден-бір пәрменді құралы-мәдениеттер сұхбаты болып отыр», – деп қорытады отандық зерттеушілер Ғабитов Т., Мүталиев Ж., Құлсариева А. [6, 33 б.]. Алайда, мәдениеттер диалогтік қарым қатынасқа қатысушы адамдар тарапынан наразылықтың да тууы ықтимал. Мұндайда, «Мы интересны друг-другу, потому что мы разные», – деген Костомаров пікіріне жүгінген дұрыс сияқты [6, 9–11 б.].

Бұл мәселе жайлы Құнанбаева С.С. өз еңбегінде былай деп жазады: «Қарым-қатынасқа түсуші әріптестің әлеуметтік-рухани және ұлттық ерекшелігінің мәнін білудің маңызды екеніне дау жоқ, осы этнос мәдениетіндегі қайталанбас ерекшеліктердің тіл өкілінің сөзінде бейнеленуі тілді мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде қолдануға мүмкіндік береді және ол мәдениет өкілдері мен қоғамның бірін-бірі түсінуінің алғышарты болып табылады» [7, 49 б.].

Оқушының дүниетанымдық ой өрісі кеңейіп, өзіндік жеке пікірі мен көзқарасы қалыптасуына диалогтік қарым-қатынастың мынадай ерекшеліктерін атауға болады:

- оқушылардың тақырып бойынша өз ойларын білдіруіне, түсіндіруіне мүмкіндік береді;
- басқа адамдарда түрлі ойлардың болатындығын оқушылардың түсінулеріне көмектеседі;
- оқушылардың өз идеяларын дәлелдеуіне көмектеседі;
- мұғалімдерге оқушыларға білім беру барысында олардың оқушылары қандай деңгейде екендігін түсінуге көмектеседі.

Сұрақ-жауап іскерлігіне төселу маңызды міндеттің бірі болып саналады, себебі оқушылардың рефлексиялық дағдысы ретінде білім алуына жол ашады. Қазірдің өзінде сыныптағы оқушылардың бірлескен диалогі үлкен пайда келтіретіндігін көрсететін жеткілікті дәлелдер бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Еліміз дамудың демократиялық жолын таңдауына байланысты, бүгінгі таңда қоғамды шешім қабылдауға тартудың маңызы арта түсті. Оқыту үдерісінде ең басты мәселе тіл үйренушілерді тілдесімге шығару екені белгілі. Тілдесімнің ең қажетті бөлігі адамдар арасындағы сыпайы сөйлесу. Жоғары сыныпта диалогтік сөз мәдениетін қалыптастыру мәселесі бүгінгі таңдағы заманауи оқыту талаптарымен толық сәйкестенеді.

Осы бағытта оқушылардың белсенділігін арттыруға мүмкіндік беретін көптеген интерактивті әдістемелік тәсілдер қолданылып жүр. Жалпы тіл сабақтарында қолданылып жүрген рөлдік ойындар, іскерлік ойындар, пікір талас, оқушылардың баяндамалары мен ақпараттық хабарлары, дәріс-диалог, тренинг, дөңгелек үстелдер, ұжымдық – танымдық оқу, иммитация әдістері осы жоғары белсенділікті дамыту кешенді әдістерінің интербелсенді әдіс белгілерін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беру тұжырымдамасы. – Алматы : Қазақстан жоғары мектебі. 2004. – № 1. – 44 б. Журнал мақаласы.

2 **Әлметова, Ә. С.** Сұхбаттасу мәдениеті // Қазақ тілі ЖОО шетел тілі мамандығы үшін. – Алматы : Толағай, 2007. – 316 б.

3 **Сейсенова, А.** Сыпайылық категориясы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – № 12. – 1996. – С. 8–10.

4 Қазақстан Республикасында шет тілдік білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – Абылай хан ат. Қаз ХҚ және ӘТУ, 2010– 35 б. кітап.

5 **Қобланова, А.** Қазақ сөз этикеті // Филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1993. – 151 б.

6 **Ғабитов, Т., Мүталиев, Ж., Құлсариева, А.** Мәдениеттану / Алматы : Раритет, 2005 – 412 б.

7 **Құнанбаева, С. С.** Қазіргі шет тілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы, ҚазХҚжӘТУ, 2011. – 324 б.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Г. О. Беркинбаева¹, Ж. И. Исаева²

Особенности диалога в формировании устной речи учащихся старших классов

^{1,2}Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Яссави, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан. Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Features of the dialogue in the formation of high school students' oral speech

^{1,2}К. А. Yesevi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

В статье рассматриваются формы речевого общения, особое значение диалога в процессе формирования личности школьника, развития его интеллектуальных, коммуникативных и духовно-нравственных качеств. Одной из основных форм речевого общения является диалогическая речь. Развитие диалогической речи – одна из самых острых проблем современной педагогической науки. Речевым этикетом называют систему требований (правил, норм), которые разъясняют нам, каким образом следует устанавливать, поддерживать и прерывать контакт с другим человеком в определённой ситуации. Нормы речевого этикета весьма разнообразны, в каждой стране присутствуют свои особенности культуры общения. Соблюдение правил речевого этикета поможет грамотно донести свои мысли до собеседника, быстрее достигнуть с ним взаимопонимания. Обучение диалогической речи должно вестись на всех уровнях обучения.

The article is devoted to the forms of speech communication. One of the main forms of speech communication is the dialogue speech. The development of the dialogue speech is one of the most urgent issues of modern pedagogical science. Speech etiquette is called the system of requirements (rules, norms) which explains us how it is necessary to establish, support and interrupt contact with other person in a certain situation. Norms of speech etiquette are very various, there are the features of cultural communication in every country. Observance of speech etiquette rules will help to inform interlocutor's thoughts competently.

Г. Р. Даутова¹, Е. Султан²

¹PhD, Филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы;

²PhD, Журналистика факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹gulnazdautova@gmail.com, ²yertaysultan@gmail.com

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ЖЫРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ФАКТОРЛАРЫ: КЕЙІПКЕРЛЕР БЕЙНЕСІ

Қазақ тарихи эпосы – сыртқы жауларға қарсы ұлт-азаттық күрестің нәтижесін бейнелейтін кеіш дамыған эпос түрі. Тарихи эпоста шынайы тарихи бейнелердің құрылуы басым. Қазақ халқының эпикалық мұрасының тарихы, оның әдеби және көркем негіздерінің ажырамаc бір бөлігі. Қазақ фольклорында әр кездерде тарихи жырдың жанрлық табиғаты айқындалып, оның даму заңдылықтары жөнінде ғылыми пікірлер тиянақталды. Сөйтін, қазақ фольклорының даму барысында тарихи жыр эпикалық жанрдың ежелгі формасынан жаңа сипатқа көшкенін, оның шындыққа жақындай түскенін көрсететін бір саты екені айқындалған. Батырлық эпос немесе тарихи эпос секілді халық шығармашылығының жанрлары тарихи оқиғалардың аясында пайда болып, нақты тарихи тұлғалардың бейнелерін суреттейді. Әрине, халық эпосы, дастандар ерте заманда болған оқиғалардың дәл көшірмесі емес. Алайда, бұл жанрдың ғылыми, тарихи, әлеуметтік, тәлім-тәрбиелік және мәдени маңызы зор.

Кілтті сөздер: қазақ фольклоры, тарих, эпос, жанр, батыр бейнесі, кейіпкерлер, мотив.

КІРІСПЕ

Қазақ эпосының бір саласы болып табылатын тарихи жыр өзінің тарихпен тамырластығымен қазақ фольклорының басқа жанрларынан ерекшеленетін жанр. Оның жанрлық табиғатын тануда фольклортану тарихында әртүрлі тұрғыдан ғылыми пікірлер айтылған.

Эпос атаулыға тән ортақ ерекшеліктердің бірі – суреттелетін тарихи оқиғалардың шынайы деректерден алыстап, тарихи шындық көлегейленіп, нақтылықтың орнын жалпылық басуы болып табылады. Соның негізінде белгілі бір дәуірге ортақ типтік оқиғаларды суреттеу басым бола түседі, демек нақтылы тарихи оқиға типтік оқиға сипатын ала бастайды. Нәтижесінде

нақтылы тарихи оқиғалардың ізімен пайда болған шығарма белгілі бір дәуірде орын алған типтік оқиғалардың жалпы көрінісіне айналады. Бұл процесс эпикалық дәстүрі жақсы дамыған қазақ, қырғыз, алтай т.б. халықтардың ауыз әдебиетінен анық бой көрсетеді. Тарихи жырлар мен тарихи өлеңдердің ғылыми негізін саралаған Е. Ысмайылов пікірлерінде де осы заңдылықтар дәлелденген. Ғалым тарихи жырдың жеке жанр ретіндегі белгілерін нақтылай түсіп, тарихи шығармаларды хронологиялық принциппен: 1) XVIII ғасыр 2) XIX ғасыр 3) XX ғасырға тиесілі шығармалар деп саралайды. Автор өзі ұсынып отырған әр дәуір шығармаларына, әсіресе XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас кезінде туған тарихи жырларға айрықша мән береді [1, 122].

Тарихи жыр жайында терең әрі жан-жақты пікір тұжырымдаған ғалым Е. Тұрсынов: «Тарихи жыр деп жүргеніміз (кенже эпос) – халық есінде нақтылық сипаты әлі толық жойылмаған, кейбір жағдайларда болған тарихи оқиғалардың ізімен шығарылған, тарихи оқиғаларды суреттеуде ескі батырлар жырларының поэтикалық тәсілдерін пайдаланған ауыз әдебиеті үлгілері. Кенже эпос – тарихи эпос пен тарихи өлеңдер арасындағы «аралық жанрлық түр» [2, 87], – деп ой қорытады.

Ғалым Б. Әзібаева тәуелсіздік кезеңіндегі жаңа ғылыми заңдылықтар негізінде эпостың даму жолдарын зерделей келе тарихи эпостың өзіндік ерекшелігі жөнінде жан-жақты тұжырымдар түйіндеген. «Тарихи жырларда халқымыздың бірнеше дәуірлерде басынан өткерген, көбіне қазақ халқының тарихи дамуына, болашағына кері әсерін тигізген, XVI–XIX ғасырларда Қазақстанның әр аймағында орын алған драмаға толы оқиғалар көрініс табады. Мұндағы негізгі бейнелеуде ел жадысынан өшпеген, сондай-ақ ресми тарихи құжаттарда қатталған түрлі мүдделер қайшылығы, көбіне нақты өмірде болған оқиғалар, фактілер әңгімеленеді; сол баяндаудың бас кейіпкерлері өткеннен белгілі, сөз болып отырған шынайы оқиғаға қатысқан тарихи тұлғалар болып табылады [3, 70]. Тарихи жырларда халқымыздың бірнеше дәуірлерде басынан өткерген күрделі оқиғалар: Алтын орда, Қазақ хандығы тұсындағы оқиғалар, қалмақ, жоңғарлардың шапқыншылығы, Қоқан, Хиуа хандықтары мен қырғыз манаптарының шабуылдары, Ресей империясының қазақ елін түбегейлі бодан ету мақсатында жүйелі түрде жүргізген әскери жорықтарымен қатар одан тыс көптеген түрлі әскери емес іс-әрекеттері т.б. бейнеленеді.

Тарихи эпоста негізінен XV–XX ғ.ғ. қазақ халқының басынан кешірген жаугершілік кезеңіндегі қиындықтарға қарамастан, жол тауып жеңіп шыққан, ерлік қаһармандық рухы көрінеді. Батыр мен халықтың бірігіп, елі мен жері, бостандығы үшін күрес жолындағы жанқиярлық ерлігі баяндалады. Фольклортанушы З. Н. Сейтжанов тарихи жырлардағы ерлік, елдік мәселесін сөз ете отырып: «Қазақ халқының тарихы жалаң да, жадағай да емес, оның бел-белесі көп. Осы қат-қабат тарихтың бел ортасында халықтың шоқтықты

тұлғалары тұрары хақ. Басқаша айтқанда, ел тағдыры жолында бастарын бәйгеге тіккен хан, би, батырлардың орны ерекше. Тарихи жырлардың негізгі арқауы – ел мен жердің бүтіндігін, тәуелсіз-дербестігін қорғап, елдікті сақтау және халықтың қамын ойлаған батырлардың ерлік жолдарын бейнелеу. Олардың өшпес өнегесін мадақ етіп, көпке үлгі-өнеге ретінде көрсету болмақ. Халық үшін елдік пен ерліктен қасиетті ұғым болған емес. Сондықтан тарихи жырлар – қазақ халқының бүтіндігі мен тәуелсіздігі жолындағы күресінің көркем шежіресі» [4, 129–139], – деп, жоғары баға береді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тарихи эпоста қиял тудырған бейнелер емес, халықтың, мемлекеттің мүддесі үшін жанын аямаған ержүрек тарихи тұлғалардың, қазақ мемлекетінің басшылары – хандар мен сұлтандардың, қолбасшылардың, ерлігі мен әскери талантымен ерекшеленген даңқты батырлар мен сарбаздардың, жалпы халықтың бейнесі сомдалған. Тарихи жырлардың түгелге жуығының кейіпкерлері өмірден алынған, олардың бейнелері батырлық эпостардағыдай әсіреленбейді, дәлірек айтқанда оқиғаға қатысушы кейіпкерлердің бәрі де күнделікті өмірдегідей сипатталады.

Тарихи эпостың тарихилық сипаты қаһармандық эпостың тарихилығынан ерекшеленеді. Мұнда шығармаға, көбіне, өмірде нақты болған шынайы оқиға арқау болады. Сондықтан да шығарма оқиғасы қазақ даласының белгілі бір аумағында шамамен өткен уақытын мөлшерлеуге болатын белгілі оқиғалардан тұрады, ал негізгі қаһарманы да тарихтан белгілі тұлға болып келеді. Оқиға шешімі де өмір шындығына сай аяқталады. Алайда, қаһармандық рухты сақтай отырып, тарихи эпос өзегінде көне батырлық пен қаһармандық эпос дәстүрінің ізін заманға сай түрлендіріп, нақтылы тарихпен байланыстыра отырып, жаңаша түр иеленді.

Тарихи жырлар батырлық жырларға қарағанда қалыптасу мезгілі кейін болғандықтан, кейіпкерлердің типтік ерекшеліктері бар. Ғалым Б. Әзібаева тарихи жырлардың халқымыздың бірнеше ғасырдағы өткен тарихындағы түрлі оқиғалары мен тарихи тұлғалары жөнінде көркем баяндайтындығын тұжырымдай келе, оларды шартты түрде «Қазақстанның өз территориясында болған оқиғаларды сипаттайтын және Қытайдағы XIX ғасыр мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы нақтылы оқиғалар ізімен жасалған тарихи эпостар» деп екіге бөліп, екінші топтағы тарихи жырлардың мазмұнында Қытайдағы ұлт-азаттық күрес, ішкі жау – гоминьданға қарсылық, ұлтаралық теңсіздік пен билік басындағылардың әділетсіздігіне қарсы, әлеуметтік теңдік үшін күрес тақырыптары жырланатындығын анықтаған.

Тарихи эпос жайында айтылған бұрын-соңғы барлық пікірлерді саралай келе, ғалым Б. Әзібаева фольклортану ғылымының соңғы заңдылықтарына

сәйкес, халық басынан өткен әртүрлі тарихи оқиғаларды бейнелейтін тарихи жырлардың қаһармандық эпостық дәстүр аясында пайда болатындығын, ішкі жанрлық түрлерінің өзара ерекшеліктерін былайша жіктеп көрсетеді: «1) Тарихи жырларда бейнелеудің нысаны қаһарманның эпикалық тағдыры емес, халық тарихындағы орны, мәні бар қатардағы сарбаздармен батырлардың, хандар мен әскери қолбасшылардың бірігіп, сансыз жауға қаймықпай қарсы шыққан тартысты оқиғалары әңгімеленеді; 2) барлық дерлік тарихи жырлар кейіпкерлерінің нақтылы прототипі болады, басқаша айтқанда олар – тарихтан аты белгілі, халқына айрықша, ұмытылмас қызмет еткен, жандар – батырлар, қолбасшылар, әскери ерлік, батылдық, батырлық көрсеткен қатардағы сарбаздар; 3) тарихи эпос кейіпкерлері қаһармандық эпос батырларындай ерекше әсерленбейді, олардың бейнелері, мінездемелері, жалпы алғанда, қарапайым адамдардың өмірлік өлшемдеріне сәйкес келеді, дәлірек айтқанда оқиғаға қатысушы персонаждардың бәрі де күнделікті өмірдегідей сипатталады» [3, 71]. Тарихи эпос жайындағы осы ғылыми қағидаларды есте ұстай отырып, зерттеуіміздің нысаны «қорғаушы батыр» тұлғасы қалай көрініс тапқан деген мәселе жөнінде ой қорытындылары жасалды.

Қазақ халқының тарихындағы XVIII ғасырда Қазақ хандығының тағдыры үшін жан алысып, жан беріскен ұлы шайқастар орын алды. Әсіресе, жоңғарлардың бірнеше рет тұтқиылдан жасаған шапқыншылығы елді үлкен күйзеліске ұшыратты. Бірақ, қазақтың сол шақтағы дана басшылары мен ержүрек батырларының ұйымдастыруымен жауға тойтарыс беріліп, ел елдігін сақтап қалды. Осы бір сұрапыл кезеңдер тарихи жырларда көрініс тауып, кескілескен ұрыста ерен ерлік көрсетіп, жұртына қорған болған батырлар мен ел тізгінін ұстап қана қоймай, ат үстінен түспей батырлық жолда жүрген хан-батырлардың, сұлтандардың ерлік-даңқы мадақталған тарихи дәуірге айналды.

Ел қорғаны болған батырлар бейнесінің эпикалық туындылардағы сипаты да әр тарихи кезеңге тән өзгерістерге түсіп отырғандығы белгілі. Ол жөнінде Ш. Ыбыраев: «Эпикалық дәуірдегі батыр мен тіршілікте айта беретін «батыр» ұғымының арасында үлкен айырма бар. Асылында, қоғамдық қатынастардың өзгеруіне қарай «батыр» ұғымы да өзгеріп отырған. Өз ісін әлеуметтік биік мақсатпен ұштастырған қаһарман тұлға ғана эпикалық жырдың өзегі, қаһармандық дәуірдің төл перзентіне айналады», – [5, 219–220] деп, батыр тұлғасымен біріккен әлеуметтік типтің бірі хан екенін де айтқан. Яғни, қаһармандық эпостағы батыр тұлғасына тарихи жырларда өзгеріс еніп, ол сапалық жағынан басқа қасиеттер иемдене бастайды. Себебі, эпос көркем қиялдан гөрі өмір шындығына жақындайды. Жаудың хабарын ести сала өзі шешім шығарып, атқа қонатын ежелгі ерлерден оның айырмасы елі, жұртымен ғана емес, ел билігімен де санасады. Бұл тұрғыда фольклор поэтикасының табиғатындағы «әділетті патша» мотиві жаңғырады. Ендігі жерде жаратылысынан жаужүрек

батырлығымен қоса бүкіл әмірі жүрген «батыр-хан» дәріптеледі. «Батыр хан» бейнесі бытыраңқы рулардың халық болып құрала бастаған кезеңімен бірге қалыптасқан. Оның қызметі бірігу идеясымен, мемлекеттің шығу тарихымен қарайлас», – деген пікірінде Ш. Ыбыраев [5, 219–220] В. Я. Пропптың пікірін басшылыққа алған. Ғалым «батыр хан» бейнесінің пайда болуы бөлек-бөлек жырларды тізбектеудің (циклдандыру) әлеуметтік себебіне айналып, жырға ұйытқы болатындығы жайлы пікірлерді де кең таратып айтқан.

XVIII ғасырдан бұрын да, яғни, сақ, ғұн дәуірінен басталған, қасиетті жерімізді жау аяғына таптапайтын ұлы рух жиырмасыншы ғасырға дейін де бір сәт тоқталмағанын байқаймыз. Жаужүрек батырлар «ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен» қорғап, бүгінгі атамекенімізді қалдырды. Сондықтан тарихи жырлардағы «қорғаушы батыр» бейнесі ең алдымен «батыр-хан» бейнесінде көрініс тапты деуге болады. Бұған Абылайға қатысты тарихи жырлардағы Абылайдың қорғаушы батыр ретіндегі бейнесінің әр түрлі сипаты нақты мысал бола алады.

Қазақ фольклорындағы Абылай жайындағы жыр-аңыздардың сюжетін құрайтын басты тақырыптар мыналар: жасөспірім Абылайдың жаугершілік заманда «Сабалақ» деген атпен кісі есігінде өткен жалшылық өмірі; қалың қолдың ішінде өз ерлігін дәлелдеп көзге түсуі; жау тұтқынынан өзінің ақыл– айбыны арқылы азаттыққа қол жеткізуі, үш жүздің басын қосқан кеменгер хан ретіндегі саяси қызметі; Ботақанның өліміне байланысты ел ішілік жанжалдарға қатысы. Бұлардың ішінде «Сабалақ» жырында Абылайдың жастық шағы мен хандық құрған дәуірі қамтылып, дүниеден өткенге дейінгі өмір тарихы фольклорлық тұрғыдан жинақталып берілген. Яғни, Абылайдың ерлікке тәрбиелену жолдары мен ел тәуелсіздігі үшін қанды шайқасқа кіруі және мемлекет басшысы ретінде жүргізген саяси қызметі арқылы еліне пана болған тұлғасы танылады. Жырдың негізгі мазмұны – жас Әбілмансұрдың шапқыншылық салдарынан жетім қалып, қиыншылық көруі мен өзін батыр ретінде танытып, ханның тұқымы екенін, сондықтан заңды хан болғанын дәлелдеу. Басты идеясы – қазақ елін, жерін сыртқы жаудан қорғау және мемлекеттің тәуелсіздігін сақтап қалу. Мұнда да Сабалақтың қарсыластары осал емес, талай шайқасқа қатысып, жекпе-жектерде жеңіске жеткен баһадүрлер. Оларды жекпе-жекте жеңу – кімнің болса да абыройын өсіріп, даңққа бөлейтіні күмәнсіз, демек, қазақ сұлтаны жас Абылай осы ерлік ісі арқылы бүкіл елге танылады және елге абырой әпереді.

Академик С. Қасқабасов Абылайдың тұтқынға түсуінің аңыздарда әр түрлі баяндалуы фольклор табиғатынан туып отырған құбылыс екеніне, фольклорлық шығарма қаншалықты шыншыл болғанымен, халық тарихи фактіні сол қалпында емес, өзінің қалауынша суреттейтініне тоқталған. Жыр мәтінінде Абылай тұтқында отырғанда да өз жерінде қаншалықты намысты батыр болса, қалмақ алдында да бас имей өрлік танытады. Өз мәртебесінің ел мәртебесімен

егіз екенін ұғынып, ешқандай тайсалмай, ерлік дәстүріне сай келісімді бұзған Убашиыға бас имейді. «Абылай – бас қолбасшы. Ол жорықта, оның жанында бірнеше батыры бар. Кезекті шайқасқа шығу керек. Батырларын жинайды, кеңес құрады. Кеңестің шешімі: саны көп болса да жауға шабуыл жасау керек, бірақ алдымен қарауыл жіберіп, барлау жасау қажет. Міне, бұл – мемлекеттіктің белгісі, жерімізді баса-көктеп өтіп бара жатқан қалмақтарды жою қажеттігін түсінген басшы мен батырлардың іс-әрекеті» [6, 140]. Яғни Абылай мен оның маңына топтасқан батырлардың бірігіп елді туған жерді қорғаушы батырға айналған ерлігі жырдың негізгі өзегі. Абылайға қатысты жырлардың бірі «Абылай хан. Ақ атан» атты жырда Абылайдың қаһармандық күшін киелі ұғымдармен байланыстыру бар. Ол ғайыптан келген жәрдемші ақ түйе ретінде көрінеді. Осылайша, 40 жыл аттан түспей елін жаудан қорғаған қолбасшы батыр әрі хан Абылайдың бейнесі халықтық поэтикалық айшықтаудың әр алуан жолдары арқылы халық арманының жанды бейнесі ретінде жұртшылыққа үлгі болатындай дәрежеге жеткізіп, мінсіз кейіпкер дәрежесінде сомдалған.

Қазақ жеріне жау аяғын бастырмас үшін жан аямай шайқасып, халық ұғымында биік бедел иеленген халық батыры Қанжығалы қарт Бөгенбайдың ерлік даңқы да ел арасына кең тарап, тарихи жырларға өзек болған. Абылай айналасындағы батырлардың басшысы ретінде Бөгенбай батыр ата-баба қонысын, туысқан қарым-қатынасын сақтап, ішкі алауыздықтан сақтандырған кемелдігімен де көзге түскен. Жоңғарларға қарсы қайтадан күш біріктіруді көздеген қазақтар 1710 жылы Қарақұм құрылтайын өткізгенде ұзаққа созылған зобалаңнан титықтаған жұрттың арасында жік пайда болып, Бөгенбай өз беделімен түрлі пікірлердегі адамдардың басын азаттық үшін күреске жұмылдырып, намыстарын қайрай білген. Осы Құрылтайға қатысушылар Бөгенбай батырды әскербасы сайлап, бүкіл халықтық әскер құруға шешім қабылдайды. Бөгенбайдың батырлық даңқы оның елі үшін атқарған ерен ерліктерімен байланысты. Қалмақтармен қоса қазақ ауылдарына шабуылдап берекесін кетірген казак-орыстармен жиырма сегіз жасында шайқасып, сұрқия жауды Еділден әрі асырған ерлігін халық аса сүйіспеншілікпен жырлаған. 13 жасында алғашқы ата жауын жеңіп көзге түскен Қанжығалы Бөгенбай өзі ұрысқа тікелей қатысқан батыр ретінде ғана емес, ел тағдырына қатысты мәселелерді халықтық тұрғыдан шешіп, әділеттің нағыз қорғаушысына айналған. Мәселен, Абылайды батырлық мектебінен өткізген, оның қолбасшы батыры, ақылгөй кеңесшісі болып, мемлекеттік қайраткерлік дәрежесіне жетуіне ықпал еткен Бөгенбай Қарабалта түбінде қырғыздармен болған аяқаста 77 жаста екен. Сонда батыр қазақ қолының басы-қасында 40 жылға жуық уақыт, яғни алпыс жылға жуық өмірін қазақтың қамын жеумен өткерген Бөгенбайдың қазақ халқының бостандық жолындағы күресінің тарихында маңызды орыны бар.

Бөгенбай батырдың жорықтарын, қоғамдық істерін, негізінен, бес кезеңге бөлуге болады:

- 1696–1697 жылдары жоңғар қалмақтарымен шайқастары;
- 1710 жылғы Қарақұмда бүкіл қазақ әскерінің қолбасшысы болуы;
- 1723–29 жылдардағы сыртқы жауға берген тойтарыстарын

ұйымдастыру;

- 1731–1735 жылдардағы Орта жүз бен Ресей қарым-қатынасын ыңғайластыру шараларын жүзеге асыру;

- 1750–1760 жылдардағы Алтай-Тарбағатай, Жетісу жорықтарын ұйымдастыру [7, 182].

Көзі тірісінде-ақ аты аңызға айналған Бөгенбай батырдың батырлық тұлғасы жас батырларды Отан үшін аяқаста намысын жанитын, рух беретін алдаспан секілді қасиет иеленген. Халық жырларында батырдың ерлік даңқы оның жас батырларды батырлыққа баулыған аға батыр ретіндегі атағы арқылы да кең тараған.

Жырларда Бөгенбай айналасындағы жас батырлардың қай-қайсы да ерлік салтына берік, жаудан жасымайтын сайыпқыран сарбаздар ретінде көрінеді. Алайда олар қанша жерден батыр болса да аға батырдың алдынан кесе көлденең өтпей, оның ақылы мен кеңесіне құлақ асып іс қылған татутәтті дәуірдің, яғни батырлық дәстүрдің үлгісін танытады. Себебі, үлкеннің де кішінің мақсаты – ел шетіне жау аяғын бастырмау, елішілік ынтымаққа төнген қауіптің алдын алу тілегінде тоғысып жатады.

Бөгенбай туралы жырда сұрапыл соғыс емес, бірлік пен бітім, берекелі өмір басты нысан етіліп, оның ұйтқысы, негізгі тірегі – Бөгенбай болып суреттеледі.

Демек, тарихи жырлар санатына кіретін «Бөгенбай батыр» жырындағы Бөгенбай батыр, ерлік, әскербасылық қабілеттерімен бірге ел-жұртын ақылы мен парасаты арқылы қауіптен сақтап, жарқын келешекке бастаған кемеңгер ретінде де дәріптелген.

Бөгенбайдың да, оның айналасындағы батырлардың да ел тыныштығын күзеткен батыр әрі еларалық шиеленістің бітімгері ретіндегі бейнелері басым көрінеді. Жырлардан байқайтынымыздай, айналасына ерлік салтына берік сайыпқыран жас сарбаздарды жинап ақылшысы, тәрбиешісі бола білген. Демек «қорғаушы батырдан» халқына қамқор қорған бейнесіне ауысқан.

Қытай қазақтарының «Бөгенбайдың бірінші жорығында» (Жадайұлы Молдажан жырлаған) Сыр бойындағы қазақтардың қалмақтардың қатты соққысынан Арқаға ауған тұстағы Бөгенбай ерлігі негіз болған. Ол астына мінген күрән тұлпарымен 7 күн жаумен жалғыз алысқан батыр ретінде тұлғаланған.

XVIII ғасырдағы қазақ халқының тарихы мен тыныс-тіршілігін бейнелейтін «Қаракерей Қабанбай батыр» жырының бас кейіпкері – Қабанбай

батыр ел қорғаны, қамқоршысы ретінде көрінеді. Б. Абылқасымов [8, 216] батыр туралы ауызша жеткен шығармалардың ең кесегі және ең көп тарағаны – «Қаракерей Қабанбай батыр» жырының жиырмаға тарта нұсқасы бар екендігін жазады. «Қаракерей Қабанбай батыр» жырына негіз болған қазақ пен қырғыз арасындағы ірі қақтығыс 1770 жылы болған. Батырдың елде жоқ кезін пайдаланып, ежелден аңдысып, өштесіп, кек сақтап жүрген қырғыздың (кейбір нұсқаларда қалмақ болып келеді) Әтеке жырық деген батыры (кей нұсқаларда Аманалы кей нұсқаларда Қондығар жырық) Қабанбайдың елін шауып, бала-шағасын қорлап батырдың намысын таптады. Ес жиғалы ел-жұртын өзгенің табасына қалдырып көрмеген Қабанбайдың кек алуға аттанатынын естіген қазақ батырларымен қоса ханы Абылай да, қарт жырау Бұқар да ат сабылтып, Қабанбайдың жанынан табылады.

«Қаракерей Қабанбай батыр» жырының негізгі желісі – ел қамы, береке-бірлігі, халықтық тілегі. Жалпы Қабанбайдың өз жауын жеңуі – қара күштің емес, береке-бірліктің, елдіктің жеңісі ретінде бейнеленеді. Өз халқымен бір болып, жауына бірге аттанған қазақтар, ағайын арасындағы даудан үдере көшкен қырғыздарды жеңеді. Халық ұғымындағы Қабанбай әділетті жақтаушы, өздігінен елдің бейбіт өмірін бұзбайтын, бірақ намысты іске шыдамайтын хас батыр ретінде суреттеледі.

Шығармада Әтеке жырықпен жекпе-жекке шыққан сәттегі Қабанбайдың көрсеткен қайраты мен ерлігіне қоса өзіне әділетсіздік көрсеткен Әтекенің қызына рақымы түсіп, тілегін орындауынан батырдың бекзат болмысы анық аңғарылады. Қабанбай маңына топтасқан батырлардың қай-қайсы да басты кейіпкер – Қабанбай батырдың жеке қасиеттерін, артықшылықтарын аша түсіп, батырлар қауымының қасиетті борышы ел тыныштығын күзету болғандығын көрсетеді. Қабанбай батыр халқын қалай қадірлесе халық та оны тек тірі кезінде ғана емес, өлгеннен кейін де даңқын түсірмей, оның «Ақ туының қасиеті», «өлгеннен кейін денесінің аспанға ұшып кетуі» дейтін ұғымдар арқылы дәріптеп, ел үшін атқарған істерін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген. Жырда жыршы хас батыр Қабанбайды, оның бойындағы адамгершілік қасиеттерді, ел-жұртының азаттығы үшін ақтық деміне дейін күресуші батырды, жанашыр әкелік сезімді, ағаның інісін кешіріп татуласуын сипаттай отырып, халықтың ерлік пен елдік туралы идеясын, ынтымақ пен бірлікті уағыздайды.

Зерттеулер нәтижесі көрсеткендей қазақ тарихындағы қалмақ шапқыншылығына қарсы күрес жүргізген батырлардың бейнесі тарихи жырларда әр түрлі сипатта бейнеленген. Эпостың заманға сай бейімделген жанры болғандықтан батырлардың іс-әрекеті классикалық эпостағыдан бөлек, тарихи оқиғалармен сабақтас суреттеледі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Халықтың қауіпсіздігі мен бірлігі үшін күрес Алтын Ордан жеке отау тіккен қазақ мемлекеттігінің тұсында аса маңызды мәнге ие болды. Өйткені рулық-тайпалық бірлікте өмір сүрген халықтың ішкі тұтастығын қамтамасыз етіп қана қоймай, тұтас жұртты іргелі ел дәрежесіне көтеру, сыртқы шапқыншылықтан қорғау міндеті туды. Яғни, басқыншылыққа қарсы тәуелсіздік жолындағы күресте қайсар рухты батырларды тәрбиелеу, олардың ерліктерін дәріптеу халық жырларының басты мұратына айналды. Себебі мемлекет ретінде өмір сүрудің ішкі заңдылықтары өзара бірлік пен алауыздықты ауыздықтау, сыртқы жауға берілмеудің басты амалдарының бірі болды. Бұл тұстағы қорғаушы батыр міндеті бұрынғыдан да жауапты бола түсті. Қолбасшы қорғаушылар қолбасшылардан соғыстың тактикасы мен стратегиясын, айла-тәсілін жаңаша құрып, мыңдаған санды әскерді дұрыс бағыттап, оңтайлы басқаруды қажет етті, яғни бұл ұрыс мемлекеттік тәртіп пен талапты орнықтырып, өз әскеріне ғана емес, бүкіл халық үшін жауапты болды. Бұл сол әскердің әрбір сарбазының азаматтық парызына айналды. Тарихи жағдайлардың өзгерісі эпостың поэтикасына өзгеріс енгізіп, қаһармандық эпостың тарихи эпосқа өту жолын жеделдетті. Себебі Қазақ хандығы Тек Жоңғар ғана емес. Орта Азия отаршылдары мен Ресей патшалығы тарапынан қарсылықтарға жан-жақты шапқыншылықтың қай-қайсына да төтеп беруі керек болды. Қазақтың алғашқы ханы Әз-Жәнібекке арналған жырдан бастап, Ресейге қарағанға дейінгі кезең батырлары туралы «Еңсегей бойлы ер Есім», «Абылай хан», «Қанжығалы қарт Бөгенбай», «Қаракерей Қабанбай батыр», «Олжабай батыр», «Шапырашты Наурызбай батыр», «Арқалық батыр» секілді эпостардағы ел қорғаны болған батырлар бейнесі осының дәлелі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Исмаилов, Е.** В поисках нового. – Алма-Ата, 1967. – 290 с.
- 2 **Тұрсынов, Е.** Тарихи жырлардың зерттелуі мен жанрлық сипаты // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы : Ғылым, 1979. – 311 б.
- 3 **Әзібаева, Б.** Қазақ эпосының сюжеттері. – Алматы : Servise Press, 2014. – 575 б.
- 4 **Сейтжанов, З. Н.** Елдік пен ерлік // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – № 5–6 (145–146). – 2013.
- 5 **Ыбыраев, Ш.** Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы // Эпос әлемі. – Алматы : Ғылым, 1993. – 296 б.
- 6 **Қасқабасов, С.** Қазақтың халық прозасы. – Алматы : Ғылым, 1984. – 272 б.

7 Тәуелсіздік және фольклор. (Ұлттық фольклорда тәуелсіздік идеясының жырлануы). ҚР БҒМ ҒК М.О.Әуезов атынд. Әдебиет және өнер ин-ты. – Алматы, 2012. – 400 б.

8 **Абылқасымов, Б.** Тарихи жырлар. – Алматы : Жібек жолы, 1994. – 259 б.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Г. Р. Даутова¹, Е. Султан²

Формирование казахского исторического эпоса и особенности персонажей

¹Факультет филологии и мировых языков,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, 050040, Республика Казахстан;

²Факультет журналистики,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, 050040, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 13.05.19.

G. Dautova¹, Y. Sultan²

Formation of the Kazakh historical epic and features of characters

¹Faculty of Philology and World Languages,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 000540, Republic of Kazakhstan;

²Faculty of Journalism,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 000540, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

Казахский исторический эпос представляет собой позднюю эпическую форму, отражающую итоги национально-освободительной борьбы с внешними врагами. В историческом эпосе преобладает формирование подлинно исторических образов. Эпическое наследие казахского народа является неотъемлемой частью его литературно-художественной основы. Жанры народного творчества, такие как героический эпос или исторический эпос, возникают в контексте исторических событий и изображают образы конкретных исторических деятелей. В казахском фольклоре в разное время была выявлена жанровая природа исторического произведения, изучены научные мнения о закономерностях его развития. Таким образом,

в процессе развития казахского фольклора было определено, что историческая эпос с древней формы эпического жанра перешла на новый характер, она отражает реальность. Конечно, народный эпос, дастаны не являются точной копией событий, произошедших в ранние времена. Однако этот жанр имеет научное, историческое, социальное, воспитательное и культурное значение.

Kazakh historical epic is a late epic form, reflecting the results of the national liberation struggle against external enemies. The historic epic is dominated by the formation of a truly historic images. The epic heritage of the Kazakh people is an integral part of its literary and artistic basis. Genres of folk art, such as heroic epos or historical epos, arise in the context of historical events and depict images of specific historical figures. In the Kazakh folklore at different times were identified with the genre nature of the historical works to study the scientific views about the regularities of its development. Thus, in the process of development of Kazakh folklore it was determined that the historical epic from the ancient form of the epic genre moved to a new character, it reflects the reality. Of course, the folk epic, the dastans are not an exact copy of the events that occurred in the early days. However, this genre has scientific, historical, social, educational and cultural significance.

T. M. Demezhanov¹, I. M. Dyusekenov²¹Shakarim state University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan;²Shakarim state University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstane-mail: ¹toleubek@yandex.ru; ²indiradyusekeneva@mail.ru**FORMATION OF READER COMPETENCE
WHILE STUDYING SHAKESPEARE IN THE 9TH GRADE**

The article is devoted to the problem of the formation of reader competence as one of the priority goals of schoolchildren's literary education. Reader competence is understood as pupil's ability to master the text of the work on a personal level, the ability to engage in a dialogue «author – reader».

For the formation of reading competence while analyzing Shakespeare's sonnets in traditional way in the ninth grade, the authors suggest using such critical thinking technologies as clustering, cinquain, PRES formulas, role-playing games, etc. at different stages of the lesson. With the help of these techniques, pupils not only master the skills of literary analysis, but also learn to read the text thoughtfully, they are attentive to the artistic word. A comparative analysis of the original sonnets and their translations into Russian, a comparative study of the sonnet 130 and the poem «I Love» by M. Zhumabayev becomes an effective way of forming the reader competence.

Keywords: Shakespeare, Marshak, Zhumabayev, sonnet 130, grade 9, analysis and interpretation, reader competence, cluster, cinquain, PRES-formula.

INTRODUCTION

Formation of reader competence is one of the priority goals of the updated content of education in the course of Russian literature. Reader competence most often means the student's ability to master a literary work on a personal level, the ability to engage in an «author-reader» dialogue, oriented towards self-knowledge and knowledge of the world, and successful socialization in society.

The main purpose of literary education in grades 5–9, according to the updated program is «to contribute to the formation of spiritual values of a person through the perception and analysis of works of art, to **educate a competent reader** who is able on the basis of personal choice to use knowledge and skills to learn the world and himself / herself» [1].

The achievement of these goals is connected with the implementation of the tasks presented in the program in three didactic blocks: «Understanding and Answers to the Text», «Analysis and Interpretation of the Text», «Evaluation and Comparative Analysis», each of which, in turn, includes particular tasks.

MAIN PART

So, when studying the topic «W. Shakespeare. Sonnets», included in the «Weirdness of Love» section, the program orients the teacher and pupils:

– on understanding the genre of the sonnet, critical thinking about the works, expressing one's attitude to what was read, searching for and finding quotes related to issues, etc. («Understanding and Answers to the Text»).

– on the disclosure of topics and ideas, analysis of the artistic world of the work in different forms of presentation, made up using various methods of folding information (charts, tables, mind maps, mental maps, PRES formulas, diagrams, etc.) («Analysis and interpretation of the text »).

– on comparing works (or fragments) of Russian, Kazakh and world literature that are close in subject, taking into account the peculiarities of the national culture («Assessment and Comparative Analysis»).

Below we would like to present possible solutions to these problems. Based on the title of the section «Weirdness of Love», there is no need to dwell on the creative biography of Shakespeare. It is enough to restrict the biographical information and give an idea of the role and importance of Shakespeare in the world literature in the cultural aspect.

Thus, at the stage of preparation for the study of the topic, it is necessary to acquaint pupils with the following material:

«In the 8th grade you got acquainted with the work of the outstanding English playwright Shakespeare when you studied his immortal tragedy Romeo and Juliet. It still does not leave the scenes of world theaters, like the other his tragedies like Hamlet (1601), Othello (1604), etc. The heroes of Shakespeare's works have turned into «eternal» images of literature and art: they are puzzled by the problems of being that have been worrying humanity for many centuries. In his famous monologue, Hamlet, the Prince of Denmark, torments:

To be, or not to be, that is the question:
Whether 'tis nobler in the mind to suffer
The slings and arrows of outrageous fortune,
Or to take arms against a sea of troubles
And by opposing end them.

Subsequently, such moral and philosophical questions were called the Hamlet Question, and people who like the hero of Shakespeare are constantly in agonizing thoughts and doubts began to be called Hamlets. The power and charm

of this image is so attractive that many generations of actors dreamed and dream to embody it on stage or on screen.

The name of another character of Shakespeare, the Moor of Othello, who killed his innocent wife Desdemona, who fell victim to insidious intrigues, has become commonplace. Othello's name has become a stable synonym for the word «terrible jealous man,» despite the fact that even in the 19th century A. Pushkin remarked: «Othello is not jealous of nature – on the contrary: he is trusting.»

Solving the problem «to form knowledge, skills and habits, contributing to successful social adaptation, based on Russian, Kazakh and world literature and culture» [1], it is advisable to accompany this material with the task:

«Heroes of the Kazakh epos» KozyKorpesh – Bayan-Slu «and poem by Shakarim «Enlik – Kebek» are often called «a steppe Romeo and Juliet.»

Do you share this view? Express your thought using the PRES formula.

With good work organization, the teacher can expect an answer:

P – position: *I agree with this opinion*

R – reason: *because there is much in common between these works and the tragedy of Shakespeare «Romeo and Juliet».*

E – examples: *I can prove what was said with examples: the heroes of the works are lovers; they belong to different clans; in the final, the heroes die because of inter-clan enmity; unlike the tragedy of Shakespeare, the action in the Kazakh works takes place in steppe.*

S – summary: *Consequently, the definition of «heroes of Kazakh literature are «steppe Romeo and Juliet» is true.*

The updated program allows the teacher to choose Shakespeare's sonnets for textual study. The sonnet 130 from the series «Sonnets dedicated to the Dark Lady» translated by S. Marshak seems to be the most suitable: it is accessible by content, meets the age characteristics and spiritual needs of the adolescents, is convenient for revealing their creative abilities.

My mistress' eyes are nothing like the sun; Coral is far more red than her lips' red; If snow be white, why then her breasts are dun*; If hairs be wires**, black wires grow on her head.	Eeglazanazvezdy ne pohozhi, Nel'zjaustakorallaminazvat', Ne belosnezhnaplechotkrytyhkozha, I chernojprovoloikovj'etsjaprrjad'
I have seen roses damasked***, red and white, But no such roses see I in her cheeks, And in some perfumes is there more delight Than in the breath that from my mistress reeks.	S damasskojrozovoj, alojilibelov Nel'zjasravnit' ottenokjetihshhek. A telopahnettak, kakkpahnettelo, Ne kakkfialkinezhnjylepestok.
I love to hear her speak, yet well I know That music hath a far more pleasing sound; I grant I never saw a goddess go – My mistress when she walks treads on the ground.	Ty ne najdesh' v nejsovershennyhlinij, Osobennogovetanchele. Ne znajuja, kakashestvujutbogini, No milajastupaetpozemle.
And yet, by heaven, I think my love as rare**** As any she belied with false compare.*****	I vsezhonaustupit tem edva li, Kogo v sravnen'jahpyshnyhbolgali.

The direct study of the sonnet 130 and immersion into its poetics are facilitated by the pre-text work:

«Shakespeare is not only a great playwright; he writes a cycle of remarkable poems. He lived and worked in the heyday of the Renaissance (1590-1620s), when humanistic ideals were established in European culture and art: the human right to happiness, worship of his beauty, in the center of which was the cult of female beauty.

In European poetry, by that time there was a certain tradition to portray the beloved as an unearthly woman, angel, or goddess. Such an image was embodied, above all, in a strict poetic form – a sonnet (from Italian sonetto – song) – a lyrical poem, where love was expressed sublimely and nobly. Shakespeare was one of the first to break this tradition – his beloved appeared without a divine halo, and love seemed «strange». Not surprisingly, during the life of the poet, his sonnets were rated as «frivolous» and were not popular. Only by the beginning of the 19th century did genuine interest in them awaken, thanks to the English romantic poet Wordsworth, who called Shakespeare's sonnets «the key that unlocks the poet's heart».

Such material is intended to give an idea of the era of Shakespeare and the genre of the sonnet, as well as to prepare pupils for performing post-text tasks at the stage of analysis and interpretation:

1 Highlight the portrait characteristics of the heroine of the sonnet and make cluster «Image of the beloved in the sonnet 130», using quotes from the sonnet.

2 Why does Shakespeare believe that predecessor poets «false compared» their lovers?

3 In which lines can be found the poet's attitude to his beloved?

4 The researchers named the image of beloved in Shakespeare «The Dark Lady». Is there evidence of this in the text? Create a cinquain «Portrait of a Dark Lady».

5 Make a conclusion about the «weirdness» of Shakespeare's love.

Play-based technologies are one of the effective ways of the formation of reading competence when studying this topic. Depending on the preparedness of students and their creative abilities, the class is divided into the creative groups «Editor», «Critic», «Literary Consultant», «Translator». Each group receives a special task.

Assignment to the «Editor» group

Play the role of editor and present the revised text of Sonnet 130 in the spirit of the traditions of the Renaissance. Try to observe the stanza, rhythm and rhyme of Shakespeare.

Assignment to the «Critic» group

Act as a critic and write a slashing review of the sonnet 130 on behalf of the defender of traditionalism

Assignment to the «Translator» group

Translate the key image characteristics of the sonnet into English and Kazakh.

Assignment to the «Literary Consultant» group

Act as a literary consultant and write practical advice to the author on how to correct sonnet 130 in the traditions of the Renaissance. See sample in the table:

The image of the beloved in Shakespeare	Remarks and suggestions for correction
1. My mistress' eyes are nothing like the sun	It is necessary to compare the eyes with the celestial bodies.

At the final stage, a task that focuses on revealing the typological similarity of Shakespeare's sonnets to the lyrics of Kazakh poets may take place:

1 Get acquainted with a passage from the poem «I Love» («Suyemin») of the Kazakh poet of the early twentieth century Magzhan Zhumabayev.

I love the one whose stature and face On heavenly maidens do not a bit like. But she is more valuable to me than so many women – We are bound by an engagement ring. The hearth would extinguish without it for a long time. She does not read books and freaks scholar guests ... So what? Under the sky I share with her joy and sorrow.	Ljublju i tu, chtostanom i licom Na rajskihdevnikapli ne pohozha. No stol'kihzhenshinmeonadorozhe – My obruchal'nymsvjazanykol'com. Potuh by beznejodavnoochag. Knig ne chitaet i gostejuchjonyh Dichitsja... Chto s togo? Pod nebosklonom Ja s nejdeltu i radost', i pechal'. («Ljublju» translation by Nemirovs- kaya D.)
--	---

3 Match the key images of the sonnet 130 and the excerpt from M. Zhumabayev by filling in the table

Shakespeare. Sonet 130	An excerpt from the poem by M. Zhumabaev «I love»

This task can be complicated by proposing to compare the sonnet 130 with the original poem by M. Zhumabayev:

Көзінде көк нұры жоқ, Аузында жұмақ жырыжоқ, Жалынсыз, усыз құшағы, Иірілмейд іжыландай, Сөзі де жоқ құрандай, Білгені – қазан-ошағы. Жабайы ғана жарым бар, Неге екенін білмеймін – Сол жарымды сүйемін!	Kózinde kók nury joq, Aúzynda jumaq juryjoq, Jalynsyz, úsyz qushaǵy, Iirilmeid ijylandai, Sózi de joq qurandai, Bilgeni – qazan-oshagý. Jabary ǵana jarym bar, Nege ekenin bilmeimin – Sol jarymdy súiemini!
---	--

The result of such work may be the compilation of synquains in Russian (on the material of the sonnet 130) and in the Kazakh languages (on the material of the original poem «I love»).

Theme «W. Shakespeare. Sonnets» provides beneficial material for research projects of students within the framework of the development policy of trilingualism: 1. Make an interlinear translation of the sonnet 130 into Russian and Kazakh; 2. Make a comparative analysis of the original with different versions of translations into Russian; 3. Make a comparative analysis of the translation of the sonnet 130 into Kazakh and Russian; 4. Make a comparative analysis of translations, etc.

To identify Shakespeare's innovation in the sphere of sonnet the work on the definition of its formal features will be useful, when pupils can independently conclude about the uniqueness of this genre:

1 Calculate how many lines are there in sonnet 130. (14)

2 Calculate the number of stanzas in the sonnet 130 (4)

3 Calculate the number of lines in each stanza (4 + 4 + 2.)

4 Read one of the modern definitions of the sonnet:

«Sonnet – (Italian. Sonetto, from Italian. Sonare – to sound), a solid form, a 14-line lyric poem in the form of a complex stanza consisting of two quatrains of two rhymes and two tercets of three, less often of two rhymes» [1].

5 Does the sonnet 130 comply with this definition? Refine it suggesting your own definition of Shakespeare's sonnet.

CONCLUSION

It seems that with proper organization of the lessons, the proposed material will have a focused and constructive character in independent «gaining» of knowledge.

REFERENCES

1 Tipovaja uchebnaja programma po predmetu «Russkaja literatura» dlja 5-9 klassov urovnja osnovnogo srednego obrazovanija (s russkim jazykom obuchenija) po obnovlennomu sodержaniju. Glava 2. Organizacija sodержanija uchebnogo predmeta «Russkaja literatura» [Typical curriculum on the subject «Russian literature» for grades 5–9 of the level of basic secondary education (with Russian as the language of instruction) for updated content. Chapter 2. The organization of the content of the subject «Russian literature»] // [Electronic resource]. – <https://ustaz.info/typovaya-educational-program-subject>.

2 Literatura i jazyk. [Literature and language]. Modern illustrated encyclopedia. – M. : Rosman. Edited by prof. Gorkina A. P. 2006. [Electronic resource]. – <https://dic.academic.ru>.

Material received on 13.05.19.

Т. М. Демежанов¹, И. М. Дюсекенева²

Шекспир шығармашылығын 9 сыныпта оқу барысында оқырман құзыреттілігін қалыптастыру

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,

Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Т. М. Демежанов¹, И. М. Дюсекенева²

Формирование читательской компетентности при изучении творчества Шекспира в 9 классе

Государственный университет имени Шакарима г. Семей,

г. Семей, 071400, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Мақала оқушылардың әдеби білімінің басымды мақсаттарының бірі ретінде оқырман құзыреттілігін қалыптастыру мәселесіне арналған. Оқырман құзыреттілігі дегеніміз оқушының шығарма мәтінін жеке деңгейі бойынша қабылдауы, «автор-оқырман» диалогына түсе алу қабілеттілігі.

Оқырман құзыреттілігін қалыптастыру үшін тоғызшы сыныпта Шекспирдің сонеттерін дәстүрлі талдау кезінде авторлар сабақтың әртүрлі кезеңдерінде сыни тұрғыдан ойлаудың кластер, синквейн құрастыру, ПОПС формуласы, рөлдік ойындар т.б. сияқты технологиялары қолдануды ұсынады. Осы әдістер арқылы оқушылар әдеби талдаудың дағдыларын игеріп қана қоймай, мәтінді түсініп оқуды, көркем сөзге назар аударуды үйренеді. Оқырман қалыптастырудың тиімді әдістерінің бірі – сонеттер түпнұсқасын орыс тіліндегі аудармаларымен салғастыра талдау, 130 сонет пен М. Жұмабаевтың «Сүйемін» өлеңін салыстырмалы-салғастыра тұрғыдан қарастыру болып табылады.

Статья посвящена проблеме формирования читательской компетентности как одной из приоритетных целей литературного образования школьников. Под читательской компетентностью понимают способность ученика к освоению текста произведения на личностном уровне, умение вступать в диалог «автор – читатель».

Для формирования читательской компетентности при традиционном анализе сонетов Шекспира в девятом классе авторы

предлагают на разных этапах урока использовать такие технологии критического мышления как составление кластера, синквейна, формулы ПОПС, ролевые игры т.п. С помощью этих приемов ученики не только овладевают навыками литературоведческого анализа, но и учатся вдумчиво читать текст, внимательно относиться к художественному слову. Эффективным способом формирования читателя становится сопоставительный анализ оригинала сонетов и их переводов на русский язык, сравнительно-сопоставительное изучение сонета 130 и стихотворения М. Жумабаева «Люблю».

SRSTI 16.31.51

A. M. Dosanova¹, A. Zh. Shoibek²

¹associate professor, Philological Faculty, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan;

²undergraduate student, Philological Faculty, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

email: ¹albina.dosanova@kaznu.kz; ²shoybek@inbox.ru

ADAPTATION OF FOREIGN STUDENTS TO THE CONDITIONS OF KAZAKHSTAN UNIVERSITIES AND THE PECULARITIES OF THEIR PROBLEMS

The article describes the problem associated with the adaptation of foreign students studying in Kazakhstan universities. Various aspects of this issue are highlighted and a number of measures are proposed to help foreign students quickly get used to the new living conditions. Researched the main problems of the language barrier and the methods of socio-cultural inclusion of the student in a foreign language environment.

Keywords: adaptation, types of adaptation, social processes, socialization, Kazakhstan universities, personality, language community, language barrier, gender differences.

INTRODUCTION

Foreigners who came to study to Kazakhstan from other countries are in a very difficult situation because student life becomes for them a serious life test. From the first days in the university foreign students have some problems according their communication and with attitude to society. This is mainly attributable to the fact that the majority of foreign students are unaccustomed to another country; they face such difficulties as socioculture, language, national mentality.

They are forced not only to master a new type of activity – study in a higher educational institution, but also to adapt to a completely unfamiliar sociocultural space as soon as possible.

Any adaptation process must be considered from two opposite sides. *On the one hand*, in the course of adaptation, the subject of the adaptation process and the social environment are transformed, and *on the other*, they strive for self-preservation. The adaptive situation includes protective mechanisms that prevent change, adaptation barriers arise. Moreover, these barriers can erect any of the interacting parties.

For a person's adaptation process, worldviews, psychological state, narrowness of information, ignorance of culture and traditions, etc. can act as barriers. The desire of society to change under the influence of a subject can lead to both ignoring it and pushing it out from its environment.

The urgency of the problem of the adaptation of foreign students in Kazakhstan universities is determined primarily by the tasks of their further effective training as future specialists [3, 151].

Successful adaptation contributes, on the one hand, to the rapid inclusion of students in the educational process which makes it possible to solve the problem of maintaining a contingent of students which is significantly reduced during the first sessions and on the other, it helps to improve the quality of students' training at the university.

MAIN PART

The difficulties that a foreign student is experiencing particularly acutely in the first year of his stay in a new country can be grouped as follows:

- *psychophysiological*, related with the reorganization of the personality, «entering» into a new environment, psycho-emotional stress, climate change, etc.;
- *educational* and cognitive, related primarily with insufficient language training, overcoming differences in education systems; adaptation to new requirements and knowledge control system; organization of the educational process;
- *sociocultural*, related with with the development of a new social and cultural environment; overcoming the language barrier in solving communication problems both with teachers and staff, and in the process of interpersonal communication. The lack of well-being of living conditions and life, the lack of familiar comfort prevent students from focusing on their studies. They have to independently carry out a number of domestic issues: go to the shops, cook, wash, etc. Cultural traditions, ignorance of the norms of etiquette often leads to conflicts between foreign students and the local population.

Accordingly, there should be a number of common objective and subjective factors that impede the process of adaptation of foreign students in modern Kazakhstan, and accordingly make Kazakhstan's international education less attractive in the global market. These factors include:

- Difficulties of language adaptation
- The manifestation of national hostility
- Unsatisfactory social and living conditions
- Socio-cultural differences.

Of course, the main barrier is language. Ignorance of the Kazakh or Russian language is the main obstacle in the social adaptation of foreign students. Problems of mastering foreign students of Kazakh or Russian may be related to

the complexity of the language, which is not related to the native language, foreign students have a long enough development of phonemic hearing and pronunciation skills. Most foreign students come to study in Kazakhstan with a very low level of Kazakh or Russian languages. Among other things, this is due to the national peculiarities of the methods of teaching foreign languages which may differ fundamentally from Kazakhstan.

Language problems are usually in cases where the teacher does not take into account the communicative features of a foreign student who is not fluent in Russian or Kazakh. The language barrier causes great difficulties for foreign students at the initial stage, since arriving in Kazakhstan, foreign students, as a rule, are not prepared for learning in Russian or Kazakh language. Difficulties arise in the assimilation of educational material in the language of the host country. Most of the surveyed foreign students highlight the problems associated with the mastery of technical disciplines that appear at the initial stage of learning a foreign language.

The didactic barrier is determined by the differences in the Kazakhstan and native education systems in the new requirements for students and the knowledge control system. Most foreign students find it difficult at first get used to our education system. This is due to several reasons. At first, foreign students are forced to adapt to the sometimes completely different routine which leads to inattention in the classroom, a feeling of fatigue and consequently, a decrease in academic performance.

Most of the classes in Kazakhstan universities are held in uncharacteristic forms for foreign students. The form of control in different countries is also different. In different countries, students take exams in writing, testing practice is widely used. Kazakhstan also applies this practice, but knowledge control is carried out primarily in accordance with the requirements of credit technology. It is known that in this case, foreign students have certain difficulties that prevent them from demonstrating true knowledge.

The adaptation of foreign students is the formation of a stable system of relations to all components of the pedagogical system, ensuring adequate behavior conducive to achieving the goals of the pedagogical system. In general, the stages of the adaptation of foreign students to the new language, socio-cultural and educational environment are as follows:

- 1 entry into the student environment;
- 2 the assimilation of the basic norms of the international collective, the development of their own style of behavior;
- 3 formation of a stable positive attitude to the future profession, overcoming the «language barrier», strengthening the sense of academic equality.

Education of foreign students in international educational groups, communication with representatives of different countries and daily educational

activities have a significant impact on the formation of the student's personality. Adaptations of a foreign student to a new socio-cultural environment are contributed by two groups of factors: dependent on the student and dependent on the teacher. On the part of the student, the following are important: a sufficient level of basic training, a level of knowledge of the language, individual ability to learn, and features of the national mentality.

Conflicts with teachers and misunderstandings cause imbalances in the learning process. According to students, the most ideal «accelerator» of adaptation is to create an atmosphere of good «home», where each student «would find himself» [7, 78]. Teachers often do not delve into the problems of students, are subjectively related to foreigners. Learning a foreign language for many students often causes fear, say something wrong, forget the right word, be worse than others. The task of the teacher is to help students properly perceive their mistakes as a normal process of learning a new one.

One of the most important tasks of a teacher is to make every effort to introduce to foreign students the Kazakh national and cultural traditions by means of extracurricular activities, to ensure that they assimilate elements of Kazakh culture through social and cultural activities. This should include the joint preparation and holding of holidays, and going to museums, and walks to historical places, and an explanation of some of the ritual actions of the people. Familiarizing students with the national culture of the Kazakh people, reading and discussing classical literature, historical fiction, etc. – all these are effective methods for the formation of the communicative skills of foreign students.

It should be noted that the formation of communicative skills of foreign students will be more successful if the learning process is carried out not only at the level of pedagogical communication within the classroom, but also at the level of intercultural communication with the aim of easier entry into the Kazakh culture. It's necessary to take individual approach taking into account national and ethnocultural features [2, 19].

Also An important role in the process of adaptation is played by relations in the group, namely the opportunity for foreign students to communicate in confidence with native speakers and count on their help. As a rule, fellow students help them to adapt to university life: to the conditions of study and the requirements of teachers, new sociocultural conditions, including the style of communication with teachers. Sometimes there are cases of ridicule over the bad Russian or Kazakh language of foreigners, their appearance, habits, traditions. Unfortunately, in the last decade of the student community there have been cases of manifestations of nationalism.

It is proved that foreign students feel more confident in the group, where only compatriots. It is proved that foreign students feel more confident in the group, where only compatriots. This is due to the fact that in a mono-national group

there is a rapid team building, based on common morals, traditions, customs and upbringing, which form a certain line of conduct and communication stereotype. It is safe to say that customs and traditions perform a regulatory function, through which culture determines people's behavior. Such moments as the uniformity of perception and assimilation of the determining norms of personality behavior serve as a kind of regulator of relations in the classroom, support social discipline, and helps to organize and regularize the learning process [1, 104].

A prerequisite for successful study of foreign students in Kazakhstan universities is the rapid and effective mastery of the Russian or Kazakh language. «Facing a foreign language, a student encounters a different sign system, a semantic structure that differs from a native language, a different articulation mode and melody of speech, and a different concept-sphere» [4, 120]. The better the language is absorbed, the more effective the adaptation.

The process of adaptation to the new socio-cultural environment, to life and learning in Kazakhstan takes place both during the educational process and during the conduct of out-of-class events, which speeds up this process, and also forms the speech and sociocultural competence. Foreign students who study the Russian and Kazakh language learn with interest not only the culture of the Russian people, but also the history of Kazakhstan, traditions, customs, and life of the Kazakh people. Foreign students are actively involved in events, evenings held by the university.

Extra-curricular activities helps international students get involved indifferent culture through the perception of language and culture, understanding mentality, national traditions and customs, interpersonal relationship.

CONCLUSION

Thus, the adaptation of foreign students to a new educational environment is a complex phenomenon that includes several types of adaptation. The success of the adaptation process ensures an adequate interaction of foreign students with the sociocultural and intellectual environment of the university, psychoemotional stability, the formation of new personality traits and social status, the development of new social roles, the acquisition of new values, understanding the significance of the future profession.

The process of adaptation is a complex process that forms the ability of a foreign student to develop not only in the field of communicative communication, learning the methods of learning a foreign language, but also successfully interacting in the formation of new personal qualities, acquiring new values, understanding the significance of the future profession. The importance of the problem of the adaptation of foreign students in Kazakhstani universities is determined by the tasks of their further effective training as future specialists. Successful and quick adaptation helps to quickly get involved in the learning

process and contributes to improving the quality of students training at the university. From this it follows that in order to increase the competitiveness of Kazakhstani universities in the field of international education of foreign citizens, positive dynamics in the social adaptation of foreign students is needed, both in the learning process and in the life process.

It is also important to remember that the host country has an important task, namely, to optimize the life and study of foreign students who need to go through a difficult process of adaptation to the new conditions of life activity. The peculiarity of a foreign student as an object of study is that when he enters a foreign country, he is forced to learn new cultural patterns in order to function successfully as a member of the host community. Old models and patterns of behavior are not always applicable in the new environment; therefore, time and certain efforts are required to overcome barriers and integrate into a new socio-cultural environment. «Adaptation of the personality, as a socio-pedagogical process, is aimed at removing the traumatic effects of the external environment and including the personality in the changed social environment».

REFERENCES

1 **Glass, C. R., Gómez, E., and Urzua, A.** Recreation, intercultural friendship, and international students' adaptation to the region of origin. // International Journal of Intercultural Relations. – 2014. – 42. 104– 117.

2 **Ширяева, И. В.** Особенности адаптации иностранных студентов к учебно-воспитательному процессу в советском вузе. – Ленинград, 1980. – 19 с.

3 **Бекова, Ж. К.** Этническая картина мира и её влияние на процесс адаптации в вузе : дисс. канд. психол. наук : 19.00.01. – Алматы, 2009. – 151 с.

4 **Wilson, G. P.** Fitting-In : Sociocultural Adaptation of International Graduate Students. // NERA Conference Proceedings 2011, Paper 21. Date View June 17, 2017. – 120.

5 **Иванова, М. А., Титкова, Н. А.** Социально-психологическая адаптация иностранных студентов первого года обучения в вузе. – СПб., 1993.

6 **Ромм, М. В.** Адаптация личности в социуме : теоретико-методологический аспект. – Новосибирск : Наука, 2002. – С. 95–100.

Material received on 13.05.19.

А. М. Досанова¹, А. Ж. Шойбек²

Шетелдік студенттердің Қазақстандық ЖОО жағдайына бейімделуі және олардың мәселелерінің ерекшелігі

^{1,2}Филология факультеті,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

А. М. Досанова¹, А. Ж. Шойбек²

Адаптация иностранных студентов к условиям Казахских вузов и особенности их проблем

^{1,2}Филологический факультет,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Бұл мақалада Қазақстандық ЖОО-да білім алатын шетелдік студенттерің бейімделуіне байланысты мәселе қарастырылған. Бұл мәселенің түрлі аспектілері қамтылып, шетелдік студенттерге жаңа өмір жағдайына тез үйренуге көмектесетін бірқатар шаралар ұсынылған. Қарым-қатынастағы тілдік кедергі мәселелері зерттеліп, студенттің шет тілдер ортасына әлеуметтік-мәдени ықпалдастыру әдістері көрсетілген.

В этой статье рассматривается проблема, связанная с адаптацией студентов-иностранцев, получающих образование в казахстанских вузах. Освещаются различные аспекты данного вопроса и предлагается ряд мер, помогающих иностранным студентам быстрее освоиться в новых условиях жизни. Изучены проблемы языкового барьера и обозначены методы социокультурного включения студента в иноязычную среду.

К. К. Дүйсекова¹, М. Қ. Джунусбаева²

¹ф.ғ.д., профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

²докторант, Абылай хан атындағы ҚХҚ және ӨТ Университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹kuliash@yahoo.fr; ²mjunusbayeva@gmail.com

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘТІНДЕРДІ
АУДАРУДЫҢ ЛИНГВО-МӘДЕНИ ФАКТОРЛАРЫ**

Мақалада құқықтық мәтіндерді аударудың лингво-мәдени факторлары қарастырылған. Сонымен қатар, құқықтық мәтіндерді аудару кезінде пайда болатын әртүрлі лингвистикалық-мәдени факторларға талдау жасалған.

Кілтті сөздер: Рухани байлық, мәдени байланыстар, лингво-мәдени факторлар, лингвистикалық-мәдени қоғамдастық, құқықтық терминология, құқық жүйесі, коммуникативті эквиваленттігі, ұқсас эквиваленттер, соттық-процессуальдық жүйе, лингво-мәдени ерекшеліктер.

КІРІСПЕ

Өлемдік өркениеттің дамып, халықтар арасындағы мәдени байланыстардың кең тараған кезеңінде, өзгенің мәдениетін түсіне және құрметтей отырып, өз мәдениетінді де тысқары қалдырмай әріптестік қарым – қатынас құруда аударманың атқаратын ролі орасан зор.

Кез келген мәтіннің аудармасын жасау барысында, сол елдің тілдік мәдениетін, оның ерекшеліктерін, сондай-ақ түпнұсқа тіл мен аударма тілінің әлеуметтік механизмдерінің негізін ескеру қажет.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі таңда тілдерді мәдениетаралық қарым-қатынас тұрғысынан зерттеу өзекті мәселеге айналып отыр. Лингвомәдени бағытты дамыту, мәдениет феноменінің адам өмірі мен қоғамда ерекше роль атқаратындығын түсінуге деген ұмтылысымен анықталады.

Құқықтық мәтіндерді лингво – мәдени факторларға сүйене отырып аудару – тарихи дамуы мен мәдениеті әртүрлі халықтар арасында заң саласындағы байланыстарды орнатуға және олармен қарым-қатынасты дамытуға септігін тигізеді. Дегенмен де, бұл зерттеулер ағылшын, француз

және неміс тілдерінен орыс тіліне аудару негізінде жүргізіліп келеді. Ал қазақ тілі мен ағылшын тілі ерекшеліктерін елей отырып, ағылшын тілді елдер мен қазақстандық құқық жүйесінің ерекшеліктерін ескере отырып аударма жасау тақырыбына бағытталған ғылыми зерттеулер, өкінішке орай, әлі күнге дейін жоқтың қасы.

Ұзақ жылдар аударма тәжірибесімен және теориясымен айналысып келген қазақстандық ғалым З. Ж. Аухадиеваның айтуынша, «басқа елдің, халықтың, ұлттың төл мәдениетімен таныстыру-тәржімашылардың негізгі мақсаты десе болады, яғни бір ұлтқа тән емес мәдениетті екінші бір ұлт мәдениетіне паш ету – мәдениаралық қарым-қатынасқа түсу деген сөз. Мәдениаралық қарым-қатынастың өзіне тән заңдылықтары мен лингвистикалық және психологиялық ерекшеліктері де бар, ал сол мәдениаралық қатынасты жүзеге асырушы адамда, яғни аудармашыда мәдениаралық күзиреттік болуы тиіс, ал мәдениаралық күзиреттік дегеніміз – адам өз мәдениетінің аясынан шығып және де оның құндылықтарын жоғалтпай басқа мәдениеттің рухани құндылықтарымен таныстыратын, дәріптейтін, алмастыра алатын қабілеттілік, осы тұрғыдан алғанда аударма әр түрлі халықтар мәдениетінің дәнекері, алтын көпірі, рухани құндылықтармен алмасудың таптырмас жолы және ұлттық мәдениетті дамытудың бірден – бір жарқын көрінісі болып табылады» [1].

Егер аударманы халықтар арасындағы мәдени, рухани, сауда, экономика және құқықтық байланыстарды нығайтуға бағытталған факторлардың бірі десек, құқықтық аударма – әртүрлі тілде сөйлейтін және әртүрлі тілдік топтарға, саяси ағымдарға жататын, құқықтық жүйелерді ұстанатын мемлекеттердің, қоғамдық ұйымдардың арасында болатын құқық саласындағы құжаттардың айналымы үшін пайдаланатын мәтіндерді аудару. Оның өзіне тән, басқа аудармалардан өзгеше ерекшеліктері бар екені мәлім.

Құқықтық аударма – бұл әлеуметтік мақсатты жүзеге асыруды және құқықтық негізді сақтауды қамтамасыз етуді талап ететін арнайы аударма, заңды құжат деуге де болады. Арнайы аудармалардың арасында құқықтық мәтіндер аудармасы ең күрделісі болып табылады, өйткені оған тек мемлекеттердің тіл ерекшеліктері ғана емес, сол мемлекеттік құқықтық жүйесі мен әлеуметтік – мәдени ерекшеліктері де әсер етеді. Сондықтан да, құқықтық аударма құқықтық лингвистика саласының зерттеу объектісі болып табылады.

Құқықтық аударма кәсіби аудармашыға өзінің саласындағы мамандандырылған білімді, оның жалпы мәдениетіне жоғары талаптарды қойып қана қоймай, оның құқық саласында да терең білімін талап етеді. Сонымен қатар, құқықтық аударманың қиындық туғызатын жағдайларының бірі – бір тілден екінші тілге дәл, нақты және дұрыс аудармаларды табудың

мүмкін болмауы. Өйткені, құқықтық терминология сол елдің құқықтық жүйесінің ерекшеліктерін көрсетеді.

Тағы бір қиындық туғызатын жағдай, сол мемлекеттің ұлттық заң жүйесі шеңберінде заңгерлер тарапынан әзірленген белгілі бір тіл мен стильдің пайда болуы. Аталған жағдайлар, аудармашы жұмысын қиындатады, шет мемлекеттерінің тіліндегі құқықтық құжатты пайдалануда белгілі бір кедергілер тудырады.

Көптеген елдерде күнделікті болып жатқан адамдардың арасындағы қарым – қатынастардың кейбір фрагменттері әлеуметтік феномен ретінде тілде көрінегіндігі ғылыми зерттеулер нәтижесінде дәлелденді. Бұған мысал ретінде, ұлттық мәдениеттер арасындағы айырмашылығы бар фактор болып табылатын сот процесін жатқызуға болады. Мысалы, Америка Құрама Штаттарында сот процесі және құқықтық мәселелерге байланысты тақырыптар, осы елдің бұқаралық мәдениетінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады.

Ресей ғалымы Е. В. Щепотинаның пікірі бойынша, «Америка Құрама Штаттарының азаматтары саналы түрде өздерінің құқық қорғау жүйесінің «әділдігі мен тұрақтылығына» сенеді. Ал енді біз, сол басқа елдің лингво – мәдени факторларын дұрыс қабылдауымыз үшін, құқықтық тақырып мәтіндерінің аудармалары арқылы сол коммуникативтік үдерістерге дұрыс көзқарас қалыптастыруымыз керек. Тек балама аударма ғана, әлемдік мәдениеттер арасындағы өзара әрекеттесудің бір түрі ретінде, басқа мәдениеттер туралы белгілі бір ойды және пікірді қалыптастырады» [2].

Францияда құқық саласындағы айналымдағы құжаттарды тіпті сол мемлекеттің азаматтары да білім деңгейіне қарамастан емін-еркін қолданып, айна-қатесіз түсіне бермейді. Заң тіліне арналған тіл талаптары, атап айтқанда, айқындық пен айқындылық талаптарынан басқа лингвистикалық күзиреттілікті талап етеді. Құқықтық қарым-қатынасқа қатысушылардың заң мәтіндерінің мағынасын түсінуі – құқық құзырларынан басқа, нақты лингвистикалық үлгілер мен тілден тыс критерийлердің өзара әрекеттесуінен туындайтын заңдылықтарды да меңгеруден тұрады. Сондықтан да француз университеттерінде болашақ заң қызметкерлерін дайындауда құқықтық құжаттар тіліне үйретуге көп көңіл бөлінеді.

Чехияның лингвист – ғалымдары В. Матезиус пен В. Прохазканың айтуынша, «аударма – тек тілдің орнын алмастыру ғана емес, мәдени элементтердің функционалды алмастырылуы болып табылады. Мұндай алмастыру ешқашан толық болмайды, өйткені аударманы «түпнұсқасы ретінде» деп айту мүмкін емес, бұл мәтінді басқа мәдениеттің нормаларына толық сәйкестендіруді ғана білдіреді [3].

Жалпы, мәдениеттердің өзара әрекеттесуі дегеніміз, белгілі бір лингвистикалық – мәдени қоғамдастықты басқадан ажыратуға мүмкіндік

беретін, сол мәдениеттер арасында белгілі бір немесе жалпы, сәйкес келетін немесе сәйкес келмейтін элементтердің болуы. Құқықтық мәтінмен жұмыс істейтін кез келген аудармашы құқықтық құжатты дұрыс қабылдауға кедергі келтірмеу үшін, аударма тілінің тіл әдеттерін ескеруі керек. Аударма тілдерінің арасындағы мәдени – лингвистикалық және этникалық лингвистикалық айырмашылықтар, мәдени немесе тарихи, сондай-ақ өзекті немесе нақты оқиғалы болуы мүмкін.

Қазақ тіл білімінде лингвомәдениеттану мәселелері зерттеліп, негізгі терминдерінің анықтамалары айқындалған. Мәселен, А. Сейілхан мынадай анықтама береді: Лингвомәдениеттану – ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық, этикалық, эстетикалық, саяси, адамгершілік, руханилық, тұрмыстық қағидалар мен заңдылықтарды тілдік құралдар арқылы жеткізуді зерттейтін тіл білімінің бағыты. Осы тұрғыдан лингвомәдениеттанудың ең негізгі мақсаты – ұлттық болмыстың тілдегі көрінісін, тіл фактілері мен халықтың танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танытып, олардың қызметі мен орнын анықтау деп түйіндеуге болады [4, 1 б.].

Өртүрлі және әртүрлі мәдениеттердің арасындағы байланыс аударманың түпнұсқа тіліндегі сөздерге дұрыс балама табу және мәтінді лингвомәдени тұрғыдан дұрыс аудару жолымен жүзеге асырылады. Шет тіліндегі материалдарды аудару механизмін түсіну үшін мәтіндердің «коммуникативті эквиваленттігі» түсінігі өте маңызды. Коммуникант үшін екі мәтін де бірдей функционалдық және құрылымдық-семантикалық сәйкестендіруге тең. Құқық мәтінін аудару кезінде аудармашы сол мәтіннің бірдей функционалдық және құрылымдық – семантикалық сәйкестігіне тек шет тілінде де және ана тілінде де «құқықтық сауаттылыққа» ие болған кезде ғана қол жеткізе алады.

Сөзіміз дәлелді болу үшін біз соттық – процессуальдық жүйенің алуан түрлілігін білдіретін заңдық дискурстың мысалы арқылы суреттейміз [5]. Өртүрлі елдерде өртүрлі құқық жүйелері бар. Өрбір ұлттың тілі өздерінің құқықтық терминдеріне сүйенеді. Мысалы, ағылшын тілі Ұлыбритания мен Америка Құрама Штаттарының құқық жүйесіне, ал неміс тілі – Германияның, Швейцарияның және Австрияның құқықтық жүйелеріне қызмет етеді. Құқықтық ұғымдардың лингвистикалық эквиваленттілігіне қол жеткізу қиын. Бүгінде еуропалықтар үшін Еуропадағы құрылған құрылымдар үшін жауап беретін адам құқықтарын қорғау бойынша Комитет: БҰҰ-ның адам құқықтары және Еуропалық Сот Кеңесі жанындағы комитет.

Құқықтық тілді – «мемлекеттік тіл» деп те айтуға болады, себебі оның ережелері мен талаптары өте маңызды және оны бұзуға болмайды. Аталған жағдайда туындайтын ең үлкен мәселе – бір тілден екіншісіне нақты, дәлме – дәл аудармаларды табудың мүмкін еместігі. Бұл дегеніңіз аудармашының

жұмысын қиындатады, шет тілдік құқықтық құжатты пайдалануда белгілі бір кедергілер тудырады.

Ресей ғалымы Л. К. Латышев былай дейді: «Екі тілдегі қарым-қатынасты монолингвистикалық қарым-қатынасқа аудару арқылы нақты жақындату дәрежесі, әрине, аудармашы біліктілігіне де, сондай-ақ бірқатар объективті жағдайларға да байланысты. Соңғы объективті жағдайлар аударылған мәтіннің мазмұнына және аударудың әдістеріне байланысты» [6]. Құқықтық мәтінді аудару кезінде аудармашы мәтіннің құрылымдық және мәндік сәйкестігіне көңіл аударуы тиіс. Шын мәнінде, құқықтық мәтін құқықты білдірудің маңызды өмірлік нысандарының бірі болып табылады. Заңды құжат өзіндік ерекшелігі бар аударылған құқықтық ақпараттың жазбаша тасымалдаушысы.

Лингвист ғалымдар мен заңгерлердің көзқарастарындағы қарама-қайшылықтарға қарамастан, әрбір мәтіннің ақпарат беру мақсатымен ұйымдастырылған лексикалық, логикалық және грамматикалық негіздері бар екендігіне ешкім ешқандай күмән келтіре алмайды [7]. Шет тілінен аударылған құқықтық мәтіннің функционалдық мақсаттарына және прагматикалық рөліне қарамастан, заңды негіздемесі бірдей екендігіне күмән жоқ.

Жалпы құқық дегеніміз қоғамдағы жеке тұлғалар мен топтардың мінез-құлықтарының, олардың әрбір нақты әрекет түрін тағайындау және дауларды шешу принциптерін қалыптастыру ережелерінің жиынтығы. Демек, құқықтық мәтіннің аудармасы жалпы алғанда үш шартқа сәйкес келуі тиіс: дәлме – дәлдік, айқындық және нақтылық.

Құқықтық құжаттар мәтіннің қосымша ой тудырмайтын және құжаттың түпнұсқасынан бас тартпайтын тегіс және жатық стилі болуы керек. Құқықтық нормаларды дұрыс таныстыру құқықтық реттеудің тиімділігін арттырады.

Құқықтық аудармалардың сапасы құқықтық қатынастарды реттеудің дәрежесіне және құқық қолдану тиімділігіне едәуір әсер етеді.

Ресей ғалымы Л. К. Латышевтің пікірі бойынша, әдеттегі тілдің тасымалдаушы норма мен әдістеріне түзетулер және алдын ала ақпараттық резервтер қажет. Сонда аудармашы аудармадағы өзгерістерге жүгінеді. Көп жағдайларда трансформацияға байланысты аударма мәселелері екі халық арасындағы лингвомәдени айырмашылықтардан туындайды. Өртүрлі этникалық қауымдастықтарда аталған көріністер мен тақырыптарға өртүрлі көзқарастар да бар [8].

Мысалы: *What will be held to be 'just and reasonable' must depend upon the particular facts of each case.* Егер біз осы сөйлемді *Соттың әділ және ақылға қонымды деп тапқаны нақты фактілерге байланысты болуы керек* – деп

сөзбе сөз аударсақ, қазақ тілінің заңын бұзғанымыз болады, себебі қазақ тілі нормасына сай – *фактілерге сүйенеді.*

The liability of the carrier is to three exception at common law. The first is the 'act of God', by which is understood some un-foreseen accident of natural cause which could not have been prevented by any reasonable foresight. Жалпы құқыққа сәйкес, тасымалдаушы үш жағдайда жауапкершіліктен босатылады. Біріншіден, форс – мажор жағдайында (табиғат апаты), табиғаттың күтпеген жағдайларына жататын, алдын алуға болмайтын жағдай деп сөзбе сөз аударсақ, ал қазақ тілі нормасына сай – алдын ала болжап білуге болмайтын жағдай болып аударылуы тиіс. Осы сияқты мысалдарды құқық мәтіндерінен көптеп табуға болады.

Заңды құжаттарды аудару кезінде лексикалық эквиваленттілікке ерекше назар аудару қажет, өйткені барлық тілдерде лексикалық бірліктер түрінде толық немесе толық емес сәйкестіктерге ие болмайтын шет тілінің сөздері мен тұрақты сөйлемдері бар.

Мәдени ерекшеліктерге мысал ретінде, АҚШ-та екі саяси партиядан президенттікке үміткерлерді анықтайтын primaries – бастапқы сайлау бар. Бұндай ережелерді кез келген басқа елдің азаматтарының біле бермеуі де мүмкін:

Before voting every citizen must register in accordance with the laws of his state. This gives him the right of participating in primaries.

Дауыс беру алдында әрбір азамат өз штаттарының заңдарына сәйкес тіркелуі тиіс. Бұл оған бастапқы сайлауға қатысу құқығын береді.

Venire – бұл алқабилер ретінде қызмет ете алатын тұлғалардың санаты барлық елде бірдей емес, демек одан туындайтын аударма қиындықтары да болады:

The juries are selected from a larger panel of citizens, common-ly known as the venire. Сот алқасы алқабилер ретінде жұмыс істей алатын адамдардың санаты ретінде белгілі азаматтардың кең ауқымынан сайланады.

Vior dire – алқабилердің ықтимал ұстанымдарын анықтау үшін жауап алу:

The prospective jurors are generally subject to further interrogation about their possible biases. This examination is known as vior dire.

Болашақ алқабилер, әдетте, олардың ықтимал ұстанымдары туралы одан әрі жауап алудан өтеді. Бұл процедура vior dire деп аталады.

Solicitor – сенім білдірілген адам, солиситор (клиенттің ісін жүргізеді, адвокатқа істерді дайындайды):

A solicitor, acting under a general retainer, has an implied authority to accept service of process for his client...

Солситор, адвокатпен жалпы келісім негізінде әрекет ететін, сот ісін жүргізу барысында клиентке қызмет көрсетуді көздейді.

Bill – билль, заң жобасы.

...in certain circumstances a Bill may become law without the concurrence of all the component parts of Parliament

Белгілі бір жағдайларда заң жобасы парламенттің құрамдас бөлігі болмай, заңға айналуы мүмкін.

Аталған мысалдардан құқықтық құжаттардың аудару әдістері құқықтық терминологияның, сөйлем құрылымының, шет тіліндегі мәтіннің лингво – мәдени ерекшеліктеріне сәйкес әртүрлі болуы мүмкін екендігіне көз жеткіземіз.

Заңнамалық мәтіндердің лингвомәдени ерекшеліктерін зерттеу оның лексикалық құрамын, терминология мәселелерін зерттеумен ғана шектелмейді. Өйткені құқықтық заңнама тілі тілдің ең лингво-мәдени ақпараттандырылған қабаты болып саналады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, құқықтық мәтіндерді аудару кезінде лингво – мәдени факторларға ерекше мән беру керек :

– қазіргі уақытта әртүрлі халықтар мен мемлекеттердің мәдениетін түсіну және сол елдердің мәдениетімен тепе-тең дәрежеде қарым-қатынас жасауда аударманың атқаратын ролі орасан зор. Осы орайда аударманы халықтар арасындағы мәдени, рухани, сауда, экономика және құқықтық байланыстарды нығайтуға бағытталған факторлардың бірі деп қарастыруымыз қажет;

– арнайы аудармалардың арасында құқықтық мәтіндер ең күрделісі болып табылады, өйткені оған тек түпнұсқа мен аударма тілінің ерекшеліктері ғана емес, сол елдердің құқықтық жүйесі мен әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері де әсер етеді;

– ағылшын тіліндегі құқық саласындағы материалдарды қазақ тіліне сауатты аударуда аудармашы мәтіннің мәндік сәйкестігіне назар аударатырып, сол мәтіндердің «коммуникативті эквиваленттігі» түсінігін есте сақтауы өте маңызды;

– құқықтық аудармалардың сапасы құқықтық қатынастарды реттеудің дәрежесіне және құқық қолдану тиімділігіне әсер етеді;

Әрине, аударма саласында лингвистикалық теорияның ролі өзінің маңыздылығын әлі күнге дейін жойған жоқ. Сонымен бірге, күннен күнге көптеген құқыққа байланысты аударма проблемаларын зерттейтін ізденушілер құқықтық мәтіндерді аударудың лингво-мәдени факторларына баса назар аударуда. Құқықтық мәтіндерді аударуда, аударатын мәтіннің

тіл ерекшеліктерін, олардың әлеуметтік-мәдени және саяси ерекшеліктерін білу өте маңызды. Аудармашы аударатын құқықтық құжаттың толық мәнін түсінбесе, құқықтық аударма мәтіні басқа құқықтық жүйенің шеңберінде қолданылатындығын түсінбесе, онда құқықтық мәтіндерді түпнұсқасына дәлме – дәл келтіріп аудару алмайтынына көз жеткіздік.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Аухадиева, З. Ж.** Аудармашыларды дайындауда мәдениаралық қарым – қатынас күзіреттілігінің алатын орны [Текст] : // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – № 3 (133). – 2011 ж. – 300 б.

2 **Щепотина, Е. В.** Лингвокультурные факторы перевода юридического текста [Текст]: // Язык, коммуникация и социальная среда. – Вып.2. – Воронеж : Изд-во ВГТУ. 2002. – С. 109–116.

3 **Швейцер, А. Д.** Перевод в контексте культурной традиции [Текст]: // Литературный язык и культурная традиция. М., 1994. – С. 183.

4 **Сейілхан, А.** Жан сұлулығына қатысты атаулардың лингвомәдени белгілері // Тілтаным. – 2010. – №4. 1–9 б.

5 **Кашкин, В. Б.** Введение в теорию коммуникации. [Текст] – Воронеж : Изд-во ВГТУ, 2000. – С. 59.

6 **Латышев, Л. К.** Технология перевода. [Текст] : – М., 2001. – С. 17.

7 **Дуйсекова, К. К.** Перевод и конфронтация двух когнитивных опытов: по следам перевода «Кара соз» Абая с казахского на французский язык [Текст]: // Тіл білімі Языкознание : Институт Языкознания имени А. Байтурсынова МОН РК. – 2004. – № 4. – С. 62–66.

8 **Латышев, Л. К.** Технология перевода [Текст]: – М., 2001. – С. 18.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

К. К. Дуйсекова¹, М. К. Джунусбаева²

Лингвокультурные факторы перевода международных правовых текстов

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан;

²Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан. Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Linguistic and cultural factors in the translation of international legal texts¹L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan;²Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

В статье рассмотрены лингвокультурные факторы перевода международных правовых текстов.

The article deals with linguistic and cultural factors in the translation of international legal texts.

**Л. Жеткөнбай¹, А. Шәріпбай², Г. Бекманова³,
Д. Қажымұхан⁴, У. Каманур⁵**¹докторант, Факультет информационных технологий, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010008, Республика Казахстан;²д.т.н., профессор, Факультет информационных технологий, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010008, Республика Казахстан;³к.т.н., PhD, Факультет информационных технологий Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010008, Республика Казахстан;⁴магистрант, Факультет информационных технологий, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010008, Республика Казахстан;⁵преподаватель, Факультет информационных технологий, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010008, Республика Казахстан;e-mail: ¹jetlen@mail.ru; ²sharalt@mail.ru; ³gulmira-r@yandex.ru;⁴askarovna0105@mail.ru; ⁵unzila88@mail.ru**СРАВНЕНИЕ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ПРАВИЛ
ГЛАГОЛА КАЗАХСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ**

В данной статье приведено детальное сравнение глаголов казахского и турецкого языков. Для этого сначала строятся онтологические модели морфологических правил глаголов казахского и турецкого языков. В этих онтологических моделях формально и визуально описаны свойства и функции используемых лексических единиц для образования глаголов в указанных языках, а также отношений между этими единицами. Для обозначения грамматических категорий и понятий в предлагаемых онтологических моделях используются термины из унифицированной метаязыка UniTurk. После построения онтологических моделей глаголов указанных языков был построен алгоритм их сравнение. Результатами работы этого алгоритма является Таблица сравнения по категории времени производного глагола на примере слово «кел» на казахском и турецком языках и Таблица приведения в соответствие правила по времени этого слова.

Ключевые слова: онтологические модели, морфологические правила, лексические единицы, глагол казахского и турецкого языков

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время в связи с резким увеличением объема информации на естественных языках в интернете и социальных сетях исследование и разработки в области компьютерной лингвистики становятся чрезвычайно актуальными. Как известно, компьютерная лингвистика является новым научным направлением и входит в состав искусственного интеллекта, который также является новым направлением информатики (вычислительной науки). Компьютерная лингвистика включает в себе компьютерную обработку естественных языков (ОЕЯ) – Natural Language Processing (NLP).

Для компьютерной обработкой любых естественных языков требуются, во-первых, формализация их грамматических (морфологических и синтаксических) правил, во-вторых, разработка алгоритмов анализ и синтеза слов и предложении по этим правилам, в-третьих, программная реализация всех этих алгоритмов, в-четвертых, построение текстовых корпусов (база данных размеченных текстов) и аудиокорпусов (база данных размеченных аудиозаписей) и других программ для анализа и обработки текстов, например, сентимент анализ.

Все языковые уровни характеризуются наличием базовых элементов. Изучение языка может идти с двух позиций – анализа и синтеза, ибо выявленные правила синтеза могут способствовать проведению анализа и наоборот. В данном случае казахский и турецкий языки изучаются с позиций, как анализа, так и синтеза. Именно такой комплексный подход позволяет детально изучить все закономерности и выявить такие нюансы, которые, при использовании только одного из подходов остались бы за пределами нашего внимания. Для исследования и максимальной формализации каждой языковой подсистемы необходимо создавать программный инструментарий, реализующий процесс изучения путем выявления и проверки правил анализа и синтеза, тем самым максимально автоматизируя исследовательский процесс, освобождая при этом исследователя как от рутинного процесса накопления и сбора информации, так и снимая вопрос трудоемкости ее обработки.

Моделирование морфологии имеет отношение ко всем приложениям, таким как обработка естественного языка и задач, включая поиск информации, анализ настроений, исправление орфографии, обнаружение генерируемых текстов, разметка частей речи, and entity extraction. Морфология занимается изучением структуры и формирования слов. Агглютинативными языками (лат agglutinare: . Склеивать) являются языки, морфологическая система

которых характеризуется агглютинацией («склеиванием») различных формант. В качестве формант выступают либо префиксы либо суффиксы, каждый из которых имеет только один свой собственный смысл.

Поскольку казахский и турецкий языки относятся к группе тюркских языков, а языки этой группы могут быть классифицированы как агглютинативные языки. Эти языки богаты словоформами (флексиями). Флексии образуются путем добавления суффиксов. Суффиксы прикреплены в строгой последовательности и возникающие в результате новые слова могут иметь другую часть речи. Притяжательная форма на казахском языке подобна притяжательной форме в английском языке [1, 2]. Проведено много исследований в данном направлении по формализации морфологических правил и морфологическому анализу [3–6] тюркских языков. Первый морфологический анализатор казахского языка был разработан в 2009 году и имел в своей основе процедурный метод. Процедурный метод предполагает предварительную систематизацию морфологических знаний о естественном языке и разработку алгоритмов присвоения морфологической информации отдельной словоформе [7, 8]. Вторая версия морфологического анализатора была разработана в 2012 году и была основана на формальных морфологических правилах [9]. Более поздние версии были основаны на использовании онтологических моделей и гиперграфа [10–13]. Другими исследовательскими группами были разработаны собственные морфологические анализаторы [15–17].

Для турецкого языка работы по созданию морфологического анализа ведутся достаточно давно и представлены в работах [18–26].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Онтологическое моделирование морфологических правил глагола казахского и турецкого языков.

Онтология является мощным и широко используемым инструментом для формализованного описания свойств и функций объектов заданной предметной области, а также отношений между ними. Можно классифицировать онтологии на основе степени зависимости от задачи или прикладной области, модели представления онтологических знаний и выразительности, а также других критериев. Основная часть формально представленных знаний основана на концептуализации: объекты, концепции и другие объекты, которые существуют в некоторой области интересов и отношения, определенные между ними. Концептуализация является абстрактным, упрощенным взглядом на мир, который мы хотим представить для какой-то цели [23]. Для того, чтобы разработать онтологию вначале нужно ответить на следующие вопросы:

1 Какие области охватывает онтология? Ответ: Глагол.

2 Для чего нам нужна онтология? Ответ: Нужно (необходимо) для создания сравнительной онтологической модели глагола казахского и турецкого языков..

3 На какие виды вопросов должна отвечать информация в онтологии? Ответ: Необходимо для определения спряжения глагола по составу и смыслу и категории глаголов.

4 Кто будет использовать и поддерживать онтологию? Ответ: Лингвисты и программисты.

Согласно вышеуказанным вопросам сравнительная онтологическая модель глагола будет выглядеть $O(X, R, I)$, здесь X – наименования входящие в структуру глагола (объекты и понятия), R – связи между наименованиями, а I – множество наименований этих структур и связей

Сравнительная онтологическая модель глагола разработана в среде Protege (<http://protege.stanford.edu>). Язык Protege OWL дает возможность описать не только понятия, но и конкретные объекты. Онтологическая модель глагола казахского языка разработанная в среде Protege отображен на 1-рисунке, а онтологическая модель глагола турецкого языка на 2-рисунке.

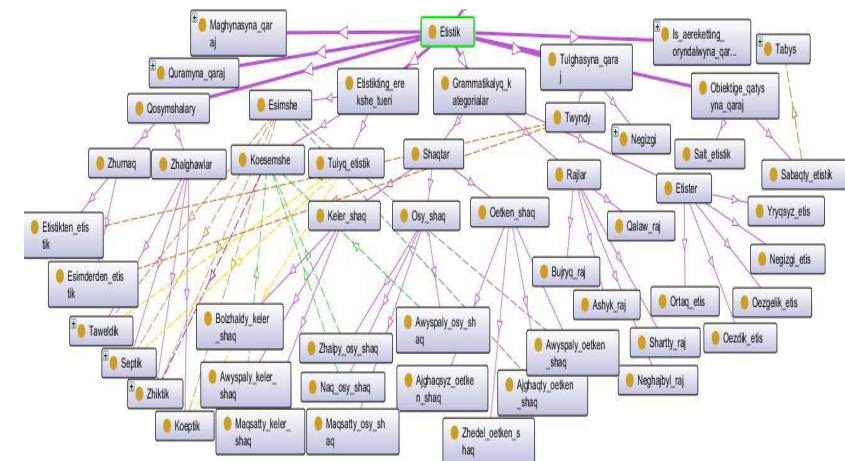

Рисунок 1 – Онтологическая модель глагола казахского языка

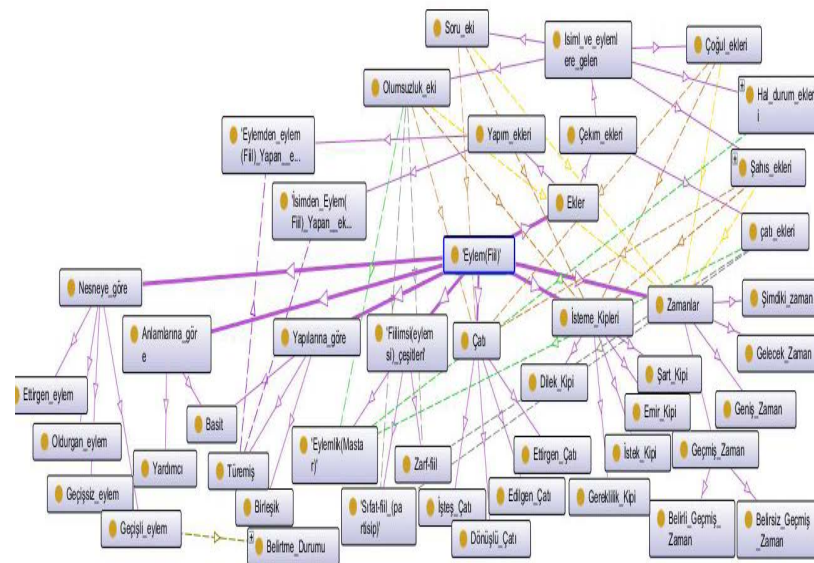

Рисунок 2 – Онтологическая модель глагола турецкого языка

Таким образом, сравнительная онтологическая модель глагола охватывает все компоненты множества морфологического анализа.

Сравнение онтологических моделей позволило создать общую систему обозначений морфологических признаков, которые используются в морфологическом анализаторе.

Теперь остановимся на идентичности и различиях глагола казахского, турецкого языков. Сравнение по категории времени производного глагола «кел» на казахском и турецком языках представлен на 1-таблице.

Таблица 1 – Сравнение по категории времени производного глагола «кел» на казахском и турецком языках

Казахский	Турецкий	Казахский	Турецкий	Казахский	Турецкий
Утвердительный		Отрицательный		Вопросительный	
Өткеншак (жедел өткен шак) (жұрнақ : ды, -ді, -ты, -ті) -ps (түбір егістік: кел) (ps-жіктік жалғауы)					
Geçmiş Zaman (Belirli geçmiş zaman) (жұрнақ : -di, -di, -du, -dü, -ti, -ti, -tu, -tü) -ps (түбір егістік: gel) (ps-жіктік жалғауы)					
кел-ді-ps	gel-di-ps	кел-ме-ді-ps	gel-me-di-ps	кел-ді-ps, бе, ме?	gel-di-ps-mi?
Өткен шак (Айғаксыз өткен шак) (жұрнақ : -ып, -іп, -п) -ps					
Geçmiş Zaman (Belirsiz geçmiş zaman) (жұрнақ : -miş, -miş, -muş, -mü) -ps					
кел-іп-ps	gel-miş-ps	кел-меп-ps	gel-me-miş-ps	кел-іп-ps, бе, ме?	gel-miş-mi-ps?
Айғакты өткен шак (жұрнақ : -ған, -ген, -қан, -кен) -ps					

кел-ген-ps		кел-ме-ген-ps		кел-ген-ps бе, ме?	
Ауыспалы өткен шақ (жұрнақ : -атын, -етін, -йтін, йтін) -ps, Ауыспалы өткен шақ (жұрнақ : -мақ, -мек, -пақ, -пек, бак, -бек,) еді-ps					
кел-етін-ps		кел-ме-йтін-ps		кел-етін-ps бе, ме?	
кел-мек еді- ps		кел-мек емес- ps		кел-мек едім-ps бе, ме?	
Нақ осы шақ (жұрнақ : -а, -е, -й, -ып, -іп, -п) жатыр, жүр, тұр, отыр-ps					
Şimdiki zaman (жұрнақ : -(i)уог, -(i)уог) -ps					
кел-е жатыр-ps	gel-i-yor- ps	кел-е жат-қан жоқ-ps	gel-mi-yor-ps	кел-е жатыр-ps бе, ме?	gel-i-yor-mu-ps?
Жалпы осы шақ (жұрнақ : -а, -е, -й) -ps					
кел-е- ps		кел-мей-ps		кел-е- ps бе, ме?	
Ауыспалы осы шақ (жұрнақ : -ғалы, -гелі) жатыр, жүр, тұр, отыр-ps					
кел-геліжатыр-ps		кел-гелі жат-қан жоқ-ps		кел-гелі жатыр-ps бе, ме?	
Келер шақ (Болжалды келер шақ) (жұрнақ : -ар, -ер, -р) -ps					
Geniş Zaman (жұрнақ : -r, -ar, -er, -ir, -ür, -ür) -ps					
кел-ер-ps	gel-ir-ps	кел-мек-ps	gel-me(z)-ps	кел-ер-ps бе, ме?	gel-ir-mi-ps?
Келер шақ (Мақсатты келер шақ)(жұрнақ : -мақ, -мек, -пақ, -пек, бак, -бек,) -ps					
Gelecek Zaman (жұрнақ : -(y)acak (ğ) -(y)ecek (ğ)) -ps					
кел-мек- ps	gel-ecek-ps	кел-мей- ps	gel-me-yecek (ğ)-ps	кел-мек-ps бе, ме?	gel-ecek-mi-ps
Ауыспалы келер шақ (жұрнақ : -а, -е, -й) -ps					
кел-е- ps		кел-мей- ps		кел-е-ps бе, ме?	

Таблица 2 – Приведение в соответствие правила по времени на примере слова «кел» на казахском и турецком языках

Қазақша	Түрікше
Өткен шақ (Айғақсыз өткеншақ) Geçmiş Zaman (Belirsiz geçmiş zaman)	
Келдім: кел+Verb+Past+A1sg	geldim: gel+Verb+Past+A1sg
Келдім: кел+Verb+Pos+Past+A1sg	geldim: gel+Verb+Pos+Past+A1sg
Келмедім: кел+Verb+Neg+Past+A1sg	gelmedim: gel+Verb+Neg+Past+A1sg
Келдің: кел+Verb+Past+A2sg	geldin: gel+Verb+Past+A2sg
Келдің: кел+Verb+Pos+Past+A2sg	geldin: gel+Verb+Pos+Past+A2sg
Келмедің: кел+Verb+Neg+Past+A2sg	gelmedin: gel+Verb+Neg+Past+A3sg
Келдіңіз: кел+Verb+Past+A2sgpol	
Келдіңіз: кел+Verb+Pos+Past+ A2sgpol	
Келмедіңіз: кел+Verb+Neg+Past+ A2sgpol	
Келді: кел+Verb+Past+A3sg	geldi: gel+Verb+Past+A3sg
Келді: кел+Verb+Pos+Past+A3sg	geldi: gel+Verb+Pos+Past+A3sg
Келмеді: кел+Verb+Neg+Past+A3sg	gelmedi: gel+Verb+Neg+Past+A3sg
Келдік: кел+Verb+Past+A1sg	geldik: gel+Verb+Past+A1pl
Келдік: кел+Verb+Pos+Past+A1sg	geldik: gel+Verb+Pos+Past+A1pl

Келмедік: кел+Verb+Neg+Past+A1pl	gelmedik: gel+Verb+Neg+Past+A1pl
Келдіңдер: кел+Verb+Past+A2pl	geldiniz: gel+Verb+Past+A2 pl
Келдіңдер: кел+Verb+Pos+Past+A2pl	geldiniz: gel+Verb+Pos+Past+A2pl
Келмедіңдер: кел+Verb+Neg+Past+A2pl	gelmediniz: gel+Verb+Neg+Past+A3pl
Келдіңіздер: кел+Verb+Past+A2plpol	
Келдіңіздер: кел+Verb+Pos+Past+A2plpol	
Келмедіңіздер: кел+Verb+Neg+Past+A2plpol	
Келді: кел+Verb+Past+A3pl	geldi: gel+Verb+Past+A3pl geldiler: gel+Verb+Past+A3pl
Келді: кел+Verb+Pos+Past+A3pl	geldi: gel+Verb+Pos+Past+A3pl geldiler: gel+Verb+Pos+Past+A3pl
Келмеді: кел+Verb+Neg+Past+A3pl	gelmedi: gel+Verb+Neg+Past+A3pl gelmediler: gel+Verb+Neg+Past+A3pl

ВЫВОДЫ

Разработанные онтологические модели для компьютерной обработки казахского и турецкого языков являются важным шагом при сравнительном исследовании двух тюрских языков. Поэтому исследование структуры и значений схожих глагола казахского и турецкого языков, и результаты их сравнения безусловно дает большую возможность для обработки естественных языков.

В ходе научного исследования морфологические признаки казахского и турецкого языков. Проведено сопоставление онтологий, разработана единая система обозначений морфологических признаков, переписаны морфологические правила казахского и турецкого языков через новую систему обозначений. Разработан единый морфологический анализатор, основанный на общем алгоритме морфологического анализа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис, Астана, 2002. – 784 б.
- 2 Lewis, Geoffrey (2001). Turkish Grammar. Oxford University Press. ISBN 0-19-870036-9.
- 3 Sharipbay, A., Bekmanova, G. The synthesis of word forms of Turkic language using semantic neural networks. Modern problems of applied mathematics and information technologies: abstracts – Al Khorezmy, 2009. – P. 145.
- 4 Sharipbayev, A. A., Bekmanova, G. T. The building of logical semantics of the Kazakh words // The materials of the all-Russian conference with International participations «Knowledge-Ontology-Theory (ZONT-09)». – Novosibirsk, 2009 – С. 246–249.

5 **Altintas, K. and Cicekli, I.** 2001. A Morphological Analyser for Crimean Tatar. Proceedings of the 10th Turkish Symposium on Artificial Intelligence and Neural Networks (TAINN'2001), North Cyprus, – p. 180–189.

6 **Tantuğ, A. C., Adalı, E., Oflazer, K.:** Computer Analysis of the Turkmen Language Morphology, Lecture Notes in Computer Science, vol. 4139, – pp. 186–193. Springer, (2006).

7 **Orhun, M., Tantuğ, A. C., Adalı, E.:** Rule Based Analysis of the Uyghur Verbs. Proceedings of the International Conference on Asian Language Processing (IALP). Chiang Mai, Thailand (2008).

8 **Bekmanova, G. T.** Some approaches to the problems of automatic inflection and morphological analysis in the Kazakh language // the newsletter of D. Serikbayev East Kazakhstan state technical university – Ust-Kamenogorsk, 2009. – C. 192–197.

9 **Sharipbayev, A., Bekmanova, G., Mukanova, A., Buribayeva, A., Yergesh, B., Kaliyev, A.:** Semantic neural network model of morphological rules of the agglutinative languages. The 6th International Conference on Soft Computing and Intelligent Systems The 13th International Symposium on Advanced Intelligent Systems. – Kobe, Japan, 20-24 November 2012, – P. 1094–1099.

10 **Yergesh, B., Mukanova, A., Bekmanova, G., Sharipbay, A., Razakhova, B.:** Semantic hyper-graph based representation of Verbs in the Kazakh language. *Computacion y Sistemas*; Volume 18, Issue 3, 1 July 2014. – P. 627–635.

11 **Mukanova, A., Yergesh, B., Bekmanova G., Razakhova, B., Sharipbay, A.:** Formal models of Verbs in the Kazakh language. *Leonardo Electronic Journal of Practices and Technologies*; Issue 25 (July-December), 2014 (13). – P. 264–273.

12 **Zetkenbay, L., Sharipbay, A., Bekmanova, G., Kamanur, U.:** Ontological modeling of morphological rules for the adjectives in Kazakh and Turkish languages. *Journal of Theoretical and Applied Information Technology*, Vol. 91. No.2, 2016, P. 257–263. ISSN: 1992-8645, E-ISSN: 1817–3195.

13 **Kamanur U., Sharipbay A., Altenbek G., Bekmanova G., Zhetkenbay L.:** Investigation and use of methods for defining the extends of similarity of Kazakh language sentences. 15th China National Conference, CCL 2016, and 4th International Symposium, NLP-NABD 2016, Yantai, China, October 15–16, 2016, Proceedings, – P. 153–161.

14 **Bekmanova, G., Sharipbay, A., Altnbek, G., Adalı, E., Zhetkenbay, L., Kamanur, U., Zulkhazhav, A.** The uniform morphological analyzer for the Kazakh and Turkish languages. Proceedings of the Sixth International Conference on Analysis of Images, Social Networks and Texts (AIST 2017) July 2017, Moscow, Russia. – pp. 20–30

15 **Tukeyev, U., Zhumanov, Zh., Rakhimova, D., Kartbayev, A.** Combinational Circuits Model of Kazakh and Russian Languages Morphology.

Abstracts of International Conference «Computational and Informational Technologies in Science, Engineering and Education», pp. 241–242. Al-Farabi KazNU Press, Almaty (2015).

16 **Kessikbayeva, G., Cicekli, I.** Rule Based Morphological Analyzer of Kazakh Language. *Linguistics and Literature Studies* 4(1): 96–104, 2016.

17 **Makhambetov, O., Makazhanov, A., Yessenbayev, Zh., Sabyrgaliyev, I., and Sharafudinov, A.** Towards a data-driven morphological analysis of Kazakh language. *Türkiye bilişim vakfı Bilgisayar bilimleri ve mühendisliği dergisi*.

18 **Eryğit, G., Adalı, E.:** An affix stripping morphological analyzer for Turkish. In Proceedings of the IASTED International Conference on Artificial Intelligence and Applications, Innsbruck, Austria, – pp. 299304 (2004).

19 **Eryğit, G., Adalı, E.:** Synthetic Turkish Word Root Generation. Proceedings of the Turkish Artificial Intelligence and Neural Networks, TAINN, Canak-kale, Turkey (2003).

20 **Akın, A. A., Akın, M. D.:** Zemberek, an open source nlp framework for Turkic languages. Available at <http://zemberek.googlecode.com>

21 **Hakkani-Tür, D. Z., Oflazer, K., Tür, G.:** Statistical morphological disambiguation for agglutinative languages. In Proceedings of COLING. ICCL (2000)

22 **Hankamer, J.** Finite State Morphology and Left to Right Phonology. Proceedings of the West Coast Conference on Formal Linguistics Stanford University (1986)

23 **Gruber, T. R.** (1995). Toward Principles for the Design of Ontologies Used for Knowledge Sharing. *International Journal Human-Computer Studies* Vol. 43, Issues 5–6, 907–928

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Л. Жеткенбай¹, А. Шәріпбай², Г. Бекманова³, Д. Қажымұхан⁴, У. Каманур⁵

Қазақ және түрік тілдер етістігінің морфологиялық ережелерін салыстыру

^{1,2,3,4,5}Ақпараттық технологиялар факультеті,
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., 010008, Қазақстан Республикасы.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

L. Zhetkenbay¹, A. Sharipbay², G. Bekmanova³, D. Kazhymukhan⁴,
U. Kamanur⁵

Comparison of the morphological rules of the Kazakh and Turkish languages

^{1,2,3,4,5}Faculty of Information Technologies,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, 010008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

Мақалада қазақ және түрік тілінің етістіктерін толық салыстыру көрсетілген. Бұл үшін алдымен қазақ және түрік тілі етістіктерінің морфологиялық ережелерінің онтологиялық моделі құрылады. Бұл онтологиялық моделдерде аталған тілдердің етістік жасалу үшін қолданылатын лексикалық бірліктерінің қасиеттері сонымен қатар бұл бірліктер арасындағы қатынастары да формалды және визуалды сипатталады. Ұсынылатын онтологиялық моделдерде грамматикалық категориялар мен түсініктерді белгілеу үшін UniTurk метатілі терминдері қолданылады. Аталған тілдер етістіктерінің онтологиялық моделдері құрылған соң, оларды салыстыру алгоритмі құрылды. Бұл алгоритмнің нәтижесі ретінде қазақ және түрік тіліндегі мысал ретінде «кел» деген түбір етістігінің шақ категориясы бойынша салыстыру кестесі және оның шақ ережелерін сәйкестендіру кестесі болып табылады.

This article gives a detailed comparison of the verbs of Kazakh and Turkish. For this, ontological models of morphological rules of verbs of the Kazakh and Turkish languages are first constructed. These ontological models formally and visually describe the properties and functions of the lexical units used to form verbs in the specified languages, as well as the relationships between these units. To denote grammatical categories and concepts in the proposed ontological models, the terms from the unified metalanguage UniTurk are used. After constructing ontological models of verbs of these languages, an algorithm was constructed to compare them. The result of this algorithm is a comparison table for the time category of the non-derivative verb «kel» and the table for matching the time rule by the example of the word «kel» in Kazakh and Turkish.

FTAMP 14.01.01

М. Д. Жорокпаева¹, К. К. Муканова², К. С. Курмамбаева³

¹п.ғ.к., «Филологиялық пәндер» кафедрасы меңгерушісі, Семей медицина университеті, Семей қ., 070000, Қазақстан Республикасы;

²п.ғ.к. доцент, «Қазақ тілінің теориясы мен әдістемесі» кафедрасының меңгерушісі, Шәкәрім атындағы Семей университеті, Семей қ., 070000, Қазақстан Республикасы;

³ф.ғ.к., д.м.а., «Қазақ әдебиеті» кафедрасы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹miramgul.zhorakpaeva@mail.ru; ²mukanova.k@mail.ru;
³karlitos-73@mail.ru>

ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ

Шет тілі қазақ тілін ретінде оқыту үдерісінде грамматика, лексика-семантикалық мағына бірнеше әдіс-тәсілдермен ұсынылады. Тіл үйренуші күнкөрістік деңгейде тілдің нөлдік сатысын меңгеріп, жат тілді ортада өте қажетті тілдік жағдаяттарда шағын диалогтер құра алатын дәрежеге жететіндей сабақты оңтайлап ұйымдастыру көзделеді.

Үйренушіге жалаң сөздермен сөз тіркестерімен жаттанды сөйлеуге қалыптастырмай, тілдік қарым-қатынаста дұрыс қолдана білуге жаттықтыру. Шетел азаматтарының жеке тұлғалық талаптарына оқытушының назар аударуы қазақ тілін үйренуде табысты нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: шетел азаматтары, екінші тіл, әріптік таңбалау, тілді қарым-қатынас, сөйлеу дағдылары, жұптық, топтық жұмыстар, диалогтік әдіс, жағдаяттық және рөлдік ойындар.

КІРІСПЕ

Жаһандану заманында Қазақстанда ағылшын, түрік, қытай тілдеріне қызығушылық артып жатса, кейінгі он жылдың ішінде қазақ тілін бірқатар ЖОО шет тіл ретінде оқытуда. Тілді үйрету қатысымдық бағытты ұстанады. Қатысымдық бағытты ұстанған әдіскерлер Е. И. Пассов, А. А. Леонтьев, В. Г. Костомаров, А. Н. Щукин, М. Н. Вятютнев, Г. А. Китайгородская, Г. В. Рогова, И. Зимняя, В. А. Скалкин, Б. А. Лapidус, Н. И. Гез, Э. П. Шубин, И. Л. Бим т.б. Ғылыми-теориялық және әдістемелік тұрғыдан ең тиімді әдіс екендігін дәлелдеп отыр.

Қазақ тіл білімінде қатысымдық әдістің алғаш ғылыми негіздемесін жасаған профессор Ф. Ш. Оразбаева оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, тілдесім процестерінің сөйлеу және ойлау механизмдеріне байланысты аспектілерінің әдістемелік жүйесін қалады. Ғалым: «Қатысымдық әдіс дегеніміз – оқушы мен оқытушының тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын; белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларына тән басты белгілер мен қағидалардың жүйесінен тұратын; тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі», – деген анықтама береді [1].

Тілді екінші тіл ретінде оқытуда АҚШ-тың Қорғаныс министрлігінің Монтерейдегі шет тілдер институтында көп жылдар жұмыс істеген Замяткин Николай Федоровичтің тілдік матрицадан бастау әдістемесі де ұсынылады. Замяткин – шет тілін өз бетінше оқып үйренуге арналған әдістің авторы. Аудиокурстар қызықты диалогтерден құралады. Аудиокурсты тыңдау және диалогті қайталау. Тілдік матрица монологтер, диалогтер, әртүрлі мәтіндер жинағы жазылған аудиожазба болып табылады. Мәтін көлемді болмауы, шағын болуы шарт, мазмұны жиі айтылатын сөздерден құралуы тиіс. Әрбір дөңгеленген мәтін күн сайын бірнеше рет бірнеше сағат бірнеше күн бойы тыңдалғаны жөн (дұрысы тіл үйренуге кемінде күніне 3 сағат бөлінуі тиіс). Содан соң тіл үйренуші тағы да бірнеше күн бойы мәтінді қадағалап мұқият тыңдауға кіріседі. Енді мәтінді бірнеше күн бойы бірнеше сағат дауыстап, барынша дауыстап оқуы керек. Осылайша 25–30 дөңгеленген мәтіндерден матрица жасалады [2].

Есин Иллери өзінің «Түрік тілі шет тілі ретінде» атты еңбегінде дара тұлғалар тілді қызмет орынында және бос уақытында басқалармен қарым-қатынас жасау үшін меңгеретіндігін айта келе, шет тілдерді үйрету әдістерінің тарихына шолу жасап, коммуникативті-прагматикалық әдіске төмендегідей сипаттама береді. Шет тілі – қарым-қатынас, яғни коммуникация, құралы. Ал коммуникация сөйлеуші мен тыңдаушы, олардың коммуникациядағы өзіндік рөлі мен бір-біріне деген қарым-қатынасы, сондай-ақ берілген жағдаят, ой-ниетті сөйлеу әкiсi сынды компоненттерден тұрады. Сонымен қатар тілді үйрету барысында оқу материалы емес, тіл үйрену үрдісі мен сол үрдістің субъектісі болып тұрған үйренуші маңызды орын алады. Автордың айтуы бойынша, шет тілі сабағының мақсаты – коммуникативті дағдылар мен шеберлікті, сондай-ақ тыңдап-түсіну мен сөйлеу дағдыларын дамыту. Тіл үйретудің коммуникативті-прагматикалық әдісі ХХ ғасырдың жетпісінші жылдарында қолдана бастады /3/.

Тілді оқыту белсенді әдістерді қолданумен байланысты болып отыр. Қ. Қадашеваның пікірі бойынша, белсенді әдістерді пайдалану – дайын

білімді алу емес, өз бетімен ізденуге үйрету, оқытушы мен студенттің өзара әрекеттерінің ауысуы, оқытушы белсенділігінің студент белсенділігіне орын беруі [4]. Белсенді әрекет педагогикалық шеберлікте көп іздену мен үйренуді қажет ететін үдеріске айналғанда көрсеткіш береді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл үйрену де, тілді үйрету де жеңіл үдеріс емес. Оқыту үрдісінің жүйелі және мазмұнды ұйымдастырылғандығы басты назарда болуы қажет. Тілді меңгеруде үйрену мен үйрету өзара белсенді әрекетте болуы шарт. Тілді екінші тіл ретінде үйретуде алыс шетел білім алушыларын оқыту барысында бірталай қиыншылықтар кездеседі. Мысалы, үнді студенттерін алатын болсақ, оларға қазақ әліпбиі орыс тілінің 33 әріпімен таңбаланып, 9 төл дыбыстарымен (ә, ө, і, ү, ұ, ғ, қ, ң, һ) берілетініне мән бергізу маңызды. Төл дыбыстарды айтқанда а-ә жіңішке айтылуы (аң-зверь, ән-песня), о-ө жіңішке айтылуы (оң жақ – с права, өң– вид), у-ү жіңішке айтылуы, ұ-жуан атылуы (уақыт-время, үй-дом, ұл-мальчик), к-қ твѳрдость согласных (кел-приходи, қал– останься), н-ң мұрын жолды, һ– арап тілінен енген сөздерде ғана кездеседі. Үнді тілінде н-ң мұрын жолды дыбыс екі түрлі беріліп, екі түрлі мағына үстейді екен, сондықтан ң дыбысының дыбысталуы ешқандай қиыншылық туғызбайды. Төл дыбыстармен қатар, әліпбидегі әріптердің дыбысталуы үнді студенттері үшін қиыншылық туғызып, алмастырып айтады (ә-е; ө-еу; ү, ұ –у; ы-в, и; ж-з; э-е; ш-с; х-к, ц, щ-ш). Әрине, тілдік ұқсастықтары жоқ, ешқашан естімеген тілдің дыбыстарын дұрыс артикуляциялық жаттығуларды, дағдыны қажет етеді.

Артикуляциялық жаттығу дыбысты қою мен машықтандырудың дайындық кезеңі болып табылады. Артикуляциялық жаттығудың мақсаты дыбысты дұрыс айту үшін сөйлеу аппаратын дұрыс қозғалысқа келтіру және тілді белгілі бір қалыпта ұстау, қарапайым қимылды күрделі қимылдарға айналдыру. Сабақ сайын оқытушының әр студентпен, топпен жеке дыбыстарды қайталату, сөз тіркестерінде қайталату жұмыстары айқын дыбыстауға мүмкіндік береді.

Шетел студенті үшін әріпті таңбалай білу, оны бір-біріне қосып оқи алу, жазып дағдыландыру үшін жаттығу мен тапсырма жұмыстарын біріншіден, дауыстатап оқыту, екіншіден, жеке-жеке орындату, үшіншіден, орындаған жұмысты қайта дауыстатап айтқызу пайдалы. Аудиторияда отырған 15 студент бір сөзді 15 реттен екі рет қайталаса, оны өздері жазып көрсе, естерінде жақсы сақтайды. Алғашқыда берілген сөздер, әр сабақ сайын сөйлем ішінде, сұрақ-жауапта қайталанып отырылса, жадыда сақталып қалады. Үнді студенттерінің есте сақтау қабілеттері өте жоғары, бірақ қысқа мерзімді есте сақтау деуге болады. Егер әр сабақ сайын қайталап, бекітіп

отырмаса, сіздің пәніңізді аяқтағанда 30 % естерінде қалып, 70 % ұмытып қалады.

Сөздер мен сөз тіркестерін меңгертуге келетін болсақ, әріптік таңбалауында ешқандай ұқсастықтары болмаса да, үнді және қазақ сөздерінің айтылуы мен мағыналық ұқсастырын кездестіруге болады. Мысалы, **қазақ-үнді**: айна-айна, базар-базар, дос-дос, анар-анар, апта-апта, қағаз-қағаз, пиаз-пиаз, чай-чай, жұма-жума, дүние-дүния, кітап-кітап, сәлем-салам, қала-шахар, тез-тез, тақта-тақта, қалам-қалам, сабақ-сабақ, таза-таза, медресе-медреса, тақия-тақия (зат.е жастық деген мағына береді) бала-бала (балық деген мағына береді), бес-беч (жиырма деген ұғым береді), мүмкін-мумкин, екі-еки (бір деген мағына береді) махаббат-мархабат (қазақ тілінде мархабат-пожалуйста) т.б; орыс-үнді: арбуз-тарбуз, кофе-кофе т.б. Бұл сөздер тобы қазақ тілінде де, урду тілінде де арап тілінен енген кірме сөздер. Өзі үнді тілдеріне веда, санскрит, месопотамдық, көнеүнді, пракрит, оның ішінде пали, т.б. (өлі тілдер) және хинд, бихар, маратх, ория, бенгал, ассам, сингал, синдх, раджастан, гуджарат, бхил, кхандеш, непал, гархвал, парья, сыған (тірі тілдер) тілдері жатады. Үнділердің өздері бір-бірін түсіне алулары екі талай.

Алайда аталған сөздермен тапсырмаларды біріншіден, **қазақ-үнді** сөздерін сәйкестендіре беру; Екіншіден суреттерді көрсетіп, атаулары ағылшын тілінде жазылғанын қазақша айттыру, жаздыру; Үшіншіден, **жақсы-жаман, аш-жап, ал-бер, кел-бер т.б.** антоним сөздер тізбегімен қызығушылықтарын арттырып, тез есте сақтауға машықтандыруға болады. Тіл үйренушілерге тілдік материалдарды дұрыс игерту үшін көрнекілікті пайдаланудың тиімділігі ерекше. Бұған үлкен мән беріп, грамматиканы оқытуға арналған түрлі схемалар мен кестелерді сабақ тақырыбына барынша сай етіп, сауатты жасап, көмекші құрал ретінде пайдалану жақсы нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Инновациялық әдіс-тәсілдерде дыбыстарды сөз ішінде, сөйлемде, мәтінде меңгерудің жұптық, топтық жұмыстарын диалогтік, жағдаяттық және рөлдік ойындармен жүргізу тиімді. Оқыту үдерісінде ойын сабақтарды қолдану оқу саласында екінші орындағы шығармашылық жұмыстың жанама түрі болып табылады. Тәжірибелі пән оқытушылары ойындарды сабақтың сергіту сәті ретінде қысқа уақытқа негіздеп құруы немесе сабақтың тұтас ағымына бейімдеп ұйымдастыруы да мүмкін. Ойын сабақтары шетелдік студенттердің сөйлеу дағдыларын қалыптастыра түсуді және сөздік қорын дұрыс пайдалана білуге баулуды мақсат етеді.

Қай тілді алсақ та, қазақ, орыс, ағылшын т.б. тілдерді үйрену есімдік пен етістіктен басталады. Өз ой-пікірін тыңдаушыға емін-еркін жеткізуі үшін жеткілікті мөлшерде іс-қимыл атауларын, яғни етістіктерді көп білуі

және оларды өмірде (практикада) пайдалана алуы маңызды. Сол себептен тіл үйрету сабақтарында етістікке және оның сан алуан категорияларына мол орын беріледі. Есімдік пен етістіктің шақ категориясын түсінбейінше, диалогтік әдістің іске асуы мүмкін емес.

Қазақ тілі грамматикасын оңтайлап оқыту барысында грамматикалық терминдер нақты аталмай, олардың функционалды-семантикалық жағына мән беріледі: мысалы, -дың/дің, -тын/тің, -ның/нің қосымшаларын ілік септігінің жалғаулары дегеннен гөрі иелік мағына беретін және туыстық қатынасты білдіретін қосымша деп оқыту әлдеқайда ұтымды болып табылады. Диалог кезінде тәуелдік жалғаудың **-іңіз, ыңыз; -іңіздер, -ыңыздар** қосымшаларын айту күрделі. Буынға бөліп айттыру, жаттықтыру керек. Сөздік қорын көбейтеміз деп үсті-үстіне сөздерді қоса беру қате әдіс. Білім алушы толықтай еркін оқи алып, өз бетінше 3 тапсырманың орнына 6 тапсырма орындайтындай дәрежеге жетсе, сөздік қорды молайту жұмыстарын қарастыру қажет.

Инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануда оқытушының асқан шеберлігімен қатар орта яғни қоғамдық орындардың алар орны да ерекше. Аудиторияда алған білімін жағдаятта коммуникацияға түсіп, іске асыра алмаса, жаттанды сөздер тобы шеңберінен шықпай қалады.

Студенттер тілді үйренуде грамматикалық заңдылықтарды және меңгеру дағдыларын білмейінше коммуникативтік шеберлікті дамытулары мүмкін емес. Шет тілді оқыту мазмұнына, тіл бірліктерін айтылымға айналдыратын жүйелер, ережелер ретінде үйренетін тілдің негізін, мәні түрлі тілдерде түрлеше айтылатын ұғымдарды білу мен тілдік дағдылар енгізу. Тілдік материалдың барлық түрлерін фонетикалық, лексикалық, грамматикалық оқытудың әрбір сатысын таңдануды, наразылықты, ортақ іске шақыруды және т.б. білдіретін әдепті сөйлеу формулалары мен сөз формуларын қолдану қажет.

Тілді оқыту сөз қатынасының жаңа тәсілін ғана емес, сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетін, сөйлеу дағдысының ұлттық -мәдени ерекшелігін білуге бағыттап отыруы керек. Басқа қоғамның қазіргі өмірінің, тарихы мен мәдениетінің түрлі салалары туралы түсінік қалыптастыруға тиіс. Тілді сол қолданыстағы елді мекендеген халықтардың мәдениеті арқылы пәнді оқытудың алғашқы қадамынан бастап үнемі жүзеге асыруға тиіс. Осыған байланысты социомәдени білім, эквивалентсіз лексиканы, оқылатын тіл елінде қабылданған мінез-құлық этикетін, географиялық, табиғат-ауа райы, саяси ерекшеліктерін, сол елдің тарихынан негізгі мәліметтерді, шетелдік құрдастарының өмірін, ұлттық дәстүрлерін, мерекелерін білу, оларды өз тәжірибесімен салыстыра білу өзекті болмақ. Социомәдени компонентінің мәні бөтен өмір салтын жалпы, әлеуметтік, мәдени дүниетанымын кеңейту,

оларды саналы және зияткерлік қызметке, өз социумы мен басқа мәдениет өкілдерінің мінез-құлық ерекшеліктеріне білуге ынталандыру.

ҚОРЫТЫНДЫ

Кез келген тілді үйрену ортаға байланысты, оны қазіргі таңда тәжірибе дәлелдеп отыр. Сабаққа үзбей қатысып, жүйелі берілген тапсырмаларды толық орындап, өз ортасында қазақ тілде үнемі тілдік қарым-қатынасқа түсуге тырысса, нәтиже көрсетері сөзсіз. Біздің мақсатымыз шетел азаматтары қазақ тілді түсініп, оқып жатқан жылдар ішінде әдет-ғұрпымызбен танысып, сыйлап, алған білімдерін іс-жүзінде іске асыра білуге тәрбиелеу.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Оразбаева, Ф.** Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы, 2000. – М., 1989.

2 **Замяткин, Н. Ф.** «Вас невозможно научить иностранному языку». – 2006.

3 **Есин Иллери.** «Түрік тілі шет тілі ретінде». – 2015.

4 **Қадашева, Қ.** Жанаша жаңғыртып оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. – Алматы, 2001.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

М. Д. Жорокпаева¹, К. К. Муканова², К. С. Курмамбаева³

Обучение казахскому языку как иностранному языку

¹Медицинский университет Семей,
Республика Казахстан;

^{2,3}Государственный университет имени Шакарима города Семей,
Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

M. D. Zhorokpaeva¹, K. K. Mukanov², K. S. Kurmambaeva³

Teaching the Kazakh language as a foreign language

¹Semey Medical University,
Semey, 070000, Republic of Kazakhstan;

^{2,3}Shakarim State University of Semey,
Semey, 071400, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

В процессе обучения казахскому языку как иностранному грамматика, лексико-семантическое значение представлена в нескольких направлениях. Изучение языка разработано так, чтобы вы могли освоить нулевой уровень языка и достичь уровня, на котором вы можете создавать небольшие диалоги в языковой среде.

Не заучивать слова и словосочетания а научить эффективно общаться. Внимание преподавателя к индивидуальным потребностям иностранных граждан позволяет добиться успешных результатов в изучении казахского языка.

In the process of learning the Kazakh language as a foreign grammar, the lexical-semantic meaning is presented in several directions. Language learning is designed so that you can master the zero level of the language and reach a level at which you can create small dialogues in the language environment.

Do not memorize words and phrases but teach how to communicate effectively. The attention of the teacher to the individual needs of foreign citizens allows us to achieve successful results in learning the Kazakh language.

Б. К. Жумабекова¹, А. К. Каурбаева²

¹к.ф.н., кафедра «Иностранные языки», Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан;
²к.п.н., кафедра «Иностранные языки», Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан
 e-mail: ¹beibitnur@mail.ru; ²akmaralkai@mail.ru

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЫСКАЗЫВАНИЙ С СЕМАНТИКОЙ ПРИЗЫВА В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ

В данной статье с позиции функционального подхода рассматриваются типологические особенности высказываний с семантикой призыва в сопоставительном аспекте (на примере казахского и немецкого языков). Для экспликации высказываний с семантикой призыва используются разноуровневые средства в вышеуказанных языках. На основе сопоставительного анализа установлены типологические особенности выражения значения призыва и различные средства их реализации. Полевой подход позволил выявить доминантные и периферийные конститuentы. Изоморфными средствами являются императивные формы глагола, перформативные глаголы, эллиптические конструкции, глаголы в неопределенной форме. Использование тождественных – изоморфных – средств в сопоставляемых разноструктурных языках свидетельствует о недостаточной сформированности культуры создания рекламы в казахском языке.

Ключевые слова: сопоставительная типология, сопоставительный метод, тождественные средства, конститuentы, разноструктурные языки, функциональный подход.

ВВЕДЕНИЕ

В последнее время в нашей стране и за рубежом повысился интерес к сравнительно-типологическим исследованиям на материале разноструктурных языков.

Как известно, сопоставительное исследование ставит задачи – определить отношения отдельных систем одного языка к аналогичным системам другого языка и выявить их характерные черты, присущие

одному языку, и отсутствие их в другом, т.е. выявление изоморфизма и алломорфизма разных языков», которое дает в конечном итоге «построение общей теории языка, выявление универсальных (действительных для любого языка) соотношений или черт, или языковых универсалий» [1, с. 3].

Основной целью сопоставительного (контрастивного) метода, как считает А. Е. Карлинский, является «...изучение специфики языковых явлений в различных языках мира относительно друг друга, т.е. здесь речь идет об установлении системной идиоматики (диаморфизма) отдельных языков. Он используется в синхронических исследованиях как родственных, так и неродственных языков, причем в большинстве случаев исследователи ограничиваются изучением одной пары языков (родного и неродного)» [2, с. 68]. Но для получения полного описания идиоэтнических черт системы одного языка относительно другого необходимо также выявление схожих явлений разных языков. «Отсутствие внимания к тождественным (схожим) явлениям разных языков ослабляет диагностическую силу этого метода, так как системный подход к языку требует учета как сходств, так и различий, иначе говоря, требует целостного рассмотрения исследуемых, а при двуязычии – взаимодействующих языков». Этот недостаток, по А. Е. Карлинскому, призван устранить типологический анализ языков [3, с. 56].

Таким образом, сопоставительная типология занимается выявлением сходств и различий в разносистемных языках на основе общности семантики.

Сопоставительное исследование разносистемных языков предполагает применение теории функциональной лингвистики. Функциональный подход считается наиболее удачным при сопоставительных исследованиях, т.к. функциональная грамматика, являющаяся основой для данного подхода, рассматривает «в единой системе средства, относящиеся к разным языковым уровням, но объединенные на основе общности их семантических функций» [4, с. 561].

Теория функциональной грамматики, как отмечает К. Т. Рысалды, является основой для сопоставления разносистемных языков, поскольку она предоставляет возможность столкнуть системы средств выражения неродственных языков на основе общей универсальной семантической категории [5, с. 47–51].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Призыв, по определению С. И. Ожегова, «от глагола призвать – позвать, пригласить или потребовать явиться или что-либо сделать и второе его значение – это обращение, в лаконичной форме выражающее руководящую идею, политическое требование, лозунг» [6, с. 524].

Не только во время выборной компании, но и во время движения на улице или в общественных учреждениях мы видим призывы, лозунги, рекламы, воззвания. Они характеризуются каузацией к незамедлительному выполнению действия, сопровождающимся эксплицитным или имплицитным выражением какой-либо «выгоды» для адресата. Призывы встречаются в большинстве случаев в официально-общественной коммуникации, их содержание часто не только общественно важно, но и индивидуально значимо.

Функциональный подход позволяет рассматривать средства выражения призыва как полевою структуру, выявляя при этом доминантные и периферийные конститuentы.

Отличительная черта призывов – их эмоциональность, они должны быть броскими, легко запоминающимися, энергично выражать определенную идею, рассчитанными на широкую аудиторию [7, с. 20].

Для призывов характерно то, что определенная группа или учреждение настойчиво обращается к адресату с целью склонить последнего к определенным действиям через влияние, убеждение и увещевание. Доминантой микрополя призыва являются вежливая форма императива и форма 2-го лица:

Proletarier aller Länder, vereinigt euch!

«В немецких рекламных текстах используется вежливая форма императива, что создает дистанцию между коммуникантами, и, как следствие, побуждение становится менее категоричным и переходит в просьбу или совет:

Genießen Sie das Leben. Trinken Sie mit Verstand (Blaues Kreuz) [8, с. 140]».

Призывы во время демонстраций. Призыв, известный всем как слоган, имеет конкретного адресата: определенную группу лиц.

Lasst das Tropenholz im Wald! (Greenpeaceaufkleber)

В данном призыве адресат неопределен.

Тек қана Beeline абоненттері үшін!

Жарқын жақта өмір сүр!

Цель призыва-рекламы – привлечь своих абонентов к участию в акции. Адресант призывает адресатов, предлагая им определенные блага. Определен адресат – получатель информации и ограничивается их круг: только для абонентов Beeline.

Перформативные глаголы, как конститuentы микрополя, служат для экспликации значения призыва.

Tалапкерлерді шақырамыз!

Ең таңдаулы мамандықтар.

Алматы құрылыс және менеджмент колледжі.

Призыв: цель данного призыва – приглашение абитуриентов для поступления именно в это учебное заведение. Для воздействия на адресатов использовано слосочетание с прилагательным в превосходной степени: *самые престижные специальности*. Указаны адресат и адресант информации. Реклама рассчитана на вполне конкретного адресата – абитуриентов. Адресантом является Алматинский колледж строительства и менеджмента.

Инклюзивные формы употребляются в том случае, когда говорящий сознательно включает себя в призыв. Такие призывы звучат настойчиво.

Nehmen wir die Herausforderung an und kämpfen wir für unsere freiheitliche Demokratie! (aus einer Wahlkampfrede).

Одним из конститuentов поля призыва является неопределенная форма глагола в немецком языке. Неличная форма глагола создает впечатление предельно безличного обращения и тогда все внимание концентрируется на самом действии. Императивный инфинитив часто встречается в объявлениях, предостерегающих о чем-либо или запрещающих что-либо, т.е. призывающих к чему-либо.

Langsam fahren!

Данный лозунг-призыв мы можем трансформировать как *Fahren Sie nicht schnell!*, тогда границы между призывом-предостережением и запретом становятся нечеткими, вышеназванные значения сопровождают друг друга.

Призыв в рекламе на немецком языке часто выражается с помощью инфинитивных предложений.

Positiv zusammen leben (Deutsche AIDS-Hilfe).

Taten statt warten» (Greenpeace).

Неопределенная форма глагола является конститuentом для экспликации семантики призыва также и в казахском языке. На рекламных щитах можно встретить такие тексты:

Сау.

Жалға беру.

Призывы могут быть реализованы как устно, так и письменно. Наряду со слоганом призыва, т.е. кратким выражением в форме предложения (например, лозунгом, выборным призывом или надписями на вывесках) встречаются и тексты с призывом, например, официальное заявление (объявление войны и т.д.), выраженные эллиптическими предложениями:

Keinen Schrott ins Meer! (Greenpeaceaufkleber)

Friede den Hütten, Krieg den Palästen!

Раскрывая способы выражения призыва на примере социальной рекламы, Ю. Собко отмечает, что в немецком языке, требующем определенного порядка слов в предложении и наличия подлежащего и сказуемого, подобные конструкции выделяются своим строением, что привлекает к себе внимание

реципиента и, следовательно, повышает эффективность рекламного текста [7, с. 22].

Рекламные тексты, наряду со значением призыва, могут иметь оттенок совета.

Бізбен өмір тәттірек!

Жоғары сапалы темекі!

Такие рекламные тексты содержат эксплицитную информацию о качестве своей продукции. Имплицитно они содержат призыв презентации-продажи товара. Для достижения прагматической цели использованы прилагательное в сравнительной степени *тәттірек* и словосочетание *жоғары сапалы*. В таких призывах отсутствует обычно адресат. Адресантами являются фабрики-изготовители: Алматинская кондитерская фабрика «Рахат» и табачная фабрика «Пилот».

Аналогичные формы используются в немецком языке:

Camel. Keine schmeckt besser.

Для них характерны такие же средства воздействия, как и в казахском. «Адресант, побуждая читателя к приятным для того действиям, имплицитно призывает его тем самым совершить покупку товара, то есть действовать в соответствии с прагматической установкой адресанта» [9, с. 100].

Для реализации воздействия на адресатов в сопоставляемых языках используются тождественные средства, что может свидетельствовать о том, что культура рекламы у нас еще не сформирована и рекламные тексты создаются по образцу западных. В последние десятилетия в казахстанских городах рекламные тексты являются буквальным переводом с русского на казахский язык, где нарушаются нормы грамматики и стилистики: например, *Подари себе настроение!* Переведено на казахский язык: *өз өзіңе көңіл сыйла!* Правильным является перевод: көңіл бөл!

ВЫВОДЫ

Используя функциональный подход при сопоставлении высказываний с семантикой пожелания в казахском и немецком языках, мы приходим к выводу, что для выражения призыва употребляются такие тождественные конститuentы: доминантными средствами в обоих языках является грамматическая категория – вежливая форма и форма 2-го лица повелительного наклонения глагола; ядерные конститuentы – перформативные глаголы в форме 1-го лица множественного числа, инклюзивные формы; периферийные конститuentы – эллиптические конструкции, глаголы в неопределенной форме. Все конститuentы сопровождаются особой повелительной интонацией.

Для реализации воздействия на адресатов в сопоставляемых языках используются тождественные средства, что может свидетельствовать о том,

что культура рекламы у нас еще недостаточно сформирована и рекламные тексты создаются по образцу западных.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Успенский, Б. А. Принципы структурной типологии. – М., 1962, 286 с.
- 2 Карлинский, А. Е. Методология и парадигмы современной лингвистики. – Алматы, 2009. – 352 с.
- 3 Карлинский, А. Е. Принципы, методы и приемы лингвистических исследований. – Алматы, 2003, 182 с.
- 4 Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990, 685 с.
- 4 Рысалды, К. Т. Функционалды грамматика және контентті типология // Тілтаным / Языкознание. ҒА. Тіл білімі институты қазан – қараша, 4 – 2004 – 54 б.
- 6 Ожегов, С. И. Словарь русского языка. – М., 1999. Т. 1, 924 с.
- 7 Собко, Т. Ю. Средства выражения речевого акта призыва в дискурсе социальной рекламы. Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Сер.: Филология, педагогика, психология. 2017, № 1, с. 19–24.
- 8 Ваулина, С. С., Собко, Т. Ю. Модальное микрополе побуждения в дискурсе русскоязычной и немецкоязычной социальной рекламы // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2, Языкознание. – 2017. – Т. 16, № 2. – С. 135–142. – DOI: <https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2017.2.14>.
- 9 Козлова, С. П. Семантика, прагматика, текст // Сборник научных трудов. – М., 1987, 100 с.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Б. Қ. Жұмабекова¹, А. Қ. Қайырбаева²

Үндеулі айтылымдардың салғастырмалы аспектідегі типологиялық ерекшеліктері

^{1,2}С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Typological features of expressions with the semantics of conscription in a comparative aspect^{1,2}S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

Мақалада функционалдық көзқарас тұрғысынан, үндеу семантикасы бар айтылымдардың типологиялық ерекшеліктері салғастырмалы аспектіде (қазақ және неміс мысалдары негізінде) қарастырылады. Үндеу семантикасы бар айтылымдарды түсіндіру үшін жоғарыда аталған тілдерде әртүрлі деңгейлі құралдар қолданылады. Салғастырмалы талдау негізінде үндеу мағынасын білдірудің типологиялық ерекшеліктері және оларды іске асырудың әртүрлі құралдары белгіленді. Далалық әдіс басым және перифериялық құраушыларды анықтауға мүмкіндік берді. Изоморфтық құралдар болып етістіктің императивті формалары, перформативті етістіктер, эллиптикалық конструкциялар, белгісіз нысандағы етістіктер табылады. Біртекті – изоморфты құралдарды салғастырмалы көп құрылымды тілдерде пайдалану қазақ тілінде жарнама жасау мәдениетінің жеткіліксіз қалыптасуын көрсетеді.

This article discusses the typological features of statements with the semantics of conscription in a comparative aspect (for example, Kazakh and German languages) from the standpoint of the functional approach. Multi-level tools in the above languages are used to explicate sentences with semantics of appeal. On the basis of a comparative analysis, typological features of the expression of the meaning of the appeal and various means of their realization are established. The field approach allowed us to identify the dominant and peripheral constituents. Isomorphic means are imperative forms of the verb, performative verbs, elliptical constructions, verbs in an indefinite form. The use of identical – isomorphic – means in the compared multi-structural languages indicates the insufficient formation of the culture of creating advertising in the Kazakh language.

Д. А. Жумабекова¹, А. Ф. Зейнулина²¹магистрант, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;²ф.ғ.к., профессор, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасыe-mail: ²kapar.dina@mail.ru**КІТАПХАНАНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕГІ МАРКЕТИНГ**

Мақалада кітапхананың ақпараттық құрылым жүйесінде маркетингті қолдану, пайдаланушыларға ақпараттық қызмет көрсетудегі маркетингтің маңызды функциясын талдап, кітапханалық маркетингті теориялық тұрғыда негіздеп, ұсынуға қадам жасаған. Кітапхананың ақпараттық іс-әрекетін оңтайлы басқарудағы маркетингтің маңыздылығын айқындаған.

*Кілтті сөздер: кітапхана, маркетинг, ақпарат, микроэкономика.***КІРІСПЕ**

Тек қана ірі және орта кітапханаларда ғана емес, сондай-ақ кішкентай кітапханаларда қолданылатын маркетингтік әдістер, олардың таңдауы нақты жағдайлары мен түсініктерге байланысты болады, яғни профильді маркетингтің басты мақсаты – кітапханалық мекеменің қызметінің деңгейін арттыру. Кітапханадағы маркетингтің басқа интерпретацияларымен салыстырғанда кешенді түсінік «кітапханалық-ақпараттық маркетинг» болып табылады.

Кітапханалық-ақпараттық маркетинг – шығармашылық басқару қызметінің спецификалық түрі. Ол ұйымдастырушылық-экономикалық анализ кешеніне, сұранысты қанағаттандыру және мүмкіндіктерді болжауға сондай-ақ кітапхана ұсынатын қызметті жарнамалауға, интеллектуалдық өнім мен сервиске негізделеді. Кітапханалық-ақпараттық маркетингтің басты мақсаты кітапханалық-ақпараттық мекеменің кітапханалық-ақпараттық және соған сәйкес өнімдердің сұранысты қанағаттандыруға бағытталған пайдаланушылардың нақты категориялары мен қоғамның объективті қажеттіліктеріне бейімделу.

Басқарудың маркетингтік блогы қазіргі кітапхананың күнделікті қызметінде маңызды орын алады. Кітапхана өз деңгейінде ауқымды

көлемдегі ұйымдастырушылық және экономикалық шешімдерді шепіуге, көптеген мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелермен ұйымдармен, сондай-ақ кітапханалық-ақпараттық қызмет пен өнімдердің дамушы рыногындағы жекелеген тұлғалармен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Микроэкономикалық теориясының методологиялық негізіне қарай американдық және батысевропалық ғалымдардың еңбектерінде жазылған мәліметтерге сүйене отырып кітапхананың басқару мен қызметінің концептуалдық микроэкономикалық тәсілдерін айқындауға болады. Сондықтан кітапханалық микроэкономиканың басты әдістері позитивті (белгілі бір экономикалық бейнелерді болжау) және нормативті (жеке қызметтің оңтайлы сапалы және санды нұсқаларын бөлу) анализ болып бөлінеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кітапханадағы басқарушылық шешімдерді қабылдау механизмін негіздеуге мүмкіндік беретін классикалық микроэкономиканың маңызды кәсіби компоненттерінің арасынан төмендегілерді бөліп көрсетуге болады.

- сұраныс пен ұсыныс теориясы;
- пайдалылық концепциясы (қызмет, интеллектуалды өнім);
- пайдаланушылардың таңдауының белгісіздік эффектісі;
- бәсекелестік (жарысушылық) нарық идеясы;
- ақылы қызмет түрлеріне (баға нұсқаларының көптүрлілігі) баға диверсификация саясаты;
- экономикалық тиімділік теориясы.

Бұлар сондай-ақ кітапханалық-ақпараттық мекемелердің практикалық микроэкономикалық стратегиясын дамытуда тәсілдік құрал ролінде көрінеді, кітапханалардың жеке маркетингтік концепциясын жасауға әсер ететін негізгі факторлар ретінде де көрінеді.

Маркетингтің бірінші деңгейінде жинақталған және аналитикалық тұрғыдан өңделген көпәспектті мәліметтердің кешенді массивінің көмегімен кітапхананың нарықтық концепциясының негізгі импульсін анықтау мүмкін болады. Профильді рыноктың маркетингтік зерттеуі кітапханалық-ақпараттық мекеме қызметінің ұйымдастыраушылық-экономикалық циклді айқын бастап, аяқтап береді.

Екінші кезеңде қорытынды ақпараттық-библиографиялық және соған сай өнімдердің жұмыс бағыты және мүмкіндік реті қалыптасады, қызмет пен өнімдердің нормативтік сипаттамалары (мазмұнды, сапалы, санды) құрылады, қызмет көрсету жағдайы (оның ішінде тегін және ақылы, бағалы параметрлері) айқындалады, нақты қажеттіліктердің құжаттық дайындығы жүзеге асырылады. Профильді нормативті құжатты өңдеу – (қызмет) ішкі

қызмет стандарты – кітапханалық-ақпараттық қызмет / өнім сапасының сәйкестігін кітапханаға дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Үшінші кезеңнің мақсаты – кітапханалық-ақпараттық мекеменің ресурстық потенциалын бөлуге негізделген кітапханалық қызметтің бағыттарын ресурстық (қаржылық, материалды-техникалық, кадрлық) жабдықтауға бағытталған.

Төртінші кезең кітапханада ақпараттық-библиографиялық және басқа қызмет / өнімдердің айқын құрылымы мен деңгей сапасын құрудың мүмкіндігін қамтамасыз ететін технологиялық дайындық.

Келесі бесінші кезеңде өнімге сәйкес келетін кітапханалық ақпараттық-библиографиялық және басқа қызметтің құрылуы жүзеге асады.

Бесінші кезеңге алтыншы кезең қосылады. Ол кітапханалық-ақпараттық қызметтің немесе ақпараттық-библиографиялық өнімдердің үлгілерінің жекелеген түрлерінің сапалық параметрлеріне таңдаулы бақылау жасауды қамтамасыз етеді.

Жетінші кезеңде қызмет көрсетуге қажет материалдың дайын өнімдердің массивін, кітапхананың қызметінің технологиялық банкін жинау және сақтау жүзеге асырылады.

Сегізінші кезең – маркетингтік блоктың сенімділігіне негізделуіне тікелей бағынышты кітапханалық-ақпараттық мен қызметін басқару.

Тоғызыншы кезең – кітапхананың пайдалы қызметін ақпараттық-библиографиялық қызметті алуға пайдаланушыларды (жеке оқырмандарды, ұжымдық абоненттерді) соған сәйкес әдістемелік тәсілдер мен ережелерге үйретуді қарастырады.

Қорытынды оныншы кезең алдыңғы кезеңдердің нәтижелігіне байланысты болашаққа альтернативті нұсқаларды қарастырады.

Кітапханалық маркетингте ең бастысы – екі жақты, бірін-бірі толықтыратын тәсіл. Бір жағынан бұл оқырмандардың сұраныстарын қажеттіліктерін қызығушылықтарын жан-жақты, мұқият зерттеу, осы қажеттіліктерге сәйкес қызмет көрсетуге бейімделу, ал екінші жағынан сұраныс пен қызметті, қажеттіліктерді қалыптастыруға әсер ету. Осылайша кітапханалық маркетингтің негізі анықталады.

Маркетинг жеке мүмкіндігінді бағалауға, өзіне және жұмысыңа пайдаланушының көзқарасымен қарауға, өз стереотиптеріңді өзгертуге бағытталған құрал.

Жоғарыда айтылғандай кітапханадағы қабылданатын шешімдерді шешуде маркетингтік зерттеудің маңызы зор. Ол кітапхананың негізгі нарығын кешенді зерттеуге, ресурстық мүмкіндіктерді бағалауға жанама сұранысқа талдау жасап, кітапханалық-ақпараттық өнімдерге деген тікелей сұранысты жоспарлауға көмектеседі.

Осыған байланысты кітапхана үш негізгі иелену нарығына (қаржы, қызметкерлер персоналы, құжаттық қор) және бір тауар нарығына (кітапханалық-ақпараттық және соған сәйкес өнімдердің) қызмет етеді.

Алғашқы ақпарат массиві қалыптастыратын маркетингтік зерттеулер қымбат тұрады және белгілі бір мақсатқа бағытталады. Мұндай зерттеулердің кеңінен таралған нұсқаларына жататындар: сұрақ-жауап (жазба және ауызша, стандартталған және стандарттан тыс интервью және т.б.); бақылау (қосылған, қосылмаған, лабораториялық, жүйелік, кездейсоқ және т.б.), эксперимент, тестілеу және т.б.

Маркетингтік зерттеулерде маңызды орын алатын кітапхана орналасқан орта. Ол минимум үш ортада қызмет етеді: макроорта, қоршаған орта және ішкі орта.

Кітапхана құрылымындағы маркетингтік іс-шараларды координациялық және жүйелік циклін өткізу мақсатында ерекше мәселелі-бейімделушілік қызметтерін: орталықтар, бөлімдер, секторлар, маркетинг топтарын бөліп көрсетуге болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бүгінде, көпшілік пайдалана алатын кітапханаларды оқырмандарға ақпарат кеңістігінде жұмыс істеуге үйрету, кітапхананың сапасын, деңгейін, имиджін көтеруде маркетингтік қызметтің алар маңызы ерекше.

Маркетинг уақыт ағымымен бірге жүреді, ал маркетингтік қызмет кітапханалардың оқырман қажеттіліктеріне сәйкес жұмыс жүргізуіне ат салысады. Маркетинг – бұл екі жақ та тиімді ұтатын элеуметтік жағынан қажет құбылыс. Маркетингтің арқасында кітапханалар ұтады, яғни олардың жұмысы нақты жағдайда бағаланады, беделі өседі, материалды-техникалық базасы жақсарады. Екінші, жағынан пайдаланушылар ұтады, яғни кітапханашылар пайдаланушылардың қызығушылықтарын, қажеттіліктерін айқындап, осы қажеттіліктерді қанағаттандыратын қызмет түрлерін ұсынады.

Бұл айтылған процестер кітапханалық-библиографиялық, ақпараттық шешім тұрғысынан қарастырып, кітапханалық маркетингтің мәнін құрайды. Сонымен, кітапханалық маркетинг кітапхананың нарықтық жағдайда өз қызметін дұрыс жолға қоя білуіне ат салысады, қаржылық және экономикалық мәселелерді оң шешуге көмектеседі, пайдаланушыларға ақпарат көздерін пайдалануға тиімді түрде бағыт-бағдар беріп, олардың қызығушылықтарын арттыруға, кітапхананың имиджін көтеруге септігін тигізеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Болашақтың іргесін бірге қалаймыз : Елбасы Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Айқын. – 2011, 29 қаңтар.

2 **Андреева, Н. Е.** Истоки становления управленческой мысли как основа формирования концепции менеджмента информационной деятельности библиотек / Н. Е. Андреева // Библиотека в контексте истории: Материалы 4-й междунар. науч. конф., Москва, 24–26 окт. 2001 г. – М., 2001. – С. 19–22.

3 **Аристов, О. В.** Управление качеством: учеб. пособие для вузов. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 240 с: ил. – (Высшее образование).

4 **Асовский, Л. Е.** Управление качеством: учебник / Л. Е. Асовский, В. Б. Протасьев, – М. : ИНФРА-М, 2004. – 212 с. – (Высшее образование).

5 **Ахмадова, Ю. А.** Международные стандарты качества ИСО серии 9000 и качество обслуживания читателей в современных информационных центрах Краснодарского края / Ю. А. Ахмадова // Деятельность библиотеки развитие информационной культуры общества. Материалы десятой международной юбилейной конференции (Москва, 20–22 апреля 2005 г.). – М. : МГУКИ, 2005. – С. 58–60.

6 **Багаутдинова, Н. Г.** Использование принципов TQM и стандартов ИСО серии 9000 в инженерном образовании // Стандарты и качество. – 2003. – № 6. – С. 72–75.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Д. А. Жумабекова¹, А. Ф. Зейнулина²

Маркетинг в информационной деятельности библиотеки

^{1,2}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

D. A. Zhumabekova¹, A. F. Zeynulina²

Marketing in information activities of the library

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,

S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

В статье рассматривается важная функция маркетинга в информационном обслуживании пользователей, использование

маркетинга в системе информационных структур библиотеки, шаг к теоретическому обоснованию и представлению библиотечного маркетинга. Определил важность маркетинга в оптимальном управлении информационной деятельностью библиотеки.

The article deals with the important function of marketing in the information service of users, the use of marketing in the system of information structures of the library, a step to the theoretical justification and presentation of library marketing. Determined the importance of marketing in the optimal management of information activities of the library.

ГРНТИ 16.21.49

Ж. Н. Жунусова¹, А. С. Тельмурзаева²

¹д.ф.н., профессор, кафедра «Теоретической и прикладной лингвистики», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан;

²магистрант, кафедра «Теоретической и прикладной лингвистики», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан
e-mail: ¹zhanyl08@mail.ru; ²rasuljanim@mail.ru

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С СОМАТИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ «ГОЛОВА» / «БАШ» В РУССКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной работе подвергаются обсуждению вопросы репрезентирования соматических фразеологических единиц неродственных языков. Исследование осуществляется в сопоставительном аспекте: анализируются фразеологические единицы русского и кыргызского языков. При сопоставлении фразеологических единиц в разносистемных языках мы рассматриваем следующие виды межъязыковых отношений: полные эквиваленты, частичные эквиваленты и русские соматические фразеологические единицы, для выражения которых в кыргызском языке можно найти лишь несоматические фразеологические единицы. Выявление и определение общего и специфического в области соматической фразеологии сопоставляемых языков дает возможность получать новые данные о системной организации этих языков и различиях в их системах, способствует решению более широкой проблемы – фразеологической универсалии и уникалии неродственных языков. Методологической базой данного исследования послужили работы известных отечественных лингвистов. В работе применяются сравнительно-типологический метод, контрастивный метод, метод фразеологической идентификации. Полученные сведения показывают, что в культуре изучаемых языков большинство соматических фразеологических единиц идентичны по смыслу, но встречаются интересные случаи несовпадения значений. Результаты сопоставительного изучения ФЕ способствуют выявлению общих

и специфических черт их структурных моделей, выявлению закономерностей перевода ФЕ с одного языка на другой.

Ключевые слова: фразеологическая единица, соматическая фразеологическая единица, разносистемные языки, межъязыковая эквивалентность, несоматические соматические фразеологические единицы

ВВЕДЕНИЕ

Фразеологические обороты привлекают внимание исследователей на протяжении многих лет. Начиная с конца XVIII в. они под различными названиями (речения, крылатые слова, афоризмы, пословицы и поговорки, идиомы, выражения, обороты речи и т.д.) объяснялись как в специальных сборниках, так и в толковых словарях. Исследование языковедов несомненно поможет решению большого количества серьезных вопросов фразеологии, также поспособствует глубокому проникновению в семантическую структуру ФЕ, раскрыть механизм ее формирования и определить роль компонентов в образовании фразеологического значения и природы самого компонента.

Анализ современного состояния исследованности фразеологии показывает, что в основном главные проблемы фразеологии связаны с определением природы фразеологических оборотов и их категориальных признаков, а также выявлением закономерностей функционирования их в речи.

Именно во фразеологии наиболее выразительно, точно и экспрессивно отражается национальная специфика мировоззрения данного народа, его менталитет, исторические судьбы и обычаи.

Фразеологизмы-соматизмы охватывают значительную часть фразеологического фонда любого языка. ФЕ с соматическими компонентами выражают определенные качества, свойства людей. Они богато представлены в языках. Это объясняется тем, что соматические фразеологические фразеологизмы (далее – СФЕ) являются древнейшим пластом лексического уровня языка.

Человек познает окружающий мир через ощущения при помощи различных органов (язык, ухо, глаз, нос), осуществляет разнообразные действия при помощи головы, плеч, рук, ног. Появление СФЕ наблюдается в разные периоды времени и в различных языках, поскольку они имеют общую базу в наблюдении человеком самого себя, частей своего тела, в общих физических и психологических свойствах человека, в общих условиях развития, в наблюдении повседневной действительности и действия животных, в изучении поведений и эмоций человека. СФЕ функционируют в разных языках, а также имеют символический характер.

По словам многих учёных-лингвистов, специфическое место во фразеологической системе занимает соматическая фразеология (СФ), которая является универсальной, поскольку именно человеческое тело выступает объектом исследования окружающего мира.

По словам исследователя Н. Н. Кириллова, являясь именем существительным, соматический компонент содержит следующие грамматические категории: категорию числа и категорию определенности/неопределенности [1, с. 35–40]. Впервые в лингвистический обиход термин «соматический» был введен в финно-угроведении исследователем Ф. Вакком [2]. Рассматривая фразеологизмы эстонского языка, он назвал соматическими слова, имеющие в своём составе названия частей человеческого тела, также исследователь пришел к выводу о том, что они являются одним из древнейших слоев фразеологии и составляют наиболее употребительную часть фразеологического состава эстонского языка.

В употреблении к материалу русского языка понятие *соматический фразеологизм* впервые применяет Э. М. Мордкович в своем труде «Семантико-тематические группы соматических фразеологизмов», в котором приводит доводы, что многие из соматических фразеологизмов выступают в функции пейоративной характеристики [3, с. 244–245].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Основным материалом нашего исследования являются фразеологизмы-соматизмы на материале разных языков. В лингвистической науке имеется довольно большое количество трудов по соматической фразеологии. Сегодня соматическая фразеология является предметом специальных исследований, так, например, на основе их материала исследуется семантическая структура слова и т.д.

Методологической базой исследования стали труды отечественных и зарубежных лингвистов по проблемам фразеологии и двуязычной фразеологии, в которых дано описание основных понятий лингвистической, фразеологической и фразеологической теории. Специфика исследуемого материала и поставленные в работе задачи обусловили выбор методов и приемов исследования, которые ориентированы на синхронно-сопоставительное параллельное описание изучаемого материала, метод лексикографического анализа (анализ изучаемых словарей) и др.

Лексическая единица «голова» употребляется в нашей речи часто и в «Толковом словаре русского языка» под редакцией Д. Н. Ушакова имеет следующие значения:

- Верхняя часть тела человека или животного, состоящая из черепной коробки и лица. *Повернуть голову.*

- Эта часть тела, как единица счета (скота). *Сто голов рогатого скота.*
- перен. Умственные способности, ум, разум; сознание. *Светлая голова.*
- Выборный руководитель, начальник самоуправления. *Городской голова.*

• Передняя часть, передовой отряд чего-нибудь. *Голова пехотной колонны.*

• Известное количество какого-нибудь вещества (съедобного) в форме шара или конуса, имеющее некоторое сходство по виду с человеческой головой. *Голова сыра* [4, с. 98].

В русском языке встречаются множество пословиц и поговорок с лексемой «*голова*»: «*Рубль голову стережет*», «*Умная голова, разбирай божьи дела!*», «*Деньги не голова: наживное дело*», «*Не отвернешь головы клячом, не будешь богачом*».

В словарной статье слова «голова» в толковом словаре русского языка под ред. С. И. Ожегова поясняются 28 фразеологических оборотов с данным словом:

Головой или на голову выше кого – ‘о том, кто намного превосходит кого-н. в умственном отношении’ [5, с. 136].

Голову снять с кого (разг.) – ‘1) поставить кого-н. в тяжелое, безвыходное положение. Голову ты с меня снял своим отказом, 2) строго наказать, покарать’: – За этот недосмотр с тебя голову снимут [5, с. 136].

Голова болит о чем, у кого (прост.) – ‘что-н. заботит, беспокоит’: – Пускай об этом деле у начальства голова болит [5, с. 136].

В головах (разг.) – ‘в изголовье’ [5, с. 136].

В первую голову (разг.) – ‘в первую очередь’ [5, с. 136].

Всему голова что (разг.) – ‘о самом главном, самом важном’: – Хлеб – всему голова [5, с. 136].

Выдать головой кого (устар.) – ‘предательски выдать’ [5, с. 136].

Выдать (себя) с головой – ‘не желая того, выдать, показать себя с отрицательной стороны’ [5, с. 136].

Выше головы чего (разг.) – ‘очень много’: – Товаров – выше головы [5, с. 136].

Намылить голову кому (прост.) – ‘сделать строгий выговор, избранить’ [5, с. 136].

Головой отвечать за кого-что (разг.) – ‘нести полную ответственность за кого-что-н.’ [5, с. 136].

Голову ломать над чем (разг.) – ‘стараться понять или придумать что-н. трудное, сложное’ [5, с. 136].

Голову потерять (разг.) – ‘совершенно растеряться’ [5, с. 136].

Вешать голову (разг.) – ‘унывать, отчаиваться’ [5, с. 136].

Головы не жалеть – ‘не жалеть жизни’ [5, с. 136].

На мою голову (разг.) – ‘на мою ответственность, а также на мою беду’ [5, с. 136].

На свою голову (разг.) – ‘во вред самому себе’ [5, с. 136].

На голову садиться кому (разг. неодобр.) – ‘вести себя бессовестно’ [5, с. 136].

На чью голову навязаться (разг. неодобр.) – ‘пристать или напроситься’ [5, с. 136].

На голове ходить (разг. неодобр.) – ‘безобразничать, своевольничать’ [5, с. 136].

О двух головах кто (разг. неодобр.) – ‘о том, кто действует слишком рискованно, необдуманно и опасно’ [5, с. 136].

Позор на чью голову – ‘о том, что позорно для кого-н.’ [5, с. 136].

С больной головы на здоровую валить (разг. неодобр.) – ‘перекладывать вину с виноватого на невиновного’ [5, с. 136].

С головой уйти (погрузиться) во что – ‘целиком, совершенно отдалиться чему-н. (каким-н. делам, занятиям)’ [5, с. 136].

С головы (взять, получить) (разг.) – ‘с одного, с каждого из участников, с брата’: – Приходится по рублю с головы [5, с. 136].

С (от) головы до ног или с ног до головы (разг.) – ‘полностью, совершенно’: – Джентльмен с головы до ног. Вымокнуть, вымазаться с головы до ног [5, с. 136].

Через чью голову (действовать) – ‘минуя кого-н., не ставя в известность непосредственно заинтересованных лиц’ [5, с. 136].

По головке не поглядят за что-н. (разг. ирон.) – ‘не похвалят, осудят или накажут’ [5, с. 136].

У С. И. Ожегова находим: *С больной головы на здоровую* (валить, перекладывать), *разг.* – о перекладывании вины с виноватого на невиновного [5, с. 136]. В Русско-кыргызском словаре: *Свалить с больной головы на здоровую разг.* – далее следует толкование на кыргызском [6, с. 136]. В словаре СИО дается словесное окружение ФЕ, тогда как оно отсутствует в РКС.

Фразеологический словарь русского языка А. И. Молоткова насчитывает 121 устойчивых выражений со словом «*голова*». Почти ко всем русским фразеологическим единицам можно подобрать эквиваленты из фразеологической системы кыргызского языка, то есть такие выражения, которые совпадают с русскими оборотами и по смыслу, и по образности, а многие из них совпадают и по грамматической структуре.

Русско-кыргызский словарь К. К. Юдахина (1957 г.) поясняет 22 устойчивых выражений с лексемой «*голова*»:

Человек с головой – ‘кылдуу адам, мээлүү адам’;
 В головахразг. – ‘баш жакта, төшөктүн башында’;
 В первую головуразг. – ‘биринчи кезекте, а дегенде’;
 Выкинуть из головыразг. – ‘унутуу эстен чыгаруу’;
 Повесить головуразг. – ‘башын шылкыйтуу, ындыны өчүү’;
 Ручаться головойразг. – ‘башы менен кепил болуу’;
 Намылить головуразг. – ‘куйругун толгоо’;
 Быть головой выше кого-л. – ‘башка бирөөгө караганда алда канча жогору болуу’;
 Голова кружится – ‘баш айланат, баш тегеренет’;
 Из головы вонразг. – ‘эстен чыгып кетти’;
 Не выходит из головыразг. – ‘эстен кетпейт’;
 Как снег на голову – ‘күтпөгөн жерден, ойдо жок жерден’;
 Ломать голову над чем-л. – ‘баш катыруу’;
 Уйти с головой в работу – ‘ишке катуу киришүү’ [6, с. 135].
 Выдать с головой – ‘бирөөнүн сырын, кылган кылмышын айтып айгак болуу’;
 Отвечать головой – ‘башы менен жооп берүү’;
 Терять голову – ‘акылынан ажырап калуу, дал болуп калуу, алдаптап калуу, шашып калуу; эмне кыларын билбей, шашып калуу’;
 С головы до ног или с ног до головы – ‘баштан аяк, толугу менен’;
 На свою головуразг. – ‘өз башына, башына балаа кылып’;
 Свалить с большой головы на здоровую разг. – ‘«кыз боозуп, энесин коркутат» болуу’;
 Очертя головуразг. – ‘ойлобостон эле, ойлонбой эле, баш-аягына карабай, алды-артын карабастан, мейлиге салып’ [6, с. 136].
 Лететь сломя голову – ‘буту үзүлгөнчө жүгүрүү, жоо кууп келаткандай’ [6, с. 325].
 Как в русском, так и в кыргызском языках фразеобразовательная активность соматизмов поддерживается одними и теми же внеязыковыми и внутриязыковыми факторами. Однако эти лексемы в качестве компонентов СФЕ используются прерывисто.
 В сопоставительной характеристике глагольных компонентов СФЕ русского и кыргызского языков наблюдается наличие лексем с различным фразеобразовательным потенциалом. Например, русские глаголы *ходить*, *вешать* сравнительно часто выступают центральными составляющими соматических фразеологизмов: *ходить по голове*, *вешать голову*, а их кыргызские эквиваленты *жүрү-*; *ас-* употребляются значительно реже в фразеологизмах данного типа.

Итак, проведенный статистический анализ функционирования слова «голова» во фразеологических единицах русского и кыргызского языков показывает, что эта лексема широко используется в обоих языках. Важно отметить, что наиболее употребительны устойчивые выражения с лексемой «голова» в разговорном стиле речи. Сравнительный анализ фразеологических единиц разносистемных (неродственных) языков (русского и кыргызского) позволяет нам выявить сходства и различия мировоззрений разных культур. Наличие аналогичных фразеологизмов в русском и кыргызском языках вызвано тем, что люди всех народов имеют одинаковые части тела, в связи с этим мы наблюдаем их мировосприятия.

Вопрос о проблеме межъязыковой эквивалентности ФЕ в условиях двуязычия и многоязычия имеет крайне важное значение и является актуальным.

В результате исследования СФЕ сопоставляемых языков по общим признакам межъязыковой эквивалентности нами были выявлены эквиваленты: полные и частичные. К полным эквивалентам мы относим СФЕ русского и кыргызского языков, которые совпадают по всем трем признакам эквивалентности: семантике, лексическому составу, грамматической структуре.

Безусловно, полная фразеологическая эквивалентность языка – источника и языка-рецептора – понятие до некоторой степени условное, поскольку в характере их применения и совместимости могут оказаться вспомогательные оттенки, которые не всегда возможно учесть и отобразить соответствии.

Полных эквивалентов, совпадающих по всем трем признакам, в СФЕ русского и кыргызского языков немного, например:

Быть головой выше кого-л. / башка бирөөгө караганда алда канча жогору болуу [6, с. 135].

Голова кружится / баш айланат, баш тегеренет [6, с. 135].

На свою голову разг. / өз башына, башына балаа кылып [6, с. 136].

Отвечать головой / башы менен жооп берүү [6, с. 135].

К частичным эквивалентам относятся СФЕ сопоставляемых языков, совпадающие семантически и частично по лексическому составу, а грамматические характеристики могут быть отчасти одинаковыми и различными.

В обоих языках сравнительно большое количество исследуемых единиц характеризуется частичной фразеологической эквивалентностью.

Тожественные по семантике СФЕ различаются по внешнему, формальному признаку, лексическому составу и грамматической структуре:

Повесить голову разг. / башын шылкыйтуу, ындыны өчүү [6, с. 135].

Ручаться головой разг. / башы менен кепил болуу [6, с. 135].

Отдельную группу составляют русские СФЕ, для выражения которых в кыргызском языке можно найти лишь несоматические ФЕ:

Человек с головой / кылдуу адам, мээлүү адам [6, с. 135].

В первую голову разг. / биринчи кезекте, а дегенде [6, с. 135].

Намылить голову разг. / куйругун толгоо [6, с. 135].

Из головы вон разг. / эстен чыгып кетти [6, с. 135].

Не выходит из головы разг. / эстен кетпейт [6, с. 135].

Лететь сломя голову / буту үзүлгөнчө жүгүрүү, жоо кууп келаткандай [6, с. 325].

Среди СФЕ с компонентами *голова/баш* выделяются следующие идентичные для сопоставляемых языков семантические группы:

1. Психо-эмоциональное состояние человека: **повесить голову / башын шылкыйтуу, ындыны өчүү** – ‘приходить в уныние, в отчаяние, огорчаться’ [7, с. 63].

2. Физиологическое состояние человека: *голова кружится / баш айланат, баш тегеренет* – ‘кто-л. испытывает головокружение от усталости, переутомления’ [7, с. 112].

Исходя из этого следует, что сопоставляемые фразеологические гнезда в каждом языке различаются по семантическому диапазону. Так, семантические типы, выражаемые русскими СФЕ с лексемой *голова* более разнообразны и многочисленны, чем семантическая номенклатура кыргызских СФЕ, содержащих лексему *баш*.

Также СФЕ можно классифицировать по структурному принципу.

Глагольные соматические ФЕ.

С компонентом **«голова»**:

– в русском языке: *голова вскружилась* – ‘кто-л. много возомнил о себе, о своих возможностях’ [8, с. 108], *голова горит* – ‘кто-л. сильно взволнован, возбужден, взвинчен’ [8, с. 109], *голова пухнет* – ‘кто-л. утрачивает способность что-л. соображать от чрезмерной работы, забот, шума’ [8, с. 109], *голова варит* – ‘кто-л. сообразателен, догадлив, понятлив’ [8, с. 109] и др.;

– в кыргызском языке: *башка бирөөгө караганда алда канча жогору болуу* – ‘намного умнее, опытнее, осведомленнее и т.п. О превосходстве кого-либо в каком-либо отношении’ (быть головой выше кого-л.) [7, с. 100], *башы менен жооп берүү* – ‘брать на себя полную ответственность; быть готовым поплатиться жизнью’ (отвечать головой) [7, с. 300] и др.

ВЫВОДЫ

Проведённый контрастивный анализ русских и кыргызских СФЕ с целью ранжирования их по шкале межъязыковой эквивалентности позволило

сделать вывод о степени значимости каждого из сопоставляемых параметров. Разумеется, бесспорно, что семантический параметр является главным: отличительная особенность в семантике СФЕ сопоставляемых языков означает отсутствие какой бы то ни было эквивалентности между ними. В случае совпадения всех остальных параметров (компонентный состав и внутренняя форма, грамматические и стилистические характеристики), при различии в семантике возникает всего лишь межъязыковая омонимия.

Незначительное влияние грамматических параметров на степень межъязыковой эквивалентности свидетельствует о том, что этот аспект из всех характеристик фразеологической единицы является наименее значительным. Об этом свидетельствует и тот факт, что многие фразеологизмы легко трансформируют свой лексико-грамматический тип и структурную модель.

Именно формированием основных значений СФЕ в зависимости от свойств и функций органов или частей тела человека объясняется значительное сходство в семантике СФЕ сопоставляемых языков. Это сходство проявляется главным образом в ранжировании СФЕ по тематическим группам и общей семантике этих групп. Различия же относятся к конкретным значениям тех или иных СФЕ, которые связаны с национально историческими и культурными особенностями жизни каждого народа. Вместе с тем, несмотря на идентичность языковых явлений, сопоставляемые разноструктурные языки имеют свои характерные признаки, специфика употребления и прочее, потому что русский язык относится к флективным, а кыргызский язык к агглютинативным языкам.

Значительное количество как русских, так и кыргызских СФЕ имеет «живую» внутреннюю форму, т.е. относится к фразеологическим единствам.

Русские и кыргызские СФЕ имеют много аналогичных черт, трактующихся универсальностью функций органов человеческого тела. И так, являясь частью фразеологических систем русского и кыргызского языков, соматические фразеологизмы обладают повышенной фразеологической эквивалентностью, выделяющей их из общего числа фразеологизмов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Смирнова, Т. А.** Фразеологическая картина мира русского и украинского языков (на материале соматических фразеологизмов) // Сер. Филология. Социальные коммуникации. – Т.24 (63). – 2011. – № 2. – Ч. 1. – С. 203–208.

2 **Вакк, Ф. О.** О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Таллинн, 1964. – 29 с.

3 **Мордкович, Э. М.** Белорусская соматическая фразеология: дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1976. – 174 с.

4 **Ушаков, Д. Н.** Толковый словарь современного русского языка: Около 100000 слов. – М. : Аделант, 2013. – 800 с.

5 **Ожегов, С. И.:** Словарь русского языка. – М. : Рус. Яз., 1984. – 797 с.

6 **Юдахин, К. К.** Русско-кыргызский словарь. – М. : Шам, 1957. – 992 с.

7 **Молотков, А. И.** Фразеологический словарь русского языка. – М. : Рус.яз., 1978. – 543 с.

8 **Булыко, А. Н.** Фразеологический словарь русского языка. – Минск : Харвест, 2007. – 448 с.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Ж. Н. Жунусова¹, А. С. Тельмурзаева²

Орыс және кыргыз тілдеріндегі «бас» соматикалық компоненті бар фразеологиялық бірліктердің сипаты

^{1,2}Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Zh. N. Zhunusova¹, A. S. Telmurzayeva²

Representation of phraseological units with somatic component «head» in the Russian and Kyrgyz languages

^{1,2}Faculty of Philology,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

Аталмыш жұмыста туыстас емес тілдердегі соматикалық фразеологиялық бірліктердің берілу ерекшеліктері сипатталған. Зерттеу жұмысы салғастырмалы тұрғыда жасалған: орыс және кыргыз тілдеріндегі фразеологиялық бірліктер сарапталады. Салғастыру барысында біз әр түрлі жүйелі тілдердегі фразеологиялық бірліктердің келесі тіларалық қатынас түрлерін қарастырдық: толық баламалар, жартылай баламалы және кыргыз тілінде тек соматикалық емес фразеологиялық бірліктері кездесетін орыс фразеологиялық бірліктері. Салыстырылып отырған тілдердегі соматикалық фразеологизмдер облысындағы ортақ және спецификалық ерекшеліктерді анықтау сол тілдердің жүйелік

құрылымы жайлы, олардың жүйелеріндегі айырмашылықтар жайлы жаңа мәліметтер білуге мүмкіндік береді, туыстас емес тілдердегі фразеологиялық универсалий және уникалий сынды ауқымды мәселені шешуге себеп болады. Жұмыста салыстырмалы-типологиялық, контрастивті және фразеологиялық идентификация әдістері қолданылды. Алынған нәтижелер зерттеліп отырған тілдер мәдениетінде көптеген соматикалық фразеологизмдердің мағынасы ұқсас екенін көрсетті, бірақ мағыналық сәйкессіздіктердің де кездесетінін айтып өткен жөн. Фразеологиялық бірліктерді салғастырмалы зерттеудің нәтижелері олардың құрылымдық моделдерінің ортақ және спецификалық қырларын, фразеологиялық бірлікті бір тілден екінші тілге аударудың заңдылықтарын анықтауға көмектеседі.

This paper discusses the representation of somatic phraseological units of unrelated languages. The study is carried out in a comparative aspect: the phraseological units of the Russian and Kyrgyz languages are analyzed. When comparing phraseological units in different languages, we consider the following types of interlingual relations: full equivalents, partial equivalents and Russian somatic phraseological units, for which only non-somatic phraseological units can be found in the Kyrgyz language. The identification and definition of the general and specific in the field of somatic phraseology of the compared languages makes it possible to obtain new data on the system organization of these languages and differences in their systems, contributes to the solution of a wider problem – phraseological universality and uniqueness of unrelated languages. The methodological basis of this study was the work of well-known Russian linguists. The comparative-typological method, the contrastive method, the method of phraseological identification are used in the work. The obtained data show that in the culture of the studied languages the majority of somatic phraseological units are identical in meaning, but there are interesting cases of mismatch of meanings.

K. P. Zhussip¹, N. K. Zhussupov², M. N. Baratova³

¹Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

²Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

³Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹nartai1970@mail.ru; ²nartai1970@mail.ru;

³baratova.muhabbat1970@mail.ru

MASTERY OF MASHKHUR ZHUSSIP

This article discusses in detail the mastery of the famous kazakh poet Mashkhar Zhussip Kopeev. The multifaceted legacy of Mashkhar Zhussip Kopeev is so great that one can hardly count on his exhaustive research and coverage in the coming decades. The research undertaken in this article proves that the work of Mashkhar Zhussip can be assessed as an important stage in the process of continuing and developing the traditions of world poetry. The poet in his poems speaks of harmony, continuity of speech, the topic was not limited to the definition, similarity of ideas, as well as the specifics of artistic alignment. There are many areas that show the artistic skills of the poet. One of them is the ability to create new, amazing phrases using the figurative meaning of a word.

Keywords: poem, poet, Kazakh poetry, lyrical hero, concept.

INTRODUCTION

The Blind, Deaf, Naked Story of the Mashkhar Zhussip Kopeyev book, published in Kazan in 1907, in the book «On the slopes one has made a lot of wonderful» is a work of great importance in the history of Kazakh literature. Mashkhar Zhussip is here to focus on manifesting human feelings and attitudes in a complex, contradictory manner. The fact that one person is observing the imperfections of others and does not see the necessity for himself is obvious. He is considered to be «blind» in conditionally regarded as an ant, not as an animal, but rather as an animal. The fact that one person is anxious for one thing and not seeing the other at all seems to have given the reader a lot of thought. The other

person, who is conditionally called the «deaf», is a loud noise he does not accept it at all, and hears very quietly, indoctrinarily, before the ears. The poet says that in the end of the verse «deaf» is a person who has long been thought of as «not knowing the benefit of his own soul.» The poet tested those who were idle because he had forgotten that his life was short, short-lived, and that he had abandoned everything by the third person called the «naked» condition.

MAIN PART

Relevance referred to the idea of a song, the main idea not only to audience. Mashkhar Zhussip Kopeev «cawdası Satan» can be found in the poet's known writer Zeytin Aqısevtin record in 1937, the school textbook designers: D. Bekkhozhin and E. Smailov known provision. Since then this öleñi first school textbooks poet (1940–1946), after high school anthology (1959, 1983) will turn. In addition, intensive translated into Russian in 1978 in Leningrad blood «poet of Kazakhstan» antologiyasında (compiler M. Magauin) announced.

Swept the world literature society indication officials used a conventional plot ülgici known either. For example, in the sixteenth and seventeenth-century Spanish writer S. Servantest's «Don Quixote» novel central «hero» made a strange cases, cross wind dïrmenmen etc. funny acts in life, the truth of what is likely to be can not say korinici. Also, with the nineteenth-century Russian writer N.V. Gogoldin «dead souls» of person the list of the dead souls consistent and rich «köringici» buy it may be the case in life, the truth is not transferred action. Bizd, this story is filled society is the most urgent need for the pin. Kazakh poet Mashkhar Zhussip's wrote the last quarter of the nineteenth century «Devil's Trade» öleñi. Indeed, the devil's responsibility to go to the market and trade

Entertainment, abstract concept: violence, fraud, the sale of certain products, such as fast haughtiness, etc. – Not all the life of the contract action. At the beginning of a piece of: «People go to the skin, the type, sells wool // selling your pool?» I ask the devil may be life business, demonstrate the use of the word from the truth. And the answer is the mirror of the conditions of the devil:

– A donkey who is always false.
Live is false no further.
Together with the accompanying
Which our luck in this market.
Place a donkey with a cargo of Haile.
The inflict huge profits.
I can appear one dime coin
Multiple at a meeting with the head.
Increased shipment of a donkey.
Silk, who lease packed rope.

Before that he visited the market
 Who may suffer damage that was not the place of trade.
 One donkey increase in violence.
 Not then find accountable cattle theft.
 And his cattle who can not,
 Dogs who see animal abuse.
 Vacancy only useless,
 The place of one of the young do not hate anyone.
 Despite the increased pride
 This is going to go without a donkey.

As we see, «one donkey is always false» growth, not literally be ұғынақ. Сегібі «false» – do not try to manually increase the visual abstract concept. Well, one of the the materialization of it to build itself as a donkey, the animal is thinking of lifting the amount of worthy of sighn. Agreed to draw up another cargo, to a certain extent and that it has «attracted by the silk rope packing discharge» condition ornaments. In addition, one of the next cargo has increased so much that it is the severity of haughtiness donkey «was unable to walk». It is filled with all the Kazakh steppe: lie, violence, pride etc. So clearly see that, with the transition to the materialization of the normalization of certain weight, added affective graphic designs. Finally, prevalent in people who can not close the gap as it is, all alone, with the help of a special contingent of the plot shows the richness of the visual poet. The poet of the incident, using the conditional action, such as acute or video, say, on behalf of the devil:

Supposing tired market is overwhelmed,
 Have known speaks Everyone tent.
 People danced to great passion
 Annonunce can buy a pool.
 Why scattered rural cattle?
 When the race until it is.
 Who shall be the right of coins in vain,
 Sentence can not be exceeded.
 When the surface of the head, kettle,
 Soap-free source of suffering.
 It does not drag on glorifying animals,
 Not drinking and not eating greedy people.

Indeed being clean, not violence, will be known in the case of bribery. Moreover, it only Mashkhur Zhussip life environment, Analysis of the possibility of the spread of the poet after only one not likely to occur during the period, so often repeated, master sets have known sarcastically see.

Other spaces, such as the poet haughtiness
 Wearing it with limited opens satisfied:

One can puttap oil more than flour
 Someone sheep, someone Taiynsha, Thai.
 Pride «luggage» folder, they say,
 «Perfect» ignorance rich.
 Does not fit into a pocket
 No soul to the source of the section.
 Buy proud after me,
 A star in his own ciymay home.
 Because of the expiration of the rich grouse,
 Will be back without a male enemy.
 About what had unknown itself,
 Fingernail see self-heavy.

Flour someone else's «puttap oil», or sheep, to go to the Thai that the process of haughtiness, «a lot of pockets», «ignorance», «perfect» possess a rich affective. And a rich folder size («tompitip») to its people in any way that it could not refuse «he ciymay home» Without all proud people rather wide open image.

Typically, the devil inside out business and the angel on the right track in the town be taken as a video residence of his hit him in the eye. Condiqtan devil:

Whole sale and lying,
 Handle with force, they talk false.
 Who is this time being the same,
 Stock earth is constantly lie?! –
 But a lot of these people lies between

High someone else's, that is the soul of those who causing esteem example. This roads rather than compassionate reasons estilw inside out its false we know that the recognition of the truth.

Mashkhur Zhussip Kopeev fit in a little more meaning to the word for the materialization of certain abstract concept, or will intensify often:

Born Again egiz: theft, violence,
 Violence brother, inide stealing.
 If one would like to ask one,
 Tegic not find the funds.
 But its mass minin
 Inige not put them in the senior language.
 Like a wolf eating his child
 How keeps quiet own?! [1, 68].
 Book about «Who owns Saryarka» 1907.

«Theft» and «violence» visual thinking, hand stroking known the existence of which is not abstract concepts. Well, one of these two concepts cultured both for the owner of the brothers that the society as a result of the poet as a man torn

kesapat that the relationship of the rational expression. Photo ornament (National color) With regard to the inability to carry out the word in the notion of self-Kazakh sonşa mania ersi strange thing. And this helps in being beneficial to be able to provide a model wolf comparison (we caused seventh in a row), Son of action kelicizz evident. This is the source of the start («theft» and «violence») is the revival of zattanw, another poet cwrightew that the wide range of instruments can be sure.

«Mashkhur's at the age of forty-six, the word» can be found in one of the following lines: «myself myself mindi // Kicendep what language?» (73 p.) The word «language» is not the word abstract, see it, touch. However, approval of the language in question, not the preservation of the cheese consumption, so a person's total self zerdelesek that language is not just a railway kicenmen flesh bring blessings violence. So the owner wire forces the developer to use one of the images so that the challenges of this agreement «kisendep» a special place in the word. These works draw attention to the following points:

Instead of leather, leather

Each other upon a negative opinion.

«Well» and «later» was the word of two brothers,

«Death», «later» was the word living.

Two focus: one was one of the left,

Fine money has been depleted, remained at large.

«Yes,» the word is the name go down in total defeat,

Today, «no» was the word of the living (76 б.)

General in clothing, or etik etc. it is more favorable for the development of soft leather and leather ciriden quality frozen product does not need to take into account the fact that in both comparisons was originally easily. One of the two ideas expressed in those eyes off each other, it is the opposite of plaited on it, «and», «me», justified by the contrast of the concepts of feeling. Documentary following the rupture between abstract contrast after the protests, one of the «and» death, ekinşici «me» survival. This abstract so that the concept of « go down in total defeat as a» loss, and the abstract «no» to become the owner of the substance of the concept as well, further jotalanta survival.

His «left head to think of the brain to think». This can be found in the materialization of similar dereksizdi rational will look like: «you think to honor // umbrella out and shame on your head» [1, 92 p.]. The abstract notion of shameful manual razor quality will protect the person by turning tırğa poet knew burğıza neck. Elestetip umbrella, rain date qorğarlıq intends to we disrespect the essence of good people can study, play a special role. The use of the method of the materialization of the poet dereksizdi products are often used in everyday life: «Broken historic // True, the word at the time may no longer be» [1, 97 p.]. Clothing, or the most expensive and precious side from the surface, the existence

of Area, and youth known to the use of cheaper materials. Therefore harmful to people lie becomes the most valuable material to the region, and people really need to word it astarlıqqa, a price lower than the second leading cause material can no longer be thought of to invest. Abstract «true» and «false» ready to be the region of one of the concepts of substance, and motivated by neglecting the degree of truth shine so leaving opened.

The poet of the game for the true engraving clearly and conditional nature of life be like implying that people in comparison to the competition, that is, the psychological often used to:

Opening the source of spring water that no one,

Amplify its goods selling.

Men courage kirmes

Scientist horde lying [1, 45 p.]

This shows « carry the words» places emphasis on tikken married by force, in fact, after the fighter compared to men and to the quality and service is a way to display. That is the nature of certain invisible on the strong, clear Zattybek tegewrindilik given breakthrough. Competition sample:

The mountains, there is no source of

Dig into the lake Zheken and cane.

Faced barking on an empty stomach,

If no hearing ears [1, 79 p.]

First, there is no source of much Zheken view of the lake and the composition of the traces of the mountains to the Tower, «If you crying ears» tract as well as the lack of benefit of the people, shall be determined. As well as:

White deer graze with animal

Nightingale with snow.

As one of the peso and share cat and mouse,

Go to red tape timing [1, 84 p.]

– psychological roads, convincing people not to demonstrate the inconsistency after the nature of the spread than the contrast. In particular, Mara Bulbul lion (lion share), accompanied with a mouse and a cat, is not appropriate to have the same status lyrical heroes and the existence of status, good and bad people in the public are disabled.

Poet and develop the game through the use of traditional signs competed knows agreed:

Month clouds in the sky,

Gawhardiñ struck the water at the stone remains

Device tiken take color is red,

Instead of sugar in the mouth [1, 100 p.].

Here, too, the moon stone struck the water in a cloud of red tikenmen, sugar change, and that is reflected in the eyes visible, the end of clearly fulfilled with

the help of the poet right to promote the concept of intent, or a more expensive arzanmen equal to the knowledge itself terictigin.

CONCLUSION

Mashkhur Zhussip's skills, at least the way it used to display tables at the national paint, a lot of details need to be sorted according to a national formula to prove that: «the art of the early shoes cascade // Youth leaving immigration village»(93 p.) This is a detail of one of the village youth to leave the immigration fine ornament is the main livestock biodiversity, the concept of the Kazakh move closer to having significant. Agriculture, as a result of the emergency change in comparison to other youth delivered as quickly as possible after the expiration of the rational. The same, such as: «It is false in fact // people covers the field», do not follow others marched in fine animals who have to stay in the street estimate that growth for the Kazakh matter to the master of the most tragic [2].

REFERENCES

- 1 **Копеев, М. Ж.** Таңдамалы. Екі томдық. 1-т. – Алматы : Ғылым, 1990. – 273 б.
2 **Жүсіп, Қ. П.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. – Павлодар : Павлодар университеті баспасы, 1999. – 384 б.

Material received on 13.05.19.

Қ. П. Жүсіп¹, Н. Қ. Жүсіпов², М. Н. Баратова³
Мәшһүр Жүсіптің шеберлігі

^{1,2,3}Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

К. П. Жүсіп¹, Н. К. Жүсіпов², М. Н. Баратова³
Мастерство Машхур Жусипа

^{1,2,3}Гуманитарно-педагогический факультет,
Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 13.05.19.

*Бұл мақалада қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алатын,
тәуелсіздік арқасында кейінгі жиырмажылдықта гана зерттеле*

бастаған қазақтың белгілі ақыны, философы, фольклортанушысы, тарихшысы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шеберлігі жан-жақты қарастырылады. Ақын өз өлеңдерінде үндестік, жалғастықты сөз еткенде, тақырып орайластығын, идея ұқсастығын айқындаумен шектелмей, суреткерлік шеберлік деңгейлестігін әйгілейтін белгілерді де арнайы ізерлеп талдады. Ақынның суреткерлік шеберлікті танытар арналары сан алуан. Соның бірі – сөз мағынасын кеңейту, сөзді ауыспалы мәнде қолдану арқылы тың, тосын тіркестер жасау тәсілі болып табылады.

В данной статье подробно рассматривается мастерство известного казахского поэта Машхур Жусипа Копеева. Многогранное наследие Машхура Жусипа Копеева настолько велико, что вряд ли можно рассчитывать на исчерпывающее его исследование и освещение в ближайшие десятилетия. Предпринятое исследование в данной статье доказывает, что творчество Машхура Жусипа можно оценивать как немаловажный этап в процессе продолжения и развития традиций мировой поэзии. Поэт в своих стихотворениях говорит о гармонии, непрерывности речи, тема не ограничивалась определением, сходством идеи, а также спецификой художественного выравнивания. Существует множество направлений которые показывают художественное мастерство поэта. Одним из них является способность создавать новые, удивительные словосочетания, используя переносное значение слова.

A. F. Zeynulina¹, A. T. Ibrayeva²

¹Candidate of Philological Sciences, professor, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

²Master of Education, Doctoral student, 1 course, 6D020500 Philology (kaz), Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹akbura66@mail.ru; ²aiko_tarbinovna@mail.ru

FORMATION OF KAZAKH NOVEL AND THE ROLE OF ZHUSIPBEK AIMAUTOV IN ITS CREATION

The genre of the novel in its true understanding is the top of elocution. Revelation and demonstration of its peculiarities is a great number of characters, multisided mutual relations between them, as well as the inward growth of the characters, formation of their dispositions is reached under a deeper research of the work.

Special role is played by the novel in the reflection of the facts of life. In comparison to other works of epic genre, the novel depicts life and various events that fill it up, as well as various mutual relations between people.

The prosaic works of Zhusipbek Aimaurov are marked by the originality of ideological and artistic range of problems, subtle psychologism and humanistic approach to the depiction of phenomena of life, originality of the used artistic devices and means, perfection in the creation of a hero's character sketch, by the acuteness of the revealed in novels social and political issues, by the accurate observation of historical and chronological correspondence of the depicted events.

Keywords: folklore, folk songs, art system, national traditions, traditional poems, typology, ethnographic character.

INTRODUCTION

Imaginative literature forms the objective idea about the spiritual and moral values, the necessary life signposts, directs the humanity to high noble aims, so it is a powerful means of influence on the human being. In this aspect, the only prosaic genre – the novel – is capable of deep exposure of the life of man and society, it can trace the chain of mysterious events, to give a wide presentation of the image of the character judging by his / her several features, to reveal the mysteries of old ages and historical figures, to show the heroic, to harmoniously combine in itself the features of other literary genres, to clearly demonstrate the unity of form and

content. P. Dens wrote about this unusual strength and power of the novel as a genre. He stated that the distinctive feature of the novel is its ability to reveal life links and intentions, to reach the depth of the truth, to raise the curtain over some true state of things, showing the clarity and accuracy of facts. A realistic novel has always been means of cognition and understanding of life [1, 100].

Literature has a big importance in the formation of national self-consciousness; it reflects its great influence on the man and the society in the whole. Imaginative literature is one of the significant directions of a multifaceted art.

MAIN PART

The classics of Russian literature M. Yu. Lermontov, A. S. Pushkin, N. V. Gogol, I. S. Turgenev, L. N. Tolstoy, F. M. Dostoyevskiy, A. A. Fadeyev, K. A. Fedin and other created talented works that were recognized among the best not only in their motherland, but also all over the world. In this connection, great Russian critic V. G. Belinskiy wrote that the novel and the story became at the head of other kinds of poetry. They embodied the entire imaginative writing, and any other work seems something exclusive and occasional on their background. The reasons for this are in the very essence of the novel and the story as a kind of poetry [2, 159].

M. Gorkiy, a prominent Russian writer says that in the novel thanks to the author's skill the readers can understand why in the novel a man often does not realize how to behave in various circumstances. In a novel, people depicted by the author act with his help, he is always with them, he tells the reader how they should be understood, explains to him the depicted figures, emphasizes their mood by the descriptions of nature, abstruse thoughts, hidden motives of actions, circumstances and, finally, always holds them by the threads of his aims and often covertly from the reader – very skillfully, but arbitrarily governs their actions, words, deeds, mutual relations, in every way taking care that the figures of the novel were made clear and convincing [3, 411].

The main object of literature is Man and Society. The problems of Being and Man become one of the sides of imaginative perception of man's essence; they find their bright and figurative reflection in the novel as the most important genre of prose. Imaginative-expressive means, being the main and most important in the novel, bring a great contribution in the spiritual and moral education, which testifies to a high status of the novel among other genres in literature.

Among the original works of genuine Kazakh literature one can name the novel by M. Dulatov «Baqtyсыз Jamal» (Unfortunate Jamal) that was published in 1910. After it was published a second time in 1914 it was translated into Russian. V. Gordlevskiy in his «Vostochnyi sbornik» (Oriental collection) wrote that the novel underwent a hard way of establishment, in the basis of the narrative there lies a truthful, soul touching picture of the life of the people [4, 232].

Showing great interest to the process of development of literature, the leader of the party «Alash» Alikhan Bokeikhanov expressed his attitude to the novel as a genre of prose as follows. Approximately 150 years ago, at the times of rule of France and Italy, in the result of interaction of the two languages, the language of the novel was originated. French writers gave a true picture of the drawbacks and defects of that time and created books in the Romanic language. That is why their works were called romances. Further he added that in the 19th century 18 writers were the authors of romances (novels). They were Walter Scott, Charles Dickens, and William Thackeray. Among Russian writers he called A. S. Pushkin, N. V. Gogol, M. Yu. Lermontov, L. N. Tostoy.

Alikhan Bokeikhanov devoted much attention to the novel by M. Dulatov «Baqytsyz Jamal» which replenished the treasure house of Kazakh literature. In his article «Roman baigesi» (The Contest of Novels) published in the newspaper «Qazaq» he highly appreciated this work. He told that so far there were no novels in our literature. Miryakub's novel «Baqytsyz Jamal» is a small looking book. He wanted to formulate his critical view of the novel and it took him two weeks to think it over. He was no critic and he had no experience in this activity. Maybe, for this reason he let the readers judge by themselves, because it was not to be compared with European novels, the novels of progressive people. It was a brainchild of Kazakh people's representative, and this novel would make a worthy contribution in the development of Kazakh literature [5].

It is well-known that small volume works began to appear in Kazakh literature since 1910. In the period between the novel by M. Dulatov «Baqytsyz Jamal» and the novel by M. Auezov «Abai Zholy» (The Path of Abai), the process of establishing Kazakh novel was taking place. Its main genre features were formed; the novel was polished, ripened and eventually became the top of prosaic genres. No doubt, the development of this prosaic genre was influenced also by our literary scholars, and critics who expressed their opinion in the course of the novel study. Akhmet Baitursynov was one of the first to express his opinion of the novel and the story in 1920s. Large work of literature, or the novel, is such work where all life troubles are revealed; the narration is marked by deep contents; a holistic picture of the depicted events is given. In such works, there is a deep content, a small group of problems, but this is rendered in a rather lengthy narration [6, 280–283].

Academician K. Zhumaliyev thinks that it is difficult to establish a clear-cut boundary line between a story and a novel. But the essential difference consists in the following: in a story there are one or two plotlines, and the events are not revealed so deep as in a novel [7, 234].

Academician Z. Akhmetov explains that in the novel lyrical elements and motives are quite natural. Both in the novel and in the poem in the depiction of the characters' endeavors there are lyrical devices. Worthy of note is the fact that

in the novel there is such feature of the drama as influence of circumstances on the behaviour of the characters. However, in the novel, the main, decisive role is taken by the method of circumstantial description. The value of the novel consists in the fact that it explicitly, in all details renders the content of events, different tempers of the characters, their actions, the show of mutual relations of people in a community [8, 240].

The origin of the novel as a genre has old roots. As early as in such medieval works as «Daphnis and Chloe» by Apuleius, «Satyricon» by Gaius Petronius Arbitr, «Tristan and Isolde» there were some features of the novel. In the present period we witness the rise of this genre. The novel attracts everybody's attention by the fact that it reflects the truth of life, as well as discloses the mutual connection and interdependence of the fates of the people and the society. In this connection the Russian critic V.G. Belinskiy notes that a novel is a great book of life, a story is a chapter of this book, and a short story is its page. By this, he again confirmed the idea that it is in the novel that deep reflection is given to actual reality and life in all its complexity and diversity [2, 162].

In the novels of outstanding European writers M. Cervantes, H. de Balzac, G. Flaubert, H. Stendhal, Ch. Dickens, the Russian writers L. N. Tolstoy, I. S. Turgenev and others, by the images of the characters that are disclosed in them one can judge about the morals and laws of a certain historical society of which they are members and citizens. Consequently, the novel becomes a kind of social-historical epos. Academician S. Kirabayev noted that as the peak of word art the novel is the most voluminous kind of epos. There are several parallel plotlines which results in a most complete disclosure of the images of folk people [9, 19 – 20].

This idea was developed and enriched by Academician Z. Kabdолоv. He stated that the novel was a kind of epos. In the works written in the form of an epos, the needs of man and society are widely shown, the activity of people in different socio-political formations; all this is depicted as an entire continuous process [10, 321, 325–326].

In the XVI century memoir literature became widely spread. In the XVII century widely spread became psychological prose. Formation of the novel as a special genre of prose happened much earlier. Testimony of the fact was the work by D. Defoe «Robinson Crusoe». In the XVIII century the genre of the novel developed in two directions. The first direction is social and existential, while the second direction is psychological. In the XVIII – XIX centuries the novel was influenced by romanticism, and it is in this period that historical novels came into being. Here belong the novels by W. Scott, V. Hugo, and N. V. Gogol.

The XIX century is signified by the appearance of the classical novel, and in the dome of the literary sky there emerged the stars of such great writers as

H. Stendhal, H. de Balzac, Ch. Dickens, G. de Maupassant, M. Yu. Lermontov, I. S. Turgenev.

And in the second half of the XIX century L. N. Tolstoy and F. M. Dostoyevskiy presented to the world their marvelous novels. Their works made a great influence on the literary creative process of that time, because the images of the characters showed in these novels their ways of search of their place in this world were familiar and clear to the people of that historical period. In the XX century, there appeared the classical novels by such world famous writers as Paul Thomas Mann, Romain **Rolland**, Ernest Miller Hemingway, Rabindranath **Tagore**. Some Russian novels also began to acquire world fame. M. Gorkiy promoted this process. Here belong «And Quiet Flows the Don» by Mikhail Sholokhov, «The Young Guard» by Aleksander **Fadeyev**, «The Iron Flood» by Alexander Serafimovich, «The Thief» by Leonid Leonov.

In Kazakh literature, the process of origination and establishment of the classical literature begins too. The start of the process of formation of Kazakh novel as a special genre of prose was put by the works: «Baqytsyz Jamal» by M. Dulatov, «Qyz koereligi» (Viewing of the Bride) by T. Zhomartbayev, «Qalyng mal» (Dowry) by S. Kobeyev, «Qamar sulu» by S. Toraigyrov. No doubt, these writers created these works and relied on those literary traditions that were learned by them in Russian and World Oriental Literature. Thus, for example, there is similarity in the description of life and fate, behaviour and deeds of the two women characters – in the novel by M. Karamzin and by M. Dulatov «Baqytsyz Jamal». That is why we cannot deny the influence of M. Karamzin on the creative activity of M. Dulatov. And the name of Sultanmakhmut Toraigyrov takes a special place among the creators of Kazakh novel. The process of shifting of S. Toraigyrov from lyrical poetry to such «heavy» genre of prose as the novel is interesting in itself. He is known for his novels «Kim Jazyqty?» (Who is to Blame), «Qamar sulu». In the whole, it is worthy of note that in Kazakh prosaic literature, the novel began its development of the basis of the story.

In 1921 the novel by Mukhtar Auezov «Qorghansyzyng kuni» (The Fate of the Unprotected) was published, and in 1922 – the novel by Abdolla Asylbekov «Bizding de kunimiz tudy» (A New Day Was Born). Earlier, beginning from 1915, in the magazine «Qyzyl Qazaqstan» were published such prosaic works as «Shughanyng belgisi» (A Monument to Shugha) by B. Mailin, «Aisha» and «Tar jol, taighaq keshui» (Thorny Path) by S. Seifullin, «Salmaqбайдыng auyalanda» (In Salmakbai's Aul), «Koopratsiya qalai ornady» (How they Built Cooperation) by S. Sadvakasov.

A literary scholar A. V. Chicherin made analysis of the process of development of Kazakh novel. He wrote that in a Kazakh novel there form some traditions in the description of the life and fate of the characters, in the show of

their mutual relations in the society, in the situations and events that are relevant for them. In this connection, it should be stated that Kazakh novels inherited such features that had been formed in Russian literature as progressiveness and desire for perfection [11, 120].

A logical phenomenon in the novel is the setting and solution of humanistic problems that are common for the whole mankind. In this plane, great and important role is played by the degree of the creative mastery of the writer. Only a talented, mature, wise artist who is a man of letters with a rich life experience is able to solve this task.

Only in this genre as the novel, it becomes possible to show the multiplicity of motives of the work, interconnection of different events, development and complication of the plotlines, to depict in the epilogue the following life of the characters, to trace the causative-consecutive connection in the deeds and behaviour of many characters. The descriptive and narrative nature of the novel makes it possible to give a wide berth to the sides of the disposition of some character, pictures of the nature, the main conflicts of the work, actions of the characters, their life troubles, to reveal the image of the author.

Kazakh novel has a distinguishing feature. Much place is taken by the description of the historical situation of the time, the life of the main characters is described from different sides, and much attention is devoted to the description of the images of the people from the folk. It becomes evident that Kazakh novel was formed and «grew» out of a story.

To prove this idea, we can quote the words of a classic of Russian literature I. A. Goncharov. He considers that in order to write a story of a novel the writer should have plenty of patience. In this plane, the author of a prosaic work is similar to a painter who must first undertake some preparatory work. A writer must make drafts of the scenes that he is going to include in the work, the images of the characters, their features, behaviour motives, peculiarities of their outward appearance [12, 333].

Kazakh novels that appeared in 1920s can be thematically divided into three groups. The first group is made up by the novels that highlight the problem of liberation from slavery of a Kazakh woman or girl. The second group includes the novels about social inequality. The third group is made up by the novels about the national-liberation struggle, about a new life.

Zhusipbek Aimautov had a conscious approach to life and he had talent, too. He was the first to take up creation of such complicated genre in Kazakh literature as the novel. Resting on the inner laws of development of literature he writes his first novel «Qartqoja». Academician S. Kirabayev in his monograph «Zhusipbek Aimautov» spoke about the truthfulness and authenticity of the novel of Zhusipbek Aimautov «Qartqoja». The attempts to create the genre of the novel

in Kazakh literature take their start in the middle of the 1920s. The first example of the novel was made by Zhusipbek Aimaurov. His novel «Qartqoja» is not only the first work of this genre, but it is also the evidence of origination of an original Kazakh Soviet novel. It was published in Kazakh-Orda in 1926 as a fascicle. One year later, a work by Saken Seifullin was published. The title of the book was «Tar jol, taighaq keshui» (Thorny Path). But it was written in the form of memoirs. It includes documentary facts that reflected the social struggle in which the author himself took part during the Great October Socialist Revolution. Saken Seifullin consciously avoided artistic devices of depicting the events. He aspired to show authenticity, historical truth, and documentary accurateness of the events that took place and that he witnessed. This is the chief difference between the two works – «Qartqoja» and «Tar jol, taighaq keshui», despite the fact that they were created and were published at nearly one and the same time. But formally they are both the examples of big prosaic works of literature [13, 226].

In his works of literature one can see mastery in the use in a novel of elements of lyrics, content-rich monologues, perfection in creating landscape pictures, portrait descriptions. His creation is marked by a wide presentation of the material, acuteness of the raised social problems, and presence of the clear-cut author's standpoint. The writer's manner is marked by independence. He originally depicts the surrounding world, the society, the events in his literary works. The author, in his narrative context shows various conflict situations, in which a man can occur, and those contradictions that are manifested in his character, behaviour, actions of people in such situations.

If we are to remember the expression of a literary scholar V. Shklovskiy, we can recall his words that it became a glorious tradition and a nice example to be followed this reflection in modern stories and novels of the creative search of the preceding talented writers and their achievements, the rich life experience [14, 102], so one can speak about Zhusipbek Aimaurov as about the founder of the Kazakh novel taking into consideration his immediate influence on the rise and formation of this genre.

Zhusipbek Aimaurov in his prosaic literary works sets and resolves questions that are connected with the creation of content-rich pictures of social life in various historical perspectives, with the realistic depiction of the heroes' characters, the chains of different but mutually connected plotlines, with the wide and detailed description of the fate of a person taken alone and the social medium, typical images in typical life conditions, as well as turns to the analysis of the inner world of the characters, to the motives of their behaviour in various situations.

Zhusipbek Aimaurov's sagacity and far-sightedness is revealed in the fact that he felt the people's desires and truthfully depicted in the novel various characters from the folk, their nobleness, quick wit, moral purity, but at the same time, he

exposed ignorance that is typical to some people, their greediness, meanness, envy, ability to become a traitor. With all that, the pictures, events and images, despite their being multifaceted and variety, are presented in some interconnection and are harmoniously weaved in the poetic fiber of the novel. This is the exposure of the writer's mastery and genius.

CONCLUSION

The German literary scholar Alfred Kurella who had in due time read the novel «Abai Zholy» («The Path of Abai») by Mukhtar Auevov expressed his admiration, saying that written in two thick volumes, the book doesn't contain any prosaic word. Benjamin Matip also marveled, saying that Kazakhs are a wonderful people. Konstantin Fedin said that he did not feel that he had become a Kazakh when he was reading the book. And he exclaims that there is no measure to assess the strength and power of word and the genius of the writer who drank from the source of inspiration, who got to know the mystery of word and can skillfully use this means in his creative labour.

When studying the masterpieces of the works by Zhusipbek Aimaurov and Mukhtar Auevov, these two noble and strong falcons who had appeared on the literary horizon, on shouldn't try to comment on each word of their works. One should try to understand what the author meant to say and get pleasure from what one has read. To achieve this, one should only read the book attentively, feel the theme, the contents of the book, listen to its rhythm and feel its harmony. Only then the blessed light of the word will enlighten your soul, and capture your heart and stay there forever.

Great personalities replenish the holes in the spiritual wealth of the world, the nation and the people by their creations of genius. The idea of people liberation, its independent way of development are in fact the political demands of Alashorda. These ideas found their expression in the work of art in the books by Zhusipbek Aimaurov. He had always desired to bring to the people the «Kazakh idea» which he had pained. This he meant to do through his creative activity.

REFERENCES

- 1 General provisions Aymaurov G. Works. – M. : High School, 1989. – 559 P.
- 2 **Pisarev, D. I.** Modern development and traditions of the Kazakh literature. – Almaty : Science, 1978. – 327 p.
- 3 **Auevov, M.** History of literature. – Moscow : Higher school, 1991. – 240 p.
- 4 **Kirabaev, S. S.** Almaty In the dictionary is implemented two-way transfer. – M. : publishing house of KSU them. Al-Farabi, 2004. 220 p.
- 5 **Kirabaev, S. S.** Akterskie Page literature. – Almaty : Zhazushy, 1987. – 237 p.

А. Ф. Зейнулина¹, А. Т. Ибраева²

Қазақ романдарының қалыптасуы және оны дамытудағы Жүсіпбек Аймауытовтың ролі

^{1,2}Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

А. Ф. Зейнулина¹, А. Т. Ибраева²

Формирование казахского романа и роль Жусипбека Аймаутова в его создании

^{1,2}Гуманитарно- педагогический факультет,
Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Роман жанры – көркем сөздің ең биік шыны. Кейіпкерлердің көптігімен және олардың өзара қарым-қатынасының күрделілігі және әртүрлілігі, сонымен қатар, қаһармандардың ішкі жан дүниесі мен олардың мінездерінің қадыптасуын көркем шығарманы терең зерттеумен негізделеді.

Өмір шындығын терең суреттеу роман үшін басты мәселе. Басқа эпикалық жанр тұрғысында жазылған шығармаларға қарағанда роман жанры өмір суреттерін терең суреттеумен, түрлі оқиғалардың жан-жақты берілуімен, сонымен қатар, кейіпкерлердің, яғни адам тағдырының бейнеленуі жан-жақты болады.

Ж. Аймауытовтың прозалық шығармалары өзінің идеялық-көркемдік тұрғысынан, өмірдің небір құбылыстарын психологиялық және ізгілікті тұрғыда бере білу шеберлігі, көркемдік құралдарды пайдалану ерекшелігі, қаһарман характерін берудегі өзіндік ұстаным, романдағы қоғамдық саяси мәселелерді нақты берудегі және тарихи деректемелік сәйкестіктерді оқиға желісінде сақтай білумен ерекшеленеді.

Жанр романа в его истинном понимании – вершина художественного слова. Выявление и раскрытие его особенностей – большое количество героев, многообразие их взаимоотношений между собой, а также внутренний рост героев, формирование их характеров – достигается при более глубоком исследовании произведения.

Особую роль выполняет роман в отображении правды жизни. По сравнению с другими произведениями эпического жанра, роман более широко и глубоко изображает жизнь, различные события, ее наполняющие, а также разнообразные взаимоотношения между людьми.

Прозаические произведения Ж. Аймаутова отличаются своеобразием идейно-художественной проблематики, тонким психологизмом и гуманным подходом к изображению того или иного явления жизни, оригинальностью использованных художественных приемов и средств, совершенством в создании характера героя, остротой раскрываемых в романах общественно-политических вопросов, точным соблюдением историко-хронологического соответствия изображаемых событий.

А. Т. Ибраева¹, Н. Қ. Жүсіпов²

¹Педагогика ғылымдарының магистрі, докторант, 1 курс, 6D020500-Филология (қазақша), Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.д., профессор, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹aiko_tarbinovna@mail.ru; ²nartai1970@mail.ru

ДӘСТҮРЛІ ХАЛЫҚ ӨЛЕҢДЕРІН ЖҮЙЕЛЕУДЕГІ БЕКМҰРАТ УАХАТОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ-КӨРКЕМДІК ҰСТАНЫМЫ

Фольклор халықты біріктіретін мәдени-интегралды жүйе ғана емес, этностық, тұтас халықтың дүниетаным ерекшеліктерін айқындайтын философиялық-адами феномен. Дәстүр – нағыз халықтық рухта сусындаған суреткердің қанымен келіп, еріксіз көрінетін құбылыс. Ұлттық дәстүрді халық жырға қосқанда оның жырлану көркемдігіне ерекше көңіл бөлген. Осы ретте халық өлеңдерінің бүгінгі ұрпаққа жеткізілуде және ғылыми айналымда зерделенуде орасан зор еңбек жасалыңуда.

Аталмыш мақалада фольклортанушы Бекмұрат Уақатовтың халық өлеңдерін жүйелеу әдістері мен жариялау тәжірибесі туралы қарастырылады. Халық өлеңдеріндегі жырланатын оқиғалар болмысының көркемдігін таныту ұстанымдарына талдау жасалынады. Сонымен қатар халық өлеңдерінің әр тақырыптағы түрлері мысалдар арқылы дәлелденіп, ғылыми жаңалығы негізделді. Ғалымның ғылыми – көркемдік принциптері арқылы халық өлеңдерінің көркемдік табиғаты айқындалады.

Кілтті сөздер: фольклортану, халық өлеңдері, көркемдік жүйе, ұлттық дәстүр, дәстүрлі өлеңдер, типология, этнографиялық сипат.

КІРІСПЕ

Қазақ халқының мерей тұтып, мақтаныш етер асыл мұрасы, рухани жәдігерліктері ішінде замана сүзгісінен өтіп, бүгінгі ұрпақтың еншісіне егжей-тегжейлі жеткен дәстүрлі халық өлеңдері қашаннан ұлттық дәстүрлі

өнердің қазынасы болып саналады. Дәстүрлі халық өлең үлгілері ежелден ғұрыптық әндер, халық әндері, кәсіби халық композиторлары шығармалары болып, баға жетпес құндылықты құрайды. Қазақтың халықтық өлеңдері жанрлық сипаты жөнінен алуан түрлі. Қазақтың фольклортанушылары мен музыка зерттеушілері қазақтың дәстүрлі ән өнерін тұрмыс – салтқа байланысты ғұрыптық әндер, халық әндері және кәсіби әндер деп жіктеп қарастырып жүр.

Ғұрыптық әндердің өзі – бесік жыры, тойбастар, беташар, жоқтау, көрісу, сыңсу, жар-жар, жарапазан болып, тармақталса, әншілік өнердің кең өріс алған кезінде пайда болған кәсіби ән өнері – халық әндері (анонимды-авторлық) және кәсіби халық композиторларының әндері болып саналады.

Қазақ халқы ән мен күйге аса бай халықтардың бірі. XIX ғасырдағы қазақтың музыка мәдениетін зерттеушілер қазақта мың ән, бес жүз күй барлығын жазған болатын. Бұдан да көп екеніне күмәніміз жоқ. Қазақтың музыка мәдениеті дәуірден дәуірге дамып келді, қазақ халқы ән мен күйге аса құмар халық.

«Құлақтан кіріп бойды алар,

Жақсы ән мен тәтті күй.

Жүрекке түрлі ой салар,

Әнді сүйсең менше сүй», – деген Абайдың өлеңі, қазақ халқының жақсы ән мен тәтті күйді жан азығы етіп ардақтаған көңіл-күйін бейнелейді.

Қазақтың ақын, жырау, өлеңші және әншілері өлеңдер мен жырларды, ұзақ дастандарды домбыраға қосып әнмен айтады. Эпостық немесе тарихи жырлардың қысқа қайырылатын баяу әндері болады, лирикалық әндер көтеріңкі айтылады, неше түрлі сарынға соғып, құйқылжиды. Халық музыкашыларының эпостық, тарихи ертегі және тұрмыс тақырыптарына арнап музыка аспаптарымен орындап, ғасырдан ғасырға ұлттық қазына ретінде жеткізіп отырған.

Қазақ халқының ежелден келе жатқан рухани – мәдени мұраларының бірі – фольклор. Осы кезге дейінгі ғылыми әдебиеттерде фольклор – сөз өнері, халық даналығы, ел естілігі ретінде көрсетілген.

«Кезінде ғалымдар фольклордың этнографиялық сипатын көрсетіп, «фольклортануды» өнертану ғылымымен салаластығын да көрсеткен. Осы мәселеге орай В. П. Аникин мен Ю. Г. Круглов: «Очень существенно, что отделение фольклористики как искусствоведческой дисциплины от этнографии признают и видные представители последней» (Русское народное поэтическое творчество. – Л., 1987, 6 б.), – деген болса, Ю. В. Бромлей «этнография мен өнертану салаларының сабақтастығын анықтауда оларды әрі эстетикалық, әрі этникалық қызмет атқаратыны ескерілуі қажет екенін ескертеді» (Этнос и этнография. – М., 1973, 223 б.). Бұл ғылыми саланың

мақсаты – халқымыздың музыкалық мәдениетін, соның ішінде фольклорлық мұрасын жете игеріп, негізгі белгілері мен сипаттарын ажырату. Осыған орай қазақ музыкалық фольклорына байланысты арнайы зерттеу еңбектерімен танысып, фольклор туындылары – халық ән – күйлерін тереңірек игеру міндеті де туады. Осы ретте қазақ әдебиетін зерттеушілердің қатарына өткен ғасырдың алпысыншы жылдары келіп қосылған фольклорист – ғалым Бекмұрат Уахатов есімі ерекше аталу керек. Өйткені жоғарыда айтылып кеткен мәселе бойынша ол «Дәстүрлі халық өлеңдері және оның даму жайы» және «Қазақтың халық өлеңдері» атты монографиялар жазып, жемісті зерттеулер жүргізеді. Ең бастысы, ғалым қазақтың халық өлеңдерінің мазмұндық, жанрлық тұрғыда жүйелеп, фольклорлық арнада терең қарастырады. Этнографиялық сипатын айқындау арқылы көркемдік поэтикасына баға береді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Көне дәуірлерден келе жатқан музыка үлгілерінің халықтық тыныс – тіршілігі – этнографиясымен байланысты екені айқын. Музыкалық фольклордың тікелей халқымыздың тұрмыс – салт ерекшеліктерінен де туындайтын үлгілері де аз емес. Осы белгісіне орай, қазақ халқының музыкалық фольклорын үлкен екі арнаға жіктейміз:

1 Салтқа байланысты туған фольклор үлгілері. Оған «Сыңсу», «Тойбастар», «Бесік жыры», «Жоқтау» секілді салт-дәстүр аясында өмір сүретін шығармалар жатады.

2 Салттан тыс фольклор туындылары. Бұл салаға эпикалық жанр – жыр, толғау, терме, желдірме, ертегілік, тарихи, лирикалық әндер мен халық күйлері жатады.

Қазақ халқының музыкалық фольклоры ғылымда әр түрлі аталып келеді: бірде халық шығармашылығы, бірде халық поэзиясы, бірде халық әндері, ал кейде тіпті дәстүрлі халық өлеңдері болып аталып жүр. Қазақ халқының музыкалық фольклорына қатысты мәліметтер XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі шетел, орыс ориенталистері мен қазақ ағартушыларының еңбектерінде азды – көпті қамтылған. Олардың қатарында А. Е. Аллекторов, А. Э. Бимбоэс, Г. И. Гизлер, Ә. А. Диваев, И. Д. Добровольский, А. И. Левшин, П. С. Паллас, Р. А. Пфенниг, В. В. Радлов, С. Г. Рыбаков, Н. Ф. Савичев, Ш. Уәлиханов, А. Ф. Эйхгорн, т.б. атауға болады. Өзінің «Қырғыздар мен сарттардың халық әндері» атты мақаласында Р. А. Пфенниг: «Бұл халықтар бірде – бір жиын тойды әнсіз өткізбейді», – деп жазады. Ол негізі тұрмыс салт және салттан тыс фольклорды сөз еткен.

Белгілі ориенталист А. Э. Бимбоэс «Музыкальная этнография» деген айдармен қырғыздың 25 әнін бастырған. Қазан төңкерісіне дейін

Қазақтардың қырғыз аталғаны мәлім болса, мұның бәрі қазақтың халық өлеңдерінің көркем үлгілері болған» [1, 13–15 б.].

Дәстүрлі халық өлеңдері кемел құрылымымен, кең диапазон, күрделі ырғақ – иірімдерімен ерекшеленеді, сондықтан дәстүрлі халық өлеңдері мен әндерін негізінен, арнайы ұстаз алдын көрген әншілер мен сал – серілер ғана орындаған.

Фольклортанушы Бекмұрат Уахатов пікірінше, – «Дәстүрлі халық өлеңдері мен әндердің көбісі – қаратпа әуен – сөздерден басталады. Қазақтың дәстүрлі кәсіби ән өнері, әсіресе XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өз дамуының шарықтау биігіне жетті. Қазақ өнерінде сал – серілердің пайда болуы кәсіби дәстүрлі ән өнерінің шарықтап дамуымен тығыз байланысты құбылыс. Сал – серілер деп, әдетте бір басына бірнеше өнер қонған, сегіз қырлы, бір сырлы өзгеше дарын иелерін айтқан». [2, 4 б.].

Дәстүрлі ән – терме, толғау, арнау жырларымыз ерте кезден бірден бірге халық жадында сақталып ауызба – ауыз берілген. Ол уақыттарда қазіргідей композитор шығармасын жаттап алып, радио, теледидардан орындау жоқ болды. Шығарған әнін әнші композиторлар өздері орындап насихаттаған автордың әншілік дарыны жоғары болса ондай жағдайда ән, терме шығарған шығармалары тыңдаушыларын қызықтырып тез тарап кететін. Ал жақсы әнді шығарманы қабылдаған әнші тиісті дәрежеде орындай алмаса ондай туындылар өзі таралады.

Дәстүрлі халық өлеңдері әншілік шеберліктің аясында ғана емес ұлттық өнердің барлық қырына дендеп еніп жатқандықтан, ұлттық болмыстың табиғатын түгел қамти түсті. Бұның бәрі мемлекеттік қолдаудың, соған бағыт сілтеген, сол игі істі қорғап, қолпаштауға жүрегімен кіріскен азаматтарымыздың арқасында іске асқан еді. Кеңестік идеологияға қайшы келген тұсын көмескілеп тастағанның өзінде де, дәстүрлі әншілердің орындау шеберлігі шынымен кәсіби мамандардың бағасын алып та үлгерген кезең еді. Ұлттық өнерге деген махаббат биік талғам, терең құндылықтарды қарастырады. Ол ұлтқа деген құрметті арттырып, отан сүйгіштікке дәріптейтін аса бағалы өнеріміздің бірі. Себебі әр ән мен өлең – бір тарих, әрбір ұлттық әуен – ұлт рухының тынысы.

Өз мазмұны бойынша, фольклорда тұрмыстағы орнына сай қазақтың халық өлеңдері мен әндерін бірнеше түрге бөлініп жүр:

- 1 Халықтың ескілікті наным – сенімінен туған әндер.
- 2 Еңбек пен шаруашылық кәсібіне байланысты туған әндер.
- 3 Тұрмыс – салт әндері.
- 4 Эпикалық жырлар.
- 5 Тарихи әндер.
- 6 Лирикалық әндер.
- 7 Айтыс.

Ал Бекмұрат Уахатов қазақтың халық өлеңдерін төмендегідей жіктейді:

1 Еңбек кәсіппен байланысты туған өлеңдер. Оларға «Аңшылар турасындағы өлеңдер», «Төрт түліктер туралы өлеңдер», «Наурыз өлеңдерін» жатқызады.

2 Халықтың ескіліктегі наным – сенімінен туған туған өлеңдері. Оларға «Бақсылар сарыны», «Арбау – байлау өлеңдері», «Үйлену салт өлеңдері», «Мұң шер өлеңдері».

3 Лирикалық өлеңдер. Оған «Қара өлең», «Тарихи өлеңдер» .

Осы жіктеулер бойынша сан қырлы тарам – тарам ойлар өрбіткен. Осы ретте сөзсіз «Қазақтың халық өлеңдері» атты ғалымның сүбелі еңбегін ұлттық фольклортануға қосылған салмақты үлес деп білуіміз керек. Енді осы жіктеулердің біразына талдау жасап көрелік.

Халықтың ескілікті наным – сенімінен туған әндер. «Жаратылыс дүниесінің толып жатқан құпия сырларына табыну, табиғат құбылыстарының дүлей күшінен қорқып, соған еріксіз сыйынып, жалбарынудан туған әндер тобына Бақсылар сарыны, Бәдік, Арбау әндері жатады. Адам баласы табиғаттың қорқыныш тудыратын үрейлі құбылыстарының бәрін тәңірге санап, күнге, бұлтқа, желге табынып келген.

Ескіліктің наным – сенімінен туған әндердің бір алуаны – бақсылар сарыны. Бақсылар сарынының негізгі мақсаты – түрлі ауруларды емдеу. Бақсы жын, пері, албасты басты делінетін ауруларды қобыз арқылы сарнап, көшіреді. Бақсы сарыны үлгісі ретінде Шұңқыр бақсының сарынын келтіреміз:

Үзенгісі үзбе алтын, оу, үзіне шапқан, жайсаң қыз .

Әу, Ей! У, гай, ау, гай, ау, ой, у, гай, у, гай – ай.

Қазақтың емшілік кәсібінен туған бәдік әндерінің өз заманы үшін өмірлік мәні болған. Халықты сол өлеңдердің қуатты көркемдігімен сендірген. Сену, табыну, жанын тыныштандыру қарекеті – сол жырланған өлеңдердің мән – мағынасының зор болуымен қатар жырлану технологиясы да ерекше болған.

Еңбек және шаруашылық әндері. Халықтың ән шығармаларының ең көне жанрының бірі – еңбек жырлары болғаны белгілі. Ел тұрмысының шындық суреттемесін, қарапайым шаруалардың күнделікті өмірін бейнелейді. Еңбек және шаруашылыққа байланысты туған өлең – жырларға төрт түлік туралы, аңшылық және наурыз әндері жатады. Еңбек және шаруашылық өлең – жырларының ішіндегі ең көп тарағаны – төрт түлік мал туралысы. Халық ертеден әрбір малдың өзінше әулие иесі, бабалары бар деп сенді. Сол себепті мал туралы тілек тілесе де, малға өз бағасын берсе де әуелі малдың «иелеріне» сөз арнаған. Мысалы:

Шаруаның бір түлік пірі – Шопан,

Келтірмей қу, пір ата, қойға топан.

Ай мүйізді шокпақтай

Шүйделері тоқпақтай,

Тегене құйрық қошқарлы,

Малды берсең, қойдан бер...

– деп, қой иесін – Шопан ата, жылқы иесін – Жылқышы ата, түйенің пірін – Ойсыл кара, сиыр пірін – Зеңгі баба атаған. Оларға бас иіп, әндер шығарған. Малды ардақтау, мал пірлеріне жалбарыну, сыйынудан басқа еңбек жырларында малды күтіп, баптау жөнінде, мал баласының қасиеті туралы да ақыл-кеңес беретін әндер мен халық өлеңдері де мол болған.

Тұрмыс-салт әндер. Бұл түрдің әндері халық өмірінің айнымас серіктері болып келеді. Олар адам өмірінде кездесетін әр түрлі салт, әдет-ғұрыптармен байланысты. Мысалға, үйлену тойында айтылатын әндер немесе нәрестенің шілдеханасында орындалатын әндер. Сондай-ақ адамды ақырғы жолға аттандыратын жоқтау әндері.

Үйлену тойының әндері

1 Тойбастар

2 Жігіттер жар-жары

3 Қыздар жар-жары

4 Қыз сыңсуы

5 Беташар.

Қазақ халқының от басының тағдырына, жас буынның өсіп, мұрат – мақсатына жетуіне, арман – қайғысына ортақ әндер. Үйлену әндерінің алуан түрлері жасалып, халықтың тұрмыс – тіршілігіне, әдет-ғұрпы мен салт-санасы, ой сезімі мен арман ниетін білдіретін танымдық мәні өте зор. Әдет-ғұрыпқа байланысты бұл әндердің өзі жар-жар, сыңсыма, қоштасу, жұбату, беташар, той бастар түрінде айтылады.

Ұлтпен бірге жасасып, өркендеп келе жатқан бай салт-дәстүрінің ішіндегі өміршеңі – келін түсіру той думаны. Бұл жоралғы халқымыздың қадір қасиетін, өнеге өрісін, тұрмыс тіршілігін сонымен қоса адамгершілік – этикалық қағидаларын танытады. Халықтың педагогикалық шарттары мен талаптары беташарда мол көрініс береді. Жаңа түскен келінге тойдың ең көңілді кезінде өнеге түрінде айтылады. Беташар әдетте «Келін, келін келіп тұр, келін үйге кіріп тұр», – деп басталып келін келген үйі мен бүкіл ауылдың адамдарын таныстырып, олардың өмірдегі, ауыл арасындағы алатын орны мен беделі, мінез ерекшелігі әзіл мен нақыл сөздермен айтылады». [4, 7–13 б.]. Жаңа түскен келінге ел – жұртты, туған туысты таныстыру арқылы отбасы дәстүрі, тұрмыс қарекетінен хабардар еткен.

Жаназалау әндері. «Тарихи оқиғаларға адам қазасына байланысты туындап, ел аузында сақталған естірту, көңіл айту, жоқтау сияқты салт әндері. Мұнда жеке адамның немесе бүкіл бір елдің көңіл – күйлерінің сан алуан

толқыны бар. Жерімен, елімен, жарық дүниемен қоштасу әндері ел басына түскен ауыр күндерге туған. Оның қайтыс болған адамның тірі күнінде айтқан өсиеті түрінде кездесетін үлгілері де болады.

Жоқтау – тұрмыс – салт жырларының іш індегі ең толық сақталған түрі. Алғашында өлген адамды шығарып салу дәстүріне байланысты болса, кейіннен жоқтау басқа да халық әндеріне еніп кеткен. Адамның қазасы кезінде айтылатын дәстүрлі жоқтау әндерімен естірту және көңіл айту түрлері жалғаса жүреді. Көлемі жағынан да айтылу мәнері жағынан толығып отырған.

Естірту – ауылдастарына, туған – туыстарына, жора – жолдастарына өлген адамның қайғылы хабарын естірту үшін айтылатын жыр. Егер қазақтың өшпес мұрасына айналған «Ақсақ құлан» аңызына сүйенетін болсақ, «Ақсақ құлан» күйі де естірту болып табылады.

Ал, көңіл айту болса, қаралы үйге келген кісілердің жақынынан айрылған туған – туыстарына жұбаныш сөз айтып, рухын көтеру ниетімен айтылатын ән. [5, 8–9 б.] – деп жүйеленеді.

Тұрмыс – салт жырларының бұл арнасын біз мұң – шер өлеңдері деп те атаймыз.

Лирикалық әндер. Халық композиторлары мен ауызекі ән шығармашылығында лирикалық әндердің түрлері ерекше орын алады. Бұл әндер өзінің музыкалық байлығы, әсем де әсерлі ән – әуезімен көркемөнердің жоғары дәрежелі үлгісі болып саналады.

«Лирикалық әндердің мазмұны мен тақырыбы әр алуан. Бұлар махаббат сезімін, сүйікті адамның асыл қасиеттері мен ажарлы көркін («Назқоңыр», Абайдың «Айттым сәлем, қалам қасы», Мәдидің «Үш тоты құсы», Біржанның «Ақ тентегі»); сүйгеніне қосыла алмаған жастардың қайғы – зарын («Ақбөпе», Ақанның «Сырымбеті», Абайдың «Татьянаның сөзі»), толғайды. Бұл әндердің енді бір үлгілерінде сұлу табиғаттың көркем суреттері бейленеді (Абайдың, «Желсіз түнде жарық ай», «Қараңғы түнде тау қалғып» әндері). Лирикалық әндерде албырт жастық шақ, адамның өмірдегі орны туралы терең философиялық ой – толғамдар үлкен тебіреніспен жырланады

Абайдың «Қарашада өмір тұр», «Сұрғылт тұман дым бүркіп», Естайдың «Дүние – айы») т.б. әндерді үлгі ретінде келтіруге болады [4, 21–22 б.]. Махаббат лирикасы және табиғат лирикасы. «Махаббат лирикасының мамұны мен тақырыбы әр алуан да өте бай. Мысалы, Сегіз серінің «Назқоңыр» әні сүйген жардың көркем келбетін суреттесе, халық әні «Ақбөпе» кедей жігіттің қалың мал төлей алмай, сүйген қызынан айырылып қалған күйініш сезімін бейнелейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Фольклорист Бекмұрат Уахатов қазақ халқының ауыз әдебиетінің жанрларының мол бір саласы өлеңдер екенін айта келіп, ол халық өмірінің бар болмысын түгелдей бейнелеп қана қоймай, сол өмірдің өзін сұлуландырып, көріктендіретін күрделі жанр екенін дәлелдеді. Халық өлеңдеріне әр түрлі анықтама деректерін келтіріп, қазақтың халық өлеңдерінің бар тарауын түгел қамтып қарастырған. Тіпті оған дейін еш жерде жарық көріп басылмаған өлеңдер үлкен тереңдікпен зерделеніп, оның көркемдігіне талдау жасалынғанын көреміз. Түсініктемелері жүйелі топтамалар арқылы сұрыпталып, көркемдік жағына қарай сұрыпталғанын байқаймыз.

Фольклористиканың философиялық-эстетикалық мәселелерін сарапқа салғанда алғашқы кезеңдердегі сияқты көне туындыларын идеялық-танымдық, сюжеттік-композициялық, тақырыптық сипаттарын тұтас қарастыратын, сол дәуірде қажетті тарихи – әдеби мектеп үрдістерінен асып, жаңа ой, тың тұжырымдарға бастайтын құнарлы әдіс-тәсілдерге бағыттау – бүгінгі қазақ фольклористеріне тән жағдай. Әлемдік деңгейде дұрыс жолға қойыла бастаған жүйелі – функционалдық талдау бағдарындағықұнды еңбектермен бірге, зерттеудің тарихи – типологиялық амалы да әрдайым ескірмейтін, жаңғыра беруге тиіс, ұтымды методологиялық нысана болып қала бермек. Осы орайда белгілі фольклорист, филология ғылымдарының докторы Бекмұрат Уахатовтың халық өлеңдерін жүйелеудегі орасан зор еңбегі қазақ фольклористикасына қосылған зор үлес деп білеміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Бердібаев, Р.** Кәусар бұлақ. – Алматы : Жазушы, 1989. – 360 б.
- 2 **Уақатов, Б.** Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. – Павлодар : С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2018. – 215 б.
- 3 **Қасқабасов, С. А.** О типах и формах взаимодействия казахской литературы и фольклора // Известия АН Каз ССР. Серия филологическая. – 1984. – № 3. – Б. 19–24.
- 4 **Қасқабасов, С. А.** Ойөріс (фольклор туралы зерттеулер) – Астана : Астана полиграфия, 2009. – 320 б.
- 5 **Путилов, Б. Н.** Фольклор и народная культура. – СПб., 1994.

А. Т. Ибраева¹, Н. К. Жусупов²

Научно-художественные принципы Бекмурата Уахатова систематизации традиционных народных песен

^{1,2}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

A. T. Ibrayeva¹, N. K. Zhussupov²

Scientific and artistic principles of Bekmurat Uakhatov in systematization of traditional folk songs

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,

S. Toraihyrov Pavlodar State University,

Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

Фольклор является не только общей культурной основой единства народа, но и общечеловеческим философским феноменом, определяющим специфику народного мировоззрения. Традиция – это неординарное явление, пропитанное истинным народным духом. Выходцы из простого народа, создавая фольклорные произведения, основанные на вековых традициях, использовали различные приемы изобразительно-выразительного искусства. В этой связи проводится большая работа по изучению содержания и форм народных песен, это направление актуально как в плане развития фольклористики в целом, так в плане просвещения современного поколения, приобщения молодежи к народным истокам.

В представленной статье рассматриваются научно-методические основы трудов ученого-фольклориста Бекмурата Уахатова, положенные в основу классификации народных песен. Анализируются принципы представления художественности бытия воспеваемых событий в народных стихах. Кроме того, на основе анализа примеров из разных типов народных песен формируются новейшие научные данные. Определяются научно-художественные принципы, отраженные в его трудах, а также поэтическая природа народных песен.

Folklore is not only a common cultural basis for the unity of the people, but also a universal philosophical phenomenon that determines the specifics of the people's world outlook. Tradition is an extraordinary phenomenon, imbued with the true folk spirit. Natives of ordinary people, creating folklore works based on age-old traditions, used various techniques of graphic and expressive art. In this regard, there is a deep investigation of the content and forms of folk songs, this direction is of immediate interest both in terms of the development of folklore in general, in terms of educating the modern generation, and introducing young people to folk roots.

In this article there are considered the scientific and methodological foundations of the works of folklorist Bekmurat Uakhatov, which are based on the classification of folk songs. There are analyzed presentation principles of the artistry of being in folk verses. In addition, based on the analysis of examples from different types of folk songs, there are formed the newest scientific data. There are determined the scientific and artistic principles reflected in his works, as well as the poetic nature of folk songs.

Ж. М. Искакова¹, С. О. Симбаева², Л. М. Демесінова³

¹ф.ғ.к., доцент, Гуманитарлық-заң факультеті, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., доцент, Гуманитарлық-заң факультеті, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

³Гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

e-mail:¹Oazis-jas@mail.ru; ²salima.simbaeva@mail.ru; ³lepa_semey@mail.ru

**ПСИХОЛОГИЗМНІҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛ
ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ДАМУ СИПАТЫ**

Мақалада қазақ және шетел әдебиетіндегі психологизмнің даму сипаты қарастырылған. Әлем әдебиетіндегі психологизмнің қолданысына, зерттелуіне тоқтала отырып, авторлар шетел және қазақ әдебиеті тарихындағы психологизмнің дамуына салыстырмалы түрде талдау жасаған. Атап айтқанда, қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі А. Кемелбаева мен шығармалары дүние жүзі әдебиетінің алтын қорына енген Ф. Кафканың туындыларын салыстыруға талпыныс жасалған.

Кілтті сөздер: психологизм, әдіс, проза, автор, психология, сана тасқыны, постмодернизм, шеберлік, «кішкентай адам».

КІРІСПЕ

Әлем әдебиетінде адам жанының терең иірімдеріне үңіліп, кейіпкер образын ашуда оның ішкі әлеміне, сезім тереңіне, ой-санасының тұңғиығына бойлап, ішкі психологиясын суреттеу автордан асқан дарындылық пен ұшқыр ойды, шеберлікті талап етеді.

Әдебиет теориясындағы «психологизм» терминінің анықтамасына тоқталар болсақ, бұл туралы орыс зерттеушілерінен А. Б. Есин, Л. С. Выготский, Л. Я. Гинзбургтер кеңінен қарастырса, қазақ әдебиетінде көркем шығармадағы психологизм мәселесін А. Байтұрсынов «Әдебиет танытқышында» сөз етсе, кейіннен, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаевтар да адам жанының тылсым табиғатын тануға өзіндік ізденістер жасаған. Қазірде қазақ прозасындағы психологизмнің даму арналары жайында ғалым Б. Майтанов пен Г. С. Пірәлиеваның зерттеу еңбектері бар. Атаған ғалымдар еңбектеріндегі «психологизмге» берген анықтамаларына тоқталайық:

А. Б. Есин: «Көркем әдебиетте кейіпкер образын ашуда, оның сезімі мен ойын көркем, терең, әсерлі, нақты, толық көркемдеу құралдары арқылы әсерлі жеткізу» [1, 18] десе, әдебиеттану терминдер сөздігінде С. П. Белокурова: «Көркем шығармадағы кейіпкерлердің рухани ішкі әлемінің көркем бейнеленуі: әдеби қаһарманның ой-санасының, эмоционалдық көңіл-күйінің, сезімдерінің құбылуы, толқуы, өзгеруі сияқты құбылыстардың көркем шындыққа айналуы» [2, 217]. Қазақ әдебиетінде Б. Майтанов: «Психологизм – көркем әдебиеттің тұтас болмысынан ажырамас қасиет. Біз ол жағдайды байқай бермейміз. Сонымен бірге психологизм – көркемдік бейнелеу принципі, ойлау типі, жазушы талантының төл белгісі, әрі стиль көрінісі», немесе «...көркем шығармадағы өмір шындығының кепілі – психология да, соны жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық-эстетикалық шығарма феномен – психологизм» – деп тұжырымдайды [3, 335]. Әдебиетші-ғалымдар психологизмді категория ретінде әр қырынан қарастырып, түрлі анықтама берсе де, олардың ойы «шығарма кейіпкерінің ішкі жандүниесі мен ішкі аралыстарын зерттеу» деген А. Н. Андрееваның анықтамасымен үндес [4, 81].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Көркем әдебиетте психологизм әр кезде де қолданылғаны анық, мәселен, халық ауыз әдебиетінде адам жанының күйінішін беруде «жауар бұлттай түнеріп», «зарланып жылады» тіркестерімен бейнелеуі осының дәлелі.

Бергі тарихта әлем әдебиетінде XIX-XX ғасырда реализм, натурализм, кейіннен модернизм, постмодернизм бағыттарының келуімен көркем шығармадағы психологизм мәселесі жаңаша түрде дамыды. Дәстүр мен жаңашылдықты берік сақтай отырып, жазушылар өмір шындығын көркем шындыққа айналдыруда психологизм әдісін шебер қолдана білді. Бұл туралы Батыс әдебиетіне қатысты «психологизм» термині туралы сөз қозғағанда, әдебиетші-ғалым Л. Я. Гинзбург тек XIX ғасырда жазылған шығармаларды ғана енгізіп: «Әдеби психологизм кездейсоқтық пен кейіпкерлер әрекетінің күтпеген әрекеттерінен басталады» [5, 288], – деген түсінік береді.

Әлем әдебиеті тарихында «психологиялық романның атасы» атанған Бенжамен Констанның «Адольф» (1815) шығармасында автор адам жанының барлық сезімдеріне талдау жасайды: кейіпкердің әлсіздігін асқан шынайылықпен суреттеп, ақыл-ойының ұшқырлығын байқағыштығы мен әр сөзін қадам айтуымен ерекшеленген. Сыншы-ғалымдар шығарманы оқу барысында әр адам өз басынан өткен түрлі сезімдерді көріп, қызығушылықпен құмарта оқылатындығын атап өтеді. Аталған кезеңде шетел әдебиетінде Э. Хемингуэй, Ги де Моппсан, Эмиль Золя, Марсель Пруст, Джеймс Джойс, Франс Кафка, орыс әдебиетінде Ф. М. Достоевский, Л. Н. Толстой

шығармаларында психологиялық бейнелеу тәсілдері кеңінен қолданылды. XX ғасыр әдебиетінде психологизм әдісі қарапайымнан күрделілігі қарай ойысып, шығарма кейіпкерлерінің психологиялық образы жаңа әдеби тәсілдермен жаңаша түрге ие болды. Әдебиетте «сана ағымы» тәсіл ретінде қалыптасты.

Қазақ әдебиеті тарихында да психологизм Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» пен «Қартқожа», М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні», «Қаралы сұлу» шығармаларынан бастау алады. Аталған шығармаларда автор кейіпкердің рухани әлеміне терең бойлап, ой-сезімдерін, ішкі сырларын түрлі тәсілдермен суреттейді. Негізгі қаһарманның ішкі ойын жеткізуде монологты пайдалану, адам санасының екіге жарылуы, психологиялық параллелизм сияқты амалдар жаңа сипатта дамыды.

XX ғасырдың 60-80 жылдарында Ә. Кекілбаев «Аңыздың ақыры», «Күй», «Шыңырау», «Ханшадария хикаясы» шығармаларындатарихи тұлғалардың беймәлім сырларын ашуда «сана ағымы» тәсілін пайдаланса, Д. Исабеков «Тіршілік», «Сүйекші» туындыларында «кішкентай адамдардың» санқилы тағдырын шығарма өзегі етеді, Т. Әбдіков «Тозақ оттары жымындайды», «Оң қол», «Парасат майданы» шығармаларында өмірдің мәні мен маңызын түсіне алмай шаршаған, адасқан тағдырлар образын тамаша суреттеп, постмодернизм бағытында жазған.

Қазіргі қазақ прозасында Д. Амантай, А. Кемелбаева, А. Жақсылықов, А. Бқсан, А. Алтай сияқты дарынды қаламгерлердің қаламынан жаңашыл туындылар шығуда. Жазушылар шығармаларында адамның ой-сезімін, таным-түсінігін, іс-әрекетін, ішкі әлемінде болып жатқан түрлі өзгерістерді түрлі амал-тәсілдермен суреттеп, адам санасының екіге жарылуын, мифологиялық сана ұғымымен сабақтастыра білген.

Қазақ және шетел әдебиеті тарихында көркем шығармадағы психологизмде, Франс Кафканың «Алмасу» («Превращение») және Айгүл Кемелбаеваның «Қоңыр қаз» шығармаларын негізге алу орынды. Екі шығармаға ортақ әдеби әдіс, авторлардың «кішкентай адам» бейнесін ашуы. Шығарма кейіпкерлерінің қоршаған ортадан оқшаулануы, олардың сыртқы болмысынан адамдардың жиренуі, көзге түртіп, шеттетуі, авторлардың «кішкентай адамдарының» қорғансыз, панасыз күйлерін суреттеуі, ішкі монолог арқылы олардың жан күйзелістерін шебер жеткізуі, айналасынан аластатылған жандардың шарасыз күйі туынды өзегіне айналған. Екі кейіпкердің де ішкі дүниесінің екіленуі, бірде адам бейнесінде, бірде жәндік немесе құсқа тән қасиеттердің бойынан табылуы сол сәттегі кейіпкерлердің шарасыз күйін авторлар шебер суреттеген. Авторлар «кішкентай адам» трагедиясын беруде, ақылға қонымсыз, кейде мистикалық жағдайларға да тап болады. Айналасынан аластатылған кейіпкерлердің ортақ сюрреалистік жағдайы, абсолюттік шындыққа жеткен жері – жазушылардың ортақ шешімі.

Абсурдтық қаһармандар, өздерінің жеке әлемінде өмір сүрсе де, адами қасиеттерден ада емес. Осы тұста екі шығарма жігі ажырайды, Кафканың негізгі кейіпкері Грегор баяғы адам болмысын, түр-тұлғасын аңсайды. Автор Грегордың ішкі көңіл-күйін, күйінішін, мұң-зарын, кейіпкердің жанын түсінбеген отбасына деген өпке-назын, оған тек материалдық жағдайын жасаушы ретінде қараған жақындарынан көрген зәбірін, яғни ішкі жан жарасымен қоса, сыртқы жәндік күйіндегі қанаттарының сынуы, яғни әкесінің сындыруы сияқты динамикалық өздерістер шығармада іс-әректтермен көркем суреттелген. Шығарма соңында негізгі қаһарман жәндік күйіне көндігіп дүниеден өтеді.

А. Кемелбаеваның Қоңыр қазының басындағы жағдай басқаша, ол адами өмірден гөрі құстардың тіршілігіне құмар. Бұл жерде автор мифологиялық сана негізінде «адам құстан жаратылған» деген ұғымымен сабақтастырады. Шығарма кейіпкері өзін сыртқы ортадан оқшау ұстап, алғашында құстардың мүсінін ермек үшін жинаған қыздың кейіннен бойына қанат бітуі, көлдегі құстарды қызықтап, құстың суретін салып, ұшуды армандауы. Шығарма соңында оның арманы орындалып, кейіпкер қаздармен ұшып кетуімен аяқталады. Қос шығарма соңында да екі кейіпкер өздерінің сол күйлеріне көндігеді.

Психологизмге құрылған қазақ және шетел әдебиетіндегі бірқатар айырмашылықтар, ұлттық менталитетке, қасиетке сай ерекшеліктер де кездеседі. Мәселен, қазақи болмысымызда «Жұмақтың кілті ананың табанының астында», «Ана қырық шырақты», «Ана – барлық көркемділіктің үлгісі» сияқты нақыл сөздерден қазақ үшін ананың, қыз баланың орны, қадірі ерекше. Оның себебі, қазақ қызының, қазақ әйелінің басты міндеті ана болу, яғни қазақ әйелінің бойында аналық махаббат, аналық мейірім, аналық қамқорлық деген қасиеттер басты орында. Міне, бұл қасиет Қоңыр қаздың анасына да тән. Қоғамнан оқшауланған қызының жағдайы анасының жанына қатты батады, перзентінің осындай күйге түсуіне өзін кінәлі санайды. Жаны нәзік, болмысы ерекше қыздың жанын түсінетін тек анасы, қамқоршысы да, демеушісі де осы анасы. Бұл қазақи түсінікке қонымды, қалыпты жағдай. Ал, Кафканың шығармасындағы ана бейнесі мүлде кереғар. Себебі, шығармада жәндікке айналған ұлын көргендегі анасының алғашқы ойы «Ендігі материалдық жағдайлары не болмақ?». Бұрын отбасының жалғыз асыраушысы болған Грегор ендігіжәндік кейіпке түскенде отбасы одан теріс айналады, олардың бар ойы ендігі күндері не болмақ, мұндай масқараны елден жасыру, соңғы ойлары одан құтылу, яғни өзегін жарып шыққан жан баласынан құтылу. Шығармадан Батыс елдеріне тән отбасылық құндылықтардың жоғалуы, ананың балаға деген мейірімінен айырылуы, асқар тау әкесінің баласына деген өшпенділігі, адамның адами болмысының,

рухани асыл қасиеттердің құлқынның құлына айналуы шығармада айқын көрінеді. Автор осындай жалпы ұлттың басына түскен ауыр халді «кішкентай адам» – Грегордың бейнесі арқылы шебер жеткізген.

Екі шығармада да автор басты кейіпкерлерінің жан арпалысы мен күйзелістерін, психологиялық параллелизммен сыртқы жарасы мен жан жарасын қатар қою сияқты түрлі көркемдеу тәсілдерін пайдалану арқылы өздерінің авторлық стильдерін, шеберліктерін танытқан сәтті шығармалар тудырған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ және шетел әдебиеті тарихында психологизмге құрылған сюжеті, идеясы ұқсас туындылар жетерлік, реализм, натурализм, модернизм, постмодернизм бағыттарында жазылған мұндай шығармалардың түрі, көркемдеу құралдарын пайдалану жағынан ұқсастықтары бар болғанымен, көп ретте қаламгерлер ұлттық болмысты, ұлттық қасиет пен құндылықтарды, ұлттық мифологиялық танымды негізге алады. Бұл – заңды құбылыс.

Кезінде әлем әдебиетімен сусындап, формасы Батыстікі болса да, ішкі мазмұны қазақи болмысқа сай жасалған Абай дәстүрі бүгінгі күнде де жалғасын табууда. Бүгінгі жаһандану заманында посмодернизм ағымы қазақ әдебиетіне кең құлаш жайған кезде қаламгерлеріміз өз шеберліктерін шыңдауда көп ізденіп, төл әдебиетімізді заман талабына сай жаңаша түрлермен толықтырып, байытуда.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Есин, А. Б.** Психологизм русской классической литературы. – М. : Флинта», 2003. – 176 с.
- 2 **Белокурова, С. П.** Словарь литературных терминов. – М.а : СПб., – 2007.
- 3 **Майтанов, Б.** Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы : «Санат», 1996. – 336 б.
- 4 **Андреева, А. Н.** Целостный анализ литературного произведения. – Минск, 2003.
- 5 **Гинзбург, Л. Я.** О психологической прозе. – М., 1971.
- 6 **Кафка, Ф.** Замок // Иностранная литература. – 1988. – № 1–3.
- 7 **Кемелбаева, А.** [Электронды ресурс]. – adebiportal.kz

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Ж. М. Искакова¹, С. О. Симбаева², Л. М. Демесинова³

Характер развития психологизма в казахской и зарубежной литературе

^{1,2}Гуманитарно-юридический факультет,
Университет «Туран-Астана»,
г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан;
³г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Zh. M. Iskakova¹, S. O. Simbaeva², L. M. Demessinova³

The nature of the development of psychologism in the Kazakh and foreign literature

^{1,2}Faculty of Humanities, «Turan-Astana» University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan;
³Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

В статье рассматривается психологическое развитие казахской и зарубежной литературы. Относительно использования психологии в мировой литературе авторы провели сравнительный анализ истории зарубежной и казахской литературы. В частности, анализированы произведения представителя современной казахской литературы, писательницы А. Кемельбаевой и Ф. Кафки, чьи произведения входят в золотой фонд мировой литературы.

The article considered the psychological development of Kazakh and foreign literature. Regarding the use of psychology in the world literature, the authors conducted a comparative analysis of the history of foreign and Kazakh literature. In particular, the article analyzed the works of the representative of modern Kazakh literature, the writer A. Kemelbayev and F. Kafka, whose works are included in the golden fund of world literature.

Г. К. Кабулова

магистрант, кафедра «Русский язык и литература», Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан
e-mail: kabulova2512@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ ДЕКОДИРОВАНИЯ ТЕКСТА НА УРОКАХ ЧТЕНИЯ В КЛАССАХ КОРРЕКЦИИ

Статья предназначена для учителей-дефектологов, учителей, работающих в классах коррекции. В данной работе раскрывается актуальность проблемы понимания текста. Даются рекомендации по повышению эффективности чтения в работе с учащимися с особыми образовательными потребностями с учетом их особенностей. Чтение, как сложный процесс, рассматривается не только с психологической, но и с психолингвистической точки зрения. Вниманию читателей представлены «стратегии чтения», которые облегчают восприятие текста. Систематическое использование подобного рода заданий, безусловно, принесет положительные результаты.

Ключевые слова: проблема понимания текста, читательское восприятие, основные фазы чтения, «стратегии чтения».

ВВЕДЕНИЕ

Чтение – вид деятельности, процесс декодирования, где происходит воссоздание звукового облика слова по его графической модели. Он состоит из серии отдельных операций: опознание буквы в её связи с фонемой (звукобуквенные связи); слияние нескольких букв в слог (навык слогослияния); слияние нескольких слогов в слово; интеграция нескольких прочитанных слов в законченную фразу. Отсюда следует, что чтение начинается со зрительного восприятия, различения и узнавания букв. На этой основе происходит соотнесение букв с соответствующими звуками и осуществляется воспроизведение звукопроизносительного образа слова, его прочитывание. И, наконец, вследствие соотнесения звуковой формы слова с его значением осуществляется понимание читаемого.

Чтение – сложный психофизиологический процесс, в котором участвуют различные анализаторы: зрительный, речедвигательный, речеслуховой. В основе лежат сложнейшие механизмы взаимодействия анализаторов и временных связей двух сигнальных систем. По своим психофизиологическим механизмам, чтение является более сложным процессом, чем устная речь, вместе с тем оно не может рассматриваться вне единства письменной и устной речи.

Процесс чтения сложен и многогранен для ребенка. Поэтому чтение необходимо рассматривать как с психологической, так и с психолингвистической точки зрения. Известные психолингвисты А. А. Леонтьев [1], И. А. Зимняя [2], психологи Н. И. Жинкин [3], А. Н. Соколова рассматривают чтение, как один из видов речевой деятельности. Ими утверждена структура речевой деятельности, состоящая из нескольких уровней:

- первый уровень – мотивационное звено (наличие мотивов, цели действия);
- второй уровень – ориентировочно-исследовательский (аналитико-синтетический);
- третий уровень – исполнительский.

Проблема понимания текста относится и к междисциплинарным исследованиям. Философы, а следом и психологи утверждают, что непонимание порождает злость, агрессию. Любое непонимание – опасно. В толковом словаре русского языка Ушакова [4] под пониманием рассматривается способность, умение проникнуть в смысл чего-нибудь, усвоить, осознать его.

В методическом аспекте изучения проблемы принято говорить о не понимании, а о читательском восприятии. При чтении несложного текста понимание сливается с восприятием. Но при чтении незнакомого и сложного тексте осмысление предмета представляет собой сложный процесс. Сам процесс, направленный на понимание текста, протекает быстро. Поэтому при обучении пониманию работа с текстом специально замедляется, чтобы помочь читателю в осознании своих умственных действий.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Уроки чтения – действенное средство нравственного, эстетического и экологического воспитания детей с интеллектуальным недоразвитием. Именно на этих занятиях дети начинают осознавать красоту родной природы, знакомятся с историей Родины, с различными поступками взрослых и детей, учатся давать им оценку. На уроках чтения значительно повышается и общее развитие учащихся, расширяется их представление о мире.

Проблема понимания смысла текста актуальна, особенно в работе с учащимися с особыми образовательными потребностями. Смысловое чтение текстов не может существовать без познавательной деятельности. Эффективность чтения можно оценить по тому, способны ли школьники усваивать информацию из текста. Что касается учащихся с ООП, то нужно отметить их неумение выражать свое мнение о прочитанном по многим причинам.

Г. Я. Трошин [5], М. Ф. Гнездилов [6] отмечают, что ребёнок с проблемами в развитии в процессе овладения чтением проходит те же ступени, что и нормально развивающийся, но гораздо медленнее. Ступени обучения чтению растягиваются во времени и промежутки между ними более продолжительны. Вследствие этой замедленности каждая из ступеней получает наиболее полное и отчётливое выражение.

Согласно типологии В. В. Воронковой, характерная для умственно отсталых детей косность, привязанность к какому-либо одному способу действия мешает им при переходе от аналитических к синтетическим приёмам чтения, в зависимости от структурной сложности слов. Начав читать по слогам, школьники с трудом переключаются на чтение целыми словами даже хорошо знакомых и усвоенных слов и, наоборот, прочитав первое слово сразу, пытаются также быстро прочитать и следующие, но ошибаются. В. В. Воронкова выделяет 5 групп учащихся и рекомендует соответствующие приёмы их обучения.

- 1 Дети с нарушениями фонематического слуха;
- 2 Дети с трудностями произношения;
- 3 Учащиеся с нарушениями зрительного восприятия и пространственной ориентировки;
- 4 Учащиеся с затруднением моторики глаза;
- 5 Учащиеся, у которых в большей степени нарушена познавательная деятельность.

Дети с ООП читают текст со значительными искажениями: пропускают, переставляют, заменяют буквы, слоги, сливают конец одного и начала второго слова, теряют строку. Ошибки, нарушающие правильность чтения, единичные для учащихся массовой школы, становятся многочисленными, типичными для учеников специальной коррекционной школы и представляют собой явление довольно стойкое, сохраняющееся даже в старших классах и тормозящее развитие навыка беглого чтения.

Усвоение букв представляет для умственно отсталых учащихся большую трудность из-за недоразвития фонематического восприятия, неразличения оппозиционных звуков, несформированности пространственных представлений, зрительного анализа и синтеза.

Зрительные восприятия у детей данной категории обычно не расчленены. В силу этого предъявляемая буква не воспринимается ими сразу как определённая структура входящих в неё элементов, а схватывается только в общем виде. Связь между буквой звуком устанавливается с большими затруднениями или часто нарушается (ученик отбирает знакомые буквы, а назвать не может).

Особенно сложным является слияние звуков в слоги по причине отсутствия чёткого представления о звуковой структуре слова. Таким образом, функция фонематического анализа формируется у школьников с недостатками интеллекта с трудом.

У данной категории детей, как отмечают М. Ф. Гнездилов, Г. И. Данилкина, В. Г. Петрова, формирование навыков чтения характеризуется качественным своеобразием и определёнными трудностями, что связано с преодолением ряда недостатков и затруднений. Выявляются медленное запоминание букв, смешивание сходных по начертанию графем, недостаточно быстрое соотнесение звука с буквой, искажение звукового состава слов, трудности соотнесения прочитанного слова с конкретным предметом, признаком, действием.

Контингент специальной (коррекционной) школы неоднороден по характеру и степени сенсорной, речевой и интеллектуальной недостаточности, дети в процессе обучения чтению оказываются на разных этапах овладения этим навыком. Особенности высшей нервной деятельности умственно отсталого школьника проявляются в дефектах познавательных процессов – внимания, памяти, восприятия, мышления, речи.

Внимание – это сосредоточенность сознания на каком-либо объекте или деятельности, соответственно, внимание включается во все психические процессы и является важной характеристикой познавательной сферы. Среди основных недостатков внимания умственно отсталых школьников отмечают нарушение концентрации, устойчивости, распределения, переключаемость и объем внимания. У учащихся с нарушениями интеллекта произвольное внимание несколько сохраннее произвольного, но и оно отличается своеобразием. Внимание умственно отсталого ребенка находится в прямой зависимости от особенностей его работоспособности и связано с высшей нервной деятельностью. Может иметь место несоответствие внешнего выражения внимания состоянию сознания ребенка. Отмечается адинамичность внимания, которая проявляется в трудности его привлечения к нужным сторонам объекта. Из-за склонности к частому охранительному торможению внимание детей с интеллектуальной недостаточностью носит «мерцательный» характер.

Ощущение и восприятие – начальный источник всех наших знаний о мире. Ощущение – это отражение отдельных свойств предметов и явлений в момент их непосредственного воздействия на анализаторы. Восприятие требует более сложной аналитико-синтетической деятельности коры головного мозга, так как оно отражает предметы и явления в целом. У умственно отсталых детей развитие ощущения и восприятия происходит значительно медленнее, чем в норме. Из-за различных нарушений в работе анализаторов у таких детей нередко наблюдается снижение зрения и слуха, недоразвитие или нарушение речи, своеобразные дефекты моторики. Ощущения при умственной отсталости слабо дифференцированы.

Восприятие также характеризуется сниженным темпом и слабой дифференцированностью. Наряду с этим выделяют такие особенности восприятия детей с нарушениями интеллекта, как неточность, бедность и узость, малая осознанность. Однако нарушения восприятия носят динамический характер, под влиянием коррекционного обучения недостатки сглаживаются.

Память – это отражение прошлого опыта человека, сложный психический процесс, который проявляется в запоминании, сохранении и воспроизведении информации.

Умственно отсталым учащимся свойственно нарушение соотношения между произвольной и непроизвольной памятью. Так, если в норме продуктивность произвольного запоминания всегда оказывается выше, при умственной отсталости результаты произвольного и непроизвольного запоминания находятся на одинаково низком уровне. При этом наиболее успешно запоминается материал, вызывающий у детей эмоциональный отклик.

Память у учащихся с интеллектуальной недостаточностью характеризуется нарушениями запоминания (недостаточная осмысленность и последовательность, зависимость от содержания материала), и сохранения (повышенная забывчивость, слабая логическая переработка и недостаточное усвоение материала), и воспроизведения (неточность). Быстрее, чем в норме, утрачиваются и видоизменяются представления памяти.

В основе недоразвития памяти лежит тугоподвижность, инертность отражения окружающей действительности. Общее направление развития памяти у умственно отсталых детей то же, что и в норме. Любой материал для запоминания должен быть предъявлен при усилении мотивации, включения мыслительных операций, направленных на содержание, а не на форму запоминаемого. Для повышения продуктивности памяти необходимо формирование специальных установок, обучение опосредованному запоминанию. Таким образом, коррекция мнестической деятельности тесно связана с развитием мышления.

Как известно, мышление – это процесс обобщенного и опосредованного отражения мозгом окружающего мира, высшая форма отражения. Оно осуществляется при помощи мыслительных операций (анализа, синтеза, обобщения, классификации, абстрагирования, сравнения).

Умственно отсталым детям свойственно нарушение всех операций мышления (слабость аналитико-синтетической деятельности, низкая способность к отвлечению и обобщению, сравнение с опорой на несущественные признаки и т.д.). При этом темп мышления умственно отсталого школьника замедлен, тугоподвижен. Наибольшие нарушения отмечаются в словесно-логическом мышлении, наиболее сохранным является наглядно-действенное мышление. Такие недостатки мышления умственно отсталых учащихся, как снижение критичности, нарушение регулирующей роли мышления, конкретность, непоследовательность, стереотипность и нарушение целенаправленности непосредственно связаны с недоразвитием личности и отклонениями в поведении.

Интеллектуальная недостаточность и незрелость личности проявляются в следующих особенностях эмоциональной сферы умственно отсталых детей и школьников: слабость интеллектуальной регуляции эмоций, их малая дифференцированность, полярность, несоответствие внешним воздействиям по силе и содержанию, затруднения в развитии высших (интеллектуальных, моральных, эстетических) чувств, низкий уровень развития средств эмоциональной выразительности. Наряду с этим при умственной отсталости нередко болезненные расстройства чувств: раздражительность, эйфория, дисфория, апатия. Большинство детей только осваивает слоговое чтение, но есть и такие учащиеся, которые продолжают сохранять побуквенное чтение. Такая разнородность в уровнях овладения навыком, к сожалению, склонна сохраняться и в старших классах. Становясь старше, дети с недостаточно хорошим уровнем сформированности навыка чтения, испытывают неудобства психологического характера. Они стесняются читать в присутствии хорошо читающих детей, стремятся отстраниться от того вида деятельности, в котором они не успешны. Кроме этого, им свойственны повышенная истощаемость, низкая работоспособность, незрелость эмоций, воли, поведения, ограниченный запас общих сведений, восприятие характеризуется замедленностью, трудности словесно-логических операций, страдают все виды памяти, необходим длительный период для приема и переработки информации. Как помочь таким детям?

Задача учителя-дефектолога заключается в поддержании благоприятной психологической обстановки на разных этапах учебного процесса. А самое главное – стремиться к познанию психологической природы ошибок на разных этапах обучения чтению и определению методов преодоления этих ошибок.

Если посмотреть на чтение как на процесс, то можно выделить основные фазы:

– первая – это восприятие текста, раскрытие его содержания и смысла, своеобразное декодирование, когда из отдельных слов, фраз, предложений складывается общее содержание. На данном этапе происходит просмотр, установление значений слов, нахождение соответствия, узнавание фактов с помощью наводящих вопросов, воспроизведение, пересказ;

– вторая – извлечение смысла, объяснение найденных фактов с помощью привлечения имеющихся знаний, интерпретация текста. Здесь происходит упорядочивание и классифицирование, объяснение, сравнение, сопоставление, размышление над выводами;

– третья – создание собственного нового смысла, т.е. «присвоение» добытых знаний как собственных в результате размышления. Чтение с выдвиганием гипотез, высказывание предположений. В данной работе у читателей возникают собственное мнение, чувства, мысли.

Работа с любым текстом предполагает три этапа:

- до чтения текста;
- во время чтения текста;
- после чтения текста.

Для работы с текстом на каждом из этапов существуют свои стратегии. Термин «стратегии чтения» родился на заре психолингвистики. Основопологающим для всех последующих работ стало самое общее определение Дж. Брунера: «Стратегия – некоторый способ приобретения, сохранения и использования информации, служащий достижению определенных целей в том смысле, что он должен привести к определенным результатам» [7].

Стратегия предтекстовой деятельности

Цель: постановка цели и задач чтения, знакомство с важными понятиями, терминами, ключевыми словами, формирование установки на чтение с помощью вопросов и заданий, мотивирование читателя, включение механизма прогнозирования содержания, формирование умения и привычки думать над книгой до чтения.

Прогнозирование и формулирование новой темы самим учащимся высвечивает область неизвестного ученику. Прогнозы бывают разные, порой нелепые (!). Это связано с узким кругозором, бедным словарным запасом данной категории учащихся. Обнаруженный дефицит знаний пробуждает желание узнать новое, перейти от неумения к умения, от незнания к знанию. Умение спрогнозировать результат дает возможность школьникам подвести итог урока, оценить свою деятельность, реализовать творческие способности, хоть и на примитивном уровне.

Антиципация (догадка, мысленное предвосхищение) вызывает познавательную активность. Если раньше, согласно традиционной методике, на этапе предчтения текста давалось задание «Прочитайте текст», а внимание уделялось контролю понимания прочитанного, то теперь использование стратегии предтекстовой деятельности облегчает чтение текста учащимися и достигаемый им результат становится выше.

С позиции пробуждения интереса к чтению исследователи отмечают следующие наиболее продуктивные предтекстовые стратегии:

- 1 Мозговой штурм.
- 2 Глоссарий
- 3 Ориентиры предвосхищения
- 4 Алфавит за круглым столом
- 5 Соревнуемся с писателем

Ниже приводятся примеры использования выше указанных стратегий на уроках чтения.

«Мозговой штурм»

Цель: актуализация предшествующих знаний и опыта, имеющих отношение к тексту.

Ход работы:

1 Сегодня мы будем читать и обсуждать тему «О животных» в рассказе К.Паустовского «Кот Ворюга». Какие ассоциации, представления возникают у вас по поводу заявленной темы?

2 Учитель все ассоциации записывает.

3 Теперь прочитаем текст и посмотрим, совпали ли ваши представления тому, что мы узнали из текста.

«Глоссарий»

Цель: актуализация и повторение словаря, связанного с темой текста

Ход работы:

1 Посмотрите на список слов и отметим те, которые могут быть связаны с текстом.

2 Закончив чтение текста, вернуться к данным словами и посмотреть их значение и употребление в тексте.

«Ориентиры предвосхищения»

Цель: смысловая догадка о возможном содержании текста на основе догадки.

Ход работы:

– Прочитайте заглавие рассказа и определите по названию, о чем будет говориться в тексте.

Например: Почему кота прозвали Ворюгой?

«Алфавит за круглым столом»

– Мы планируем прочитать и обсудить тему взаимоотношений человека и животных, человека и природы. Вспомните и напишите на карте алфавита названия книг, которые связаны с этой темой.

Обсуждение может проходить по методике свободного обсуждения.

«Соревнуемся с писателем»

Цель: мотивировать читателя на прочтение книги.

Ход урока:

– Попробуйте спрогнозировать содержание книги, просмотрев иллюстрации.

Стратегия текстовой деятельности

На данном этапе учитель вмешивается в процесс чтения с целью помочь, предоставить дополнительную информацию и просто обучить. Чем труднее материал, тем большая помощь учителя необходима ученикам.

Цель: понимание и создание читательской интерпретации.

Стратегии

1 «Чтение с остановками»

2 «Чтение с вопросами»

3 «Чтение с пометками»

«Чтение в остановками»

Цель: управление процессом чтения и слушания, осмысления текста.

Ход работы:

– Мы будем читать текст с остановками, во время которых будут задаваться вопросы. Вопросы будут звучать, чтоб проверить ваше понимание.

«Чтение с вопросами»

Цель: научить читать вдумчиво, задавая себе вопрос.

«Чтение с пометками»

Цель: мониторинг понимания читаемого текста. Читатель делает пометки на полях, в местах, вызывающих трудности.

Стратегия послетекстовой деятельности

1 «Отношение между вопросом и ответом»

2 «Вопросы после текста»

«Отношение между вопросом и ответом»

Ответ либо в тексте, либо читатель ищет его в своих знаниях.

«Вопросы после текста»

Классификация вопросов, известная под названием «Таксономия вопросов Б.Блума»

– фактической информации текста;

– оценочные, рефлексивные вопросы, связанные с анализом текста.

1. Кубик Блума

Замечательный американский педагог Бенджамин Блум известен как автор известной «Таксономии учебных целей». Но он же является и автором нескольких стратегий педагогической техники, одна из которых – «Кубик Блума».

На гранях кубика написаны начала вопросов: «Почему», «Объясни», «Назови», «Предложи», «Придумай», «Поделись».

Учитель бросает кубик. Необходимо сформулировать вопрос к учебному материалу по той грани, на которую выпадет кубик.

Так, вопрос, начинающийся со слова «Назови...» нацелен на уровень репродукции, т.е. на простое воспроизведение знаний.

Вопросы, начинающиеся со слов «Почему...» соответствуют так называемым процессуальным знаниям. В данном случае ученик должен найти причинно-следственные связи, описать процессы, происходящие с определённым предметом или явлением, конечно же, с помощью учителя.

Отвечая на вопрос «Объясни...» ученик использует понятия и принципы в новых ситуациях.

Задания «Предложи...», «Придумай...», «Поделись...» направлены на активизацию мыслительной деятельности ученика. Он выделяет скрытые (неявные) предположения, проводит различия между фактами и следствиями, анализирует, оценивает значимость данных, использует знания из разных областей, обращает внимание на соответствие вывода имеющимся данным.

Возможны два режима использования данного приёма:

– учитель задаёт соответствующие вопросы по тексту, ученики отвечают.

– ученики формулируют вопросы и отвечают на них.

Где ответ?

Данная стратегия является одной из самых эффективных послетекстовых стратегий. От всех остальных она отличается тем, что обучает процессу осмысления текста, а не контролирует результат (понял – не понял), показывает необходимость поиска места нахождения ответа.

Цель данной стратегии – обучение пониманию текста.

Суть стратегии: учащимся предлагается схема (Где ответ?) и говорится о том, что ответ на вопрос может содержаться в тексте или в голове у читателя. Если ответ в тексте, он может находиться в одном предложении текста (1) или в нескольких его частях (2).

В случае 1, чтобы ответить на вопрос, надо найти точный ответ в одном предложении текста. Если он содержится в нескольких частях текста (2), такой ответ надо формулировать, соединяя их.

Если ответ находится в голове читателя, то в одном случае (3) читатель составляет его, соединяя то, что автор говорит между строк или в косвенной

форме, и то, как сам читатель интерпретирует слова автора. В другом случае (4) ответ находится за пределами текста, и читатель ищет его в своих знаниях.

Далее учащимся предлагается список вопросов, которые они должны отнести к одной из групп. После этого предлагается дать ответ на поставленный вопрос.

ВЫВОДЫ

В чем польза таких стратегий? Обучение стратегиям чтения развивают умение работать с текстом, размышлять о прочитанном, анализировать. Данные стратегии облегчают восприятие текста учащимися с особыми образовательными потребностями.

Формируя навык чтения у учащихся с ООП, учитель должен твердо знать, зачем это нужно. Мы учим каждого ребенка читать потому, что это нужно и ему, и обществу. Читая, ребенок взрослеет и очеловечивается. Чем шире круг чтения, тем больше у учащихся возможностей найти самого себя. Мы должны научить тому, что книги, становясь для ребят постоянными собеседниками, расширяют кругозор учащихся, широкий мир книг. И здесь чтение оказывает помощь в становлении личности, в принятии важных решений. Когда дети это поймут, тогда они захотят читать и полюбят книги.

Следует отметить, что вся работа по формированию навыка чтения и коррекции должна вестись в комплексе, чтобы был результат. Непрерывно вести работу с родителями по содействию учителю в формировании навыка чтения. А для детей с ООП главное на уроках – похвала, пусть даже за самый малейший успех. Умение учителя выслушать ребенка, направить его мысль на правильный путь, ласковое слово стимулируют процесс обучения, у ребенка пропадает неуверенность в себе.

Систематическое использование подобного рода заданий, безусловно, принесет положительные результаты. У школьников появится интерес к читаемым произведениям и умение разбираться, конечно, под руководством учителя, в содержании читаемого, делать из него соответствующие выводы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Леонтьев, А.** Язык, речь, речевая деятельность. / Красанд, 2010. 216 с.
- 2 **Зимняя, И.** Лингвopsихология речевой деятельности. / М. : Московский психолого-социальный институт, Воронеж НПО «МОДЭК», 2001– 432 с.
- 3 **Жинкин, Н.** Механизмы речи. / Издательство Академии Педагогических Наук, 2001 г., 370 с.
- 4 Толковый словарь русского языка: В 4т. / Под ред. Д. Н. Ушакова. (Переиздавался в 1947-1948 гг); Репринтное издание: М., 1995; М., 2000.

5 **Дружиловская, О.** Научно-историческое наследие Г. Я. Трошина и его значение для современной специальной психологии и педагогики. / Культурно-историческая психология, 2008, № 3, – С. 11–13.

6 **Гнездилов, М.** Теоретические основы обучения языку умственно отсталых детей. / Обучение детей с нарушениями интеллектуального развития: Олигофренопедагогика. Учебное пособие для студ.высш.пед. учеб.заведений / Б. Пузанов, Н. Коняева и др.; Под ред. Б. Пузанова. – М. : Издательский центр «Академия», 2001, – 272 с.

7 **Дж. Бруннер.** Психология познания. /Пер. с англ. – М., Прогресс, 1977.

8 **Иншакова, О. Б.** Письмо и чтение: трудности обучения и коррекция [Текст] / О. Б. Иншакова. – М. : Педагогика, 2000.

9 Особенности умственного развития учащихся вспомогательной школы. / Под ред. Ж. И. Шиф. – М. : Просвещение, 1965.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Г. К. Кабулова

Түзету сыныптарындағы оқу сабақтарын барысында мәтінді безендіру механизмдерін пайдалану

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

G. K. Kabulova

Using text decoding in reading lessons in correctional classes

Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

Мақала түзету сыныптарында жұмыс істейтін дефектолог-мұғалімдерге, мұғалімдерге арналған. Бұл жұмыста мәтінді түсіну проблемасының өзектілігі ашылады. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылармен жұмыс кезінде олардың ерекшеліктерін ескере отырып, оқу тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар беріледі. Оқу күрделі процесс ретінде психологиялық тұрғыдан ғана емес, психолінгвистік тұрғыдан да қарастырылады. Оқырмандар назарына мәтінді қабылдауды жеңілдететін "оқу стратегиясы" ұсынылған. Осындай тапсырмаларды жүйелі түрде пайдалану, әрине, оң нәтиже береді.

The article is intended for teachers-defectologists, teachers working in correction classes. This paper reveals the relevance of the problem of understanding the text. Recommendations are given to improve the efficiency of reading in work with students with special educational needs, taking into account their peculiarities. Reading, as a complex process, is considered not only from a psychological but also from a psycholinguistic point of view. The attention of the readers is directed at the «reading strategies» that facilitate the perception of the text. The systematic use of such tasks, of course, will bring positive results.

FTAMP 17.82.31

Б. Қ. Қапасова, С. Т. Елікбаев

¹ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹kapasova1970@mail.ru; ²serik.elikbay@mail.ru

Д. ИСАБЕКОВТИҢ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ТРАГИЗМ

Мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, жазушы Д. Исабековтің шығармалары талданған. Жазушы шығармалары 1960–2000 жылдар арасында жазылған. Талдауға алынған туындылар қазақ өмірінің әр кезеңін суреттейді. Осы кезеңдердегі кейіпкерлер трагизміне талдау жасай отырып, оның себептерін үш сипатпен түсіндіреді. Кейіпкерлері тазалық пен адалдықтан тұратын шығармалардағы трагедия себептерін кейіпкерлердің өзгеге құрметі мен өз танымдарына адалдықтан да іздеуді ұсынады. Сонымен бірге мақала авторлары кейіпкерлер трагедиясының бір сипаты ретінде қоғамды алып талдау қажеттігін ұсынады. Мақалада кейіпкерлердің трагедиялық ғұмырын суреттеу жазушының көркемдік тәсілі ретінде де алынатыны ескерілген. Қоғамның жасаған трагедиясы, адамдар ортасының әсері, кейіпкер мінезінің сипаттары талдана келіп, жазушы Д. Исабековтің шығармаларындағы трагедияның бірнеше қырлары көрсетілген.

Кілтті сөздер: трагизм, жазушы, қайшылық, қоғам, кейіпкер, мінез, қарым-қатынас, болмыс, оқиға, көркемдік.

КІРІСПЕ

Көркем туынды – оқырманға түрлі ой салады. Бұл ойдың өзін қаламгер түрлі тәсілдермен береді. Солардың бірі – қоғам мен заман, адамадар ортасының қайшылықты жағдайындағы кейіпкердің қиын да күрделі жайы мен тұрмысы, кей тұстардағы шарасыз қалпы. Осы тұрғыдан алғанда қоғамның өзі де қайшылықты десек, сол қайшылықты тұсты молынан суреттейтін тәсілдер қаламгерлердің негізгі жазу стильдеріне де тән болып келеді.

Қоғам мен адамдар ортасын суреттеу әр кезең үшін әр түрлі. Қаламгер заманның қай тұсына үңілді, қай аумақты назарға алды? Осы тұста шығарманың бар көркемдік сипаты ашылады. Бұл сипаттар кейіпкер арқылы суреткердің қоғамды қаншалықты аша алғандығымен өлшенеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әдебиет – қоғам айнасы деген қағидаға назар салсақ, 20-ғасырдың екінші жартысы үшін қазақ қоғамы бақытты да, шаттықты тұрмыс пен адамдар жақсылығын, суреттеуі қажет сияқты. Шынымен де, 20-ғасыр басындағы саяси-әлеуметтік, қоғамдық жағдайлар қазақ халқына бір емес, бірнеше нәубетті бір-ақ әкелді.

Ғасыр басындағы бірінші дүниежүзілік соғыс, патша әскеріне окоп қазу жұмыстарына қазақ жастарын алу, Қазан төңкерісі, Азамат соғысы, тәркілеу, ұжымдастыру, қуғын-сүргін жылдарының аяғы Ұлы Отан соғысына айналды. Қазақ отбасылары ішінен бұл нәубеттен құтылғаны болған жоқ. бсақ елге жер ауып кеткені бар, айдалып, түрмеге қамалғаны бар, соңында бар ер-азаматтарын майданға белгісіз біреулердің жерлерін қорғауға шығарып салғандары бар, соңынан әр үйге қара қағаз келгенде жандарын шүберекке түйіп, ала таңнан қара кешке дейін сары қарын бала-шаға, кәрі кемпір-шалмен қалған заман шынымен де халықты қатты есеңгіретті.

Рухы мықты, кеудесі өр жұрт бұны да көтер білді. Бірақ санада өткеннің өкініштері, келешекке сенімсіздік те жоқ емес еді.

20-ғасырдың 60-жылдарынан бастап халық басына көп еркін, жаймашуақ күндер өткеннің өтеуіндей болып орала бастады. СОКП-ның 20 съезінен соң келген жылымық халықтың аузын аққа тигізіп, қорасына мал салып, отбасы, ошақ қасының бақытын қызықтауға мүмкіндік берді.

Әдебиетте жаңа тақырыптар жазыла бастады. 20-ғасырдың 60-жылдарынан бастап қазақ әдебиеті жаңа қаламгерлермен толықты. Көркемөнерге қызығушылық, сөз өнері арқылы қоғам мен адам бейнесін жасауда жаңа ізденістерге шықты.

Қазақ әдебиетін 60-жылдар келген қазақ жазушыларының бірі – Дулат Исабеков. Дулат Исабеков шығармашылығы туралы айтқанда қаламгер кейіпкерлерінің қоғаммен біртұтастығы, бөлінбейтін ара-жігі ашылады. Сондықтан да суреткер шығармаларының бірнеше ерекшеліктерін топтап көрсете кетуге болады.

1 Д. Исабеков шығармаларының сюжеті қарапайымдылық, адамдар арасындағы ашық қатынасқа құрылады.

2 Шығармаларының тілі юмормен, уытты сатирамен де берілуі – кейіпкер мен орта қатынастарын аша түсетін тәсіл.

3 Таза жүректілік, нәзіктік, тазалық, сұлулық белгісі ретінде алынатын кейіпкерлері осыған қарсы бояулы қоғам мен орта қиыншылықтарына кездеседі.

4 Бар адамшылықты бойларына жинаған кейіпкерлері трагедиялық оқиғалардың ортасында алынады. Қаламгердің шығармаларындағы тазалық белгісі болатын кейіпкерлер мен адамшылық негізі ретінде суреттелетіндер

рухани жұтаңдық, сезім қатыбастығы жайлаған ортада тұншығатындығын, трагизмді бастан кешетіндігін бейнелейді.

Жазушы шығармаларындағы осындай ерекшеліктерді көрсете отырып, қоғам мен адамдар ортасын ашу – тақырып өзектілігі. Ортаның қатыбастығы жеке бейне арқылы тұтас заманға ұласады.

Көркем шығармадағы оқиға және сол оқиғаның ортасындағы кейіпкердің орнына қарай туынды трагедиялық немесе комедиялық болып келуі мүмкін.

Трагедия – әдебиет термині ретінде екі түрде ұғынылады.

1 Сахнаға арналып жазылатын әдеби шығармалардың, яғни драмалық жанрдың бір түрі. Күрделі оқиғаны, оағн қатысағын адамдардың іс-әрекетін кейіпкерлердің сөйлеген сөздері арқылы көрсетеді.

2 Көркем шығармадағы қоғамның көлеңкелі тұстары, заманның ауыртпалығы мол шақтарын кейіпкер тағдырымен сабақтастырып, адам басына түскен қиын-қыстау, қысталаң кезеңдерге кеңінен орын беру. Қиындықты алдыға шығару.

«Трагедиялық жағдай – қоғамдық өмірдегі шиеленіскен қайшылыққа толы, кейіпкерлердің арасындағы ешбір ымыраға келмейтін қарама-қарсылықты, бітіспес, күрес-тартыс, қақтығыстар. Трагедиялық жағдай қаһарманның ұмтылған мақсатына жететін жолын әр түрлі тосқауылдармен бөгеп, оны тұйыққа тірелтіп, апатқа ұшырауға дейін алып келеді. Мұнда қоғамдағы қарама-қарсы топтардың, жеке адамдардың талас-тартысы әлеуметтік өмірдің қайшылықтарымен тамырлас келіп, дәуірдің, заманның сиқын танытады. Трагедиялық қаһарман көп жағдайда арманына жете алмай, апат болады. Бірақ бұдан пессимистік сарын күшей еді деп түсінбеу керек. Өйткені ол армандаған мұрат басқалардың кеудесінде от тұтатып, батыл күреске үндейді, алға ұмтылдырады» [1, 205].

Трагедиялық кейіпкер көбіне-көп заманмен, қоғаммен байланысты. Осы тұста жазушы Д.Исабековтің шығармаларындағы трагизм өз кезінде түрлі пікірлер туғызды. Әсіресе жазушының алғашқы «Қарғын» романы қоғамдағы оқырман тарапынан оң баға алып, қолдан түспейтін кітап болғанымен де, кейіпкердің ішкі ойы мен оның қоғамдағы іс-әрекеті мен ортасының сол кездегі идеология мен саясатқа керіарлығы мол еді.

Қаламгер лабораториясы туралы сөз қозғалса, Д. Исабеков кейіпкерлерінің түрлі қалпы айтылады.

Жазушы шығармаларындағы кейіпкерлер туралы айтқанда қоғам мен заманның бар ауыртпалығын көтерген, кей тұста бәріне шыдаған, бойсұнған кейіпкерлер мен дәрменсіз тұстар назарға ілінеді.

Сыншы Ә. Бөпежанова «Осы ретте Исабеков творчествосынан сарын іздесек, кезінде бізде ағаш аттың басына ілінген, батыс философиясының, сондай-ақ әдебиетінің де қуатты ағымы экзистенциализммен – адам

баласының қатал өмір алдындағы, әлемдік абсурд алдындағы трагикалық дәрменсіздігі – үндестікті зерделер едік...

Дулат шығармаларының ой саз-әуені екі регистрде – трагедиялы өмір және сол өмірдің өзінде адам бола білу яғни өз өміріне өзі мағына бере білу бақыты – естілетінін айту орынды», [2, 12–13] – деп жазады.

Қазақ әдебиетінде де, басқа халықтардың көркемөнеріндегідей жамандық атаулыны бар қара бояуымен суреттей отырып, оған қарсы адамшылық пен асыл мұраттарды көтере түсу, кейіпкер мен қоғамдағы трагизмді шегіне жеткізе суреттеп, жақсылыққа бастар идеяларды дәріптеу дәстүрі бұрыннан бар. Бұған қазақ ертегілеріндегі кейіпкердің қаншама қиындықтарға кездесетіндігі, тіпті өліп қайта тірілетіндігін айтсақ та жеткілікті. Халықтық эпостардағы ғашықтар басындағы сүйгеніне қосыла алмаған, бүкіл орта қарсы болып қайғылы халмен аяқталатын сюжеттер де – трагизмдер.

Бұндай трагизмдер драмалық шығармаларда көп. Әсіресе ширыққан оқиғалар түбі трагедияға тартатын пьесалар осыны айғақтайды.

Дулат Исабеков өмірдің трагедиялық суретін жасай отырып, сол ортадағы кейіпкердің артықтығын, панасыздығы мен қорғансыздығын, жалғыздығын, тағдырының талайсыздығын бейнелейді.

Трагедиялық пафостың Д. Исабековтің жалпы алғанда повестерінің барлығына ортақ қасиет екендігін профессор Р. Нұрғалиев өзгеше сипат ретінде атайды [3, 285].

Жазушы трагедияны бірнеше қалыпта береді.

1 Әдебиетке қажет шындық адам – кейіпкер жайындағы шындық деп береді.

2 Қазақ әдебиетінде жаңа тақырыптар арқылы халық пен қоғамдық ортаның әлі де талай қиындықтары бар екендігін суреттеді. Бұл арқылы жазушы Д. Исабековтің 20-ғасырдың 60-жылдардағы прозасында бақытты тұрмысты көбірек баян еткен өз тұрғыластарынан өзгешелігін ашады. Басқалардай біз бақыттымыз дегеннен гөрі, әлі де жете алмағанымыз жетерлік дегенді баса айтқандығын дәлелдейді.

Ә. Меңдеке жазушы шығармаларындағы юмор мен сатираның өзінен де трагизм көреді.

«Дулат Исабековтің «Талахан – 186», «Ескерткіш», «Бонапарттың үйленуі» атты әңгімелеріндегі күлкі – ...арлы, ақиқатшыл күлкі. Күлкі шақыратын әрбір емеуріннен, әрбір детальдан автордың уайымы мен күйзелісі мен мұңдалап тұрады. Бұл қасиетті тек жазушының шеберлігіне жатқыза салу аздық етеді, мұндай қасиет, яки арлы күлкіні ояту және оны оқырманның жүрегіне жеткізе білу – сирек дарынның қолынан ғана келетін сирек қасиет. Ілуде бір кездесетін таптырмас қасиет.

...Дулат Исабеков әңгімелерінің аса бір өтімді һәм ұтымдылығы, жазушы әңгімелерінің барлығы дерлік бүгінгі күнімізді парықтау мен айшықтауға арналған» [4, 13].

Сыншы Сағат Әшімбаевтың жазушы Д. Исабеков шығармаларындағы «өмірлік ситуация шыншылдығы, білікті замандастар бейнесі, ...тақырып ауқымының кеңдігі, өмір туралы қалыптасқан парасатты көзқарастары, өзіндік парасатты толғам-байламдары, азаматтық пафос айқындығы зор үміт күттіреді», [5, 42] – деп бағалаған.

Д. Исабековтің туындылары мен шығармашылық ерекшелігі жайында қаламгердің замандас-әріптестері де ұдайы өз ой-пікірлерін ортаға салып келеді.

Белгілі қаламгер Қ. Құрманғали: «Дулаттың өз әріптестерінен бір айырмашылығы – кейіпкерлерін өмірдің қиын-қыстау сәттерінде көрсетуі. Өмір сынының өз сабағы белгілі. Жазушы сол өмір жолдары бұралаң, тағдырлары қатаң, тіршіліктің титтей де қызығын көрмеген, алайда адамгершілігіне, адалдығына, имандылығына иненің жасуындай да дақ түсірмеуге тырысқан кісілердің жан сарайын ашып беруге өте бейім. Исабековтің бұл әдеби тәсілге төселіп алғандығы сондай, бірде-бір шығармасының желісі жайшылықтағы жайбарақат тіршіліктен әңгіме шерткен емес... Міне, осындай өмір философиясының қыр-сырын жанымен ұққан жазушы кейіпкерлерін ылығы да бір тіршіліктің тосын сынында – қияметтің қыл көпірі үстінде жолықтыруға құштар», [6] – деген пікірінен жазушының кейіпкерлеріндегі трагизм жақсылық пен жамандық, адамгершілік пен азғындық сияқты қарсы күштердің күресінен тұратындығын көрсетеді.

Академик С. Қирабаев Дулат Исабеков шығармашылығын кеңестік қазақ әдебиетінің соңғы дәуіріне (1968-1990) жатқызады. Ғалым осы кезеңде «әдебиеттің негізгі жанрларын байытудағы және қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі белсенді қызметімен сөз өнерінің жас күштері алға шыққанын» айта келіп, өздерінің мол шығармашылық мүмкіндіктерін айқын танытқан Ә. Кекілбаев, С. Жүнісов, М. Мағауин, Т. Молдағалиев, Қ. Мырзалиев, Ф. Оңғарсынова, Ш. Мұртаза, Ә. Тарази, М. Шаханов, Қ. Жұмаділов сияқты қазақ әдебиетінің көрнекті ақын-жазушыларының тобында Дулат Исабеков те бар екендігін жазып, оны суреткердің туындылар арқылы дәлелдейді [7, 152].

Қазақ әдебиетінің 20-ғасырдың 60-жылдарындағы әдебиетін сараптай келе жазушы Дулат Исабеков туралы пікірлерді түйіндей келе қаламгер шығармашылығын суреткерлігі мен шынайылығы туралы дәлелдерге көз жеткіземіз. Сонымен бірге бұл шынайылық қаламгер шығармашылығындағы трагизммен астасып келетіндігі айтылады.

20-ғасырдың екінші жартысындағы қазақ прозасы үлкен көркемдік ізденістерге қол жеткізді. Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Дулат Исабеков

шығармаларындағы прозаның орны өзгеше. Жазушының бірнеше прозалық туындылары бар. Солардың ішінде «Гауһартас», «Сүйекші», «Өкпек жолаушы», «Пері мен періште», «Бекет», «Тіршілік», «дермене» тағы да басқа повестерін қалың оқырман алғашқы шыққан күндерінен бастап өз жан қалауларындай оқыды. Қаламгер повестеріндегі кейіпкерлер жанының нәзіктігі, бірде қоғамнан, бірде тағдыр-талайдан «киянат» көрген кейіпкерлердің кейбір жайлары тіпті әрбір қазақтың басында бар оқиғалар десе де болғандай.

Біз жазушы повестеріндегі трагизмді ашу үшін шығармаларындағы оқиға желісі мен кейіпкер суреттелуіне қарай 3 топқа бөліп алып қарастыру қажет деп есептейміз.

1 Тағдыр-талайдың жазуымен бақытсыз болғандар.

2 Қоғам мен қоршаған орта, заман туғызған трагизм.

3 Адамдар әрекеті туғызған трагизм.

Д. Исабеков шығармаларынан байқалатын ерекшелік – ол адам – табиғат – қоғам аталатын көркемөнердегі ажырамас ұғымдарға көп мән береді. Қаламгер шығармаларында бұл үш таған кейде тұтасып, кейде бөлек-бөлек сипатта ашылады.

Жазушы кей тұстарда өз кейіпкерлерінің қоғамдағы орнын, нақты жағдайын елеусіз қалдыратын сияқты. Сол себепті де повестеріндегі кейіпкерлерді де бірден тану қиын. Елеусіз етіп алып, жоғарыдағы үш трагизмнің кейде біріне, кейде үшеуін бірдей көрсетеді.

Д. Исабековтің «Гауһар тас» повесі – қайнысының жеңгесі Салтанат туралы жанына жақын да алыс болған ыстық та бір үзік адал сыры.

Салтанат бойындағы табиғи зиялылық, сұлулық Ыбыш бойындағы туа бітті жан кереметіне соқтығысады. Жазушы адамның рухани дүниесіне үңіле отырып, рухани әлем қатынас-қақтығыстарына ден қояды. Шығарма жұп болған Салтанат пен Ыбыштың өмірін, ішкі жан дүниесін суреттеп, екі түрлі мінез-құлық, екі түрлі психологияны көрсетеді.

Жарына сезімін ақтара алмай, Ыбыштан өзіне деген сезім көре алмай Салтанаттың ішкі әлемі мен оны қоршаған әлеуметтік орта арасындағы қақтығыстың нәтижесінде ол құрбан болады. Бірақ өз өлімі арқылы болса да, міз қақпайтын Ыбыштың жанына өзгеріс енгізеді. Шығарма шешімінде көп нәрсеге селт ете қоймайтын Ыбыштың да ауыр қайғыға батқанынан оның да өмірін Салтанат өзгертіп кеткендігі сәтті ашылған.

Д. Исабековтің повестерінде көбінесе ізгілік, сұлулық, жақсылық зорлық-зомбылықтан жеңіліс тауып жатса да, автор үшін нақты қазір қол жеткізген табан асты жеңістен гөрі адам баласының рухани жеңісі қымбаттығын көтереді. Бұл рух мықтылығы деп бейнелейді.

Д. Исабеков кейіпкерлері басқалардан оқшауырақ қалса да, өз өмірінде өтіп жатқан оқиғаларға белсене араласады. Жазушы дағдыдан тыс жағдайлар

мен оқиғаларды бейнелеуге шебер. Оқиғалары адам болмысы айқынырақ танылатын қалыпты ортадан тыс жерлерде өтіп жатады. Тосын іс-әрекеттер арқылы олардың болмысы ашылады. Бұндай шығармалардың қатарына «Бекет» пен «Пері мен періште» повестерін алуға болады.

Д. Исабек шығармаларының ішінде повестерінің өзі бөлек бір шок құрайды. Жазушы повестерінің ішіндегі «Бекет», «Пері мен періште», «Мазасыз күндер», «Гауһар тас», «Сүйекші» повестеріндегі трагизм кей тұста қоғамға қатысты болғанымен, жеке адамдық бақыт, тағдыр жазған талайдан аса аламағандық деген түйінге келіп тірелетін.

«Бекет» повесінің кейіпкері Нұркен болғанымен негізгі кейіпкер – Бекет. Өмірдегі бір күйініші анасына еркелік пе екен, жоқ, әлде жас кездегі алып-ұшқан мінездің түсінбестікке әкелген түрі ме, әйтеуір, анасын ренжіткен көңілін өмір бойы баса ламайды. Сондықтан да анасының көңілі үшін інісі Нұркеннің бақыты үшін бар тауқыметті тартады.

«Бекетке тән бір мінез – сондай бір беткей еді. Сәл нәрсеге ашуланып, өкпелесе, жуық арада райдан қайтып, ашық, жарқын қалпына қайтып түсе қоймайтын. Апам да, мен де оның бұл мінезіне қарап, «мейірімсіз, тасбауыр» деп ұрысатынбыз. Бір күні сабақтан оралсақ, апам түскі тамақты әлі дайындай алмай жүр екен. Ауызғы үйдің бұрышында мор ошақтың үстіндегі қазанда патыр-патыр етіп жүгері қуырылып жатыр. Шынында Бекеттің кейбір содыр мінезінен апам шошына ма, жасқана ма, осының-ақ көңілі болсыншы дей ме, ол кіріп келгенде кірісе кететін тамақ әлі дайын болмаса, апам сасқалақтап қалатын» [8, 13]. Анасын жөнсіз ренжіткен Бекеттің ойында осы бір оқиға өмір бақи қалады. Тіпті өзінен үлкен, қай жағынан болсын тәжірибелі Ләтифаға үйленгенде де анасының бір кездегі мақтауы көңілінде тұрған сияқты. Анам өзгеше жақсы көруші еді ғой деп, Нұркені үшін бар өмірін арнайды.

Повестегі трагизм Нұркен мен Бекеттің анасының қайтыс болған күнінен басталады. Бірақ Нұркенге тірек болам деген, шынымен тірек, сүйеніш бола білген ағасы Бекеттің арқасында інісі жалғыздық деген қайғыны кешкенімен өмірде таршылық көре қоймайды.

Түркістандағы пансионатта жатып, жақсы білім алады, демалыс сайын ағасына барып, мауқын басып, жоқшылықты да көп көрмейді. Бірақ Нұркендегі трагизм Бекеттің трагизмімен сабақтасып жатыр. Бекет бақытты болған шақта Нұркен де бақытты. Сондықтан да болар, жазушы Нұркен мен Бекеттің бір-бірімен айырылысар себептерін Зәйдамен біріктіреді.

Повесть соңы жақсылықпен аяқталады. Себебі қаншама қиындық көрген, бір-бірін шын жақсы көретін, бірі үшін бірі жан беруге дайын аға-інілердің таршылықтағы, қыспақтағы, тағдыр талайына салған істерге сабыр пен қайрат, төзімдері қарсы тұра алады. Бар қиындық, қайғы, таргедия артта

калып, бақытты да, шын түсініскен туғандар көңілімен шығарма аяқталуы да – сәтті алынған шешім.

Д. Исабектің «Мазасыз күндер» деп аталатын туындысындағы трагизм бұдан бөлек. Бұндағы трагизм тағдыр талайы дегенімізбен де, жеке адамдар жасаған қайғы мол болғандықтан да, оны көтеру бір адамға қиын. Сондықтан да болуы керек, жазушы кейіпкерлер арасындағы трагедияны үш кейіпкерге бөледі.

Әңгімелеуші Мәкәрімнің де өз басында қайғы болмағынмен, уайым мен сағыныш арқалап шығады. Ал бар трагедия – ана басындағы трагедия. Жалғыз баласынан айырылып, келініне жақындай алмай, немересін еміреніп сүйе алмаған ананың қайғысын Мәкәрім сейілткісі келгенімен, арылтқысы келгенімен қолынан келмейді.

Жазушы трагизмді бір кейіпкер басына ғана беріп қоймай, сол кейіпкер трагизмі арқылы өзгелердің де тағдыр-талайын бақытты болу жазыла қоймағандығын жеткізеді. Суреткер адамдар тағдыры бір-біріне байлаулы, бір-біріне екінің екінің тағдыры жазылмайды деген ойды кейіпкерлер өмірі мен мінез сипаттары арқылы ашады.

Д. Исабеков кейіпкерлерінің бір тобы қоғам ағысынан тыс қалған, жалғыздікті, жан дүниелерін ешкім түсіне бермейтін жандар болып келеді. Бұл кейіпкерлер тағдырдың басқа салғанына көнген, қандай қиындық көрсе де ішкі адамдық биіктікті жоғалтпаған рухы биік кейіпкерлер болып суреттеледі.

«Үндемес» повесіндегі Тұңғыш та – өз өмірінде артық жақсылыққа ұмтылмаған, мейірім іздемеген. Оның көнбіс, жаны сірі, момын болуына ата-анасының қанымен сіңген қалпы да бар. Сонымен бірге жалғыз тіршілік етіп, барлығына өзін тең көре алмаған мінезі де себепкер болады.

Жазушының «Тіршілік», «Дермене», «Сүйекші» повестерінде адамның әлеумет ортасынан, құрылымнан тыс қалатын, қоршаған ортаны жатсынуынан туындайтын жалғыздық сарыны негізгі ұстанымға алынған. Жалғыздық ар азабы, қорқыныш, жаныңа жау көретін әлеуметтік ортаны қабылдамай «жат адам» жағдайында болу болғандықтан күдік пен күмән, мазасыздық, азаптану сезімдерінен ишара береді.

«Сүйекші» мен «Тіршілік» повестеріндегі оқиғалар типтік емес жағдайдан туындайды, өзгеше дамиды. «Сүйекшідегі» Тұңғыштың, «Тіршіліктегі» Молдарәсілдің панасыз, сұрғылт өмірін, кеңес дәуіріндегі дәуіріндегі кейіпкерлері де жалғастырды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жазушы Д. Исабеков кейіпкерлері үшін адамзаттың қай кезеңде, қандай қоғамда тірлік етуі маңызды емес, маңыздысы – ішкі рухани тәуелсіздік,

өйткені қара күш зорлығы да, әлеуметтік және рухани зорлық та – трагедия. Жазушы адамдар ортасындағы трагедияның себептерін жеке кейіпкер мінезінен, ортаның, ортамен қарым-қатынасынан табуға бағыттайды, тіпті кейде қоғамнан іздеуге де ой салады. Енді бір тұста трагедияның сыры мен құпиясын тану тым күрделі де шығарма өзге бір тұстарға бастайды. Шығармаларындағы қат-қабатты ойлардың тұжырымға келмес идеялары да Д. Исабеков шығармалырының көркемдігі мен суреткерлігін аша түседі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі – Алматы : Ғылым, 1996. – 240 б.
- 2 Сөзстан. Жас қаламгерлер кітапханасы. – Алматы : Жалын, 1985. – 216 б.
- 3 **Нұрғалиев, Р.** Арқау. Екі томдық шығармалар жинағы – Алматы : Жазушы, 1991. – 326 б.
- 4 **Мендеке, Ә.** Біз кіміз осы?... Жазушы Дулат Исабеков әңгімелерінің әлеуметтік қуаты хақында. // Исабеков Д. Бес томдық шығармалар жинағы. 3-том. Әңгімелер. – Алматы : Өлке, 2003. – 402 б.
- 5 **Әшімбаев, С.** Парасатқа құштарлық: Әдеби-сын мақалалар, портреттер. – Алматы : Жазушы, 1985. – 416 б.
- 6 **Құрманғали, Қ.** Көркемдік әлемінің көш басында. // Қазақ елі, 27 қазан, 1995.
- 7 **Қирабаев, С.** Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті: Қысқаша очерк: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы : Білім, 1998. – 437 б.
- 8 **Исабеков, Д.** Таңдамалы 1-том. – Алматы : Жазушы, 1993. – 509 б.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Б. К. Капасова¹, С. Т. Еликпаев²

Трагизм в произведениях Д. Исабекова

^{1,2}Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республики Казахстан. Материал поступил в редакцию 13.05.19.

B. Kapasova¹, S. Yelikpaev²

The tragedy in the works of D. Isabekov

^{1,2}S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan. Material received on 13.05.19.

В статье рассматривается трагизм в произведениях писателя Дулата Исабекова. Д. Исабеков – представитель казахской литературы в 1960–2000 гг. Темы произведений писателя обширны. В содержании произведения найдем истории казахского народа в начале 20 века и до сегодняшнего дня. И поэтому герои писателя по характеру разные. Но у них общие черты характеров: они – честные, наивные. В анализе авторы дают значения характеров героя.

Проводится анализ повестей разными сюжетами, говорится о том, что в данных произведениях большее внимание уделяется честности, преданности и уважения героев на других. Также отмечается, что произведения писателя занимают особое место в казахской литературе. В статье также выявлены отличия трагизма разных произведений, которые описывают разные исторические периоды народа.

Авторы статьи через трагизма героев анализируют художественность произведения. Делаются выводы трагизма в произведениях один из художественных методов писателя.

The article deals with the tragedy in the works of the writer Dulat Isabekov. D. Isabekov is the representative of Kazakh literature in the 1960–2000 s. Themes of the writer's works are extensive. In the contents of the work we will find the history of the Kazakh people in the early 20th century to the present day. And so the heroes of the writer on the character is different. But they have common traits: they are honest, naive. In the analysis, the authors give the values of the characters of the hero.

The analysis of stories by different plots is carried out, it is said that in these works more attention is paid to honesty, devotion and respect of heroes on others. It is also noted that the works of the writer occupy a special place in the Kazakh literature. The article also reveals the differences between the tragedies of different works that describe different historical periods of the people. The authors of the article analyze the artistry of the work through the tragedy of the characters. The conclusions of tragedy in the works of one of the artistic techniques of the writer.

FTAMP 19.51.51

Б. Қ. Қапасова¹, Т. С. Елікпаев²

¹ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекетік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекетік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНІҢ ТАРИХЫНДАҒЫ Қ. БЕКХОЖИН ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ОРНЫ

Мақалада қазақ баспасөзі тарихы және баспасөз зерттеушісі ғалым Қайыржан Бекхожин еңбектері талданады. Бекхожин еңбектеріндегі алғашқы баспасөз мәліметтері мен оның мәніне назар аударылады. Авторлар қазақ журналистикасының негізін анықтауда орнын белгілейді. Журналистиканың алғашқы тірек көздерін анықтап, қазақ ұлттық баспасөзінің белгілерін ашудағы ғалым еңбектерін көрсетеді. Мақалада ғалымның «Қазақ», «Айқаптан» басталып, «Еңбекшіл қазақ», «Қазақ тілі» газеттері мен «Қызыл Қазақстан», «Шолпан» «Еңбекші қазақ», «Балапан» басылымдарына дейінгі аралықты зерттеген. Ғалым осы аралықтағы қазақ баспасөзінің идеялық мәнін анықтады. Мақалада әр басылым туралы ойлары арқылы тұтас еңбегі айқындалады. Авторлар Бекхожиннің қазақ журналистикасының алғашқы зерттеушісі екендігін ашады.

Кілтті сөздер: баспасөз, газет, тарих, қоғам, мәселе, ұлттық, саяси-әлеуметтік, зерттеу т.б.

КІРІСПЕ

Баспасөздің, оның ішінде газеттің әлеуметтік қоғамдық өмір саласындағы орнын, қызметтерін саралап берген ғалым-зерттеуші А. Байтұрсынов 1913 жылы «Қазақ» газетінің алғашқы санында: «Газет-жұртқа қызмет ететін нәрсе, олай болатын мәнісі жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, оқығаны көп адамдарды газет арқылы халықтың алдына түсіп, жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтып отырады», – деген болатын [1, 10].

А. Байтұрсынов «Қазақ» газетінің оқырмандарына арнау сөзінде былай жазды: «1907 жылғы санаққа қарасақ, Ресейде сол жылы 2173 есімді газет пен журналдар шыққан екен. Оның 1396 рус тілінде, 867 басқа тілде деген деректер бар» [2].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ қоғамының барлық рухани, материалдық құндылықтарын көтеріп, ұлт санасын көтерген ақпараттық әлемнің тарихы әлі де болса терең зерттей түсуді қажет етеді. Қазақ мерзімді баспасөзінің Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңін қайта қарау – уақыт талабы. Төл баспасөзіміздің Алаш кезеңі еліміз тәуелсіздік алғанға дейін ғылыми тұрғыдан бір жақты ғана бағаланды. Әлі де терең қарастыратын тұстар мол. Бұның бірнеше тұстарын атауға болады.

1 Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ мерзімді баспасөзі ұлттық мүддені көтеріп, елдің біртұтастығын мен шынайы бостандығы жолындағы бірден-бір күрес құралына баспасөзде айналдыру қажеттігін ұқты. Бұл таптық мүддені қолдайтын кеңестік тоталитарлық жүйе идеологиясы қайшы келген еді. Сондықтан да ұлт зиялыларының елдік бағыттағы басылымдарға тарихи шындық тұрғысынан зерттеу жүргізуге тыйым салды. Баспасөздегі ұлттық мүддені көтерген зерттеушілер мен ғалымдарға түрлі тосқауылдар қойды. Ел таиындағы бұл бағыттағы зерттеушілер «ұлтшыл» деп айыпталып, қуғын-сүргінге ұшырады.

2 Қазан төңкерісіне дейінгі газет-журналдардың толыққанды зерттеу жасау мүмкіндігі болмауының келесі бір себебі – қазақ жазуының ғасыр басында бірнеше рет өзгеруі де себеп болды. Ұлт әліпбиі (графикасы) арабшадан латыншаға (1929), одан кириллица жазуына (1940) көшірілді. Бұл – тарихи құнды мұрағаттарды ұлт игілігіне жаратуда үлкен кедергілердің бірі. Әліпбидің ауысуы кейінгі ұрпақ үшін мұрағат материалдарын түпнұсқалық негізде оқуға қиындық келтіріп отыр.

3 Ұлттың құнды рухани мұрасы болып табылатын Алаш баспасөзінің материалдары мұрағаттарда әлі де көпшілігі ашыла қойған жоқ. Халықтың асыл мұралары кеңес елінің әр қиырынан толық жинала қоймағаны белгілі.

Алғашқы қазақ мерзімді баспасөзі туралы мәселе көтерген ұлт қайраткерлері М. Дулатов, С. Сәдуақасов, М. Әуезовтер екені анық.

М. Дулатов «Еңбеші қазақ» газетіне жариялаған «Баспасөзіміз не күйде» атты мақаласында Қазақстанда шығатын газет-журналдардың арасынан жастардың «Өртен» газетін атап, жалпы баспасөзді дамытудың әдіс-амалдарын көтереді.

С. Сәдуақасов өзінің ғылыми-публицистикалық «Жастарға жаңа жол» деп аталатын еңбегінде Қазан төңкерісіне дейін жастардың «Бірлік» ұйымының «Балапан» жазба журналын шығарғандығы жөнінде мәліметтер келтіреді.

Баспасөздің рөлін арттыру үшін РК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің секретариаты мен ұйымдастыру бюросы 1925 жылы наурыз және қазан айларында, 1926 жылы 2 сәуірде «Жетекші қазақ баспасөзі» деп аталатын қаулы сегіз қабылдайды. Осы қаулыларды негізге ала отырып, партия органдары баспасөзге басшылық жасап, газет, журнал редакцияларына

партияның саясатын насихаттауға қабілетті қоғам қайраткерлерін тартты. 1926 жылы 10 мамырда өлкелік партия комитетінің жаңадан құрылған баспасөз бөлімінің меңгерушісі болып Т. Рысқұлов тағайындалады. Қазақстанда баспасөз саласын дамыту жайында бірқатар мақалалар жазып, жастар баспасөзін дамыту мәселелерін жан-жақты талқылады.

Қазақ халқы тарихының кейбір мәселелерінің баспасөзде көтерілуі, халықты білімге, өнерге баулып, олардың рухани дүниесінің өсуіне ұлт зиялылары, ағартушылар, ақын-жазушылар өз үлесін қосып отырған.

С. Мұқановтың «Қазақ халқының мақтанышы» – атты мақаласында қазақ халқының өнер-білімге жетудің, оны меңгерудің жолын сызған қазақ тарихында Шоқан, Абай, Ыбырайлардың еңбектері айтылады. Олардың кейінгіге қалдырған насихаттары оқу-білім үйрену, жаңа заман жаршысы болу екендігін айтады. Біздің заманда өнерлі, білімді болам деген адамға, соған апаратын жол атаулының бәрі де жарқын, даңғыл екендігіне жар етіп, соын мақтан еткен жазушы С. Мұқанов халықты білімге, өнер шыңына өрлеудің жолын көрсетеді. Бұл қазақ баспасөзінің тарихында насихат, үгіт, ақыл беру дәстүрінің үздік үлгісі болып қала береді.

Қазақ баспасөзі ісіне байланысты деректерді Кеңес өкіметі Коммунистік партиясының съезд, пленум, конференциялары қаулы-қарарлары және баспасөз мәселелеріне қатысты құжаттар мен материалдарынан, статистикалық жинақтардан, баспасөз материалдары мен мұрағат құжаттарынан, ғылыми және саяси әдебиеттерден кездестіруге болады.

20-ғасырдың бас кезінен басталған қазақ баспасөзі 20-жылдардың басында өркен жайып дамыды. Қазақ баспасөз саласын дамытуға қазақ зиялылары А. Байтұрсынов, М. Сералин, М. Қаратаев, М. Әуезов, Н. Құлжанова, М. Дулатов, М. Қазанғапов, А. Асылбеков, Ш. Тоқжігітов, Т. Рысқұлов, Б. Майлин, Ж. Аймауытовтар және т.б. белсене қатысты.

Қазақ баспасөзінің мәселелері «Қазақ», «Айқаптан» басталып, «Еңбекшіл қазақ», «Қазақ тілі» газеттері мен «Қызыл Қазақстан», «Шолпан» журналдарында және басқа мерзімді басылымдарға жарияланған мақалаларында айқын көтерілді.

Мерзімді баспасөз тарихы ғалым С. М. Бабинцев пен А. Сексенбайұлының еңбектерінде қарастырылып, 20-ғасыр басындағы кезеңі әсіресе 20-30-жылдардағы мерзімді баспасөз, яғни қазақ және орыс тілдерінде шығып тұрған газеттер мен журналдар туралы құнды мәліметтерге талдау жасалды.

Кеңес өкіметі 20-ғасыр басындағы қазақ мерзімді баспасөзінің көптеген басылымдарын жауып тастады. Ұлттық құндылықтарды көтеріп, халық тілегін жазған газет-журналдарға «ұлтшыл» айыбымен зерттеуден тыс қалды.

«Қазақ», «Алаш», «Сарыарқа», «Ұран», «Бірлік туы», «Жас азамат» сияқты газет журналдарда жарық көрген А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы,

Ә. Бөкейхан, М. Шоқай, Х. Досмұхамедұлы, М. Тынышбайұлы, Х. Ғаббасұлы, С. Қожанұлы, Н.Төреқұлұлы, Т. Шонанұлы т.б еңбектерінде ұл қайраткерлерінің халық тілегі, ұлттық мүддені көтере жазған публицистикалық мақалалары зерттеуден тыс қалды. Тек тәуелсіздіктен кейін ғана ғылыми айналымға түсіп, өзінің тісті бағаларын алып та үлгерді.

Төл баспасөзіміздің тарихын ежелгі тас ескерткіштердегі ақпарат үлгілерінен бастап, 19-ғасырдың екінші жартысына дейінге аралықтағы түрлері Кеңестік дәуір (1917–1990) мен 1991 жылдан басталатын тәуелсіздік жылдарына дейінгі қалыпта қоғаммен байланыста көп өзгешелік бар екені белгілі.

Қазақ баспасөз тарихын зерттеу журналистикада да өріс алды. Бұл зерттеулердің басты кемшілігі қазақ баспасөзінің қалыптасуы мен дамуы таптық тұрғыдан қарастырылды. Баспасөз дамуы коммунистік идеологияны дәріптеуіне қарай түсіндірілді.

Қазақ баспасөзінің тарихын зерттеу 20-ғасырдың 40-жылдарындағы Қайыржан Бекхожиннің «Дала уәлаяты газеті – бірінші қазақ газеті» деген тақырыптағы кандидаттық диссертациясынан бастау алады.

«50-жылдың басында қазақ баспасөзінің тарихын зерттеуде жаңа серпіліс пайда болды.

20 жж. жарық көрген кеңестік мерзімді басылымдар тарихын қарастырған Б. Кенжебаев пен Х. Бекхожиннің ғылыми еңбектері кітап болып басылып шықса, ғалым С. Н. Имашев Қазақстандағы жергілікті баспасөзді қалыптастыру мен нығайтудағы коммунистік партияның рөліне қатысты кандидаттық диссертация қорғап, жариялаған еңбектерінде 1917–1925 жылдар аралығында орыс, қазақ тілдерінде шыққан басылымдардың партияның ұсынған міндеттерін орындау барысы мен журналист кадрларын даярлаудағы бағыттарын ашып көрсетпекке талпыныс жасады. Алайда оның зерттеу еңбектерінде коммунистік партия идеологиясын дәріптеу, кеңестік-партия баспасөз тарихын марксизм-ленинизм еңбектері мен пленум шешімдеріне сүйене негіздеу, таптық-партиялық методологиялық көзқарас тұрғысында бағалау орын алды [3, 6].

Баспасөз тарихын зерттеуші Т. Амандосов Верный қаласында 1918 жылдан бастап қазақ және орыс тілдеріндегі газеттер шықты. Бұл басылымдар үкіметтің қаулыларды насихаттағанын айтып, іс-шараларын нақтылайды. Онда көтерген мәселелерді талдайды. Т. Қожекеев пен Б. Кенжебаев бірлесе шығарған кітапта 20-30 жылдары шыққан газет-журналдардың қалыптасу барысына тоқталады. Осы кезеңдегі әр газет пен журналдарға қысқаша мазмұндама беріп, баспасөз ісінің теориясы мен тәжірибесінің түйінді мәселелерін шешуге атсалысты.

60–70 жылдары Н. Сыздықов, М. Бурабаев, Х. Бекхожин, Т. Амандосов және т.б. авторлардың бірлесе жазған еңбектері, сондай-ақ С. Н. Имашевтің монографиялық еңбегі жарияланды. Бұл кітаптарда Қазақстанда қалыптасқан

мерзімді баспасөз тарихының рөлі нақтылана көрсетілді. Мерзімді баспасөздің Кеңес халқын тәрбиелеудегі идеологиялық бағытына баса баға берілді.

Қазақ баспасөзінің қалыптасу тарихын зерделеуде ғалым Қ. Н. Бекхожиннің монографиясы басқа еңбектерден жаңашылдығымен ерекшеленді.

Автор 1860–1930 жылдардағы қазақ баспасөзінің пайда болуы, қалыптасуы мен даму жолдарын талдайды. Еңбекте әр кезеңдерде шыққан газет-журналдардың қазақ қоғамындағы алған рөлін анықтап көрсетеді. Әр басылымның үкіметтің, қоғамның мерзімді баспасөзді дамытудағы қойған міндеттері мен нұсқауларын орындаудағы қызметін, орнын, мәнін айқындайды.

Қазақ журналистикасын Кеңестік кезеңіне қатысты зерттеулерде баспасөз саласының қалыптасуы туралы А. И. Юрко, Е. П. Прохоров, С. С. Матвиенко, Г. А. Кожевников, В. В. Ученова, Н. Исмаилов, Е. Т. Таиева және т.б. ғалымдардың еңбектері жарияланды. Бұл еңбектерде Кеңес жүйе дәріптеліп, ұлттық құндылықтарды дамытудағы баспасөз маңызына назар аударыла қоймады. [4].

Баспасөзде қазақ мерзімді басылымдарына арналған К. Ақтамбеков, С. Нығметов, Б. Қорқытов, Т. Қожекеев, А. Сейітовтардың мақалалары жарық көрді. Бұл мақалаларда ғасыр басындағы кейбір газет-журналдардың шығуы мен олардың редакторлары, тілшілері жайында мәліметтерді көрсете отырып, бұл басылымдардың еңбекші тапты коммунистік рухта тәрбиелеудегі маңыздылығы нақтыланды.

Зерттеуші А. Ыдырысов Қазақстан компартиясының 1926–1932 жж. партия-кеңес баспасөзін одан әрі дамыту қызмет барысына арналған кандидаттық диссертация қорғап, Қазақстанда баспасөзді қалыптастырудағы партияның басшылық рөлі мен үкіметтің қаулы-қарарларын орындаудағы үгіт-насихат бөлімдерінің қызмет барысын ашып көрсетсе, ал Л. М. Ахметова кандидаттық диссертациясында Қазақстан баспасөзіндегі әйелдердің рөлі мен оларды социалистік құрылысқа жұмылдырудағы партияның рөлін айқындаған [5].

М. Дулатов «Еңбекші қазақ» газетінің 1923 жылғы 5 мамырдағы нөміріндегі «Баспасөз үммесі» атты мақаласында: «Төңкерістің алдында Россияда 2500 шамалы газет, журнал шығатын еді. Орыстан өнерлірек жұрттардың газет, журналы мұнан да көп еді, ...қазағы, қырғызы бар Қазақстан, Түркістанды қоса санағанда бұл күнге шейін шығып, тоқтаған хәм шығып тұрған газет, журналдар мыналар», – дей келе, 42 басылымның атын атайды.

80-90-жылдары мерзімді басылым беттерінде 20 ж. басында жарық көрген кейбір басылымдар мен олардың қызметкерлері жайында М. Арғынбаев, Б. Мұстафин, Т. Смаков, Қ. Ажаров және т.б. мақалалары жарық көрді.

1985 жылы С. Н. Имашевтің «Свет ленинских идей» деп аталған таңдамалы еңбектерінің жинағы басылады. С. Имашев Қазақстандағы

баспасөздің қалыптасуы мен даму барысы, республикадағы ең алғашқы газеттер, азамат және халық шаруашылық, социалистік құрылыс кезеңі коммунистік идеялармен байланыстырады [6].

Ғалымдар Қ. Н. Бекхожин, С. Қ. Қозыбаев, С. С. Матвиенколар қазақ журналистикасының тарихы турасында жазған еңбектерінде 1917 жылдан бастап Қазақ АКСР-де орыс және қазақ тілдерінде шыға бастаған газет-журналдарға тоқталған. Бұл еңбекте авторлар мерзімді басылымдардың шығу, пайда болу тарихы мен оның айдарлары жөнінде мәліметтер мен түсініктер береді [7].

Қазақ баспасөзін зерттеу барысы 90-жылдардан бастап жаңа аранға ауысты.

Ғалымдар С. Қозыбаев пен Ж. Бекболатов «Өмір айнасы» атты еңбектерінде «Социалистік Қазақстан» газетінің 20–30 жылдардағы қызметі мен онда көтерілген мәселелерді талдауға назар аударады. Еңбек коммунистік партия идеологиясы мен асыатының үстем еткен кезеңінде жазылды. Әрі «Социалистік Қазақстан» газетінің өзі де басты идеолог басылым болатын, сондықтан да болар, газеттің ұстанып отырған бағытын «партиялық пен идеялық, партияның революциялық қайта құру саясатын одан әрі жүзеге асыру жолындағы күрес, жолымызға бөгет болатын кемшіліктерді батыл сынау» деп көрсеткен [8].

1991 жылы Қазақстанның егемендік алуымен ұлттық журналистика коммунистік идеологияның ықпалынан арылды. Баспасөздің ұлттық құндылықтар мен гуманитарлық, демократиялық қағидалар мен жалпыазаматтық құндылықтар бағытында дамуы мәселене жаңа көзқараспен бағалауды алға шығарды. Бұл журналистиканың дамуына кең мүмкіндіктерге жол ашты.

Тәуелсіздік жылдары баспасөз мәселесіне арналған Т. Қожакеев, Қ. Аллабергген, Ж. Нұсқабайұлы, Ф. Оразайдың еңбектері жарық көріп, ұлттық баспасөз тақырыбын жаңа мазмұнда игеруге жол ашты [9].

Қазақ баспасөзі тақырыбында іргелі талдаулар, тың тұжырымдар қалыптастырған деректанушы ғалым – Қ. Атабаев. Ғалымның «Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1871–1918)» атты монографиялық еңбегі осы салаға арналған. 19 – ғасырдың екінші жартысы мен 20-ғасыр басында жарық көрген қазақ басылымдарының ерекше құнды жазба дерек көзі екендігін дәлелдейді. Мерзімді басылымдар деректанулық талдау жасас, жұмыс тәсілдері мен жолдарын ұсынады. Тың тұжырымдар беріп, пайымдаулар жасайды.

Деректануға арналған оқу құралында мерзімді басылымдар жаңа дерек көздерінің маңызды түрі ретінде қарастырылып, олардың ерекшеліктері мен маңызы және бүркеншік есімдер туралы толымды тұжырымдар айтады [10].

Қазақ журналистикасының тарихыны зерттеуші Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Саховтар «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетіндегі материалдарды жүйеледі. Осының негізінде талдап энциклопедиялар құрастырды. «Қазақ» энциклопедиясында «Қазақ» газет бетінде басылған материалдар жинағы жүйеленген. Кітапқа 1913–1918 жылдардағы «Қазақ» газетінде жарияланған тарихи, саяси-әлеуметтік, қоғамдық, мәдени, әдеби тқырыптардағы материалдар енген. Ғалымдар еңбегі мазмұнының құндылығымен қатар, танымдық, тәрбиелік мәнімен де қымбат. «Қазақ» кітабы: «1913 жылы, 1914 жыл, 1915 жыл, 1916 жыл, 1917 жыл, 1918 жыл, «Құрастырушыдан», «Қазақ» газетіне қастысты мұрағаттық құжаттар, есімдер көрсеткіші, «Бүркеншік есімдер көрсеткіші», «Ашылмаған бүркеншік есімдер» деген тарауларға бөлініп, осы тақырыптар бойынша зерттеулер жасалған [2].

Бүгінгі қазақ журналистикасы тарихының зерттеулері бірнеше салаларға бөлуге болады.

- 1 Кезеңдік зерттеулер.
- 2 Тақырыптық зерттеулер.
- 3 Жанрлық зерттеулер.
- 4 Жеке авторлардың тарихына қатысты зерттеулер.
- 5 Өңір, аймақтарға бөле отырып жүргізілген зерттеулер.
- 6 Жекелеген ғалымдар еңбектеріне талдау жасаған ғылым еңбектер.
- 7 Мерзімді баспасөздің жеке түрлеріне талдау жасаған зерттеулер.

Қайыржан Нұрғожаұлы Бекхожин 1910 жылы Павлодарда туған. Бекхожин–қазақ журналистикасын зерттеуші ғалым. Қазақ Ұлттық Университетінде ұлттық баспасөз, ақпарат саласының мамандарын дайындағын білікті ұстаз, қазақ журналистикасын қалыптастырушылардың бірі.

1942 жылы Қазақ мемлекеттік университетін бітіреді. Қайыржан Бекхожин – 1965 жылы тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін қорғайды, 1976 жылдан профессор.

Алғашқы журналистік қызметін аудандық «Колхоз» газеттеріне хат-хабар жазудан бастап, 1929 жылы Павлодар округтік «Кеңес туы» газетінен бастайды. Павлодар округтік «Кеңес туы», «Колхоз» газеттерінде тілшілік қызметте жүрген публицистикалық қызметінің алғашқы кезеңінде елді ұжымдастыруға жұмылдыру, кедей тапты, бұқараны жаңа тұрмыс, социалистік шаруашылыққа насихаттау, ауыл өмірін жақсартуға үгіттейтін шағын хабар, мақала, очерктерін жазады.

30-жылдары саяси-шаруашылық науқандарға белсене қатысады. Ел өмірімен танысып, халық мұң-мұқтажын, рухани байлықтарны ерте таниды. 20-ғасыр басындағы Қазақстан ауыл тілшілерінің қозғалысына қатысты.

Еңбек жолын бастаған шақта 1939 жылы Павлодар қаласындағы Округтік тұтынушылар одағында мәдениет қызметкері болады.

1931 жылдан Павлодар аудандық №14 ауылдық кеңес төрағасы, 1932 жылы Семейге келіп, 1935 жылға дейін әртүрлі кеңестік өкіметтің басшылық қызметтерін атқарады.

Семей облыстық «Екпінді» газетінде 1935–1939 жылдары қызмет етеді. Ұлы Отан соғысы жылдарында 1942–1945 жылдары Қостанай облыстық «Большевиктік жол» газетінің редакторы болады.

Ұлы Отан соғысы аяқталған соң, 1945–1979 жылдары Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетінің аға оқытушысы, деканы, кафедра меңгерушісі болып қызмет атқарып, қазақ журналистерінің алдыңғы легін тәрбиелейді.

20-ғасырдың басында қарқынды дамыған ұлттық бағыттағы қазақ журналистикасы репрессиядан кейін, одан кейінгі Ұлы Отан соғысы жылдарынан соң өз дамуын тежегені белгілі. Кеңестік идеология ұлттық мүддені емес, коммунистік саясатты алға шығарып, халықтың рухани байлықтарынан қол үздірді. Осы кезде Қ. Бекхожин алдыңғы қатарлы, ұлт мақсаттарына, мұраттары жолында қызмет ететін шәкірттер тәрбиелейді.

Қайыржан Нұрғожаұлының 60-тан астам ғылыми мақалалары мен «Қазақ баспасөзінің даму жолдары (1860–1930 жылдар)» атты монографиялық кітабы қазақ ғылымына қосқан баға жетпес үлес. Сонымен бірге қазақ журналистикасының негізін жасаушы ретінде құнды еңбектер авторы деп бағаланады.

Бекхожиннің «Қазақ баспасөзінің даму жолдары (1860–1930 жылдар)» атты монографиясы – қазақ баспасөзінің жетпіс жылдағы тарихын терең зерттеген көлемді де, құнды, маңызы жоғары зерттеу. Бұл монографияда ғалым қазақ баспасөзінің пайда болу, қалыптасу және даму тарихын нақты баспасөз дәлел-дәйектерімен ғылыми негізде зерттеп шығады. Сонымен бірге бұған дейін зерттеу назарына алынбаған, қазан революциясына дейін жарық көріп тұрған газет-журналдар қызметіне ерекше тоқталады.

«Түркістан уәләятының газеті», «Дала уәләятының газеті», «Қазақстан» газеті, «Айқап» журналдары туралы толымды да қажетті ой-тұжырымдар жасайды. Аталған баспасөздің қазақ руханиятындағы қызметі мен ұстанған бағытына талдау жасайды.

Ғалым еңбегінің маңызы Кеңес кезеңінде бұған дейін басылымдарды шығарушылар ұлтшыл, авторлары керітартпа, бағыты саяси идеологияға жат деп келген басылымды терең зерттеп, аталған газет-журналдарға объективті баға бере білуінде.

«Түркістан уәләятының газеті», «Дала уәләятының газеті», «Қазақстан» газеті, «Айқап» журналдарының авторлары 20-ғасыр басындағы қазақ

халқының саяси бостандығын, рухани еркіндігін жазды. Ұлттың оқу-ағарту, өнер үйренуіне назар аударды. Халықтың тұрмысы мен шаруашылығының жайын зерделеді. Жұртқа ой салатын, көңілдеріне қозғау түсіретін толғамды пікірлер айтты, тұжырымдар жасады. Сондықтан да ғалым Қайыржан Бекхожинді Кеңес өкіметі саясатына қарсы келді деп, «байшыл-ұлтшыл керітартпа бағыттағы басылымдарды дәріптеуші» деген айып тағылды. Түрлі талқылаулар мен ғалымдық, саяси ұстанымына қатысты қысым көрсетілді.

Ғалым Қайыржан Бекхожиннің қазақ баспасөзінің жанашыры ретінде ұлт басылымдарын жинаушы, оны қадірлеуші, кейінгі ұрпаққа жеткізуші де. Бұған дәлелді «Садақ» туралы зерттеуінде ғалым Т. Кәкішұлы айтады [20].

«Садақ» журналы сияқты алғашқы қазақ оқығандарының басылымы «Ұранға» да қатысты осы ойлар айтылады. «Ұран» газеті туралы қазақ тарихында мәліметтер болғанымен, оның шығарушылар мен авторлар, басылым туралы мағлұматтар жеткіліксіз еді. Кейіннен басылымды тауып, зерттеп, ғылыми айналымға түсірді. Осы тұста ғалымда басылым туралы алғашқы мәлімет айтушылардың бірі – Қайыржан Бекхожин екендігін айтады.

Қ. Бекхожин 1964 жылы шыққан кітабына толықтырулар енгізеді.

Қазақ баспасөзінің хронологиялық жылдарын 1958 жылға дейін жазады. Қазақ баспасөзінің қалыптасу тарихына, 1860–1958 жылдар аралығындағы әрбір басылымдарға қысқаша тоқталады.

Қазақстанның экономикалық, саяси және мәдени құрылысындағы өзгерістердің орыс және қазақ тілдеріндегі баспасөзде тартылу, насихатталу жайын анықтауға көңіл қойды. Дегенмен еңбектің Кеңестік жүйеде жазылғандығынан да, таптық-партиялық идеология ықпалы болғаны анық. Қазақ баспасөзі тарихын зерттеудің аталған қиындықтары туралы айтқан кезде аталған саяси, әлеуметтік, қоғамдық және басқа да кедергілерге қарамастан, ауыртпалықтарды жеңе білген ұлттық журналистика ғылымының негізін қалаушылардың алдыңғы легіндегі ғалым Қайыржан Бекхожиннің еңбегіне қатысты.

Қазақ журналистикасының білімі мен ғылымының қалыптасып, дамуына мол үлес қосқан үлкен ұстаз, зерттеуі мен зерделеуі терең ғалымның ғылыми еңбегі Алаш баспасөзімен байланысты. Алаш қайраткерлері туралы айтуға тыйым салған кеңестік әкімшілік-әміршілдік жүйенің күшейіп тұрған шақта шындыққа араша түсуге талпынысы ерлікпен пара-пар екені сөзсіз.

Профессор Қ. Бекхожин қазақ баспасөзінің тарихын екі дәуірге бөлсе, ғалымның әріптесі, профессор Ә. Ыдырысов та зерттеу еңбектерінде дәл осылай қарастырды. Бұл жөнінде профессор Ыдырысов: «1870–1917 жылдар аралығында шығып тұрған газеттер мен журналдар-қазақ қоғамының Ресей патшалығының тұтас отарлау езгісіне түскен заманға сәйкес келді. Сондықтан ол халықты шын мәнінде біртұтас ұлт етіп біріктіру күресін

уағыздайды, жүргізе де ұйымдастыра алмады. Табиғаты жағынан-балаң күйде, ұйымдық жағынан негізсіз, сипаты жағынан жалтақ, жағымпаз, екіжүзді, қорқақ, тұрақсыз, жалпысөзді болды» деп жазды.

Қазақ журналистикасының екінші дәуірі бұл – «Қазан төңкерісі» деп аталатын 1917 жылдан кейінгі, 1985 жылға дейінгі 80 мыңға жуық әкімшілік-әміршілдік, коммунистік-кеңестік аралық. Қазақ баспасөзінің үшінші кезеңі деп 1985–1991 ж аралығы мен тәуелсіздік алған жылдан бастап бүгінгі күн аралығын атайды.

Қазақ баспасөзінің өткен жолына қатысты қалыптасқан ой-тұжырымдар қазақ журналистикасының тарихына арналған зерттеулер мен оқулықтарда ғалым Қ.Бекхожин зерттеулеріне дейін жоққа тән болатын.

20-ғасыр басындағы басылымдарда қазақ зерттеушілері мен ұлт зиялылары арасында қазақ баспасөзінің қызметіне, жайына, бағытына арналған еңбектер баршылық болатын.

20-ғасыр басындағы ұлт зиялылары – «Ұлт ұстазы» болуымен қатар қазақ баспасөзінің негізін қалаушылар. К. Бейсенбаев, Қ. Бекхожин, Ү. Субханбердина сияқты ғалымдар қазақ баспасөзінің тарихына арналған алғашқы зерттеулерге ден қойғандар ұлт зиялылары болды. Бұл ғалымдар баспасөз тарихын зерттеп қана қоймай, оның қазақ қоғамы үшін қызмет ету жолында аянбай еңбектенді.

Ғасыр басындағы ұлт зиялыларының ерлігі мен еңбегі ұлт мүддесі үшін қайта жанданды. А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Сералиндер басылымдардың ұйымдастырушысы да, редакторы да, авторы ретінде ауқымды жұмыстар атқарды. Алғашқы қазақ басылымдарының хал-ахуалы, бағыт-бағдары, көтерген мәселесі, халық арасына таралымы туралы М. Дулатов бірнеше мәрте қайыра жазды. Осылайша, қазақ баспасөзінің тарихын зерттеуге алғаш ден қойған ұлт зиялылары да баспасөздің зерттеуші, жианушы, сол басылымдардың авторлары туралы терең пікір айтушылар да болды.

Қазақстанның журналистика, тарих салаларында баспасөз тарихын зерттеу проблемасы тек 40-жылдың соңында ғана қолға алынып, әдебиетші ғалым Қ. Бекхожин «Дала уалаяты» – қазақтың тұңғыш газеті» атты кандидаттық диссертация қорғап, 1888–1902 жылдар аралығында шығып тұрған бұл газеттің көтерген мәселелерін айқындап берді. Ұлттық баспасөз тарихының білгір маманы Б. Кенжебаевтың қазақ баспасөзінің тарихына арнап 50-жылдардың басында «Қазақ баспасөзі тарихынан» атты еңбегінің маңызы айрықша екендігі даусыз. Бірақ бұл еңбек шығысымен бірден сынға ұшырап қуғындалды. Сынға ұшыраған қазақ баспасөз тарихына арналған басқа да ғылыми еңбектер аз болмады. «Социалистік Қазақстан» газетіне жарияланған мақалада «Қазақ баспасөзінің тарихын зерттеудегі өрескел кателіктер» атты мақала жарияланды: «Бұл еңбектер халқымыздың таңдау

-талғамына сай емес, тарихи шындық бұрмаланған, бұқпа-жалтағы көп, маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалып жазылмаған құнсыз еңбектер» -деді оның авторлары Б. Қорқытов пен Ә. Досбаев, – «Қазақ баспасөзінің тарихын зерттеудегі мұндай кателер мен бұрмалаушылықтарды акырына дейін шешіп, идеология майданын зиянды шығармалардан батыл тазарту керектігін алға тартады. Осындай қатаң қадағалаудың кесірінен ұлттық баспасөз тарихын объективті тұрғыдан зерделеу мүмкіндігі жабылып, зерттеушілер әкімшіл-әміршіл жүйе, кеңестік идеология аясынан шыға алмады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, ғалым Қайыржан Нұрғожаұлы Бекхожин – қазақ журналистика тарихын зерттеуші. Ғалым еңбектері қазақ журналистикасының терең талданған, ұлттық санаға әсер еткен басылымдарын талдауымен өзгеше.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Қырықбай, А.** Тарих және баспасөз – Алматы : Білім, 2011. – 258 б.
- 2 «Қазақ» газеті // Құрастырушылар : Субханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998 – 560 б.
- 3 **Смагулова, С. О.** «20-ғасырдың 20–30-жылдарындағы қазақ мерзімді баспасөзі : шығу тарихы мен деректік маңызы». Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның Авторефераты. – Алматы, 2010
- 3 **Мажитов, С. Ф.** Формирование исторического сознания в Республике Казахстан : реалии и перспективы // Современное состояние и перспективы развития исторической науки Казахстана и России: Сборник материалов Междунар. науч.-практ. конф. / Под ред. С. Ф. Мажитова. – Алматы : Тарих тағылымы, 2008. – 424 с.
- 4 **Ыдырысов, А.** Қазақстан коммунистік партиясын 1926–1932 жылдардағы республика партия-совет баспасөзін одан әрі дамыту жөніндегі қызметі: т.ғ.к. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 1972. – 196 б. Ахметова Л. М. Қазақстан баспасөзінің әйелдерді социализмге жұмылдыруы. – Алматы, 1974. – 193 б.
- 5 **Ыдырысов, А.** Қазақстан коммунистік партиясын 1926–1932 жылдардағы республика партия-совет баспасөзін одан әрі дамыту жөніндегі қызметі: т.ғ.к. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 1972. – 196 б. Ахметова Л. М. Қазақстан баспасөзінің әйелдерді социализмге жұмылдыруы. – Алматы, 1974. – 193 б.
- 6 **Имашев, С. Н.** Свет ленинских идей. Избранные труды. – Алма-Ата : Казахстан, 1985. – 472 б.

7 **Бекхожин, Х. Н., Козыбаев, С. К., Матвиенко, С. С.** Очерки истории журналистики. – Ч.1. – Алма-Ата : Қазақстан, 1988. – 192 с.

8 **Козыбаев, С., Бекболатов, Ж.** Өмір айнасы. – Алматы : Қазақстан, 1990. – 88 б.

9 **Қырықбай Аллаберген, Жарылқасын Нұсқабайұлы, Файзолла Оразай.** Қазақ журналистикасының тарихы. – Алматы : Рауан, 1996. – 244 б.

10 **Атабаев, Қ.** Қазақ баспасөзі – Қазақстан тарихының дерек көзі (1870–1918). – Алматы : Қазақ университеті, 2000. – 358 б. Атабаев Қ. Деректану: Оқу құралы. Толықтырылып 2 бас. – Алматы : Қазақ университеті, 2007. – 272 б.

11 Қазақ баспасөзінің қара нары. <http://thenews.kz/2011/03/05/753894.html>

12 **Токмәмбетов, Т., Ахметова, А.** «Ұран газеті – Алматы мен Астанада» <http://danakaz.kz/uran-kitaby-astana-men-almatyda>

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Б. К. Капасова¹, С. Т. Еликпаев²

Роль трудов Х. Бекхожина в истории казахской журналистики

^{1,2}Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 13.05.19.

B. Kapasova¹, S. Yelikpaev²

The role of the works of Kh. Bekkhozhin in the history of the kazakh journalism

^{1,2}S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

В статье анализируется история казахской прессы и труды ученого-пресс-исследователя Кайыржана Бекхожина. В трудах Бекхожина обращено внимание на первые печатные материалы и их значение. Авторы определяют место в определении основ казахской журналистики. Определив первые опорные источники журналистики, демонстрирует научные труды по раскрытию признаков Казахской национальной прессы. В статье раскрываются понятия «Қазақ», «Айқап», «Еңбекшіл қазақ», «Қазақ тілі», «Қызыл

Қазақстан», «Шолпан», «Еңбекші қазақ», «Балапан». Ученый определил идейное значение казахской прессы за этот период. В статье раскрывается целостная заслуга каждого издания. Авторы раскрывают, что Бекхожин является первым исследователем казахской журналистики.

The article analyzes the history of the Kazakh press and the works of the scientist-press researcher Kayyrzhan Bekkhozhin. In the writings of Bekkhozhin, attention is paid to the first printed materials and their importance. The authors determine the place in determining the basics of Kazakh journalism. Having identified the first reference sources of journalism, demonstrates scientific works on disclosure of signs of the Kazakh national press. The article reveals the concept of «Qazaq», «Alqap», «Enbekshil qazaq», «Qazaq tili», «Qyzyl Qazaqstan», «Sholpan», «Enbekshil qazaq», «Balapan». The scientist determined the ideological importance of the Kazakh press during this period. The article reveals the integral merit of each edition. The authors reveal that Bekkhozhin is the first researcher of the Kazakh journalism.

Ш. А. Кыяхметова¹, А. Арсалан²

¹ф.ғ.к., қауымд. профессор, Гуманитарлық факультеті, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған к., 040000, Қазақстан Республикасы;

²магистрант, Гуманитарлық факультеті, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған к., 040000, Қазақстан Республикасы
e-mail:¹aset_shara@mail.ru

РУХАНИ ІЗДЕНІС ӘЛЕМІ

Мақалада Илияс Жансүгіров, Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллиннің пейзаждық лирикаларындағы табиғатты эстетикалық тұрғыда тану мәселелеріне зерттеушілердің ғылыми ой пікірлері негізінде талдау жасалады. Автордың баяндау шеберлігінің шығарманың көркемдігіне, мазмұндылығына әсері баяндалады. Адамның табиғатқа деген көзқарасы, ойы, жанашырлығы, табиғат туралы танымы ақын шығармашылығының өзегі болып саналатындығы сөз болады. Ақындық таным табиғаттағы таза сұлулықты жырлаумен шектелмей, оны жаңа қырынан ашуға ерекше мән беріп, үлкен суреткерлікпен бейнелегендігі, оқырманның көркемдік таным әлемін қалыптастырғандығы және сол бағыттағы ортақ көркемдік үндестіктері қарастырылады.

Кілтті сөздер: пейзаж, лирика, туған жер, өнер, поэзия.

КІРІСПЕ

XX ғасыр басында қазақ әдебиетінде табиғат өз алдына көркемдік бейнелеу, суреттеу нысанасы ретінде қалыптасып, табиғат лирикасы поэзияның тақырыптық жеке саласы болып дами бастады. Жаратылыс құбылысының жанды келбетін қаз қалпында бар бояу бедерімен мейлінше көрнекі мүсіндеуді мұрат тұтқан көркемдік концепция қалыптасты. Бұл кезең нақты табиғат шындығына ден қойған гуманистік мәдениеттің туу, қалыптасу кезеңі еді. Адам табиғатқа тек әлеуметтік өмірдің тірегі ретінде ғана қарау көзқарасын кеңейтіп, сұлулық объектісі ретінде қабылдап, танымдық-тәрбиелік мәнде ғана емес, эстетикалық-этикалық тұрғыда қарастырып, сол арқылы дүние сырын көркемдік таным тұрғысынан игеру процесін қалыптастырды. Табиғат суреттері арқылы адамның ішкі сырын, жан шындығын ашты. Жан әлеміндегі сиқырлы көріністерді, өзгерістерді,

мың сан құбылыстардың ажарын ашатын табиғат құбылыстарының сыры мен сипатынан оралымды, өрнекті сурет таба білді.

Табиғат пен лирикалық кейіпкер тағдыры арақатынасы арасындағы ақындық толғаныс С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, М. Жұмабаев шығармаларында ерекше көрініс тапқан. Оларға тән алғашқы ортақ ерекшелік үш ақын да алғашқы туындыларын туған жер табиғатына арнаған екен.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

С. Сейфуллин «Туған жерім-өз елім» өлеңін шетте жүргенде жазған. Өлеңнің тұла бойынан ақынның елге, жерге, даласына деген махаббаты мен сағынышы анық көрінеді. Алыста оқуда жүрген жас ақын -лирикалық кейіпкер туған жерін сағынып іздейді, жайдақ атпен шапқылап, асыр салған өлке мен өзен бойлары, бәйшешегі құлпырып, құстары сайрап, тең құрбымен ойнап-күлетін кездері, таң сәріден ауыл жапырылып көшкенде балалардың тайға мініп шапқаны, жігіттер мен қыз-келіншектердің қатар тізіліп, әзілдесіп, салт атпен жарысып, ел қонар жерге көшпен бірге жеткені, желі қағылып, шалғынға бие байланып, сары самауырынның қайнауы -бәрі ақынның көз алдынан тізбектеліп өтеді.

Өртеңді өріс, суы тұнық көлге кеп,
Ауыл қонып, үй тігісіп жайласар.
Көлге жауып, жылқыларды суарып,
Желі қағып, шалғынға бие байласар [1, 82].

Алғашқы өлеңінен-ақ оның ұлтым деп соққан жүрек дүрсілін сезуге болады. Өлең «Сөйткен жерге хохол келіп орнады, Арманда боп, жылай-жылай қалғаным» деп аяқталады. Бұл жолдар кеңестік идеологияға жат болғандықтан 1960 жылғы жинағынан алынылып тасталған. Ақын өзіне де, көзіне де ыстық ауыл табиғатын, жер ажарын өз тағдырымен, халық тағдырымен тығыз сабақтастықта алып суреттеген. Онда тек қана сурет емес, сол сурет арқылы ашылатын ақындық таным мен тұрғы, шығармашылық даралық бар.

Сәкеннің 1914 жылы жазылған «Нұра» атты өлеңі де табиғатты жырлауға арналған. Өлең өзегінде туған жердің болашағына деген алаңдаушылық бар. «Қырғауылдары жайылып, құстары сайраған, байы да, кедейі де рахатты өмір сүріп отырған ұжмақтай қазақ жері ертең кімге қолды болады» деп ақын жаны байыз таппайды. Қазақ жеріне келіп орналасып жатқан орыс шаруаларының әрекетіне іштей қарсылық білдіреді. Бұл өлең туралы кезінде «Тұтас алғанда табиғат суретін жап-жақсы жасаған «Нұра» атты әсерлі өлеңінде Сәкен идеялық жағынан бірсыпыра ақсаңқырайды» [2, 16], – деген пікір айтылған болатын. Біздің ойымызша, бұл Сәкеннің отаршылдыққа қарсы көтерген үні еді.

С. Сейфуллиннің 1919 жылы жазылған «Біздің жақта» өлеңі Мағжан өлеңімен сарындас. Өлең ақын туған жерінен алыс, сыртта жүргенде дүниеге келген. «Біздің жақта» өлеңінде туған жерді көрсем-ау деп аңсаған ер жігіттің кіршіксіз таза арманы мен үміт сәулесі елес береді. Ақын өз сағынышы арқылы туып-өскен жерінің сұлу көркін, мамыражай тіршілігін, ерке сұлу қыздар мен асыр салған бауырларының тамаша күндерін суреттейді. Сонымен бірге:

А-ай, Сарыарқа,
Елің алыс,
Қалды шалыс,
Жат жерде талай елмен болдық таныс, [1, 89]

– деп, туып-өскен Сарыарқасын сағынғандағы мұң мен шерін білдіреді. Қазіргі кезде ән ретінде айтылып жүр. Өлең ырғаққа негізделген. «Поэзиядағы ұлы қасиет – үндестік – гармония! Ал сөз бен дыбысты үндестікке әкелетін күш – ырғақ. Ырғақ яки ритм – қимылдың, құбылыстың, үннің жүйелі, мерзімді, мөлшерлі қайталануы» [3, 247] – дейді академик З. Қабдолов. Осындай ырғаққа негізделген «Тау ішінде» өлеңі де сол кезде дүниеге келген. Мұнда да ақын туған жерді, кең даланы, сұлу қыз, батыр жігітті, еркіндік, бостандықты шабыттана жырлайды. Сүргінде жүрсе де пессимистік көзқарас, өкініш, өмірден түңілу жоқтың қасы. Жалпы Сәкен лирикасына әрқашан өршілдік, биік пафос тән. Өлеңнің бойында тұнған сағыныш. Адам жанын жабырқататын сағыныш емес, алға жетелейтін, үміттендіретін, қанаттандыратын сағыныш.

Мен келем тау ішіндетүнделетіп,
Аймақтыкүңіретіп, өлеңдетіп
Астымдаакбозатымсылаңқағып,
Жалтақтапқұлақтарыненелдетіп! [1, 102]

Өлеңнің қайырмасы терең лиризмге құрылған. «Әй-әй, сүмбілшаш, тәтті сөзің, қара көзің, білгейсің, келгенімді жалғыз өзің» деп дәстүрлі эпитеттерді пайдалана отырып, сұлу қыздың бейнесін әдемі етіп жеткізеді. Сұлу қызбен қатарластыра әсерлі етіп, өзінің ақбоз атының кескінін береді. Торғын перделі түнде елін аңсап келе жатқан ақынға астындағы ақ боз аты да жанына демеу, көңіліне медет. Шалқыған айдын көлдері, тасып аққан өзені, қалың орманды, биік таулы жерлері, меймандос, берекелі елдері бар, аңшы-мерген, әнші-сері, ер-палуан, ер көңілді, жарқын мінезді жігіттері мол Сарыарқасын ақын үлкен махаббатпен жырға қосады. Тіпті сұлу терек, аққу құс, қырдың ерке құланы туралы лирикасында да Сарыарқаның сұлулығын тамашалап суреттеу мотиві үнемі кездесіп отырады. «Сәкен өлеңдерінің көпшілігінде жас ақынның туып-өскен ауылға, оның табиғаты мен тіршілігіне деген сүйіспеншілік сезімі, сағыныш-арманы, білім алу жолындағы талап-жігері замандастарының

достық, махаббаттық сезім-күйлері жырланады. Демек ақынның алғашқы дәуірдегі поэзиясында лириканың ішкі жанрлары – қоғамдық, табиғат, көңіл-күйі, махаббат лирикасы түгел кездеседі. Осы салалы лирика ақынның кейінгі дәуірлердегі шығармаларында дамып, қалыптаса түскен» [4, 212] – деген Е. Ысмайыловтың Сәкен лирикасы жайында айтқан пікірі Илияс пен Мағжанға да қатысты деп есептейміз.

Ақынның өз бейнесін көргіміз келсе, біз оның өлеңдеріне үңілуіміз керек. Лирика ақынның шығармашылық концепциясын, өмір шындығын, уақыт тынысын мол аңдатады. Сонымен бірге ақынның өз басының күйініш-сүйініш күйлерін, ішкі сырларын да аңартып отыратыны белгілі.

С. Сейфуллин – табиғатты жырлауға келгенде нәзік, сыршыл ақын. Әсіресе ақындығының алғашқы кезеңі лиризмге толы. Сұлу да тәкәппар ақын басынан нелер өтіп, нелер кетпеді. Сол бір ыстық сәттерді, туған табиғаттан алған әсерін ақын жыр маржанына айналдырды. «Жазғы түнде» өлеңі – біздің сөзімізге дәлел. Жер бетін көз жасындай мөп-мөлдір шық басқан, тыныштыққа тұнған ауылдың жазғы тымық түні. Аспан да, жер де меруерт тасындай құлпырып, өзгеше бір өңге енген. Дөңгеленген алтын ай гауһардай сан түрге бөленген жұлдыздармен жымындасып, жұмбақ күйге түскен. Ақ нұрға малынып, ақ торғын перде жамылған тылсым түннің тыныштығын сылдырап аққан су әлде бір сезімге бөлегендей. Осындай маужыраған табиғат аясында сүйген жарын, ғашығын тосып ерке бала – жас жігіт тұр. Жігіт жанындағы арпалысты, үмітке толы сезімді ақын:

Келуге әлде ерініп,
Маужырап, балқып керіліп,
Жатыр ма екен төсекте?
Үміт үзбей келер деп,
Тықыршысың елеңдеп,
Ауылға қарап телміріп,
Көзіңнен ұйқы қашқанда, [1, 62]

– деп, өрнектейді. Осылайша зарығып, толқып тұрған жігіт асыға басып келе жатқан ғашық жарын көргенде, бар толқынысын ұмытады. Сұлу қыз бен жас жігіттің әсем махаббатын ақын торғын түнмен жарастықта суреттейді. Ақын ғашықтар арасындағы мөлдір сезімді, ләззатты сәтті:

Ерінге ерін тиісіп,
Бал алып тілден сүйісіп,
Жандырап жарың лебімен,
Төсіне қысып төсіңді.
Махаббат жеңер есіңді,
Дүниеден өзге ләззаттан
Сүюдің күші асқанда, [1, 96]

– деп, бейнелейді. Сезім мөлдірлігін табиғат тазалығымен одан сайын мөлдірете түсіп, дәл осылай жеріне жеткізе айшықтау әр ақынға тән емес. Өлең оқиғасы қазақтың дала тіршілігінің болмысынан туған. Ақын соның бәрін жанды сурет күйінде беріп, сезім мен суреткерлікті өлеңіне арқау етеді. Өлең кейіпкерінде сөз көп емес, олар тымық түндегі үнсіз кездесуге, нәзік сезімге ғана бағынады. Адамның моральдық тазалығын, рухани байлығын, сезімнің мөлдірлігін қалыптастыруда лириканың өзегіндегі табиғат суретінің тұнық қалпы ерекше. Өмірдің, табиғаттың, адам жанының қыр-сырын терең ашып көрсетуде ақын үлкен шығармашылық шеберлік үлгісін көрсетеді. Бұл ретте ақын шығармасынан Абайдың көркемдік дәстүрінің жалғастығы сезіледі. М. Әуезов Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» өлеңін оқи келе, ойын былай түйіндеген екен: «Осы өлеңде баян етілген хал мен сәтке жат келетін жалғыз сөздей түйткіл жоқ. Сол себепті шебердің сараңдығымен берілген тамаша сурет аса ұстамды ұқыптылыққа бағынады. Екі жастың ынтыққан құмарлықпен кездескен жүректері де осы тыныш тұрған, мазмұнды түн тынысындай, үнсіз лепке, емеурінге табынады. Бұндағы тіл – сөзбен айтылатын күй емес, сөз жеткісіз жүрек тілі болуға тиіс» [5, 167]. Бұл пайымдау Сәкен өлеңіне де берілген баға іспетті. Бұл екі өлең -Абай мен Сәкен арасындағы рухани байланыстың тереңдігін көрсетеді.

С. Сейфуллиннің «Сұлу терек» өлеңі 1922 жылы 16 сәуірде Ташкентте жазылған. Ауыр науқастан кейін, емделіп ауылына келген Сәкен денсаулығының нашарлығына қарамастан оқу оқысам деп жүрген жастармен ілесіп, Түркістанға аттанады. Жол-жөнекей жесірін даулап жүрген үш адамға кезігеді. Кейін осы оқиғаға байланысты «Ақ жол» журналына оның аты жамандалып жазылып, арты кесірге айналып кете жаздайды. Бұл жөнінде Т. Кәкішев егжей-тегжейлі жазған [6, 187]. Осы даудан кейін Ташкентке келісімен ақын «Сұлу терек» өлеңін жазады. Бұл жұмбақ өлең өзінің көркемдігімен оқушысын сыйқырлап, ойға қалдырады. Бір жағынан, табиғатты, жасыл желекке оранған кербез сұлу теректі жырлап тұрған сияқты, түпкі сырына үңілсек, лирикалық кейіпкер мұңы көрінеді. Сұлу терекке арналған сөздердің бәрі де сұлу әйелге айтылатын сөз. «Кербез, сұлу, тәкаппар, сымбатты» сөздері өлеңнің әр шумағында кездесіп, қайталанып отырады. Бұл әдіс сұлулықты асыра күшейту мақсатында қолданылған. Мысалы, «тәкаппар» сөзі «тұрасың ырғатылып, тәкаппарсың», «тәкаппар жалғыз өскен дәтің берік» және «тәкаппар болсаң-дағы сен бір мұңды» деп, бірнеше қайталанып кездеседі. Ал «сұлуым» сөзі төртінші, бесінші шумақта кездеседі:

Сұлуым! Айтшы маған сен сырыңды,
Тәкаппар болсаң-дағы сен бір мұңды.
Көкке бой қанша созсаң жібермейді,
Ұстап тұр қу қара жер тамырыңды. [1, 147]

Тамыр –ежелден келе жатқан қатал ата салт бейнесі. Бұл жерде «тамыр» сөзі символды түрде алынып тұр. Сүйгеніне кете алмаған кербез сұлу еріксіз жіпсіз байланады, қанша тәкаппар болса да, тәуелді, жаны мұңға толы. Ақын өлеңін оқи отырып, терек емес, адам болмысының толғаныс, тағдыры беріліп отырғанын түйсінеміз. Қылаң берер кішкене үміт бола тұрса да, мұң, нала бар. Сол арқылы лирикалық кейіпкердің ішкі жан күйзелісі көрінеді. Кез-келген ақынға айнала тіршілік, орта әсер етеді. Сол әсердің күшімен өз туындыларын өмірге әкеледі. Ақын өлеңі – осындай сәтті әсердің жемісі.

С. Сейфуллиннің «Ақша қар» өлеңі таза табиғатты суреттеуге арналған. Кезінде өлең астарынан әлеуметтік мән ізделінген. Е. Ысмайылов: ««Ақша қар» –әрі табиғат лирикасы, әрі өмір сырын баяндайтын бейнелі лирика» – [4, 133] дейді. Қуандық Мәшһүр-Жүсіпов та осындай пікір ұсынады: «Сәкен өлеңде табиғаттың күнә мен кірден пәк тазалығын тілге тиек етеді. Тазалық пен адалдық – ақын идеалы. Кір басып былыққан ескі дүниеге қарсы үн көтереді. Жаңа жауған ақша қар – сәні кеткен ағаштарға шашақ тағып көріктендіреді, жер бетін жұлдыздай жалтыратып сәнге бөлейді. Өлеңде символды түрде жаңа бір сән беріп, ескі дүниені жаңартатын құбылыстың туғанын айту сарыны да байқалады» [7, 101]. Өлеңге бүгінгі көзқарас тұрғысынан қарар болсақ, басқаша тұжырымдауға тура келеді. Ақындар көбіне көктем, жаз табиғатының әсем көріністерін суреттейді. Мың сан бояуға бөленген дала табиғатын әр ақын әр түрлі көркем тілмен айшықтайды. Ал қыстың әсем көрінісін суреттеген өлең көп емес. Сәкен осы бір олқы тұсты толтыру мақсатында қолына қалам алған сияқты. «Үлпілдеген ақша қар мәңгілік мекенін, аспанды, ай мен күнді қиып тастап, қалықтап ұшып қара жерге кіршіксіз аппақ таза перде болып орналасады. Тіптен сәні кеткен ағаштардың өзін ақ күміс шашақ болып көріктендіреді. Осы әрекеттің бәрі шаттықта, қуанышта жүзеге асырылып жатыр. Бұл Абай, одан кейін Ілияс, Мағжан жырлаған қаһарлы қыс емес, ақ ұлпаға бөленген жанға жайлы қыс. Табиғаттың шаттығына лирикалық кейіпкер қоса толғанып, өзінің тілегін, қуанышын білдіреді. Ақ ұлпаға оранған табиғат құдды адам бойындағыдай қасиеттермен тіршілік процесіне айналады. Бұл ақын зердесінің тылсым дүние сұлулығын сезіне білетін сезімталдығын, ақынның шығармашылық концепциясының ерекше бір қырын білдіреді. Ақын табиғат құбылысын адам тағдырына тән өзгеше бейнемен, өзгерістерге толы сырмен толықтырады. С. Сейфуллиннің пейзаждық лирикасын пайымдай келе Е. Ысмайылов ақынның таңдаған тақырыбы төңірегінде табиғат сезімімен немесе өз жанының жылуымен біржола бауырласып, біте қайнасып, нағыз өнер туындысы жолында тер төгетінін, бойындағы бар қазынасын, байлығын өз мақсатына жету мұратына бағындыратынын атап көрсетеді. Сәкен жырлаған табиғат суреттері адамның әр жағдайдағы көңіл-күйімен жалғасып, ерекше

бір сыршылдықпен өріледі. Табиғатты біртұтас құбылыс ретінде, адамды сол жаратылыстың бір туындысы, бөлшегі деп таныған көзқарас көрініс табады.

С. Сейфуллиннің ақындық қалыптасу кезеңі қазақ тарихындағы, бір жағынан ояну, екінші жағынан жаңа жол іздеп, дағдару дәуірімен тура келеді. Бұл – қазақтың демократиялық мәдениетінің өсіп-өркендеу, қазақ интеллигенциясының қалыптасу кезеңі еді. Әлеуметтік құрамы жағынан да, саяси көзқарасы жағынан да әдебиет, мәдениет және оқу-ағарту қайраткерлері сан күйді басынан кешті. Осы сан түрлі күй олардың шығармашылықтарына әсер етіп отырды.

Ұлттың игі дәстүрлерін таптап, елді, жерді бөлшектеп келген отаршылдық Сәкен үшін жат еді. Бұл тек ақын ұғымына ғана емес, халықтың өміріне ауыртпалық әкелді. Ақын алғашқы кезеңдегі шығармаларында ұлтының өткен күндерін аңсап, алдағы армандарына ой жібереді. Сөйтіп, жалпы шығармашылық тұрғысын басқа факторлармен байытады.

С. Сейфуллин «Жайлауға көшу», «Жайлауда қымыз ішу» өлеңдерін шығармашылығының алғашқы кезеңінде жазған. Мағжанның «Өткен күн» өлеңімен мазмұндас деп айтуға болады. Мағжан бұл өлеңін 1913 жылы «Қазақтың кешегі күйі» деген атпен жазған екен, кейін 1922 жылы өңдеп, толықтырып, қайта жазады. Мағжан өлеңін қазақтың көшіп-қонып, қымыз ішіп, сауық құрып жүрген кезін аңсап, торығып еске түсіре отырып жазса, Сәкен өз өлеңін сол оқиғаның ішінде, көзімен көріп, жанымен сезініп жүріп жазған. Сәкен суреттеуінде қаймағы бұзылмаған қазақ өмірі.

Таң белгісі білінгенде сарғайып,
Ақырындап дүниеге нұр шашып.
Кәрі, жастар жүген алып жүгірер,
Жылқы келіп, ат ұстауға шуласып [1, 48].

Сәкен суреттеуінде ел тұтастығы әлі бүліне қоймаған. Тіптен ондай қауіптің болуы мүмкін-ау деген ой да, күдік те жоқ. Сәкен бір өлеңнің бойына елдің жайлауға көшуін, сол кезде болатын іс-әрекеттің бәрін сыйғыза білген. Өлең басында «таң біліне көшкен ел» өлең соңында «өртенді өріс, суы тұнық көлге кеп қонады». Өлеңде қазақ тұрмысының табиғат аясындағы жарастықты жайы еш боямасыз бейнеленген. Ауыл өмірінің, ауыл табиғатының шынайы көрінісі жасалған. Ол кездегі жыл мезгілдеріне, жалпы табиғат тақырыбына арнаған өлеңдерін саралап қарар болсақ, ақындар көктем мен жаз мезгілін көп жырлаған. Оның себебі қазақ өмірі далада өткендіктен. Күз бен қыстан гөрі көктем мен жаз олар үшін тіршілік құруға ыңғайлы кезең болған. Қыстан қымтырылып шыққан халық көктем мен жазды қуанышпен қарсы алып, көп жырлаған.

Жаратылыс поэзиясы, еңбек қатынасы С. Сейфуллин мен М. Жұмабаевтың пейзаждық суреттемелерінде де еңбек адамдарының іс-

әрекетімен мейлінше өзектес берілген. Төңірек көркі, сұлулық сазы адам қызығымен астасқан жомарттық, байлық, игілік жемісі арқылы ашылады. Олардың бейнелеуінде жаратылыс – тек сүйсіну нысанасы емес, ол – құбылмалы, қарама-қайшылықты, бар болмысымен, қаз-қалпында көрінетін, адам жаны терең сезінетін кәдімгі жасампаз тіршілік әлемі.

«Біз қазақ даласының табиғат көркін, жыл мезгілін Абайдың қаншалықты айқын бояумен шебер суреттегендігіне сүйсінеміз, сүйсіне, қызыға отырып, орыстың классикалық поэзиясындағы табиғат лирикасының творчестволық дәстүрінің қазақ әдебиетінен орын ала бастағандығын танымыз, тани отырып, Абайдан кейінгі дәуірдегі қазақ поэзиясында осы дәстүр қалыптаса түскендігін Сәкен поэзиясынан тағы сезінеміз», – [4, 161] дейді Е. Ысмайылов.

С. Сейфуллин жыл мезгілінің бәріне жыр арнаған. Сұлулыққа сұқтанатын ақынға қаһарлы қыстың қынабынан суырған қылыш -аязы да сұлудың ыстық лебіндей сезіледі. Сәкеннің сыр сандығында сақталған сары алтын сырларының бірі-осы табиғатқа, далаға, тауға деген құштарлығы.

Қызыл аяз демімен,
Бет қарылып күйеді.
Қанын беттің шығарып,
Аяз тістеп сүйеді, [1, 75]

– деген шумақты қыс сұлу көрінгенімен, оның құпия, тылсым, қатыгез күштері бар екенін ақын арнайы көрсетеді. Өлеңнің тіл шұрайына келетін болсақ, өлең белгілі бір ырғақпен оқылады. Ырғақпен қатар нәзік бір әуен есіп тұрғандай сезіледі. Ақынның сөз саптауы, тіркес, ырғақ талғауы да тамаша. Өлең тармағының екі бунақтан тұруы Сәкеннің сұлу поэзиясында ерекше әрленіп, сәнділігі көрінеді. «Қарлы аязда» өлеңін оқыған соң, қыс туралы жаңа ұғым пайда болады, қысты ақын көзімен көргендей күй туады. Өзіңше сарапқа салып, саралайсың. Қанша дүлей күш болса да, тәкаппар, менмен сұлулығын көреміз.

Сәкеннің «Қысы» – басқа ақындардың «қысына» ұқсағанмен, өзіндік ерекше өрнегі бар, өрні биік өлең. Әр ақын жаратылысты өзінше көреді, өзінше сезінеді, өзінше суреттейді. Мағжанның «Қысқы жолда» өлеңіндегі:

Бізғарлыжелдолданып,
Екіінінендемалып,
Ішінтартыпосқырып,
Кейдеқаттысқырып..., [8, 96]

– деген жолдары мен Илиястың «Қыс» өлеңіндегі:

Қыс, қар, мұз, қырау, қылау – жердікөміп,
Бұлтбүркеп, тұмантөніп, баса шөгіп
Жеркөктіаязбүркіп, қызылжалап,
Бұрқ-сарқбора.нқұсып, шашып, төгіп, – [9, 145]

деген жолдарымен салыстырып қарасақ, бәрі бір-бірімен бейне қамшының өріміндей жымдасып, үндесіп жатыр.

Мағжан «қысты» екі иінінен дем алдырып, долданған жел бейнесін беру арқылы суреттесе, Ілиястың «қысы» долданудан жоғары кетіп қалған. Ілияс жел емес, боранды алу арқылы қыс бейнесін күшейтіп отыр. Жай боран емес, «құсып, шашып-төгіп» отырған, ашуланып отырған боран. Бұл екі ақынның өнер жарыстыруы.

Күз туралы алғашқы өлеңін Сәкен «Өткен күн» деп атаған. Өлең өзгеше сипатта жазылған. Алдыңғы үш жолда жазғы сурет берілсе, соңғы тармақта сол суреттің күзгі кейпі суреттеледі. Мағжан мұндай салыстырмалы әдіске шумақтарды пайдаланса («Күзді күні»), Сәкен шумақтың соңғы тармағында айтар идеясын дайындап алады да, соңғы шумақта айтар ойын түйіндейді.

Сұлудай толып бұралған,
Жібекке жасыл оранған,
Жас өрім талдың жапырағы
Сарғайып түсті үзіліп.

Ұялшақ көркем келіндей,
Сүюге тосқан еріндей,
Албырап тұрған қызыл гүл
Солды курап бұзылып [1, 88].

Өлеңде үлкен философиялық ой бар. Табиғатта бәрі уақытша: туады – өледі; көктейді – қурайды, солады. Талдың жапырағы, қызыл гүл, бұлбұл – бәрінің өмірі уақытша. Уақыты жеткенде өледі. Гүлденген, құлпырған кезеңде жаз-жастық деп алып, өмірдің өңі кеткен, түсі қашқан кезеңін күз келбетімен бейнелейді.

Қартайған кезеңді күзге балау қазақ поэзиясында бар құбылыс, әлі де бұл дәстүр жалғасып келеді. Сәкен ақынның жетістігі – адам мен табиғат әлемін тұтастықта жырлауында. Адам да сол табиғаттың бір бөлшегі, гүлге, жапыраққа, бұлбұлға түскен жайт, адам баласына да тән, себебі ол да табиғат перзенті деген ой білдіреді.

Күз тақырыбына араға сегіз жыл салып, Сәкен қайта оралады. Өлең «Күздігүнідалада» деп аталады. «Өңжоқ, түсжоқ» қазақтың күзгі даласында шоқпыткіімді қойшы баланың ауырхаліне өлеңіне өзекетеді. Бар жанымен қуан ақарсы алған бостандықтың лебі әлі де болса қазақ жеріне жетпей жатқандығын «көрің де бар жататын, сегіз жыл бұрын қазылған» деп кіжіне отырып жырлайды.

Сәкен алдыңғы өлеңін философиялық сарынмен жазса, бұл өлеңі әлеуметтік сарынмен жазылған. Табиғат та сұрықсыз, соның аясында өмір сүріп отырған кедейдің өмірі де сұрықсыз. Өлең арада сегіз жыл өтсе де ақынның революция жылдарындағы көзқарасынан әлі айнамағандығын

көрсетеді. Бір ескерер жайт, кезінде бостандық үнін жеткізген дүбірлі жел Сәкеннің ендігі қолдануында басқа сипат алған. Жел бірде «сарнаса», бірде «жаландайды», енді бірде тіптен «сумандап» кетеді. Бұл ақынның әлдеқалай болады деген толқымасы, сезіктенген көңіл ауанынан туындап отыр ма деген ой туындайды. Басы тәтті болған дүниенің аяғы сұйылып бара жатқанын ақын жаны түсіне бастады ма екен? Не де болса лирикалық кейіпкер табиғатқа да, сол табиғат аясында өмір кешіп отырған қойшы бала өміріне де риза емес. Өлең мазмұнына жүгінер болсақ:

Қазақтың күзгі даласы,
Өң жоқ, түс жоқ сұлайды,
Сорлының қойшы баласы,
Жырлайды шырқап, жылайды. [1, 65]

Өлеңнің ой-түйіні - теңдік, бостандықты аңсау. Күздің сұсты келбеті мен ақынның арманы астасып жатыр. Жазушының дүниеге көзқарасы, ұстанған саяси әлеуметтік бағыты-оның творчесвосының кілті, оның бұл көзқарасы болашақ творчесвосы туралы идеясының да өлшеуіші. Оның идеясы, сол идеядан туған мазмұн творчесвосы жазушының немесе ақынның қоғамдық идеясын, оның қандай топтың арман-мүддесін, мақсат-мұратын көздейтінін білдірмей қала алмайды. Бұл шығарманың өн-бойынан аңғарылып тұрады. Бұлар - ақын, жазушының сөз саптауы, сөз қолдануы арқылы ашылып, айқындалып жататын әрекеттер. Демек, сөз – ойдың көрінісі. Бұл жерде ақынның эстетикалық мұраты мен концепциясы да жатқанында сөз жоқ.

Араға он екі жыл салып, Сәкен күз тақырыбына қайта оралады. Бұл жолғы суреттеу мүлде басқа бағытта. Сәкенді біз суреткер ақын ретінде танимыз. Оның суреткерлігі қай тақырыпты жазбасын, аяңынан жаңылған емес. Сұлу сөзбен сұлу сурет сомдау Сәкен үшін қиын емес. Ақын 1937 жылы «Алтын күз» деген өлең жазады.

Алтын күз бірде шуақ, бірде салқын,
Жер мен көкжалтыраған сап-сары алтын.
Ағашта жапырақтар сылдырайды,
Төгілген алтын теңге сансыз жалқын, [1, 125]

– деп, ақын күзгі даланы алтынға малындырып қояды.

Сәкенге дейін күзді осындай бейнеде суреттеген ақын жоқ. Біздің санамызда тек сұрықсыз, қоңыр түсті күз мекендеп алған. Абай «Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан, Күз болып дымқыл тұман жерді басқан» деп жырлаған болса, Мағжан:

Бұрқырап қара дауыл соғып тұрған,
Көкорай түсі қашып солып тұрған.
Шыдамай қатты ызғарлы жел өтіне,
Бүрісіп ағаш, шөптер тоңып тұрған, – [8, 56]

дейді. Абай мен Мағжан көңілсіз кейіппен берсе, Сәкен күздің суретін алтын нұрға шомылдырады:

Жер мен көк сап-сары ала алтын күзде,
Қызыл өрт жалқын жалын құба түзде.
Шыда жапырақтар сары алтындай,
Төгіліп судырайды бас қанізде [1, 95].

Өлеңнің аты айтып тұрғандай, Сәкеннің күзі – молшылықтың, байлықтың, шаттықтың символы. Ақын күз мезгіліне мін тақпайды. Өкінішке орай, бұл Сәкеннің көрген соңғы күзі еді, алтынға малынған, жанына жаққан, көңіліне медет болған күзі еді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Суреткер көркем шығармасында табиғат құбылыстарын шеберлікпен пайдаланып, сұлу картина жасайды, сол арқылы оқырманның көркемдік таным әлемін кеңейтеді. Осы тұрғыдан қарағанда Мағжан, Сәкен, Илияс біріншіден, табиғаттың әсем көріністерін жырлау арқылы оқырманның көркемдік таным әлемін кеңейтсе, екіншіден, табиғатты адам тағдырымен, кезең үнімен, қоғам шындығымен байланыстыра суреттеу арқылы ақындық концепцияларын жетілдірді. Көркем шығармада табиғат құбылыстарын шеберлікпен пайдаланып, сұлу картина жасап, сол арқылы оқырманның көркемдік таным әлемін кеңейтті, табиғат сұлулығының эстетикалық бағасын дәл тауып, лирикада өзгеше үндестік пен үйлесім түзді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Сейфуллин, С.** Шығармалар жинағы. 5 томдық. 3-том. – Алматы : Жазушы, 1987. – 472 б.

2 **Нарымбетов, Ә.** Қазіргі поэзиядағы дәстүр тұтастығы.// Қазақ поэзиясындағы дәстүр ұласуы. – Алматы : Жазушы, 1981. – Б. 4–18.

3 **Қабдолов, З.** Сөз өнері. – Алматы : Жазушы, 2012. – 352 б.

4 **Ысмайылов, Е.** Ақын және революция. – Алматы. Жазушы, 20133. – 246 б.

5 **Әуезов, М.** Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. – Алматы : Санат, 1995. – 320 б.

6 **Кәкішев, Т.** Мағжан – Сәкен. – Алматы : Қазақ университеті, – 1999. – 615 б.

7 **Жүсіп, Қ.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. – Павлодар : Павлодар университеті баспасы, 1999. – 384 б.

8 **Жұмабаев, М.** Шығармалар жинағы. 3 томдық. 1-том. – Алматы : Білім, 1995. – 256 б.

9 **Жансүгіров, І.** Шығармалар жинағы. 5 томдық. 1-том. – Алматы : Жазушы, 1986. – 328 б.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Ш. А. Кыяхметова¹, А. Арслан²

Мир духовного поиска

^{1,2}Гуманитарный факультет,

Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова,

г. Талдықорған, 040000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Sh. A. Kyuyakhmetova¹, A. Arslan²

The world of spiritual search

^{1,2}Faculty of Humanities,

Zhetysu State University named after I. Zhansugurov,

Taldykorgan, 040000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

В данной статье анализируются проблемы связанные с пейзажной лирикой И. Жансугурова, М. Жумабаева, С. Сейфуллина на основе научных выводов исследователей. Описание влияния авторского мастерства на художественное содержание произведения. Основное внимание в статье уделяется отношению поэтов к природе, влиянию пейзажной лирики на читателя, анализируется процесс поэтического познания природы и его эстетическое воздействие на человека.

The article deals with the problems of aesthetic knowledge of nature in the landscape lyrics of Ilyas Zhansugurov, Magzhan Zhumabayev, Saken Seifullin. The influence of the presentation of the author's works on the artistry and content of the work is described. We are talking about the fact that the work of the poet is the core of his attitude to nature, thought, compassion, knowledge of nature. Poetic knowledge was not limited to singing the pure beauty of nature, special attention was paid to the disclosure of its new face, symbolized a huge image, the formation of the world of artistic knowledge of the reader and the General artistic harmony in this direction.

Ye. Yu. Lichman¹, K. A. Melekhova²

¹PhD in Philosophy, professor, Faculty of Theory and Method of Musical Education, Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan;

²Candidate of Art History Sciences (PhD), assistant professor, Faculty of Art, Altai State University, Barnaul, 656000, Russian Federation
e-mail: ¹lichmane@mail.ru; ²kschut@mail.ru

THE PHENOMENON OF THE ART SPACE IN «THE KAZAKH SUITE» CYCLE OF PAVEL KUZNETSOV

The article deals with the «Artistic space» category in works of fine art. Based on the analysis of the works of famous researchers, the author argues the reasons for the artist's choice of visual components for the creation of artistic space in the works of easel painting. Art criticism and iconographic analysis of the cycle of paintings of the «Kazakh Suite» of Pavel Kuznetsov allows the author to consider the features of the individual style of the artist, to characterize the use of the basic means of the visual language in the formation of the artistic space of the Kazakh steppe. The steppe, which is the first-world phenomenon of the world of Kazakh culture, its vital and cultural space, inspired by Pavel Kuznetsov's perception, dominates the artistic space of his paintings, being the center of the Universe with its ordered stay, imperishable and inexhaustible, eternal and timeless.

Keywords: space, steppe, composition, color, harmony, symbolism, symbol, traditional culture, nomadic culture.

INTRODUCTION

The problem of art space for many years is in the field of view of mathematicians, psychologists, philosophers, culturologists, art critics. The question of using a particular system of the perspective of three-dimensional space on the two-dimensional plane of the picture led researchers to the conclusion that the choice of the artist is a choice between several paths of approximate mapping. Neither mathematics itself nor mathematics together with the psychology of visual perception, prejudice the question of a system of artistic space chosen by the painter. The choice is based on aesthetic rather than mathematical evaluation of possible image schemes.

Relying on researches of J. Gibson, who is the leading authority in the study of the problem of the psychology of visual perception, the researcher I.P. Nikitin

notes that the choice of one of the possible options for the image depends on many circumstances; consciously implemented part of it is determined by ideological and artistic design. Part of the choice, passing by the conscious of the artist and remaining unnoticed by it, is determined by the context of his creativity, the culture of the era to which it belongs [1, p. 158]. Taking this position, we explored the problem of creating the artistic space of Pavel Kuznetsov's paintings, using the example of the «Kazakh Suite», created at the beginning of the XXth century, during the artist's work in the Kazakh steppes. The study of the problem of creating an artistic space is solved on the conjugation of two installations – artistic and expressive.

The space in the fine art is largely determined by the choice of perspective: flatness and depth of the image, direct and reverse perspective, horizon height, statics and dynamics, tectonics, air perspective and color perspective. The following set of techniques of the pictorial language is used: the main or corporal shadow, the «falling shadow», the translucence of light through transparent bodies, reflexes and reflections, modeling with the help of surface lines, the ratio of objects among themselves, and their connections with the environment, their distance from the viewer, covering one object to another, etc. In the field of view of our research all components will be all listed, as components of the artistic space of works of «The Kazakh Suite» of Pavel Kuznetsov.

When studying the problem of art space in the steppe cycle of Pavel Kuznetsov, we also relied on the main provisions of the works of the scientist L. S. Urazbekova, in which the problem of development of the nomadic East, the Kazakh nomadism in the works of the leading masters of Russian Orientalism (T. G. Shevchenko, V. V. Vereshchagin, Pavel Kuznetsov, N. K. Roerich) is researched [2, p. 3].

MAIN PART

In the first works of Russian artists: E. M. Korneeva, K. L. Bryullova, V. Sh. Shterenberg, B. Zaleski, V. V. Vereshchagin, T. G. Shevchenko, E. A. Lanseren, A. L. Oberdin, S. V. Ivanov, M. S. Sazhin, N. E. Efremov, P. Lobanovsky, A. E. Makko, I. K. Volkov, N. G. Khludov, B. V. Smirnov, L. V. Popova, V. N. Beloslyudov, A.V. Isupov, with a painstaking historical specification, the regional features of the Kazakh steppe region were presented [3, p. 97-127]. The named artists were participants of expeditions; the researchers studied and recorded in their drawings details of the way of life of the Kazakh people. The cultural space of the steppe world was not so much a source of creative inspiration as a landscape, a place for studying historical events, images of ethnographic reality. The space of the pictures was full of everyday details, written out by artists with ethnographic accuracy, which included the historical

value of these works. Thus, the vital natural space – the steppe – was represented by artists through the prism of their research tasks, without a deep rethinking of it as a phenomenon of the Kazakh national culture. «The Kazakh Suite» of Pavel Kuznetsov in this sense is an exception.

Wanderings through the Volga steppes played a decisive role in the creative revival of the painter. In his autobiography, the artist described his impressions of what he saw in the Kazakh steppe: «Life and their costumes, extremely colorful and harmonious with all the brightness of flowers, clean and transparent air with its mirages, majestic swans of the steppe – camels, a herd of horses bred for koumiss, sheepskins, colorful carpets koshm, simple-minded and hospitable people living in subsistence economy – all this was so unexpected, exceeded all expectations, gave so much material for art, that I visited five times, and for a long time wandered with these amazing people in this wonderful fantastic country» [4, p. 2]. A series of works «The Kazakh Suite», written in the 1910s, became one of the most poetic works, marked the highest flourishing of the painter's talent.

Creativity of the artist developed along the lines of symbolism. Symbolism in the suite is alike to the poetry of ancient epics, which, with the help of simple, generalized, but beautiful images, narrate about the structure and secrets of the universe. In the works «In the steppe», «Evening in the steppe», «Mirage in the steppe», «At the koshara», «In the steppe at work» the artist asserts the harmony of natural life, the quiet joy of being. The plot lines of works are simple and understandable – nature, living by its eternal laws, people obeying its conditions. The plasticity of images is subordinated to life, nature, everyday life of the steppe: the softness of the outlines of human figures repeats the rounding lines of hills, tree branches, yurt domes. The person in «The Kazakh Suite» of Kuznetsov lives in the world of a realized dream of the artist about the harmony and purity of an artless life, contemplative and calm.

The steppe, which is the first-world phenomenon of the world of Kazakh culture, its vital and cultural space, inspired by Pavel Kuznetsov's perception, dominates the artistic space of his paintings, being the center of the Universe with its ordered stay, imperishable and inexhaustible, eternal and timeless. Thanks to the use of the means chosen by the author of the pictorial language, the steppe is perceived not as a real-world space, but as a fantastic paradise on Earth. The space of the steppe in Kuznetsov's canvases is not toponymical, graphically not clearly marked, and therefore not always recognizable. It is outlined by the artist as symbols of the steppe region: yurts, camels, horses, which are not in relation to each other in a hefty way, objects that create space do not make it heavier, do not interfere with the integrity of its perception, on the contrary create a sense of spaciousness. The dispersion of objects along the whole canvas of the painting, softly fitting into the composition, gives lightness and fragility to the space. Artistic

space is not divided into clear loci. The main relationship of land and sky – vertical and horizontal – exists in a holistic manner, which creates the dominant position of space itself over its components. Yurts, trees, figures of camels and people seem to balance the horizon line and the plane of the earth. In this case, space itself becomes an artistic image.

To form artistic space, the artist uses geometric components – width, depth, height. Thanks to their combination, the artist creates a symbolic spatial model. In the absence of the traditional for the realistic style of three-dimensionality of the artistic space in conjunction with the characteristic for the symbolists of the flatness of the image, the artist achieves the maximum ossuary and vastness of the Universe. Most often, the space in Kuznetsov's paintings does not have a clear structure, it is plastically flexible, which gives the impression of cosmic infinity. The Kazakh boundless steppe, scorched by the sun and blown by the winds, came to life on Kuznetsov's canvases as unreal, a space inhabited by living characters. On the canvases there are two spheres – heaven and earth. Their equality, selfness and at the same time the alliance create an expressive sphere of the Kazakh steppe. Dome of the sky, the earth, yurts, rounded forms of other existing paintings inhabiting the canvas: people, animals, utensils, trees. Everything is whole, measurable and at the same time brittle and unshakable. Mysterious for a civilized man, the world attracted him with his primacy. Endless expanses of steppes and deserts, a clear horizon line, a celestial dome over an empty earth and simple artless people near their yurts, a herd of camels and sheep. Kuznetsov's paintings are a reality, transformed in accordance with the formulas of plastic perfection that he derived himself, compositional, color harmony. His paintings are almost iconographic schemes. Specific steppe and desert landscapes are transformed into «the world in general», into a figurative philosophy of being.

Mysterious for a civilized man, the world attracted him with his primacy. Endless space of steppes and deserts, a clear horizon line, a celestial dome over an empty earth and simple artless people near their yurts, a herd of camels and sheep. Kuznetsov's paintings are a reality, transformed in accordance with the formulas of plastic perfection that he derived himself, compositional and color harmony. His paintings are almost iconographic schemes. Specific steppe and desert landscapes are transformed into «the world in general», into a figurative philosophy of being.

Another feature of space formation in paintings is the artist's choice of the dominant shades of the spectrum of blue. The steppe by none of the painters previously depicted in cold colors, sounded on the canvases of Kuznetsov in a range of purple, blue, lilac tones. Such color solution in the creation of the artistic space of paintings can be regarded in two ways. On the one hand, as the realization of the Symbolist style of the «Bluebearers», on the other – the awareness and domination

of the blue color, which corresponds to the symbol of the heavenly God Tengri in the traditional culture of the Kazakh people. The predominance of this color in the formation of the phenomenon of steppe space in Kuznetsov's paintings in this context acquires a vivid symbolic sound, underscores the indivisibility, divinity and harmony of the universe. The heavenly vault is the supreme essence of the world tree, the basis of the mythological perception of the world. Led by color and space, Pavel Kuznetsov embodied in his works the specific world of the steppe nomad in the unity and integrity of nature and man. In his paintings, the artist skillfully combined decorative generalization and a subtle gradation of color shades. In his canvases there are poetry and dynamics, they are full of air and light. And although there is nothing pretentious about them, they are original, extraordinary, independent in colors proportion.

Thus, emphasizing the peculiarities of the creation of the artistic space of the paintings of the Kazakh Suite, we arrive at the following conclusions.

Pavel Kuznetsov became the first Russian artist whose subtle perception, deep penetration, philosophical comprehension of the traditional Kazakh world outlook with unique imagery was embodied in the poetic art space of the paintings of the steppe cycle.

«The Kazakh Suite» of Pavel Kuznetsov was a new step in the change of the artist's visual style, which can be conditionally designated as steppe iconography.

Influence of old Russian icon painting is felt in the pictorial style of Pavel Kuznetsov, which can also be seen in the works of the Kazakh Suite. This aspect requires serious study and will be the material of another study.

REFERENCES

- 1 **Nikitina, I. P.** the author's abstract of the doctor's thesis «Art space as an object of philosophical and aesthetic analysis» – М., 2003. – 37 p.
- 2 **Urazbekova, L. S.** The author's abstract of the thesis «The theme of the nomadic East in the works of Russian painters» – Almaty, 2006. – 25 p.
- 3 **Galliyev, V. Z.** Kazakhstan in the art of the artists of Kazakhstan of the XIXth century – Almaty : Oner, 2005. – 160 p.
- 4 Brotherhood of the Nations brotherhood of Cultures: collection of articles, essays, documentary stories – Alma-Ata : Oner, 1985. – 176 p.
- 5 **Kazakova, E. A.** www.radmuseumart.ru

Е. Ю. Личман¹, К. А. Мелехова²

«Қазақ сюитасы» цикліндегі көркем кеңістіктің феномені П. В. Кузнецова

¹Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы;

²Алтай мемлекеттік университеті,
Барнаул қ., 656000, Ресей Федерациясы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Е. Ю. Личман¹, К. А. Мелехова²

Феномен художественного пространства в цикле «Казакская сюита» П. В. Кузнецова

¹Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан;

²Алтайский государственный университет,
г. Барнаул, 656000, Российская Федерация.
Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Мақалада «Көркем кеңістік» бейнелеу өнерінің, шығармалары санатына жататынын қарастырған. Танымал зерттеушілердің еңбектерін талдау негізінде, автор суретшінің көркем компоненттерін таңдап, білдек кескіндемеде шығармашылық кеңістік құруды талап етеді. П. В. Кузнецов «Қазақ сюита» картиналары циклінің өнер сынығы мен иконографиялық сараптамасы, қазақ даласының көркемдік кеңістігін қалыптастыруда, көрнекі тілдің негізгі құралдарын пайдалануды сипаттайтын, суретшінің жеке стилінің ерекшеліктерін қарастыруға мүмкіндік береді. П. Кузнецовтың қабылдауымен рухтандырылған, қазақ мәдениетінің әлемінің алғашқы әлемдік феномені болып табылатын дала, оның суреттерінің көркемдік кеңістігіне үстемдік етіп, әлемнің әмбебаптығы орталығы болып табылады, оның орнықтылығын жоғалтпай, түбегейлі және сарқылмайтын, мәңгілік және мерзімсіз.

В статье рассматривается категория «Художественное пространство» в произведениях изобразительного искусства. На основе анализа трудов известных исследователей автор аргументирует причины выбора художником системы изобразительных компонентов для создания художественного пространства в произведениях

станковой живописи. Искусствоведческий и иконографический анализ цикла картин «Казахской сюиты» П. В. Кузнецова позволяет автору рассмотреть особенности индивидуального стиля художника, охарактеризовать использование основных средств изобразительного языка в формировании художественного пространства казахской степи. Степь, являющаяся первофеноменом мира казахской культуры, его жизненным и культурным пространством, одухотворенная восприятием П. Кузнецова, доминирует в художественном пространстве его картин, являясь центром мироздания Вселенной со своим упорядоченным пребыванием, непреходящим и неисчерпаемым, вечным и бесконечным во времени.

ГРНТИ 18.31.31

Е. Ю. Личман¹, А. И. Раимбергенов²

¹Доктор философии (PhD), профессор, кафедра «Теории и методики музыкального образования», Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан;

²к. иск., ст. преподаватель, кафедра «Музыкального образования», Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, г. Актюбе, 030000, Республика Казахстан
e-mail: ¹lichmane@mail.ru; ²1751001@mail.ru

ОБРАЗ КИРГИЗИИ В ЖИВОПИСИ С. А. ЧУЙКОВА

В статье рассматривается проблема формирования творческого направления художника С. А. Чуйкова. Проводится анализ основных средств изобразительного языка, используемых в произведениях С. А. Чуйкова. Характеризуются особенности изобразительного стиля художника в передаче образа Киргизии. Стиль социалистического реализма, преобладающий в изобразительном искусстве советского периода, не акцентирован в произведениях Чуйкова. Пространство родной Киргизии, степь, предгорье, джайляу, на которой живут и трудятся киргизы, является духовным источником многих пейзажей художника. Своеобразие изобразительного стиля художника заключается в поэтическом восприятии мира, в стремлении к созданию образов цельных и гармоничных.

Ключевые слова: Киргизия, стиль живописи, степь, композиция, колорит, природа, пейзаж, гармония, образ.

ВВЕДЕНИЕ

Особенностью творчества русского художника С. А. Чуйкова является его пристальное внимание, непреходящий интерес и воплощение в его произведениях жизненного и природного пространства Киргизии.

Киргизская степь не была для художника чужой Землей. Родившийся в Бишкеке, С. А. Чуйков естественно воспринимал ту природную среду, в которой жил, рос, получал свой первый жизненный и художественный опыт. Слияние с природой Киргизии, ее чуткое восприятие, которое выразительно обозначится в художественных произведениях мастера, будет ярко доминировать в творчестве живописца.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Художественный опыт, полученный С. А. Чуйковым в разное время, сначала в школе рисования в г. Верном у Хлудова, затем в художественной школе г. Ташкента, на живописном факультете ВХУТЕМАСа, получил развитие и своеобразное преломление на профессиональном поприще.

Начинающему художнику трудно было найти свой путь, он испытывал влияние различных художественных направлений. Как отмечал сам Чуйков, своим демократизмом ему было близко реалистическое искусство передвижников. Одновременно он стремился освоить традиции мирового реалистического искусства, античной классики, Рембрандта, Веласкеса, Сезанна, раннего Пикассо, Милле.

Однако самое сильное влияние на его творческую жизнь оказали русские живописцы: А. А. Иванов, В. И. Суриков, М. А. Врубель. Обучаясь во ВХУТЕМАСе, Чуйков выделяет Р. Р. Фалька, в мастерской которого он занимался. Знакомя своих учеников с искусством великих мастеров прошлого, мастер не только прививал им широкую живописную культуру, но что более ценно поощрял самостоятельные поиски, не навязывая свою изобразительную манеру. Выработать свой живописный стиль, не имея серьезного художественного опыта, испытывая влияние различных художественных направлений в обстановке острой полемики искусства 20-х годов было достаточно сложно.

Свой путь в живописном искусстве художник смог найти, поэтизируя образ родной Киргизии. С момента окончания института в 1929 году, каждое лето и осень С. А. Чуйков проводит на Родине, стараясь обрести себя в непосредственном общении с ее народом, жизнью, природой. Печатью самобытного таланта отмечены ранние произведения живописца. Уже в 1930-е годы, С. А. Чуйков продемонстрировал незаурядное живописное дарование и тонкий эстетический такт, создавая пейзажи, с ярким национальным киргизским колоритом. Потом художник будет вспоминать, что именно эти первые работы, впоследствии помогли ему найти «заросшую тропинку к самому себе», вернуться на путь непосредственного восприятия природы [2, с. 3].

При всей самобытности, творчество Чуйкова тесно связано с общими процессами становления и развития советского искусства. В один период с С. А. Чуйковым работали А. А. Пластов, А. А. Дейнека, С. В. Герасимов, Ю. И. Пименов и многие другие художники. Все они по-разному стремились показать значимость происходящих в стране перемен. Чуйков решал эту задачу на близком и понятном ему материале родной Киргизии.

Стиль социалистического реализма, превалирующий в изобразительном искусстве советского периода, не акцентирован в произведениях Чуйкова.

Пейзаж на полотнах художника не является средством возвеличивания социалистической тематики. Степь, предгорье, джайлау – жизненная среда, родная земля, на которой живут и трудятся киргизы, с особой теплотой воспетые художником, безраздельно властвуют в его произведениях. Чуйков писал в одной из своих заметок: «Суровая величественная природа занимает большое место в жизни колхозника-киргиза, поэтому и в моей «Колхозной сюите» ей отводится соответствующее место. Величественные просторы долин, залитые морем света и воздуха, необозримые пастбища и грандиозные силуэты горных хребтов, на мой взгляд, гармонируют с образом свободного человека, хозяина этой природы. Этим объясняется мой выбор пейзажных мотивов» [2, с. 12].

В первых композициях он воплощает свое понимание красоты, которую находит в повседневной жизни. К концу 30-х годов появляются картины «Охотник с беркутом» (1938) и «Вечер в табунае» (1938), они намечают основную линию в развитии творчества Чуйкова и во многом определяют стиль его дальнейших произведений. Художник завоевал известность в первую очередь «Киргизской колхозной сюитой» (1939–1948). Лучшие образы этого цикла поэтизируют – несмотря на эпитет «колхозная» – традиционные, «вечные» черты природы и быта родного края (Охотник с беркутом, 1938; Утро, 1947; Дочь советской Киргизии, 1948; и др.). «Даже последняя картина, которую советские масс-медиа превратили почти, что в плакат о торжестве социализма в Средней Азии, есть на деле просто яркое произведение о сельской девочке-школьнице, на фоне дальних гор, чья фигура выразительно и емко символизирует отнюдь не социализм, а Киргизию как таковую» [1].

Особенностью творчества Чуйкова является выражение неразделимой гармонии человека и природы, их взаимной связи и проникновенного единства. Своих героев художник не мыслит вне природы, образ жизни киргизов неотделим от их природного пространства. В художественных произведениях Чуйкова заложено эпическое начало – это широкие дали, окутанные дымкой горы, просторный купол высокого неба, простор степей, все это создает величественную панораму природы Киргизии. Почти во всех живописных полотнах природа торжественно спокойна. Художник не использует приемы аффектации, он не ищет внешних проявлений жизни природы. В его картинах нет стремительно несущихся облаков, бурного ветра, сверкающих молний или грозových ливней. Его не влекут преходящие моменты катаклизмов, потрясений в жизни человека и природы. Он находит поэзию в обыденном бытии. Его творческому мироощущению свойственна спокойная созерцательность, а его героям ощущение счастья и особенной полнокровности бытия. Проблема обобщения жизненных

явлений потребовала художественной широты, свободы живописного языка. Выбор изобразительных средств живописцем строится с учетом смыслового содержания произведений.

Цветовое решение картин разнопланово. Светотеневые переходы решены необычайно живописно. Лиловатые, серебристые и перламутровые оттенки создают богатейшую гамму и сочетаются в гармоничном звучании. Соединить в единой тональности такие яркие цвета, как белый, синий, красный, коричневый, помогает общий теплый тон: палитра как бы подернута дрожащим от зноя воздухом, и эта легкая дымка смягчает очертания, приглушает звонкость красок.

Для Чуйкова характерны законченные пейзажи-картины. Небольшое по размеру полотно «Хлеба созрели» значительно по созданному в нем художественному образу, совершенно по мастерству исполнения. Умиротворенность, тишина и покой, ощущение удивительной гармонии и совершенства природы исходят от этого пейзажа. Здесь нет людей, но все говорит о единстве человека и природы. Цельность композиции, четкие ритмы, тончайшие переходы цветов делают этот небольшой пейзаж значительным произведением искусства.

Один из лучших и наиболее монументальных пейзажей киргизской серии – картина «В родных краях» (1948). В ней создан образ Родины с величавой природой, в лоне которой происходит вся жизнь киргизского народа. Горизонтальный формат холста подчеркивает протяженность безбрежных степей и горных кряжей. Затененный передний план передает ощущение вечерних сумерек, прохлады. Контраст гор, озаренных последними лучами солнца, светлого лучезарного неба и темной земли, создает удивительный образ вечерней умиротворенной природы. Грандиозность окружающей природы в гармоничном единении человека с ней. Произведениям художника свойственны общность образов, тематическая и философская неделимость, они содержат в себе музыкальное начало. Для создания композиции живописец использует плавные линейные ритмы и цветовые созвучия.

Еще ярче проявляется стремление художника к философскому и поэтическому обобщению в картинах «Живая вода» (1966), «Прикосновение к вечности» (1973), триптих «Киргизия» (1977).

Свою любовь к Киргизии, свой восторг и преклонение перед вечной красотой и величием ее природы воплотил Чуйков во всех своих произведениях. Картина «Прикосновение к вечности» является одной из многих. На могучие горы Киргизии опускаются вечерние сумерки. Вершины гор подернулись лилово-синей дымкой. Темные тени легли на землю, приглушенно звучат зеленые тона травы. Золотисто-изумрудное светящееся небо раскинулось над горами. Ярко горит в вышине одинокая

звезда. Замерла у входа в юрту молодая женщина с ребенком на руках, глядя вдаль на просторы родной земли. Тишина и покой разлиты в природе, и в душе человека, прикоснувшегося к ее вечной жизни [2, с. 38].

ВЫВОДЫ

Своеобразие изобразительного стиля художника заключается, прежде всего, в поэтическом восприятии мира, в постоянном стремлении к созданию образов цельных и гармоничных. При этом С. А. Чуйков относится к категории немногословных художников, он не стремится к повествовательности, к развернутому сюжету. Выразительности и эмоциональности он достигает средствами самой живописи. Пространство родной Киргизии является духовным источником реализации творческих замыслов живописца.

Художник так объясняет свое творческое кредо: «Что в искусстве может утратить художник? Только то, что ему бог знает как близко и твердо знакомо, что претворилось в его плоть и кровь. Но нельзя все одинаково хорошо знать, замечает Чуйков, – и потому, естественно, приходишь к мысли о том, что художнику нужно себя ... ограничивать, не распространять свое внимание вширь, а направлять вглубь, и тогда у него будет больше шансов сказать что-то свое и создать, следовательно, что-то подлинное... А что нового, какой внутренний смысл может художник обнаружить, в явлении, с которым он сам сталкивается впервые? Как можно создать углубленный и проникновенный образ на материале, который художнику не только не родной и не близкий, а, наоборот, «экзотический», то есть чужой, необычный, непонятный? Конечно, это невозможно» [2, с. 16].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 <http://www.maslovka.org> [Электронный ресурс].

2 **Чуйков, С.** Из собрания государственной Третьяковской галереи // автор – составитель Э. А. Полищук. – М. : Изобразительное искусство, 1986. – 48 с.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Е. Ю. Личман¹, А. И. Раимберген²**Чуйков С. А. қырғыз бейнесіндегі кескіндеме**¹Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,

Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы;

²Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,

Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Ye. Yu. Lichman¹, A. I. Raimbergen²**The image of Kyrgyzstan in the painting of S. A. Chuikov**¹Pavlodar State Pedagogical University,

Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan;

²Aktobe Regional State University K. Zhubanov,

Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

Мақалада суретші С. А. Чуйковтың шығармашылық стилін қалыптастыру мәселесі қарастырылған. С. С. Чуйковтың шығармаларында қолданылатын бейнелеу тілінің негізгі құралдарын талдау жүргізілді, суретшінің Қырғызстан имиджін берудегі қолжазбалық сипаттамалары сипатталды. Кеңестік дәуірдің көрнекі өнерінде кеңінен таралған социалистік реализмнің стилі Чуйковтың шығармаларында басымдыққа ие емес. Суретшінің көркемдік стилінің ерекшелігі әлемнің ақындық қабылдауында, тұтас және үйлесімді бейнелеуді іздеуде

The artist S. A. Tchuikov's problem of formation of a creative direction is considered in this article. The analysis of the basic means of the graphic language used in S. A. Tchuikov's art pieces is made in this article. Features of graphic style of the artist in transfer of an image of Kyrgyzstan are characterized here. The style of socialist realism, prevalent in the visual arts of the Soviet period, is not accentuated in Chuikov's works. The space of native Kirghizia, steppe, foothills, jailau, on which the Kyrgyz live and work, is the spiritual source of many landscapes of the artist. The peculiarity of the artist's artistic style lies in the poetic perception of the world, in the desire to create whole and harmonious images.

ГРНТИ 18.31.31

Е. Ю. Личман¹, А. И. Раимберген²¹Доктор философии (PhD), профессор, кафедра «Теории и методики музыкального образования», Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан;²к. искусствоведения, ст. преподаватель, кафедра «Музыкального образования», Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, г. Актөбе, 030000, Республика Казахстанe-mail: ¹lichmane@mail.ru; ²1751001@mail.ru**РАЗВИТИЕ ТРАДИЦИЙ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА КАЗАХСКОЙ ЮРТЫ В СОВРЕМЕННОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРАКТИКЕ**

В статье рассматривается проблема сохранения и развития национальных традиций декоративно-прикладного искусства казахского народа в современной художественной практике. На примере художественных традиций убранства казахской юрты, выявляются особенности их использования в пространстве архитектурно-этнографического музея и природно-ландшафтного музея-заповедника Казахстана. Авторы в процессе исследования приходят к выводам, что пройдя многовековую историю развития, казахская юрта не превратилась в артефакт искусства, а широко используется в современном быту чабанов Казахстана и Монголии, в туристических проектах Казахстана, России, стран ближнего и дальнего зарубежья, в музейной практике. На примере Восточно-Казахстанского областного архитектурно-этнографического и природно-ландшафтного музея-заповедника в г. Усть-Каменогорске рассматриваются особенности использования в современной художественной практике орнаментального искусства декоративно-прикладного убранства юрты.

Ключевые слова: национальное художественное наследие, казахская юрта, декоративно-прикладное искусство, музей.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема сохранения национального культурного наследия, традиционных культурных ценностей особенно актуальна в период глобализации. В связи с этим возрастает роль народного искусства как

источника формирования национальной художественной культуры. Ориентация на этнокультурную традицию – важная черта современного социокультурного процесса в целом. Культурное наследие является бесценным и невозполнимым достоянием каждого народа мира. В 2014 году список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО дополнили искусство исполнения казахских кюев на домбре и навыки по изготовлению казахских юрт [1]. Казахстан – страна богатейшего культурного наследия. Ковровые узоры и орнаменты серебряных и золотых украшений, переносное жилище – юрта являются величайшими изобретениями кочевников. Архитектура, внутреннее пространство юрты представляют образно-концептуальную модель мира, интерьер лучшие народные традиции ремесла и узоротворчества. Проведенный искусствоведческий анализ позволил определить особенности функционирования традиций декоративно-прикладного искусства казахского народа в пространстве современного декоративно-прикладного искусства Казахстана.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Переносное жилище – юрта кочевников является уникальным продуктом длительного развития, постепенного совершенствования более примитивных типов жилищ. Круглая форма и мобильность юрты отразили в себе не только хозяйственный уклад жизни кочевника, но также выявляют связь архитектуры казахской юрты с моделью мироздания, определяя ее как символ космоса и триединства Вселенной, освоенного пространства и копии Мирового Древа. Казахская юрта содержит символику, в которой сосредоточена разнообразная информация о религиозно – мифологической картине мира. В народной картине мира казахов моделью служили, доступные обыденному сознанию внешние признаки окружающего мира. Тесная связь и параллель между образно-концептуальной моделью мира и юртой прослеживается в строении казахской юрты. Сфера юрты является маленькой копией сферы небосвода над степью [2]. Первичные, видимые: круг Солнца, полукруг неба и полукруг юрты сформировали представления о трех частях Космоса: точка – солнце, плоскость – земля, объем – жилище повторялись в юрте. Точка – шанырак, плоскость, становящаяся полукругом – кереге, объем – уйки. Деление на три также сохраняется во внешнем оформлении юрты. Юрта снаружи покрывается снизу туырлыкком, сверху – тундуком, соединяет их узик. Все три части покрытия сделаны из темной кошмы и несут в своей этимологии мировоззренческое восприятие Космоса [3].

Огромное пространство степи без края и конца вызывало стремление сосредоточиться, концентрируясь в точке самого жилья, внутри него. Внутри юрта так же делилась на три части: околodверную, срединную, высшую

точку. Круг в юрте повторял внешнюю структуру сферы. Пространство юрты застилалось кошмой, которая называлась «киіз»: «ііз» – «след», «ки» – «материя», то есть «след материи» (то, что смертно), указывая самой семантикой на олицетворение низшего мира. Сверху киіз-кошма застилалась полосатым безворсовым ковром – алаша. Полосы его идентичны уыкам, стволу дерева, середине горы, солнечным лучам, туловищу человека и символизирует алаша мир людей, срединный мир, мир жизни. Верхняя точка в горизонтальном освоении пространства юрты – тор. В юрте тор означает верхний мир, мир божеств-предков. Соответственно этим трем делениям в юрте были негласно закреплены места расположения людей и этические нормы поведения. В нижнем – мире смерти, на черной кошме киизе располагались три категории людей: очень больные, по состоянию здоровья близкие к смерти; нищие, т.е. по социальному положению близкие к смерти; бездетные люди, не имеющие продолжения. На алаше располагались также три категории людей: слева садились родственники мужа на мужской половине; родственники жены садились на женской половине, и все остальные. На торе располагались также три категории людей: по социальному положению приближенные к богу – баи, би, беки, ханы и шахи; по таланту приближенные к богу [4]. Таким образом, юрта представляет конструкцию с оригинальным архитектурным решением, отражает идеологию кочевников.

Декоративное убранство юрты является главным носителем казахского национального орнамента, своеобразной летописью казахской этнокультуры, составляя бесценный этнографический источник. Образной пластикой орнамента передаются разнообразные мировоззренческие коды древнего традиционного социума. Универсальная модель мира, напрямую связанная с религиозной символикой казахского народа, веками отражается в сюжетах орнаментальных узоров. Одним из ведущих свойств казахского орнамента является его полисемичность. Орнамент способен обозначать многие идеи при помощи простейшего зрительного ряда. Несмотря на утрату смыслового значения многих орнаментальных мотивов, в прикладном искусстве казахов преобладают астральные, зооморфные, растительные узоры: бараний рог, пара рогов, шея горного барана, верблюжий след, птичьи крылья, дерево, листья и другие. Орнамент является отражением ментальности древних скотоводов и земледельцев, обусловленной культивированием природы, как источника их материальных и эмоционально-духовных потребностей. Расшифровка семантики отдельных элементов казахского орнамента подтверждает его реалистическую основу. Красота окружающей человека природы, солнце, небо, луна, степь, деревья, цветы, передавалась мастерами символически, в виде декоративно-орнаментальной переработки [5]. Как

и форма, цвет орнамента является выражением определенных понятий и представлений. Например, синий – символ неба, поклонения небу; красный – огня, солнца; белый – истины, радости, счастья; желтый – знания, мудрости, разума; черный – земли; зелёный – весны, молодости. Магическое значение орнамента состоит в том, что он призван охранять все входы и выходы, края и сочленения. Именно поэтому орнаментом окаймляют одежду, посуду, головные уборы, ювелирные изделия, ковры и текеметы, узорные полосы, скрепляющие части юрты. Как бы ни были различны орнаментальные образы, есть характерные признаки, объединяющее их в единую орнаментальную систему: ясность конструктивного решения мотива и композиции, лаконичность рисунка, крупный модуль, нечастое повторение раппорта, позитивно-негативный принцип в решении декорируемой поверхности, героическая монументальность [6]. Все перечисленные признаки казахского орнамента взаимообусловлены и адекватно отражают целостное мировосприятие народа. В процессе развития, орнаментальный язык постепенно утрачивал жесткую знаковую определенность и подчинялся декоративно-художественным задачам. Теряя повествовательность, орнамент приобретал способность отражать в большей степени эмоциональную сторону восприятия человеком мира. Орнамент, являясь важнейшим элементом традиционной казахской культуры, вместе с уникальными эстетическими особенностями сохраняет в себе специфическое восприятие мира этносом, продолжая свое существование в современном декоративно-прикладном и изобразительном искусстве Казахстана.

Начиная с 90-х годов XX века, современные мастера Казахстана активно обращаются к истокам национальной культуры, чтобы сохранить юрту как национальный символ в жизни казахов [7]. В Восточно-Казахстанском областном архитектурно-этнографическом и природно-ландшафтном музее-заповеднике (г. Усть-Каменогорск), представлены несколько видов казахской юрты. Шести канатная юрта – средней величины (*алты канатты киіз уй*) находится в здании музея-заповедника, а также в экспозиции под открытым небом в этнопарке Жастар. Большая юрта (орда) установлена на главной площади Левобережного этнографического комплекса. Это сооружение сделано из металлоконструкции, диаметр основания 16 метров, общая высота 6,5 метра. Внешнее покрытие состоит из белого влагонепроницаемого материала с характерным декорированием. Нижний край купольной части (дөдеге) украшает вышитый золотистый орнамент зооморфного мотива. По традиции в этой юрте, предназначенной для проведения официальных приемов, пресс-конференций, встреч почетных гостей города, проводятся также семинары, фестивали, передвижные выставки. Шанырак юрты объединяет не только семью, но и народ. Вот почему образ шанырака в

Государственном гербе республики – это образ общего дома, общей Родины всех людей, проживающих в Казахстане.

Казахская юрта вызывает широкий интерес у посетителей музея-заповедника. Неповторимая игра цвета, орнамента и дизайн интерьера в убранстве юрты формируют изделия декоративно-прикладного искусства. Характерный порядок предметов, располагающихся по кругу вдоль стен, на полу, на кереге и на купольных жердях определяют своеобразие, комфорт и уют переносного жилища. Традиционное строение юрты сохранено и выполнено народными мастерами Алматинской области из сортов древесины (тал) ивы, березы. Каркас юрты (үйдін сүйегі) сделан из степной ивы – тальника, чтобы он был легким и прочным. Купол – *Шанырак* – из березы. Войлочное покрытие из белой высококачественной овечьей шерсти осенней стрижки – кузем жун, которая хорошо поддается обработке; полотну, полученному из такой шерсти, свойственна плотность [8]. Интерьер юрты, по-прежнему базируется на лучших традициях народного декоративно-прикладного искусства. Киіз уй снаружи покрывается белым войлоком, обтягивается в ее цилиндрической части циновками, а сверху, где к ней прикрепляются уйки, широкой ковровой полосой – баскур. Двери юрты – сыкырлаук украшаются тонкой резьбой, костяной инкрустацией или росписью, прикрываются войлочной завесой. Неизменными принадлежностями казахской юрты являются всевозможные завязки и подвесные украшения – тангыш, шанырак-бау, аркан, уыкбау, желбау, аякбау. В названиях узорных лент; баскур, аякбау, уыкбау, белдеу – понятия голова, нога, туловище, плечи в каждом случае сочетаются с понятием бау – узорная лента. Во всем этом подтверждается закон миротворчества в концепции пространства, когда обыденное сознание человека уподобляет человеческое тело, жилище и модель мира [9]. В жилище находятся металлические светильники, оригинальным является подвесной светильник – *шырақ*, подвешенный под сводами юрты. Выделанные шкуры различных зверей в юрте служат украшением интерьера. Несмотря на кочевой уклад жизни у казахов бытовала деревянная мебель, мастера вырезали из цельного куска дерева простую по форме и немногочисленную в наборе посуду, чаще без декоративной резьбы. Мебель удобная в условиях кочевой жизни нередко встречается и в современном интерьере: *асадал*, *кебеже*, жүк аяқ – подставка для сундуков [10].

Пройдя многовековую историю развития, казахская юрта не превратилась в артефакт искусства, а широко используется в современном быту чабанов Казахстана и Монголии, в туристических проектах Казахстана, России, стран ближнего и дальнего зарубежья, в музейной практике. Орнаментальное искусство декоративно-прикладного убранства юрты используется в этнографическом декоре ландшафтного дизайнера и архитектуре.

ВЫВОДЫ

Этнокультурное наследие является органичной частью историко-культурного наследия Казахстана. Для того чтобы существовать, все народы должны сохранять в веках следы своей истории. Этнокультурное наследие есть инструмент, способствующий достижению этой цели, связующий прошлое, настоящее и будущее [8]. Именно этнографические объекты наследия, в том числе казахская юрта, как своеобразные метки времени не только создают четкий и прочный канал связи настоящего с отдаленным прошлым, но также и с отдаленным будущим. Смысловой основой этого наследия является сохранение памяти о культуре этносов, которая объективировалась в предметах, созданных ранее, и чем старше предмет, тем большую ценность он приобретает для потомков. Сама этимология понятия наследия связана с понятием наследства – «это то, что мы получили от предков и должны, приумножив, передать следующим поколениям» [11]. В этом смысле этнокультурное наследие отвечает за хранение и передачу информации об этнических культурах.

Казахское переносное жилище – юрта выступает как материальная ценность казахского народа и является важным фактором в сохранении и развитии художественного национального казахского стиля, самобытность которого представляет уникальную составляющую сокровищницы мирового культурного наследия. Юрта в казахской культуре, как и в культуре других народов, рассматривается не только как элемент материальный, но и как важнейшее проявление особенностей духовной культуры казахского этноса.

Особенностью казахской юрты являются устойчивость бытования, яркость и красочность декора интерьера, обильное использование традиционных войлочных изделий украшенных орнаментом. Интерьер юрты базировался на лучших народных традициях. Различные предметы из войлока, тканые изделия, узорчатые циновки, настенные ковры, вышивки, домашняя утварь, отделанная резьбой по дереву, инкрустацией костью, росписью и т. д. сохранили циклы производства древних мастеров и основы национального узоротворчества. Традиционная художественная культура в панораме художественной жизни современного Казахстана в большей степени представлена такими направлениями как кошмоделие, ковроткачество, вышивка, художественная обработка дерева. Декоративно-прикладное искусство Казахстана, ярко переданное в убранстве казахской юрты сохраняя присущее ему национальное своеобразие, продолжает развиваться, обогащаясь деятельностью народных и профессиональных мастеров республики в XXI веке.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Казахский кюй на домбре и юрта в списке ЮНЕСКО. 2014, November 27. Радио Азаттық Макпал Муканқызы. Retrieved September 30, 2015. – Режим доступа: <http://rus.azattyq.mobi/a/kui-dombra-jurta-junesko/26713279.html>
- 2 **Каракозова, Ж. К., Хасанов М. Ш.** Космос казахской культуры. Издание третье, переработанное. – Алматы : ТОО «Эверо», 2011. – 78 с.
- 3 **Козыбаев, М. К., Аргынбаев, Х. А., Муканов М. С.** Казахи. – Алматы : Казахстан, 1995. – 128 с.
- 4 **Сабит, М., Кокумбаева, Б. Д., Темиртон, Г.** Духовная культура великой степи и современность. – Алматы : ИД Жибек жолы, 2003. – 356 с.
- 5 **Зальцман, Е.** Искусство-учитель-ученик. Искусство Казахстана. – Алматы, 1983. – С. 38–42.
- 6 **Галимжанова, А. С., Глаудинова, М. Б., Кишкашбаев, Т. А., Шкляева, С. А., Муратаев К. К., Елеукенова, Г. Ш., Бараманкулова, Б. К.** История искусств Казахстана. – Алматы : Издательство Маркет, 2006. – 389 с.
- 7 **Кодар, А. А.** Казахская философия как диалог с традицией: автореф. канд. филос.наук. / А. А. Кодар. – Алматы : Институт философии и политологии МОиН РК, 1999. – 32 с.
- 8 **Zhanaikhan, E., Doroshenko, T. M., Mergaliev, D. M.** The features of Kazakh people`s national world perception. (2014). Life Science Journal, 11(10s), 552-555. <http://dx.doi.org/10.7537/j.issn.1097-8135>
- 9 Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством (Eds.). – Алматы : Гылым, 1993. – 432 с.
- 10 **Ибрайшина, Г. К.** Декоративно-прикладное искусство как отражение национальной самобытности казахской культуры. (автореф. канд. филос. наук). – Алматы : КазНУ им.аль-Фараби, 2005. – 28 с.
- 11 **Никульшина, Е. Л.** Соотношение традиций и инноваций в национальной культуре в эпоху глобализации. Культурная память: актуальные проблемы и связь времен: материалы конференции. – Красноярск, 2006. – С. 36–41.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

*Е. Ю. Личман¹, А. И. Раимберген²***Қазіргі заманауи өнер тәжірибесінде, қолданбалы өнер ретінде қазақ киіз үйі дәстүрін дамыту**¹Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,

Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы;

²Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,

Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

*Ye. Yu. Lichman¹, A. I. Raimbergen²***Development of traditions of decorative-applied art of the Kazakh yurt in the modern art practice**¹Pavlodar State Pedagogical University,

Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan;

²K. Zhubanov Aktobe Regional State University,

Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

Мақала заманауи өнер практикасында қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнерінің ұлттық дәстүрлерін сақтау және дамыту мәселесін қарастырады. Қазақ киіз үйлерінің көркемдік дәстүрлерінің мысалында, олардың сәулет-этнографиялық мұражай кеңістігінде және Қазақстанның табиғи-ландшафтық мұражай-қорығында қолдану ерекшеліктері анықталды. зерттеу авторлары дамытудың ұзақ тарихын өткеннен кейін, қазақ киіз артефакт өнерге айналды емес, ал кеңінен Қазақстан, Ресей, ТМД және музей тәжірибесіндегі емес ТМД елдерінде туристік жобаларға, Қазақстан мен Моңғолия малшылардың заманауи күнделікті өмірде қолданылады деген қорытындыға келеді. киіз үйдің сәндік-қолданбалы безендіру сәндік өнердің қазіргі заманғы өнер тәжірибеде пайдалану Өскемен қаласында Шығыс Қазақстан облыстық этнографиялық-сәулет және табиғи-ландшафттық мұражай-қорықтың мысалында ерекшеліктері.

The article considers the problem of preservation and development of national traditions of decorative and applied art of the Kazakh people in contemporary art practice. On the example of artistic traditions of the decoration of the Kazakh yurt, the peculiarities of their use in the space

of the architectural and ethnographic museum and the natural-landscape museum-reserve of Kazakhstan are revealed. Authors in the process of research come to the conclusion that having passed through the centuries-old history of development, the Kazakh yurt has not turned into an artifact of art, but is widely used in modern life of shepherds of Kazakhstan and Mongolia, in tourist projects in Kazakhstan, Russia, countries of near and far abroad, and museum practice. On the example of the East Kazakhstan regional architectural-ethnographic and nature-landscape museum-reserve in Ust-Kamenogorsk, the features of the use in the modern artistic practice of ornamental art of decorative and applied decoration of the yurt are considered.

А. Н. Мейрамбаева

магистрант, 2 курс, Аударма ісі мамандығы, Филология және әлем тілдері факультеті, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
e-mail: aidana-nurzhankezi@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЖӘНЕ ЭКСПРЕССИВТІ ЛЕКСИКАНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада ағылшын тіліндегі эмоционалды және экспрессивті лексиканың қазақ тіліне аударылу жолдары айқындалады. Осы мақсатта Джек Лондонның Солтүстік шығармаларының бірі болып табылатын «Аппак тыныштық» әңгімесінің орыс және қазақ тілдеріндегі аудармаларына салыстырмалы талдау жасалады. Түпнұсқа стилі мен көркемдік деңгейін аударма тілінде сақтау талабын орындау үшін аудармашылардың қолданған тәсілдері қарастырылады. Сондай-ақ, шығарманы мысалға ала отырып, коннотацияның компоненттеріне түсініктеме беріледі

Кілтті сөздер: коннотациялық мағына, эмоциялық компонент, экспрессивті компонент, аударма тәсілдері, көркемдік деңгей.

КІРІСПЕ

Көркем мәтінде суреттеліп отырған қандай да бір объектке қатысты оқырмандарда қажетті ой, сезімдер мен эмоцияларды тудыру үшін автор көркемдік бейнелеу құралдарын қолданады. Ал аудармашы шығарманың көркем мазмұнының ерекшелігін сақтаумен бірге, образдық жүйесін, семантикалық, стилистикалық баяндау мәнерін аудармада түпнұсқадағыдай жеткізуге ұмтылады [1, 12]. Бұл көркем аударманың басты талаптарының бірі болуына орай, осы мақалада ағылшын тіліндегі эмоционалды және экспрессивті лексиканың қазақ тіліне аударылу мәселесі Джек Лондон шығармаларының негізінде қарастырылатын болады, атап айтқанда оның «Аппак тыныштық» әңгімесі мысалға алынады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Джек Лондонның Солтүстік әңгімелерінің бірі болып табылатын «Аппак тыныштық» Канададағы Юкон аумағының қақаған қысын баяндайды.

Үш кейіпкер – Мэйсонның, оның аяғы ауыр үндіс әйелі Руфьтің және Мэйлмют Кидтің Солтүстік соқпақ жолмен сапарын арқау етіп, Джек Лондон адамдардың арасындағы шынайы қарым-қатынас, өркениеттер арасындағы алшақтық сияқты біраз мәселелерді қозғайды. Әңгіменің басты идеясы «аппак тыныштық» бейнесінде көрсетілген табиғаттың орасан зор күшін көрсету деуге болады. Яғни, адамдар иттердің қожайыны болса да, ешқандай аяушылықты білмейтін, қатаң Солтүстіктің алдында иттермен бірдей дәрежеде-ақ әлсіз. Бұл шығарманы орыс тіліне А. Елеонская аударған, ал қазақ тілінде шығарманың екі нұсқасы бар: Біріеуі Д. Әшімханұлына тиесілі болса, екіншісі Б. Омаровқа.

Көркемдік бейнелеу құралдарына келер болсақ, коммуникация актіне, шарттарына, қатысушыларына байланысты сөздің денотативті және конотативті мағыналары болатыны белгілі. Осы конотативті мағынаны құрайтын компоненттердің бірі эмоционалдылық. Эмоция бұл қысқа мезеттік жан толғанысы: қуаныш, қамығу, сүйсіну, ашулану, абыржу, таңғалу, ал сезім бұдан тұрақты сипатқа ие: махаббат, жеккөру, құрметтеу. Эмоциялық компоненттің айқын белгісі одағай сөздер. Олар тілдің ерекше лексикалық қатпары, себебі заттық-логикалық мағынасы жоқ [2, 125].

Қарастырылатын шығармада автор одағай сөздерді кеңінен қолданады. Көңіл күйді білдіретін одағай сөздерді аудару аудармашы үшін сынақ болуы мүмкін, себебі олар сол халықтың қоршаған әлемді қабылдау ерекшеліктеріне байланысты тілде көрініс табады.

Кесте 1

Түпнұсқа	А. Елеонская	Д. Әшімханұлы	Б. Омаров
– Hi-yu skookum! He paused impotently,	– .. Эх! Он замолчал, не находя слов,	– ..Eh! Сөз таппаған соң бір сәт үнсіз қалды да,	– Эх! Аузына сөз түспей сәл кідіріп,

Одағайдың аударылу мәселесіне келер болсақ, жоғарыдағы сөзді Елеонская жай ғана «Эх!» деп қалдырған, сәйкесінше қазақ аудармашылары да бірі дәл осыны қайталаса, екіншісі қазақ тілінің фонетикасына байланысты сәл өзгерткен. Бұл одағай сөзді көптеген контекстте қолдануға болады, оқырманға беретін көңіл-күй реңгі де әртүрлі болуы мүмкін, бірақ жалпы алғанда бір ой іске аспай, орындалмай қалғаннан кейін, сонымен қатар тамсану мағынасында да айтылады. Түпнұсқа тіліндегі «Hi-yu skookum!» сөзіне үңілер болсақ, ол Чинук жаргонынан шыққан. Чинук тілінде белгілі бір мағынаға ие болғанымен, кейіпкер бұны өркениеттің жеткен жетістіктері қандай таңғаларлық екенін жұбайына жеткізгісі келіп, сөз таба алмай айтады, яғни тамсану мағынасында қолданылып тұр.

Адамның ішкі жай-күйін білдіретін кейбір сөздер барша халықтарға ортақ болып келетін жағдайларда кездеседі. Мысалы төмендегі сөйлемді аудару аудармашылар үшін еш қиындық туғызбайды:

Кесте 2

Түпнұсқа	А. Елеонская	Д. Әшімханұлы	Б. Омаров
– ‘Thank God, we’ve got slathers of tea!	– Слава богу, что у нас вдоволь чая.-	– Бізде шайдың молдығына Құдайға шүкір.	– Құдайға шүкір, тақта шайымыз бар әйтеуір.

Коннотацияның эмоциялық компоненттері арасында эпитет ерекше орын алады, себебі ол автордың жеке стилін сипаттайды. Эпитет көп жағдайда автордың дүниетанымына байланысты өзі ойлап тапқан образ болып келеді.

Кесте 3

Түпнұсқа	А. Елеонская	Д. Әшімханұлы	Б. Омаров
Malemute Kid smiled with <i>cheery cynicism</i>	Мэйлмют Кид насмешливо улыбнулся	Мэйлмют Кид мысқылдай жымыған	Мэйлмют Кид мысқылдай күлді

Екі сөзді бөліп қарайтын болсақ, *cheery* сөзін қазақтың «көңілді, қуанышты, бақытты» деген сөздерімен жеткізуге болады, ал *cynicism* сөзіне Oxford Dictionaries цинизм, скептицизм, пессимизм деген үш мағына береді. Бұлардың барлығына ортақ мағына ретінде «бір жақсылық болып жатса да, одан жағымсыз жақтарын іздеу» деп түсінуге болады. Мэйсонның оларды күтіп тұрған әдемі өмір туралы әйеліне айтқан әңгімесіне Кидтің пікірі осындай. Бірақ Лондон бұл жасалған образға қарама-қайшы мағынадағы «cheery» сөзін қосу арқылы Мэйлмют Кидтің тұлғасын мейірімділікпен толықтырады. Ал бұл үш аудармада да көрсетілмеген, барлығында да тек оның мысқылдай күлгені ғана айтылған. Тағы да бір эпитеттің аударылу тәсілін қарастырсақ:

Кесте 4

Түпнұсқа	А. Елеонская	Д. Әшімханұлы	Б. Омаров
And of all deadening labors	тяжкий, убийственный труд	аса ауыр да азапты еңбек	өлмешінің күні-дағы

Джек Лондон сияқты кішкентайынан өзі жұмыс істеп, күнін өзі көрген жазушы үшін еңбек аса маңызды. Оның кейіпкерлерінің барлығы өмір үшін күрескен, әрқашан ауыр еңбек ететін адамдар немесе жануарлар бейнесінде көрініс табады. «Еңбек» сөзімен қатарластырып жазушы екі эпитет қолданады. Бірінші «өлердей шаршататын», Елеонская түсіндіру қызметін атқарып тұрған «тяжкий» деген сөзді қосу арқылы жоғарыдағыдай аударады. Әшімханұлы болса, «ауыр» сөзін қалдырып, «өлердей» дегеннің орнына «азапты» деген сөзді қолданады. Омаров «өлердей» сөзін негізге алып аударсада, оның нұсқасының беретін мағыналық реңгі бөлек. Қазақ тілінде «өлмешінің күнін кешу» деген тіркес «аянышты, түкке тұрғысыз өмір кешу» дегенді білдіреді. Бұл әділдікті, еңбекқорлықты, өмірдің сынағынан сүренбей өту үшін соңына дейін күресуді насихаттайтын Лондонның идеяларына қарсы.

Кесте 5

Түпнұсқа	А. Елеонская	Д. Әшімханұлы	Б. Омаров
And of all heartbreaking labors	Но нет труда изнурительнее	қиямет-қайым да жоқ шығар	ауыр азап

Еңбекке қатысты бұл екінші эпитет ерекше деуге болады, себебі жоғарыда еңбектің физикалық әсері айтылса, мұнда эмоционалды түрде адамды шаршататын деп сипаттайды. Бұнда ауыр күйзеліс әкелетін еңбек туралы, тыңнан жол салу туралы айтылады. Яғни шаңғымен жол салғанда әр басқан қадамды жіті қадағалау қажет, бір-екі сантиметрге шалыс басу қатаң табиғат жағдайында тіру қалу ықтималын жоққа шығаруы мүмкін. Бұның бәрі әрине адамды психологиялық күйзеліске ұшыратуы мүмкін. Орыс тіліне «изнурительный» сын есімі арқылы аударылуын қате дей алмаймыз, себебі бұл сөз физикалық, психологиялық шаршауды қамти алады, ал қазақ тіліндегі «қиямет-қайым», «ауыр азап» деген нұсқалар эпитеттің мағынасын толық ашпайды.

Экспрессивтілік дегеніміз мәтіннің немесе мәтін бөлігінің мағынаны эмоционалды немесе логикалық жағынан күшейтілген әсермен жеткізетін қасиеті, ол бейнелілікке ие болуы да, болмауы да мүмкін [2, 79]. Мәтіндегі экспрессивтілікке ие бөліктер көбіне көркемдік-бейнелеу құралдар арқылы жеткізілген, мысалы:

Кесте 6

Түпнұсқа	А. Елеонская	Д. Әшімханұлы	Б. Омаров
The woman threw off her gloom at this, and in her eyes welled up a great love for her white lord	При этих словах женщина перестала хмуриться, и глаза ее засветились любовью к ее белому господину	Осы сөздер айтылғанда әйелдің қабағы жадырай түскен, ақ нәсілді қожайынына – деген сүйіспеншіліктен жанары да жарқырап кетті.	Бұл сөзді естігенде әйелдің қатыңқы қабағы жадырады, ол ақ нәсілді әміршісіне, райлана қарады

Түпнұсқадағы «threw off her gloom», «in her eyes welled up a great love» деген тіркестерде «түнеруін тоқтату, көзі орасан сүйіспеншілікке толу» ұғымдары орыс тіліне мағынасы жағынан ең жақын баламасын табу арқылы аударылған. Түпнұсқадағы ойдың орыс тілінде толық сақталуы нәтижесінде қазақ тіліндегі нұсқалар да сәтті шыққан. Сонымен қатар көркемдік әсері де сақталған.

Мәтінде адамның табиғат алдында қандай қорғансыз жаратылыс екенін сипаттайтын, табиғаттын ұлылығын көрсетін осындай ойлар бірнеше рет кездеседі және олар көркемдік-бейнелеу құралдарын қолдану арқылы әсем жеткізілген. Мысалы төмендегі абзацқа тоқталуғы болады:

Кесте 7

Түпнұсқа	А. Елеонская
The afternoon wore on, and with the awe, born of the White Silence, the voiceless travelers bent to their work. Nature has many tricks wherewith she convinces man of his finity—the ceaseless flow of the tides, the fury of the storm, the shock of the earthquake, the long roll of heaven’s artillery—but the most tremendous, the most stupefying of all, is the passive phase of the White Silence. All movement ceases, the sky clears, the heavens are as brass; the slightest whisper seems sacrilege, and man becomes timid, affrighted at the sound of his own voice. Sole speck of life journeying across the ghostly wastes of a dead world, he trembles at his audacity, realizes that his is a maggot’s life, nothing more.	День клонился к вечеру, и подавленные величием Белого Безмолвия путники молча прокладывали себе путь. У природы много способов убедить человека в его смертности: непрерывное чередование приливов и отливов, ярость бури, ужасы землетрясения, громовые раскаты небесной артиллерии. Но всего сильнее, всего сокрушительнее – Белое Безмолвие в его бесстрастности. Ничто не шелохнется, небо ярко, как отполированная медь, малейший шепот кажется святотатством, и человек пугается собственного голоса. Единственная частица живого, передвигающаяся по призрачной пустыне мертвого мира, он страшится своей дерзости, остро сознавая, что он всего лишь червь.

Алғашқы сөйлемді аудармашы түрлендіре аударған, «подавленные величием Белого Безмолвия» сияқты өз жанынан элемент қосқан, ал «bent to their work», яғни «жұмысқа берілу» деген мағынада айтылған тіркесті нақтылау арқылы «прокладывали себе путь» деп аударған. Әшімханұлы Елеонскаяның бұл аудармасына сүйеніп «тыңнан өздеріне жол салып келеді деп алса, Омаров еркін аударма тәсілін қолданып, түпкі мағынадан сәл ауытқитын «әркім өз тіршілігімен жүр» деген тіркесті қолданған. Лондон қолданған «finity» сөзі адамның табиғат алдынағы көрінісін білдіреді. Бұл сөзге Oxford Dictionaries «саны немесе көлемі жағынан шектеулі» деген анықтама береді, латынның «finitus», яғни «соң» деген сөзінен шыққан. Орыс аудармашысының бұл сөзді «смертность-ажалы бар» деп аударуын шеберлік деп бағалауға болады. Әшімханұлы бұл сөйлемді қысқа-нұсқа «Табиғаттың адамды тәубесіне түсіретін тәсілі көп» деп аударып, жалпы мағынаны жеткізсе, Омаров орыс тіліндегі нұсқада да, түпнұсқада да жоқ сөздерді қосып аударды. Ол «убедить» деген сөзді қазақ тіліндегі «әрдайым есіне салып отыру» деген сөзбен алмастырады.

Табиғи құбылыстардың сұрапыл бейнесін жеткізу үшін Лондон метафораларды қолданады. Автор екі құбылысты (заттар, оқиғалар, идеялар, әрекет) олардың ортақ бір немесе бірнеше қасиеттерін тауып, теңестірген кезде метафора пайда болады [3, 122]. Мысалы, мәтіннің келесі бөлігіне тоқталсақ: the fury of the storm, the shock of the earthquake, the long roll of heaven’s artillery. Алғашқы екі тіркесті Елеонская сөзбе-сөз аударды және түпнұсқаға еш нұсқан келмеген, ал үшінші метафораны конкретизация әдісі арқылы «громовые раскаты небесной артиллерии» деп аударған. Түпнұсқадан Лондонның көк зеңбірегі деп күннің күркіреуін айтып тұрғаны белгілі, ал орыс аудармашысы «көк зеңбірегін» де, «күннің күркіреуін» де қалдырған, нәтижесінде Әшімхановтың нұсқасы да дәл осы күйде. Омаров қосу (addition) әдісі арқылы аударсада, аталған соңғы метафораның аудармасы Лондонға ең жақыны болып шыққан.

Лондон адамды «finite» деп сипаттаса, Аппак тыныштыққа оранған табиғатты «the most tremendous, the most stupefying» деп анықтайды. Oxford Dictionaries және Cambridge Dictionary-ға сәйкес *tremendous* – саны, көлемі, күші, деңгейі жағынан орасан зор, ауыспалы мағынасы өте жақсы дегенді білдіреді. Ал *stupefying* аталған сөздіктерде «шаршау, зерігу не қандай да бір дәрілердің әсерінен адамның анық ойлау, сезу қабілетінің нашарлауы» деп көрсетілген. Бұл эпитеттер орыс тіліндегі нұсқада «всего сильнее, всего сокрушительнее», яғни бәрінен қуатты, бәрінен сұрапыл деп берілген. Бұл жерде көңіл-күй реңгі дұрыс жеткізілгеніне біраз күмән бар. Ал қазақ аудармашыларынан Омаров «қүдіретті, қатерлі» деген ұғымдарды алса, Әшімханұлы мүлдем бөлек «әділдік» деген ұғымды алып, еркін аударма тәсілін қолданады.

Соңғы сөйлемнің түпнұсқаға қаншалықты жақын екеніне қарай Елеонская дәлме-дәл аударма тәсілін қолданған деп санауға болады. Мысалы «the ghostly wastes of a dead world» деген тіркес орыс тілінде айна қатесіз қайталанып тұр. Ал қазақ аудармашыларынан Әшімханұлы сөйлемді қазақ тілінің әдеби нормаларына бейімдеп аударуға тырысқан болса, Омаров өз жанынан сөздер қоса отырып, түрлендіре аударған. Осы жерде Әшімханұлының алдыңғы сөйлемдерде жеткізілген мағыналарды кейінгі сөйлемдерде қайталау арқылы аударатынын байқаймыз, мысалы ағылшын тіліндегі «he trembles» деген сөйлемді шошиды, қалтырайды деп аударудың орнына алдыңғы сөйлемде қолданған «күпірлік» деген ұғымға мағынасы жақын «күнәға бағу» деген ұғымды алып, «осым өрескел-ау деп күнәға батқандай қуыстанады» деп аударған.

Әшімханұлына қарағанда Омаров түпнұсқадағы «dead world» метафорасын дәл сол күйінде, орыс тілінде де көрсетілгендей «өлі дүние» деп қалдырған, ал Әшімханұлы түсіндірме әдісі арқылы «жым-жырт дүние» деп алған. Бұл шешімді біз қате деп айта алмаймыз, себебі Лондон «өлім дүниесі» деп «аппақ тыныштықты» айтып тұр.

Кесте 8

Д. Әшімханұлы	Б. Омаров
Ымырт жабыла бастаған сәт еді, Аппақ тыныштықтың мысы басқан жолаушылар үн-түнсіз тыңнан жол салып келе жатты. Табиғаттың адамды тәубесіне түсіретін тәсілі көп: үздіксіз түрде алма-кезек ауысатын судың тасуы мен қашуы, түтіккен борандар, жер сілкінісінің сұмдықтары, көк зеңбірегінің найзағайлары. Бірақ мұның бәрі де Аппақ Тыныштықтың әділдігі алдында бас иетіндей. Селт еткен сыбыр естілмейді, көктің жүзі қақталған мыс табақтай жарқырап тұр, үп еткен үн күпірлік секілденеді, адам өз даусынан өзі шошиды. Жым-жырт дүниенің елеске малынған кеңістігі бетінде қыбырлап бара жатқан жан иесі өзінің бар болғаны жердің құртындай ғана екенін жіті сезінсе осым өрескел-ау деп күнәға батқандай қуыстанады.	Күн кешкіріп қалған кез. Меңіреу мұнар еңесін басқан жолаушылар үн-түн жоқ әр қайсысы өз тіршілігімен болып жүр. Адамның өлшеулі ғана өмірі бар екенін әрдайым есіне салып отыру үшін табиғаттың толып жатқан амалы бар ғой: мұхит суларының бірде тасып, бірде қайтып, тынымсыз толқып жатуы, долы дауылдың сұрапылы, жер сілкініп, ел-жұрттың әлек болуы, аспан зеңбіректерінің гүрілі. Міне соның бәрінен құдіретті, бәрінен қатерлісі — үнсіз-тілсіз Меңіреу мұнар. Айнала аппақ қар, жым-жырт, тым-тырыс, аспан аршыған жездей жап-жалтыр, болмашы дыбыс күнә тәрізді көрінеді, адамның өзінен-өзі құты қашып, өз дауысынан өзі шошиды. Өлі дүниенің тек елес кезген үнсіз, шексіз жазығында жападан-жалғыз тырбаңдап келе жатқан мына өмір дүниесінің жәндігі өзінің өжеттігінен өзі шошынып, тәубеге келеді, бүкіл өмірі қыбырлаған құрттың тіршілігіндей ғана екенін түсінеді.

Жалпы алғанда бұл абзацты орыс аудармашысы негізінен дәлме-дәл аударма тәсілін, арасында қосу, алып тастау әдістерін қолданғанын көріп тұрмыз. Әшімханұлы түпнұсқадан да ауытқымауға әрі қазақ тілді оқырмандар үшін мәтіннің көркемдік әсерін сақтауға тырысып аударғанын байқауға болады. Омаров болса түпнұсқа мәтініне ең көп өзгерістер қоса отырып аударған аудармашы.

Мәтіндегі фразеологизмдердің аударылу тәсілдеріне де тоқтала кеткен жөн. Олар әсіресе автор сөзінде көптеп кездеседі.

Кесте 9

Түпнұсқа	А. Елеонская	Д. Әшімханұлы	Б. Омаров
– And we’ve got to keep a close eye on the dogs – they’re getting vicious	– и не спускать глаз с собак; они совсем от рук отбились –	– және иттерден көз айырмаңдар, бұлар әбден құтырды,	– иттерден де сақтану керек; бағынудан кетіп барады ғой түге,

Жоғарыдағы мысалдың баламасын орыс тілінен де, қазақ тілінен де табу қиын емес және Елеонская мен Әшімханұлы солай жасаған, аударма тіліндегі мағынасы ең жақын фразеологизмдерді қолданған, ал Омаров болса тағы да еркін аударма тәсілін қолданып, түпнұсқадағы «бақылау, қадағалау» деген мағынаға ұқсастырып «сақтану» деген сөзді алған.

Тағы бір мысал ретінде келесі сөйлемді алуға болады:

Кесте 10

Түпнұсқа	А. Елеонская	Д. Әшімханұлы	Б. Омаров
– Strong man, brute that he was, capable of felling an ox at a blow	– Сильный и суровый человек, способный свалить быка одним ударом	– Бұқаны бір ұрып сұлататындай қайраты бар қарулы да, айбарлы адам	– Шында са атан өгізді ұрып жығатын қайраты бар қолапайсыз Кидтің

«Capable of felling an ox at a blow» деген тұрақты тіркес ағылшын тілінде жиі қолданылады, қазақтың «тепсе темір үзетін» деген тұрақты тіркесіне мағынасы жағынан сәйкес келеді. Бірақ қазақ аудармашылары бұл нұсқаны алмай, орыс аудармашысының «өгіз» образына негізделген тіркесіне сүйеніп аударды. Бұл шешімдері сәтті шыққан деп бағалауға болады, себебі мағынаны да, көркемдік әсерді де, қазақ тілінің нормасын да сақтап тұр.

Бірақ жай ғана түсіндірме тәсілі арқылы аударылған тіркестерде кездеседі: «From a child, she had bowed, and seen all women bow, to the lords of creation, and it did not seem in the nature of things for woman to resist». Бұл

сөйлемдегі тұрақты тіркесті Елеонская жай ғана «не подобает» деген сөзбен жеткізген, ал қазақ аудармашылары болса антонимдік аударма тәсілін қолданып, болымсыз сөйлемді «дағдыланған» (Әшімханұлы), «үйренген» (Омаров) деген сөздерді қолданып, болымды етістік түрінде аударған. Нәтижесінде аталған сөйлемнің құрылымы мүлдем өзгерген.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы қорытындылай келе, эмоционалды және экспрессивті лексиканы аудару кезінде аудармашылар көп жағдайда дәлме-дәл аудару тәсілін қолданатынын анықтадық, әсіресе ағылшын тілінен орыс тіліне аудару кезінде бұл тәсіл өз нәтижесін беретінін А. Елеонскаяның еңбегінен байқадық. Ал қазақ тіліне аудару кезінде екі аудармашы екі түрлі ұстанымға сүйенген. Әшімханұлының орыс тіліндегі аудармадан ауытқымауға тырысқанының нәтижесінде Лондонға салыстырмалы түрде жақынырақ аударғанын айтуға болады. Ал Омаров еркін аударма тәсілін қолдану арқылы кейбір мағына сәйкессіздіктеріне жол берген. Алайда, екі нұсқаның да оқырманға беретін көркемдік әсері ағылшын, орыс тілдеріндегі мәтіндерден асып түспесе, кем болмайды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Тарақов, Ә. С.** Аударма әлемі : оқу құралы. – Өнд.толықт. – бас. – Алматы : Қазақ университеті, 2011. – 12 б.
- 2 **Арнольд, И. В.** Стилистика. Современный английский язык. – М. : Флинта : Наука, 2002. – 125. – 79 б.
- 3 **Гальперин, И. Р.** Стилистика английского языка. М. : Высшая школа, 1980 – 122 б.
- 4 <https://en.oxforddictionaries.com/> [Электронды ресурс].
- 5 <https://dictionary.cambridge.org/ru/> [Электронды ресурс].

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

А. Н. Мейрамбаева

Способы передачи эмоциональной и экспрессивной лексики английского языка на казахский язык

Факультет филологии и мировых языков,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 13.05.19.

A. N. Meirambayeva

Methods of transmitting emotional and expressive lexis of the English language into the Kazakh language

Faculty of Philology and World Languages,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

В статье раскрываются способы перевода эмоциональной и экспрессивной лексики английского языка. В этой цели осуществляется сравнительный анализ перевода на русском и казахском языке рассказа Джека Лондона «Белое Безмолвие», который входит в цикл Северных рассказов. Рассматриваются приемы, использованные переводчиками для сохранения стиля и художественного уровня оригинала. Также разъясняются компоненты коннотации на примере произведения.

The article reveals the methods of translation of the emotive and expressive lexis of the English language. For this purpose, there is carried out a comparative analysis of the Russian and Kazakh translation of one of Jack London's Stories of the North – «White Silence». Techniques used by translators to preserve the style and artistic level of the original are discussed. Also, the components of connotation are explained through the example of the work.

С. С. Молдахметова

магистр, ст. преподаватель, Департамент казахского и русского языков, Университет КАЗГЮУ, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан
e-mail: oven99777@mail.ru

**КОММУНИКАТИВНЫЙ МЕТОД ИЗУЧЕНИЯ
РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО**

В данной статье проводится анализ коммуникативного метода изучения русского языка и его особенностей для усвоения иностранными студентами и студентами казахского отделения. Дается предыстория методики и как в настоящее время происходит развитие данного метода. Автор дает советы из своей повседневной практики по изучению русского языка применяя коммуникативный метод обучения. Обосновывает на примерах в данной статье пользу использования данного метода на занятиях по русскому языку в иностранных группах с подразделением внутри на микрогруппы, для более четкого усвоения материала и для активизации речи студентов.

Ключевые слова: коммуникативный метод, интеграция, обучение, русский язык как иностранный, моделирование речевых ситуаций, компетенции.

ВВЕДЕНИЕ

Одной из задач, которые стоят перед актуальным современным образованием, является обучение и воспитание студента с высоким культурным уровнем, умением ориентироваться в современном мире и быть коммуникабельным. Приобщение студентов к практике общения на иностранном языке, к участию в конференциях, написание статей, участие в дебатах и конкурсах, делает возможной практическую реализацию их интеллектуального и личностного потенциала. Конечно, это требует высокого уровня коммуникативной культуры, коммуникативной компетенции, развитых навыков общения на иностранном языке.

Коммуникативная компетентность это система умений и навыков, связанных со способностью креативно анализировать и стратегически применять необходимые коммуникативные стратегии в определенной ситуации. Данное определение имеет более широкое значение: студенты должны уметь не только практически работать с информацией, но и уметь передавать ее другим.

Методика обучения русскому языку как иностранному считается сравнительно молодой наукой, начало берет с 20-х годов прошлого столетия. Он стал самым популярным методом изучения иностранных языков после традиционного. Основная цель данного метода – научить человека взаимодействовать с другими людьми на изучаемом языке, что подразумевает все формы общения: речь, письмо (как чтение, так и навыки написания текстов), умение слушать и понимать сказанное собеседником. На данный момент современный коммуникативный метод представляет сочетание многих способов обучения иностранным языкам.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Методы обучения считаются одними из важнейших элементов системы обучения, поскольку именно они дают возможность студентам и преподавателю достичь планируемых целей и эффектов в изучении иностранного языка. Есть много разных методов обучения, но до сих пор нет одного универсального метода, который был бы эффективен для всех студентов, изучающих русский язык как иностранный.

Так, вначале долгое время студентов обучали русскому языку грамматико-переводным методом, поскольку главной целью обучения считалось умение писать правильно и грамотно, требовалось хорошее знание грамматики и умение правильно переводить тексты. Затем, в конце 60-х годов прошлого столетия, грамматико-переводной метод сменился аудиовизуальным и аудиолингвальным методами, которые были в то время популярны в методике обучения. Стали появляться учебники и учебные пособия по русскому языку как иностранному, написанные по этим методам, а вначале 70-80-х годах большое значение стало иметь общение на иностранном языке и вместе с тем новый подход в методике – коммуникативный, главная цель которого обучение общению на иностранном языке. Так как каждый метод должен был реализоваться в учебнике и в учебных пособиях, необходимо было создавать учебники, внедряющие каждый новый метод.

В современной методике обучения реализуется коммуникативно-деятельностный подход, обеспечивающий создание особого пространства учебной деятельности, в котором студент самостоятельно ориентируется в деятельности учения и выбирает собственные способы освоения учебного материала, включается в коллективный поиск истины, высказывает, аргументирует свою точку зрения, выслушивает и понимает альтернативные точки зрения, отстаивает свою позицию в диалоге или монологе, формирует истинную точку зрения. Роль преподавателя при таком подходе – коррекция зоны ближайшего развития студента, уровня его продвижения в теме.

Согласно определению исследователя А. А. Леонтьева, метод обучения это направление в обучении, реализующее цели и задачи обучения иностранному языку и определяющее пути и способы достижения цели. Исследователь Изаренков Д. И. пишет о том, что коммуникативная компетенция – это способность человека к общению в одном, нескольких или во всех видах речевой деятельности, которая представляет собой приобретённое в процессе естественной коммуникации или специально организованного обучения особое качество речевой личности. «Коммуникативная компетенция представляет сложное, комплексное умение общаться, она имеет сложную системную организацию, структура которой формируется целым рядом составляющих, между которыми существуют определённые связи и отношения. Какие же компоненты составляют содержание понятия «коммуникативная компетенция?». «Коммуникативная компетенция формируется взаимодействием трёх основных, базисных своих составляющих-языковой (включая речевую), предметной и прагматической компетенций».

Коммуникативная направленность в обучении русскому языку студентов определяется в первую очередь тем, что на первый план, в качестве главной цели, ставится формирование умений и навыков речевого общения, или коммуникации. Цели обучения, содержание, уровни знаний, умений, навыков определяются как правило через языковую, лингвистическую и коммуникативную компетенции. Под компетенцией понимается совокупность тех знаний, умений, навыков, которые формируются в процессе обучения русскому языку как учебному предмету и которые обеспечивают овладение языком.

Языковая компетенция – освоение языковой системы, овладение самим языковым материалом. Формирование языковой компетенции включает работу по изучению новых пластов лексики, обогащению фразеологического запаса, усвоению морфологических норм, овладению нормами согласования, управления, построения предложений разных видов, обогащению речи студентов синтаксическими конструкциями.

Лингвистическая компетенция – знание основ науки о русском языке, усвоение понятийной базы курса, определенного комплекса понятий, формирование представлений «о том, как русский язык устроен и что в нем изменяется». При формировании лингвистической компетенции предполагается работа по освоению элементов науки об истории русского языка, методов лингвоанализа текстов.

Коммуникативная компетенция – это знания, умения, навыки, необходимые для понимания чужих и порождения собственных программ речевого поведения, адекватных целям, сферам, ситуациям общения. Эта компетенция

включает в себя знание основных понятий лингвистики речи (стили, типы речи, способы связи предложений в тексте и т. д.), умения и навыки анализа текста и собственно коммуникативные умения – умения речевого общения применительно к различным сферам и ситуациям общения, с учетом адресата. Все три компетенции в преподавании русского языка у казахских групп тесно взаимосвязаны.

Коммуникативная методика преподавания языка предполагает также использование текста в качестве основной дидактической единицы учебного материала. По определению Н. С. Болотновой, текст представляет собой речевое произведение, концептуально обусловленное и коммуникативно ориентированное в рамках определенной сферы общения, имеющее информативно-смысловую и прагматическую сущность.

Текст обеспечивает продвижение студентов от восприятия и анализа чужого высказывания к созданию собственного. Поэтому на занятиях обязательно включается текст по специальности или для общего развития. На паре проводится комплексный анализ текста, который позволяет осуществлять функциональный и системный подход к изучению языка, выявляет межпредметные связи. Работа с текстом развивает у студентов языковое чутье, способствует устранению грамматических, стилистических и речевых ошибок, значительно углубляет стилистико-семантическое восприятие произведений художественной литературы. Лингвосмысловой анализ текста позволяет глубже понять текст, постичь закономерности его построения, знакомит со стилистическими ресурсами языка, формирует читательский и речевой опыт, необходимый для осознанного самостоятельного применения полученных знаний при создании собственного текста.

На основе связанных текстов студенты наблюдают факты языка, усваивают речеведческие понятия, на базе которых формируются навыки порождения текста. Опора на текст позволяет слить воедино процессы формирования языковой, лингвистической, коммуникативной компетенции, обеспечивает органическое единство познания системы, структуры языка и развития речи. Главным средством создания возможностей общения в настоящее время признается специальная система ситуативных упражнений (их называют и коммуникативными). Это коммуникативные целевые установки – словесные действия преподавателя русского языка, которые организуют общение со студентами и между студентами, внутри микрогрупп, вовлекают их в коммуникацию. В подобных заданиях внимание студентов направлено не только на содержание высказывания, но и на то, как оно соотносится с их жизненным опытом, с окружающей их действительностью, каковы адресат и условия общения, коммуникативная задача, тема, микротема, данная и новая информация и другое.

Также моделируются речевые ситуации, которые должны побуждать студентов к высказыванию, постоянной коммуникации, вызывать потребность в общении. Данные задания позволяют осмыслить язык как средство коммуникации и способствуют тому, чтобы на занятиях студенты осознанно применяли те или иные знания языка в жизни.

Коммуникативная методика предполагает возможность общения студента и преподавателя. Этот метод призван, в первую очередь, снять страх студента перед общением на русском языке. Человек, вооруженный стандартным набором грамматических конструкций и словарным запасом в 600-1000 слов, легко найдет общий язык с любым человеком, не зависимо от темы разговора. Данный метод ориентирован на развитие не только языковых знаний, но также креативности и общего кругозора студента.

Коммуникативная методика предполагает максимальное погружение студента в языковой процесс. Основная цель этой методики научить студента думать и говорить на русском языке, при этом преподавателю будет отводиться особая роль: он как бы отходит на второй план, а студент выдвигается на первый. В данном случае студенту дается возможность объяснить новый материал, чаще всего прибегая к новым технологиям. При этом преподаватель, как и вся группа в целом, выступает в качестве слушателя и задают все вместе вопросы рассказывающему, чтобы понять, насколько студент усвоил данную тему занятия.

При такой организации занятия студенту придется применить принцип сотрудничества и сотворчества, т.е. должен вести полемику с аудиторией. Студент должен заинтересовать аудиторию новой темой, приводя собственные примеры, не нагружая лишней информацией своих одноклассников, должен задавать им вопросы, а они ему, таким образом, разбираясь вместе в новой теме.

Данное занятие имеет целью в первую очередь создать речевую ситуацию, которая естественным образом рождает мысль и требует ее реализации в речи. Позволяет контролировать знания и умения применять их на практике. Студент выступает перед аудиторией не просто как докладчик, а как информатор, который должен затратить максимум усилий для того, чтобы его одноклассники поняли разъясненную им тему.

Выступающий студент принимает или не принимает ответ (если он не верный), заставляя группу задуматься над темой и даже порассуждать. Преподаватель в это время контролирует правильность поставленных вопросов и получаемых ответов, а также активность студентов, которые могут задать вопросы и участвовать в полемике лишь хорошо зная данную тему. Этот метод подходит для изучения нового материала.

В случае повторения пройденных тем доминирующую позицию занимает применение теоретических знаний на практике, где студенты также должны взаимодействовать друг с другом, но уже в большей мере студент работает в сотрудничестве с преподавателем. Процесс повторения может выглядеть следующим образом: микрогруппы (2-5 студентов) выполняют персональное задание и затем работают вместе с преподавателем над выполнением общего задания. Или же готовят вопросы для команды соперников. Совместно можно дать и оценку знаниям или же предложить каждой команде оценить ответы другой команды.

Такая форма организации занятия позволяет развивать не только коммуникативные способности студентов, но и формировать способности самостоятельного контроля своих знаний и их оценивания. Ведь именно коллективное обсуждение темы и содержания занятия позволяет ускорить индивидуальные процессы понимания студентов за счет порождения и столкновения различных смыслов, возникающих у участников опроса.

ВЫВОДЫ

Таким образом, коммуникативная направленность преподавания русского языка обеспечивает условия для сознательного, а не формального усвоения знаний, способствует более тесной связи учебного предмета и жизни, в особенности профессиональный русский язык целенаправлен на специфику поскольку выполнение учебных заданий на коммуникативном уровне требует, чтобы при создании своего текста (или ответа, устного или письменного) студент учитывал характеристики адресата, адресанта, условия и цели общения.

Языковая компетенция обеспечивает знание единиц языка всех уровней (фонетического, лексического, словообразовательного, морфологического и синтаксического), но не исчерпывающе представленных в поуровневом академическом описании системы языка, а именно тех, которые будут использованы как строительный материал для порождения и распознавания высказываний на занятиях практического курса русского языка при формировании у обучаемых коммуникативной компетенции в том объеме, который задан целями обучения.

Предметная компетенция как компонент коммуникативной компетенции представляет содержательный, денотативный план высказываний, информацию об окружающем мире через знания человека об этом мире (текстотека).

Прагматическая компетенция включает умения употреблять высказывания в соответствии с коммуникативным намерением говорящего и ситуативными условиями речи. Лингвострановедческий компонент входит необходимой составляющей в предметную компетенцию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Болотнова, Н. С.** Основы текстоведения в школе / Н. С. Болотнова [и др.]. – Томск : Изд-во ЦНТИ, 2007
- 2 **Леонтьев, А. А.** Психолингвистические проблемы массовой коммуникации [Текст] : Научное издание / ред. Леонтьев А. А. – М. : Наука, 1974. – 147 с. – Б. ц.
- 3 **Изаренков, Д. И.** Обучение диалогической речи [Текст] : Научное издание / Изаренков Д. И. – М. : Рус.яз., 1981. – 135 с. – (Б-ка преподавателя русского языка как иностранного).
- 4 **Гальперин, И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования [Текст] : Научное издание / Гальперин И. Р. – М. : Наука, 1981. – 139 с.
- 5 **Киселева, О. Н.** Методика преподавания русского языка : Учеб. пособие / О. Н. Киселева. – Томск : Изд-во ТГУ, 2005. – 241 с.
- 6 **Антонова, Е. С.** Методика преподавания русского языка : коммуникативно-деятельностный подход : Учебное пособие / Е. С. Антонова. – М. : КНОРУС, 2007. – 159 с.
- 7 **Бабанский, Ю. К.** Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М. : Просвещение, 1985. – 75 с.
- 8 **Болотнова, Н. С.** Коммуникативная стилистика текста [Текст]: словарь-гезаурус : Учеб. пособие / Н. С. Болотнова. – М. – Флинта : Наука, 2009. – 382 с. – ISBN 978-5-9765-0789-0

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

C. C. Молдахметова

Ресей тілінді оқытудағы оқытудың коммуникациялық әдісі

ҚазГЗУ университеті,
Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

S. S. Moldakhmetova

Communicative method of studying the Russian language as a foreign

KAZGUU University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

Бұл мақалада орыс тілін меңгерудің коммуникативтік әдісі және қазақ бөлімінің шетел студенттері мен студенттерін игеру ерекшеліктері талданады. Әдіснаманың фоны және қазіргі кезде бұл

әдіс қалай дамып жатқаны туралы. Автор өзінің коммуникативтік оқыту әдісімен орыс тілін үйренудің күнделікті практикасынан кеңес береді. Бұл мақалада келтірілген мысалдарды пайдалана отырып, осы әдісті материалдарды нақты игеру және оқушылардың сөйлеуін жақсарту үшін микро топтарға бөлінген шетел топтарындағы орыс тіліндегі сабақтарды қолдану ақтайды.

This article analyzes the communicative method of learning the Russian language and its features for foreign students and students of the Kazakh branch to master. The background of the methodology is given and how this method is currently developing. The author gives advice from his daily practice of learning Russian using a communicative method of teaching. It justifies, using examples in this article, the use of this method in the Russian language classes in foreign groups with a subdivision into microgroups, for a clearer assimilation of the material and for enhancing students.

А. Е. Ниязова¹, Л. С. Жаканова²

¹п.ғ.к., қауым. профессоры, «Шет тілі» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

²магистрант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e.mail: ²lyazzat.clever@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІ ЖАРНАМАЛЫҚ МӘТІН ҚҰРАУДА ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІ

Мақалада жарнама мәтінін жасау кезінде студенттерді оқытудың белсенді әдістері талқыланады. Оқытудың белсенді әдістері-оқу материалын меңгеру үдерісіндегі студенттердің танымдық іс-әрекетін арттыруға негіз болатын оқыту тәсілдері. Сонымен қатар, көп көлемдегі ақпаратты азайтады, тек нақтылы фактілер келтіріліп, нақтылы теориялық материал беріледі. Біліктілікті дамытуға және жарнама жазуға көмектесетін негізгі сипаттамалар берілген. Зерттеудің нәтижелері жарнамалық мәтіндерді жасауда оқытудың белсенді әдістерінің тиімділігін көрсетеді. Сонымен қоса, белгілі бір параметрлер бойынша басқару топ және тәжірибелік топ студенттерімен жарнамалық мәтін құрастырады.

Кілтті сөздер: әдістер, оқу үрдісі, жарнамалық мәтін, шығармашылық, кәсіби құзыреттілік.

КІРІСПЕ

Заманауи әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси жағдайларда үздіксіз дамуға және өзін-өзі бақылауға дайын жеке және кәсіптік маман қажет. **Мақсаты:** қарапайым, күрделі кәсіби және өмірлік тапсырмаларды өз бетінше шеше алатын, оқу барысында алынған білімді, дағдыларды және дағдыларды білетін, икемді ойлау қабілетіне ие және шығармашылыққа ұмтылатын студенттерді дайындау. Жақында оқытудың белсенді әдістері кеңінен таралған [1, 2]. Белсенді оқыту әдістемесі бойынша оқу үрдісінде студенттің белсенділігін арттыратын әдістер қолданылады.

G. P. Schedrovitsky «оқушылардың қабілеттерін тәрбиелеу» және саналы «қажетті іс-әрекеттерді қалыптастыру» арқасында «оқушыларға қажетті білім мен дағдыларды игеруге аз уақыт пен күш жұмсауға» мүмкіндік беретін

белсенді оқыту әдістерін ұсынады [2, 61 б.]. Мұндай тренинг тақырыбы тек ымдау жүйесі мен оның іс жүзіндегі іс-шараларының жиынтығы ретінде ғана емес, сонымен бірге студент қызметінің субъектісі ретінде әзірленуге тиіс. Студенттерді жарнамалық мәтінді құрастыруға үйрету кезінде, белсенді әдістер жүргізіледі. Бұл оқу барысында студенттердің сыныпта оқушылары өздерінің болашақ кәсіби қызметіне алдын-ала дайындалған жұмыстармен айналысады. Оқу үрдісіне ең жақсы нәтижеге қол жеткізуге бағытталған басты бағыттардың бірі – істер әдісі. Іс (сөзбе-сөз нақты оқиға, нақты іс) нақты орын алған немесе орын алған нақты жағдайды сипаттайды. Белгілі бір уақыт ішінде қабылданатын фактілер, шешімдер толықтай толық емес, анықтамалық жүйе ретінде қарастырылады. Талқылауға қатысушылар бұл болжамдардың негізінде жетіспейтін ақпаратты ойластырып, құрастыра алады және шешім қабылдайды [3, 206 б.]. Мысалға, мысалы, белгілі бір тақырыптағы жарнамалық мәтінді құру бойынша тапсырма берілді, студенттерге маңызды ақпарат алуды және осы жанрдың жарнамалық мәтінін жазуды қажет ететін бірнеше жарнамалық көздер берілді. Оқуға қызығушылықты қалыптастырудағы маңызды рөл оқу-тәрбие үдерісінде инновациялық технологияларды қолдану, атап айтқанда практикалық жаттығуларда жобалық оқыту технологиясын енгізу болып табылады. Жобаға негізделген оқыту технологиясы білім берудегі жеке-белсенділік жүйесінде қарастырылады және студенттер арасында автономия, бастама, шығармашылық сияқты жеке қасиеттердің дамуына ықпал етеді, олардың өмірлік мүдделері мен қажеттіліктерін мойындауға мүмкіндік береді және білім беру жобаларын дәйекті жүзеге асыруға арналған жүйе болып табылады. «Жоба» ұғымы кең мағынада – ойластырылған немесе жоспарланған барлық нәрсе. Латын тілінен аударылған «жоба» дегеніміз «алға жылжу» дегенді білдіреді, объектілердің прототипі түрінде жоспарлау. Бұл технологияның негізгі идеяларын J. Dewey және оның студенті В. Килпатрик әзірледі. Бұл ғалымдар оқытудың өздерінің қызығушылығына негізделген студенттердің тиісті әрекеттеріне бағытталуы керек деп санайды. Оқу үдерісінің негізгі дидактикалық бірлігі, олардың пікірінше, нақты өмірден алынған және студенттер үшін жеке маңызды болып табылады. Олар өз бетінше немесе топтағы бірлескен күш-жігермен оны шешеді, қажетті тәжірибені, кейде ғылымның әртүрлі салаларынан қолданады және нақты нәтиже алады. Барлық мәселе және оны шешу жолдары, осылайша, жобаның жұмысының сұлбасын алуға мүмкіндік береді. Көптеген елдерде дизайн тәрбиесінің идеялары ресейлік танымал педагог П. Ф. Каттаевтың есімімен байланысты [4], ол дизайнерлік оқыту ақыл-ойды жан-жақты іске асыруға және ойлауды дамытуға бағытталған деп сенген. Жобаға негізделген оқыту технологиясын қазіргі заманғы түсінудің негізгі тезисі: «Мен үйренетін барлық нәрселер үшін не керек екенін және осы мазмұнды қайда және қалай қолдануға болатынын

білемін» [5]. Бұл технология тек білім мен дағдыларды қалыптастыруға және жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруға ғана емес, гуманизациялау, қарым-қатынас, даралау, белсенділік, құндылық көзқарастарына негізделген. Жобаны оқытудың ең маңызды ерекшеліктері оның диалогы, проблемасы, байланыстары болып табылады. Диалог сұхбатқа өздерін және өзгелермен диалог жасауға мүмкіндік береді. Бұл диалогта «жеке тұлғаның ашылуы» орын алады (М. М. Бахтин [6]). Жобалық технологиядағы диалог белгілі бір әлеуметтік-мәдени орталардың функциясын орындайды, студенттерге жаңа тәжірибелерді қабылдауға жағдай жасайды, ескі мағыналарды қайта қарастырады, нәтижесінде алынған ақпарат жеке маңызды болып табылады. Белсенді ақыл-ой белсенділігінің басталуына, оқушылар арасында тәуелсіздік көріністеріне себеп болатын проблемалық жағдайды шешуде проблема туындайды, өйткені олар жаңа білімдер мен құбылыстарды түсіндіре алмай, олар білетін мазмұн арасындағы қайшылықты анықтайды. Мәселені шешу көбінесе іс-әрекеттің түпнұсқа, стандартты емес әдістеріне және нәтижелеріне әкеледі. Жарнамалық және қоғамдық қатынастардағы болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы жобалау әдісі оқу үрдісін студенттердің болашақ кәсіби қызметіне жеткізеді. Бұл әдістің тиімділігі студенттердің өз мүдделеріне сай келетін іс-әрекеттерін таңдауға мүмкіндік беретіндігімен және кәсіби білім мен дағдыларды қалыптастыруға бағытталған. Жобалық оқыту технологиясы кәсіби мектепте білім беру процесін ұйымдастырудың икемді үлгісі болып табылады, ол жарнамалық мәтіндерді жасау процесінде интеллектуалды және шығармашылық қабілеттерін дамыту арқылы студенттің өзіндік шығармашылыққа бағытталған. Жобаның жұмысының нәтижесі инновациялық шығармашылық белсенділіктің алгоритмін меңгерген білім берудің шығармашылық жобалары болып табылады, ақпаратты өздігінен табуға және талдауға үйретеді және шығармашылық проблемаларды шешуде тәжірибе жинақтайды. Мысалы, жарнамалық мәтіндерді ұсынылған тақырыптармен байланыстыру қажет болды; жарнамалық мәтінде қамтылған ақпарат негізінде, ұрандар немесе эофраздар жасау.

Ойын әдістері білім беру мақсаттары үшін де, нақты кәсіби мәселелерді шешу үшін де қолданылады. А. А. Вербицкий іскерлік ойынды маманның келешектегі кәсіби қызметінің субъектісі мен әлеуметтік мазмұнын жаңғыртудың нысаны ретінде анықтайды, ол осы әрекетке тән қарым-қатынас жүйелерін модельдейді [7]. Мұндай демалыс басқа адамдар ойнайтын таңбалы құралдар, модельдер және рөлдер арқылы жүзеге асырылады. Ойынның дұрыс ұйымдастырылуымен студент кәсіби қызметті жүзеге асырады, яғни іс-шара түрінде кәсіптік, бірақ оның нәтижелері мен негізгі мазмұны бойынша оқыту. Кәсіптік білім берудің дәстүрлі формаларына (мысалы, лекциялар) қарағанда іскерлік ойындарды оқытудың тиімділігі кәсіби қызметтің нақты

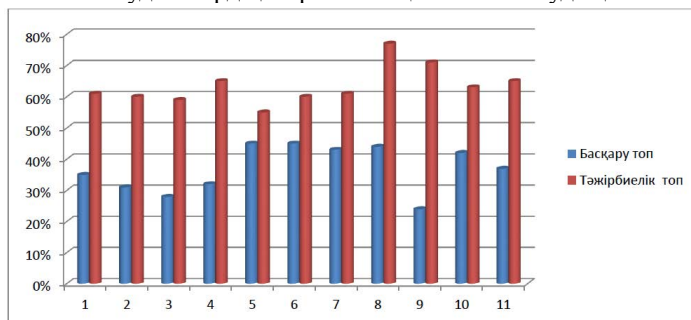
жағдайларын толығымен қайта құру арқылы ғана емес, сонымен қатар оқушыны ойын жағдайына толығымен қосу арқылы, тұлғааралық қарым-қатынастың қарқындылығы, жарқын эмоционалдылықтың болуы табыстың немесе сәтсіздіктің тәжірибесі [3, 204 б].

Жарнамалық мәтінді жасауда оқушыларға белсенді оқыту әдістерін қолданудың нәтижелері келесі эксперимент жүргізгеннен кейін анықталды. Дәстүрлі оқыту әдістеріне негізделген студенттердің алғашқы бақылау тобы (белсенділік әдісі арқылы оқыған студенттердің эксперименталдық тобы сияқты параметрлерге сәйкес бағаланған жарнама мәтінін жасады). Экспериментті аяқтағаннан кейін, екі топтың студенттері де белгілі бір тақырыптың жарнамалық мәтінін жазуға, жарнама тақырыбы бойынша қолда бар барлық деректерді пайдалана отырып, жобада бұрын жасалған жарнамалық мәтіндерді пайдалануға болады. Тапсырмалардың нәтижелері №1 кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Жарнамалық мәтінді құру қорытындысы

	Бағалау параметрлері	Деректерді қабылдауды меңгерген	
		Басқару топ	Тәжірбиелік топ
1	Жарнамалық мәтін тақырыбын анықтау	35 %	61 %
2	Жарнамалық мәтіннің басты идеясын ашуда дәлелдердің рөлін бағалау	31 %	60 %
3	Жарнамалық мәтіннің ұраны мен атауын бағалау (тақырып жарнамалық мәтіннің негізгі мазмұнына сәйкес келеді)	28 %	59 %
4	Жарнамалық мәтінді бағалау	32 %	65 %
5	Таңдалған жанрдың жарнамалық мәтіннің мазмұнымен сәйкестігі	45 %	55 %
6	Семантикалық тұтастықты бағалау, жарнамалық мәтіннің ауызша байланысы, мәтіндегі жарнамалық ақпаратты ұсыну реті, ойдың көрінісін дәлдігі	45 %	60 %
7	Жарнамалық мәтіннің көлемін және мазмұны тереңдігінің ара қатынасын бағалау	43 %	61 %
8	Тілдің грамматикалық құрылымының алуан түрлілігі	44 %	77 %
9	Қазіргі қазақ әдеби тілінің нормаларына сәйкес келу	24 %	71 %
10	Шығармашылық тәсіл	42 %	63 %
11	Жарнамалық мәтіннің стилистикалық сипаттамасы	37 %	65 %

Диаграмма 1 – Студенттердің жарнамалық мәтінін жазудың нәтижелері

Студенттерге жарнамалық мәтін жасауда белсенді оқыту әдістерін қолданудың тиімділігі соңғы жарнамалық мәтінді құрудағы студенттердің білімін және дағдыларын соңғы бақылау нәтижелерін растады. Басқару топ жарнаманы құрастырғанда кейбір параметрлерден қиналды. Әсіресе қазіргі казак әдеби тілінің нормаларына сәйкестіргенде, жарнамалық мәтінді бағалағанда. Басқару тобымен қосымша тағыда түсініктемелік жұмыстар жүргізілді, әсіресе төмен пайыз көрсетілген параметрлерімен. Болашақта да көптеген әдістерді қолдана отырып жұмыс жасалынады. Ал тәжірибелік топқа тоқталып кетсек, пайыз көрсеткіштері жаман емес. Әр параметрлермен жақсы, әрі түсінікті жұмыс жасалынды. Әр топ айтылып кеткен белсенді әдістерді қолданып, жарнамалық мәтін құрастырды. Осылайша, тәжірибелік топ жұмыстардың нәтижелері жарнамалық мәтінді құруда белсенді әдістерді енгізудің тиімді екендігін растады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жарнаманың немесе мәтіннің мәтінін жазған кезде, оқырман дереу қызметті алуға немесе өнімді сатып алғысы келетінін ескеру керек.

Құзыретті, тиімді жарнамалық мәтінді құру үшін сіз белгілі бір ережелерді ұстанып, белгілі бір қағидаларға сүйенуіңіз керек, олар ешқашан назардан тыс қалмауы керек.

Жарнамалық мәтін қаншалықты ұзаққа созылмаса да, оның жеке бөліктері бір-бірімен қисынды түрде сөйлесуге және біртұтас тұтастықты қалыптастыруға тиіс. Олай болмаған жағдайда, оқырманның назарын таратады, сондықтан ол өнім туралы толық позитивті пікір алмайды.

Шынымен жақсы мәтін ерекше болуы керек, қызығушылық тудырады, эмоцияға ұшырайды, пайда көреді және есте қалады. Ол үшін жарнамалық медиа және компания өлшеміне негізделген жарнамалық шағымның тиісті компания жанрын таңдаңыз.

Мәтіннің психологиялық әсерінің күші жазудың мағынасына ғана емес, сонымен қатар жазудың графикалық дизайны – стилі, шрифт, стиль, түс және әріптермен безендіріледі.

Жарнамалық мәтінді жасау керек, оның мульти-миллион адамсыз тұлғамен емес, ол құлайтын белгілі бір адамның оң қабылдауы керек екенін еске түсіру керек. Жарнама әрқашан жағымды эмоциялар туғызатын жеке, сенім артуға болатын әңгімеге ұқсас болуы керек.

Жарнамалық мәтінді жазу қиынға соқты. шығармашылық процесс. Алға қойылған мақсаттарға қол жеткізу жарнаманың мақсаттары, міндеттері, аудиторияны ескеруі тиіс әсер ету және әсер ету әдістері. Жарнама басылған мәтін нашар сатып алушылар қабылдайтын, сондықтан сіз оны жасаған кезде қажет белгілі фонетикалық және синтаксистік әдістерге жүгінеді.

Дегенмен, жарнамалық мәтін қалай құрылғанына қарамастан, мақсат бірдей – сатып алушыға жарнамаланатын өнімді кез-келген құралдармен және құралдармен сатып алуға мәжбүрлеу.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Инновационная образовательная деятельность / А. М. Кочнев [и др.] // Высшее образование в России. – 2004. – № 8. – С. 24–25.
- 2 Педагогика и логика [Текст] / Г. П. Щедровицкий [и др.] – М. : Касталь, 1993. – С. 58–64.
- 3 **Смирнов, С. Д.** Педагогика и психология высшего образования: От деятельности к личности : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / С. Д. Смирнов. – 4-е изд., стер. – М. : Академия, 2009. – 400 с.
- 4 **Каптерев, П. Ф.** Педагогический процесс / П. Ф. Каптерев // Избранные педагогические сочинения ; под ред. А. М. Арсеньева. – М., 1989. – 247 с.
- 5 Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Е. С. Полат [и др.] – М. : Академия, 2000. – 272 с.
- 6 **Бахтин, М. М.** Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
- 7 **Вербицкий, А. А.** Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А. А. Вербицкий. – М. : Высшая школа, 1991. – 208 с.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

А. Е. Ниязова¹, Л. С. Жаканова²**Активные методы создания рекламного текста**

^{1,2}Факультет филология,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 13.05.19.

A. E. Niyazova¹, L. S. Zhakanova²**Active methods of creating advertising texts**

^{1,2}Faculty of Philology,
L. N. Gumilyov Eurasian National university,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

В статье обсуждались активные методы обучения студентов при составлении рекламного текста. Были озвучены активные методы обучения-приемы обучения, которые способствуют повышению познавательной деятельности студентов в процессе усвоения учебного материала. Представлены основные характеристики, которые помогут вам развивать квалификацию и писать рекламу. Результаты исследования показали эффективность активных методов обучения в разработке рекламных текстов. Кроме того, по определенным параметрам разработан рекламный текст со студентами группы управления и практической группы.

The article discusses the active methods of teaching students in the preparation of advertising text. Active teaching methods were announced – teaching methods that enhance cognitive activity of students in the process of learning educational material. The main features that will help you develop your skills and write advertising are presented. The results of the study showed the effectiveness of active teaching methods in the development of advertising texts. In addition, according to certain parameters, an advertising text was developed with students of the management group and the practical group.

ГРНТИ 16.31.02

К. Х. Рахимжанов

к.ф.н., доцент, Гуманитарный факультет, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан
e-mail: kanatzhan57@mail.ru

**ОБ ОБРАЗАХ ВОЛШЕБНЫХ СКАЗОК
КАК ВОПЛОЩЕНИИ ИХ СЕМАНТИЧЕСКИХ
ХАРАКТЕРИСТИК**

В статье образы русских и казахских волшебных сказок рассматриваются как воплощение их семантических характеристик. Сопоставление русских и казахских волшебных сказок указывает на сходство семантических характеристик, которыми наделяются образы сказок. Семантические характеристики, которыми наделены образы волшебных сказок, соответствуют конфликтам, в которых они участвуют. Образ выступает как воплощение тех семантических признаков, которые создают конфликтные ситуации и обыгрываются в пределах эпизода и сюжета. А многофункциональность образов сказок объясняется и тем, что каждый из них наделен несколькими признаками, а всякий признак соотносится как с системой действий, так и с системой состояний персонажа, с его статусом. Системное описание образов волшебной сказки предполагает выявление инвариантных форм, механизмов формообразования и формоизменения.

Ключевые слова: образ, герой, конфликт, сюжет, характер, атрибут, функция.

ВВЕДЕНИЕ

Комплексное описание образов волшебной сказки предполагает выявление инвариантных форм, механизмов формообразования и формоизменения. Значимым здесь является выяснение вопроса, исчерпывается ли клишированность сказки «постоянством функций», считается ли это постоянство единственным основанием, позволяющим привести в систему такие элементы, как формы и атрибуты образов волшебной сказки. В волшебной сказке нет развивающихся характеров. В сказке воспроизводятся действия героев и затем через них выявляются характеры. Все образы статичны: трус всегда трус, храбрец всегда храбр,

мачеха всегда зла, падчерица всегда работающая, а родная дочь всегда ленива. В. Я. Пропп считал нужными единообразие функций, единство сюжетной формулы волшебной сказки, утверждал при этом, что «номенклатура и атрибуты действующих лиц представляют собой переменные величины сказки» [1]. А при анализе образов он исходил из повторяющихся единиц повествования, к которым относил функции действующих лиц.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Следует обратить внимание на то, что в волшебных сказках один и тот же персонаж может выполнять разные функции, и разные персонажи могут выполнять одни и те же функции. Вот, к примеру, по сказкам сборника Афанасьева В. Я. Пропп приводит примеры: Змей похищает царевну – вредитель; Змей дарит герою ковер-самолет – даритель; Змей оживляет убитого героя – помощник; Змей претендует на руку царевны – соперник; Змей – заклятый царевич, герой-жертва. Он считает, что классификация образов сказки по ролям усложнена тем, что функции заданы относительно героя, но и герой может действовать одинаково: Змей похищает царскую дочь, но и Иван-царевич с помощью Серого волка похищает царскую дочь; змеи оборачиваются заманчивыми предметами, но и Василиса Премудрая оборачивает себя и жениха озером и ковшиком [1].

Общее количество персонажей в сказке не соответствует числу действующих лиц, поскольку одной функцией наделяются различные персонажи. Так, в роли вредителя выступают змей, Кощей, Баба-яга, в роли дарителя – бабушка-задворенка, чудесные птицы. В волшебных сказках другие персонажи. Зло представлено в них фантастическими чудовищами: это Кощей Бессмертный – страшный, сильный старик, похищающий женщин – мать, жену, невесту героя; это Баба-яга, это Змей Горыныч, пышущий огнем, это и «мужичок с ноготок – борода с локоток». Эти чудовища несут гибель людям и царствам. Они сильны и агрессивны. Но злое начало воплощают в себе и человеческие персонажи. Это ненавидящая детей мужа мачеха, это старшие братья героя, это жена героя.

Подобное свойство волшебных сказок наблюдается и в казахских сказках. Один из образов казахских волшебных сказок Жалмауыз – это демоническое, прожорливое существо. Казахи метко и точно определяли в названиях суть тех или иных явлений. В примере семантика слова «Жалмауыз» означает ненасытный прожорливый рот. Жалмауыз выступает в образе старухи, часто с несколькими головами, ее обычно «Жалмауыз-кемпир» (букв. прожорливая старуха). Она обитает в безлюдных горах, в степи или в колодце, пожирает скот и людей, похищает детей. Например, в сказке «Три совета» Ахмет достает для каравана воду, убив Жалмауыз,

у которой «глаз был величиною с чангарак» (букв. большой деревянный обруч, служащий крышей или сводом юрты). Такое же зло воплощает в себе Албасты (составлено из слов «ал» – взять и «басты» – задавил), демон, связанный со стихией тяжести, водной стихией. В сказке «Албасты» одноименная героиня обычно рисуется в облике уродливой женщины с длинными распущенными светлыми волосами, у которой во лбу один глаз, нос из камня или из красной меди, на руках острые когти, на ногах копыта. В сказке «Жаныдыль» (источник: Казахские сказки» в 3-х т. под ред. В. М. Сидельникова, Алма-Ата, 1964): «Долго ехал Жаныдыль, повстречался ему дом. Возле дома сидела страшная женщина. Она в котле с сорока ушами вскипятила масло, бросила в масло человека и, сделав из него каурдак, стала есть. Это была Жалмауыз-кемпир. Жалмауыз-кемпир увидела Жаныдыля и подбежала к нему, чтобы поймать и бросить в котел» (там же). Скорее всего, так же можно объяснить в казахской волшебной сказке колоритный образ Мыстан-кемпир – безобразной ведьмы, являвшейся причиной злочлчений героя. Она тоже подменяет детей, манит в пещеру, пожирает узников, которых держит в подземном царстве, пытается хитростью обогнать бегуна или всадника во время состязания, обладает магией действия. Образы Албасты и Мыстан-кемпир, сохранившиеся преимущественно в казахской волшебной сказке, впоследствии стали употребляться для характеристики злых, коварных женщин. Злое начало в сказках заключено не только в образах человеческих персонажей: например, в той же сказке сестра героя притворилась больной, чтобы услать брата за «ангельской водой» и выйти замуж за хана (там же), но злое и доброе начало заключено в вещах, предметах, среди которых часто встречаются универсальные для русских и казахских волшебных сказок вода и огонь. Если вести речь о воде как феномене художественно-предметного мира в славянском и мировом фольклоре, В. П. Аникин подчеркивает: «Вода, чистая принадлежность обрядового действия, в сказках творит чудо за чудом: она возвращает зрение, дает молодость, исцеляет от болезней, оживляет, лишает силы, делает героя сильнее самых страшных чудовищ. Есть и такая вода, которая может обратить человека в зверя, птицу, но есть и другая, которая возвращает людям человеческий облик» [2, с. 95]. Исследователь об огне: «Загадочное природное явление – огонь, переменчивое, самозарождающееся, ненасытное, способное сжечь и уничтожить все подверженное горению, было не только бедствием, но и благодеянием. Коварный и дружественный, огонь очень рано вошел в число тех природных стихий, которые люди окружили почитанием. Так было, вероятно, у всех народов» [2, с. 123].

Похожая ситуация имеет место и у казахского народа. Вот как это, например, отражается в сказке «Керқұла атты Кендебай». Сказочный

герой Кендебай перелетает на своем коне Керкуле через огненную реку, закрыв глаза, по совету своей лошади Керкула. От (в переводе на русский язык – *огонь*) в мифологических традициях считался символом очищения, торжества света над мраком, имел созидательную и разрушительную функции. Очистительная сила огня использовалась древними тюрками в ритуалах и обычаях. Так, например, известен ритуал «аластау», «отка май кую» (букв. отгонять злых духов; подливать масла в огонь), применяемой в свадебной и лечебной обрядовой практике у казахов. Собственно, независимость функций от образа «выполнителя» имеет и другую сторону, то есть его относительную независимость от выполняемых им функций, отсутствие прямых корреляционных связей между поступком персонажа и его семантической характеристикой [3, с. 121–122].

Сопряженность независимости функций с образом выполняющего и относительной независимостью от выполняемых им функций, отсутствие прямых корреляционных связей между поступком героя и его семантической характеристикой наблюдается и в казахских волшебных сказках. Например, в сказке «Дочь визиря» дочь визиря – она и будущая жена хана – выполняет следующие функции (там же): 1) дочь визиря рассказывает интересные рассказы хану, хан не казнил ее, народ радуется, что казни прекратились, жизни спасены – даритель; 2) дочь визиря едет в поход вслед за мужем, передеваясь поочередно с сыном хана, то сестрой сына хана – обманщица-вредитель; 3) дочь визиря дарит мужу черного жеребенка и рождает ему сына – даритель; 4) дочь визиря помогает поверить ей – помощник; 5) дочь визиря возвращает себе мужа – героиня; 6) дочь визиря в награду свои поступки выходит замуж за хана, хан поверил дочери визиря – конечная сказочная ценность. Исходя из этого, исследователи разграничивают такие уровни, как уровень действующих лиц, уровень образов персонажей, действующих лиц в их семантическом определении. Можно говорить о том, что круг образов волшебной сказки небольшой, канонизированный [4, с. 287]. Но единообразию очевидно только тогда, когда речь идет о таких стереотипных персонажах, как Ивана-дурак, падчерица, Кощей Бессмертный и т.д. Но кроме них есть и подвижные фигуры – чудесные животные или предметы (ковер-самолет, скатерть-самобранка, сапоги-скороходы и др.). В. Я. Пропп отмечал: «помощник может рассматриваться как персонифицированная способность героя» [1, с. 150], а волшебные предметы – это частный случай помощника. Так, великан дядя (букв. великан) может быть разбит одним богатырем Дуйсеном, либо чудесным предметом. И богатырь, и дубинка персонифицируют в данном случае одно и то же качество – силу. Попасты в тридцатое царство можно, превратившись в птицу, равно как и верхом на крылатом коне, для этой же цели могут быть использованы специальные

приспособления: ремни, когти, лестница, но это может быть и дерево, волшебным образом растущее до неба. «Если сравнить, – замечает по этому поводу В. Я. Пропп, – три случая: 1) герой превращается в птицу и улетает, 2) герой садится на птицу и улетает, 3) герой видит птицу и следует за ней, – то здесь мы имеем расщепление, раздвоение героя» [1, с. 152],

Зачастую многие сказочные персонажи могут быть рассмотрены как персонификации определенных свойств или состояний. То, как персонаж действует, во многом зависит от того, что он собой представляет [5, с. 249].

Многочисленный круг вариантов волшебных сказок, в которых фигурирует герой чудесного происхождения, строится, например, несколько отлично от основной сюжетной схемы, описанной В. Я. Проппом. Здесь подробное описание чудесного рождения героя можно рассматривать как перенесение в начало повествования такого важного композиционного звена, как «получение чудесного средства», которое обычно следует уже после «предварительной беды» и после испытания героя дарителем; ряд сказок с таким чудеснорожденным героем вообще может не содержать элемента «получение чудесного средства», оно наличествует в самой характеристике чудесного героя-богатыря. С такой точки зрения и сам повествовательный план волшебной сказки может рассматриваться как разворачивание в сюжете тех семантических признаков, которыми обладает персонаж. Если отец – умерший и этот признак обыгрывается в сюжете, то следует эпизод, в котором он одаривает сына; если в фокусе повествования оказывается его старость или слепота, то следует отправка сыновей за живой водой и молодильными яблоками. А вот те семантические характеристики, которыми наделяются образы сказок, соответствуют тем конфликтам, в которых они участвуют. Собственно образ выступает как воплощение тех семантических признаков, которые создают конфликтные ситуации и обыгрываются в пределах эпизода и сюжета.

Наличие многофункциональности образов сказок объясняется также и тем, что каждый из них наделен несколькими признаками, а всякий признак соотносится как с системой действий, так и с системой состояний персонажа, с его статусом – семейным, сословным и личностным. Так, Баба-яга функционирует как вредитель во многих сказках, представляя собой один из вариантов лесного демона, злой колдуньи, нечистой силы, но помогает в сказках типа «Пойди туда, не знаю куда», вдруг оказываясь в родственных отношениях с героем – «зятем». Эти функции заданы с точки зрения героя, т.е. в зависимости от роли, а семантические признаки могут быть соотнесены с любым объектом. Тогда становится целесообразным с помощью этого набора смысловых противопоставлений описать персонаж как комбинацию этих семантических признаков [3, с. 100–105]. Речь идет об

описании образов волшебной сказки в виде пучков признаков, выделении среди этих признаков величин постоянных и величин переменных, а также правил их комбинирования.

Образами волшебной сказки выступают такие объекты, которые принимают участие в действии и могут исполнять в ней определенную роль. Здесь важен вопрос о том, действует ли данный образ сказки или нет, потому что именно по наличию действия можно отделить образ сказки от просто вещи. Как показал анализ, в одной и той же сказке действовать могут в определенной последовательности человек, животное и вещь, т.е. предмет. Например, так происходит в русской волшебной сказке «Царевна-лягушка», которая начинается с того сообщения, что царские сыновья должны жениться. Чтобы выбрать себе невест, молодцы пускают стрелы. У старшего брата стрела летит на крыльцо боярышни, среднего – на двор купца, младшего – на болото. Как видим, сначала действует сам герой сказки – младший брат. Печалится Иван-царевич, но берет лягушку-квакушку, заворачивает её в платок и приносит во дворец. Так он и женится. Далее действует животное – царевна-лягушка, которая оказалась прекрасной женщиной и искусницей, печь и рукодельничать умела по-настоящему, как мастерица. Нарушение запрета (царевна должна была носить лягушачью шкуру в определённое время) привело к несчастью, царевич теряет ее, спалив её шкуру. Далее действует Баба-яга (здесь она помощница), которая помогает царевичу, рассказав, что Василиса теперь у ее сестры живёт. Далее эстафету принимают вещи: веретено, ковер-самолет: Василиса оборачивается веретёнцем с золотой нитью. Сестра Бабы-яги золотую нить свила, веретёнце в ящик положила. Царевич, отворив ящик, переломил веретёнце, и перед ним предстала Василиса. Сели они на ковёр-самолёт и полетели в родимые края.

Обратимся к казахской волшебной сказке «Награда мудрости». В этой волшебной сказке действия совершаются и людьми, и животными, и предметами. Но те же самые люди, животные или предметы время от времени возникают в сказке как фон действий. В сказке герой Знаменитый человек славился своей красавицей дочерью. В сказке сначала действует человек – отец девушки, не желавший расставаться с дочерью. Однажды девушку похитили. Знаменитый человек предпринимает действия: обращается к соседям, к Учителю. Далее последовательно действуют несколько лиц-помощников – Учитель восьми братьев и восемь братьев. Через указанные действующие лица оказывают свое действие и предметы (шапка, ружье, крепость, юрта): старший брат находит след девушки в лесу, второй брат чудесным зрением увидел далеко реку скалистыми берегами, по ту сторону реки на скале увидел двуглавого орла, держащего в лапах девушку. С помощью шапки третьего брата переправились на другой берег. Четвертый

юноша освободил девушку из когтей орла. Но орел выхватил из их рук девушку. Пятый брат с помощью волшебного ружья отделил девушку от орла, шестой ловит девушку на лету. Орёл снова гонится за братьями. Седьмой брат выстроил чудесную крепость. Братья и девушка укрылись за ее стенами. А восьмой брат ударил ногой о землю и появилась юрта. Братья, предлагающие свою помощь – найти девушку, а затем спасающие ее от преследователя орла, действуют как дарители-помощники. Наряду с предметами, и люди могут оказаться признаком персонажа. Так, в вышеприведенной сказке Знаменитый человек обращается к соседям, которые не помогли ничем, большинство из них не совершают никаких действий, они – признак окружения, в котором живет герой. В сравнении с действиями, более постоянными являются наименования персонажей, которые на протяжении повествования не изменяются. Имя образа – это тоже его яркий признак. Имя связано с сюжетом, происходящими событиями, имя характеризует героев. Например, *царевна-лягушка*, *Иванушка-дурачок*, *Золушка* в одноименных русских сказках, *Ер-Тостик*, *Ветроног*, *Чуткое Ухо* и *Горокат* (имена даны в переводе) в одноименной сказке «Ер-Тостик» (герой родился после того, как родители съели *лошадиный тос* (букв. грудинка), *Учитель* в сказке «Награда мудрости»). В сказке в самом наименовании, как видим, происходит «обыгрывание» отдельных признаков, а события находят в них свое зеркальное отражение. Но эти же события могут не фигурировать в сказке. Русская волшебная сказка не содержит, например, развернутых описаний брака с небесными светилами или обрядовых действий, связанных с очагом. Но они оказываются экстраполированы в текст в силу того, что были зафиксированы в именах *Звезда*, *Солнцева сестра*, *Попялов*, *Запечник* и др. [6, с. 214–246]. В казахской волшебной сказке «Ер-Тостик» лошадь с подросткой гривой называют *Шалкуйрык*, здесь нет развернутого описания, почему он так называется. Или *Темирхан* (букв. железный хан) зафиксировано в имени без описания и объяснения, почему он так назван.

Исследователь Новик Е. С. пишет, что в именах может отражаться семейное положение того или иного образа (Иван девкин сын, Надзей попов внук, Мартын вдовый сын и т. д.), его сословный, имущественный и профессиональный статус (Царенко, Поваренко, Иван Голый и пр.), его духовные (Незнайка, Иван-дурак, Василиса Премудрая и т. д.) и телесные качества (Красота Ненаглядная, Елена Прекрасная, Крошечка-Хаврошечка, Ванюша Недоросточек, Одноглазка и т. д.), а также признаки локальной принадлежности (Затрубник, Леший, Горыныч, Лесыня) и отнесенность к определенной стихии или цвету (Морозко, Водяной, Студенец, Вихрь, Чернушка и проч.) [6, с. 214–246]. Почти то же, но в ином виде, мы находим и в казахских волшебных сказках: сословный и имущественный статус –

Бекболат (станет беком) в одноименной сказке, *Акбай* (букв. белый богач), *Абдрахман-патша* (букв. царь); духовные и телесные качества – *Айгул* (букв. лунный цветок) в одноименной сказке, *Женщина-жумсауык* (букв. заставляющая людей работать на себя) в сказке «Женщина-жумсауык», *Кадыр* (букв. почитание, уважение) в сказке «Кадыр»; принадлежность к стихии или цвету – *Батыр Боран* (букв. буран). Вербализация названий пространства в именах в текстах казахских волшебных сказок показывает символизацию пространства в виде больших «преград» на пути к победе – в виде образов гор, рек, огня. В названиях пространства закодированы интерпретационные смыслы мужских посвящений и инициаций, имевших место в древних человеческих обществах, остаточные явления которых долгое время сохранялись в казахском сообществе. Переход через шесть гор «алты таудан, алты қырдан өту», «перелет» через водные и огненные реки (от дариялары) являются символическими изображениями. Названия пространства просматриваются и в ономастических наименованиях водных объектов и в дискурсах, характеризующих водные стихии. В сказке «Потомки одинокого джигита» упоминается река Великая река, в сказке «Золотой нож» – название Синяя река и др. Образы рек в глубинной мифологической основе тесно связаны с потусторонним миром, являются действующими лицами [7]. Сопоставление русских и казахских волшебных сказок указывает на сходство семантических характеристик, которыми наделяются образы сказок. Семантические характеристики соответствуют конфликтам, в которых участвуют герои сказок. Образ выступает как воплощение семантических признаков, которые создают конфликтные ситуации и обыгрываются в пределах эпизода и сюжета.

ВЫВОДЫ

Таким образом, в волшебной сказке отсутствуют развивающиеся характеры. В ней воспроизводятся прежде всего действия героев и только через них – характеры. Злое и доброе начало заключены в вещах, предметах, среди которых часто встречаются универсальные для русских и казахских волшебных сказок предметы. Образы всегда статичны. Номенклатура и атрибуты действующих лиц переменчивы, а функции действующих лиц постоянны. В волшебных сказках один персонаж может выполнять разные функции, и разные персонажи могут выполнять одни и те же функции. Классификация образов сказки по ролям усложнена тем, что функции заданы относительно героя, но и герой и вредитель могут действовать одинаково. Число образов в волшебной сказке не соответствует числу действующих лиц, так как одной функцией наделяются различные персонажи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Пропп, В. Я.** Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946. – 350 с.
- 2 **Аникин, В. П.** Русская народная сказка. – М. : Просвещение, 1977. – 208 с.
- 3 **Мелетинский, Е. М. и др.** Проблемы структурного описания волшебной сказки: Труды по знаковым системам. – Тарту, 1969. – 240 с.
- 4 **Богатырев, П. Г.** Вопросы теории народного искусства. – М., 1971. – 160 с.
- 5 **Фрейденоберг, О.** Поэтика сюжета и жанра. Период античной литературы. – Л., 1936. – 200 с.
- 6 **Новик, Е. С.** Система персонажей русской волшебной сказки // Типологические исследования по фольклору. – М. : Наука, 1975. – 180 с.
- 7 **Қондыбай, С.** Мифология казахов. Кн.1. – Алматы : Дайк-Пресс, 2004. – 512 с.
- 8 «Казахские сказки» в 3-х т. / под ред. В. М. Сидельникова, Алма-Ата, 1964.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

К. Х. Рахимжанов

Семантикалық белгілерінің көрсеткіші ретіндегі сиқырлы ертегі образдары туралы

Гуманитарлық факультет,
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

K. H. Rakhimzhanov

About characters of magic fairy-tales as embodiment of their semantic descriptions

Faculty of Humanities,
S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

Мақалада орыс және қазақ сиқырлы ертегілердегі образдар олардың семантикалық көрсеткіштері ретінде қарастырылады.

Орыс және қазақ сиқырлы ертегілерді салғастыру арқылы олардың образдарының семантикалық көрсеткіштерінің ұқсастығын көрсетеді. Сиқырлы ертегілердегі образдардың семантикалық көрсеткіштері олар қатысатын шиеленістерге сай келеді. Образ шиеленістерді тудыратын семантикалық белгілердің көрсеткіштері болып келеді, олар эпизод пен сюжет шеңберінде іске асады. Ал сиқырлы ертегілердегі образдардың көпфункционалдығы олардың бірнеше сипатқа ие болғандығынан орын алады, сол сипат іс жүйесімен де, персонаж бен оның статусының жүйесімен ара қатынаста болады. Сиқырлы ертегілердегі образдарды жүйелі түрде сипаттауға инвариантты формаларды, форма жасау мен форма өзгерту механизмдері де жатады.

In the article, images of Russian and Kazakh fairy tales are considered as the embodiment of their semantic characteristics. Comparison of Russian and Kazakh fairy tales indicates the similarity of semantic characteristics that are endowed with images of fairy tales. The semantic characteristics with which the images of fairy tales are endowed correspond to the conflicts in which they participate. The image acts as the embodiment of those semantic features that create conflict situations and are played up within the limits of the episode and the plot. And the multifunctionality of images of fairy tales is explained by the fact that each of them is endowed with several signs, and every sign is related both to the system of actions, and to the system of the character's states, with his status. A systematic description of the images of a fairy tale involves the identification of invariant forms, mechanisms of shaping and form changing.

ГРНТИ 17.01.07

Е. Т. Саржигитов

докторант, 1 курс, Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ., 040000, Қазақстан Республикасы
e-mail: Sarzhigitov_Erik@mail.ru

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫН ОҚИТУ

Мақалада қазіргі жыраулар поэзиясын оқыту мәселесі ғылыми тұрғыдан сараланған. Қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесінде түбегейлі өзгерістері мен жаңалықтары талқыға түскен. Соның ішінде ең бастысы, әлемдік білім кеңістігіне ену мақсатындағы тың қадамдар жасау керектілігі жазылған.

Жыраулар поэзиясындағы ұлттық мүдде, елдік, ерлік рух, әдеп пен мораль, ар-намыс, қадір-қасиет пен шеберлік тәсілдерді суреткерлік қолтаңба ауқымында зерделей отырып, мақала авторы жыраулар поэзиясын оқытудың басты мәселесін қарастырады.

«Мәңгілік Ел» Ұлттық идеясын жүзеге асыруда әдебиет пәнін оқытудың мазмұнын жаңарту – заман талабы. Оның ішінде ақын-жыраулар шығармашылығын оқыту идеясын жүзеге асырудағы басты тақырып ретінде қарастырған.

Кілт сөздер: Жырау, поэзия, гасыр, әдебиет, тарих, еңбектер, өлең, қоғам, әдістеме, білімгер, оқытушы, оқыту.

КІРІСПЕ

Еліміздің білім беру жүйесінде үлкен өзгерістер мен жаңарулар жүріп жатқаны баршамызға мәлім. Білім беру саласы – қай елде болмасын, даму мен өзгеріске түсіп тұратын негізгі сала. Білімді елдің болашағы жарқын, келешегі кемел болатыны айдан анық. Әлемдік аренаға шыққан дамыған капиталистік мемлекеттердің тарихына үңілсек, ең алдымен білім беру саласына көбірек көңіл бөлетіндігі аңғарылады. Әлемді аузына қаратқан Германия, Англия, Австралия, Сингапур сынды мемлекеттердегі білім беру сапасы бізбен салыстырғанда әлдеқайда алға озып кеткендігі байқалады. Бұл мемлекеттерде сындарлы оқыту жүйесі әлдеқашан өз жемісін беріп қойған десек қателеспейміз. Аяғын тәй-тәй басқан Қазақстанның қазіргі білім саласындағы өзгерістері бүгінгі таңда қалың көпшілік қауымның бірінің ризашылығына бөленсе, біреуінің наразылығын тудырып жатқанын күнделікті өмірден де, әлеуметтік желілерден де анық байқауға болады.

Қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесінде түбегейлі өзгерістер болып жатқаны мәлім. Соның ішінде ең бастысы, әлемдік білім кеңістігіне ену мақсатындағы тың қадамдар күн санап өсіп келеді.

Біз тұтас қоғам болып, мемлекеттік тілді толық меңгермейінше, мықты мемлекет құра алмайтынымызды, мемлекеттік тіл – халықты біріктіруші фактор екенін Елбасымыз дәстүрлі жолдауларында ұдайы тілге тиек етіп келеді.

Ел мен тіл – егіз ұғым. «Мәңгілік» ұғымы бабалардан мирас болып келе жатқан мәңгі өлмейтін қазынамыздың бірі – әдебиетпен тығыз байланысты. Олай болса, Мәңгілік Елдің онымен қатар жасап, бірге дамитын мәңгілік тілі болуы да шарт.

Мемлекеттік білім саясаты педагог қызметкерлердің жүйелі де нәтижелі іс-әрекеті арқылы жүзеге асады. Ал бүгінгі таңда оқытушының, мұғалімнің ең қасиетті міндеті – рухани бай, жан-жақты дамыған мәдениетті тұлғаны қалыптастыру. Рухани байлық ең алдымен әр халықтың ұлттық әдет-салты, әдебиеті, мәдениеті, өнері, шыққан түп тамырында жататыны белгілі. Сол ұлттық байлықты бүкіл адамзаттың өз ұрпағын тәрбиелеудегі, білім берудегі озық ұстанымдарымен байланыстыра отырып, әр баланың қабілеті, талантын ашу, өзіне-өзінің сенімін нығайтып, өзіне-өзінің жол ашуына түрткі жасау – бүгінгі білім беру, тәрбие ісінің басты міндеті.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әдебиетті оқыту әдістемесінің мақсаты – әдебиетті адамзаттың ғасырлар бойы жасалған мұрасы сөз өнері әрі ғылым ретіндегі ерекшелігіне сүйене отырып, оны халқымыздың «Көркем тарихы», «Өмір оқулығы» дәрежесінде оқып үйрету. Атап айтқанда, әдебиетті өмірмен байланыстыра, өзіндік табиғатын аша отырып, адамзат тарихымен тығыз сабақтастығын айқындау. Әдебиетті оқыту әдістемесінің теориялық, әдіснамалық негіздері, тарих, тіл білімі, музыка, бейнелеу өнері, философия, әдебиеттану, эстетика т.б. ғылым салаларымен байланыстылығы қарастырылады.

Әдебиет пәні жеке тұлғаның, адамның рухани әлемін, оның адамгершілігін, ойлауын, көңіл-күй сезімін, тілін, шығармашылық әрекет бастауларын қалыптастыруда ерекше орын алады.

Әдебиет пәні білімгердің бойында биік эстетикалық талғамды дамытуды, өнер туындысындағы, табиғаттағы, адамдар қарым-қатынасындағы үйлесім мен әсемдікті танып ұға білуге, дұрыс бағалауға, әсерленуге, терең пайымдауға үйретеді, сонымен бірге ол көркем әдебиетке деген сүйіспеншілікті, ынта-ықыласты оята отырып, оқырман мәдениетін қалыптастырады.

Қоғамның және мәдениеттің даму өзгерістеріне сай әдебиет пәнінің бағдарламалары, оқулықтармен қатар оны оқыту әдістемесі де жетілдіріліп

отырады және ол қалыптасқан отандық әріәлемдік тәжірибеге негізделеді. Әдістеме ең алдымен мұғалімнің шығармашылық әрекетінің жүйелі болуына қызмет ететіндіктен, әдебиетші мұғаліміне жоғары талаптар қояды. Олар:

– Әдебиетші мұғалім көркем сөз сипатын ашатын заңдылықтарды білуі керек;

– Көркем туындыны талдаудың ғылыми-әдістемелерін жетік меңгеруі қажет;

– Әдеби шығармаларды талдауда мұғалім мен оқушы арасында бірлескен еңбек, бірлескен шығармашылық, өнерпаздық орын алуға тиіс.

Әдебиетті оқыту әдістемесінің таяу болашақтағы дамуы оқу-тәрбие үдерісін ізгілендіру, оқытуды саралау, пәндердің сондай-ақ жеке әдістемелердің интеграциялануы, оқыту деңгейінің қазіргі ғылым, мәдениеттің даму деңгейіне жақын келуі, вариативті бағдарламалардың, сабақтарды жаңаша жобалау, әдебиетті оқыту әдістерінің мазмұнын жаңарту болып табылады. Отандық әдістемеліктің даму бағыттарының әлемдік тәжірибенің даму бағыттарымен үндес келуі егеменді еліміздегі білім саласы дамуының әлемдік білім кеңістігімен үйлесімде болу тенденциясын басшылыққа алады.

«Қазіргінің талай елін қайран қалдырған осынау байтақ кеңістікті кернеген поэзиялық әлем, – деп атап көрсетті Президент Н. Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында, – тек қана сұлулық пен сезімнің шеңберінде шектелмеген. Ол жаңашылдықтың жалынын лаулата да білген. Содан да болар, қазақтың поэзиялық шығармашылығында мейлінше терең танымдық қасиеттер бар. Сондықтан да қазақтың дәстүрлі поэзиясы ұдайы философиямен шендесіп жатады» [5, 30].

«Мәңгілік Ел» Ұлттық идеясын жүзеге асыруда әдебиет пәнін оқытудың мазмұнын жаңарту – заман талабы. Оның ішінде ақын-жыраулар шығармашылығын оқыт – осы идеяны жүзеге асырудағы басты тақырып болып саналады.

Қазақ хандығының мемлекеттік тұрмысы мен өмірінің өзіндік дамуында, қоғамның рухани өмірінде жыраулар поэзиясы мемлекет пен билеушіге қызмет етті және мемлекетке қызмет көрсететін әдебиетті қалыптастырды. Қазақ хандығының қалыптасуы мен дамуында дербес мемлекеттік, оны қорғау мен нығайту қажеттігі жағдайында бір мезгілде әрі көреген суырыпсалма ақын, әрі хандықтың бас идеологы, әрі хандардың серігі және кеңесшісі, әрі тайпаның жауынгер басшысы ретінде көрінген жыраулардың рөлі едәуір арта түсті. Қазақ хандығының тәй-тәй басып қаз тұрған дәуірінде күшті хан билігі идеясы басты болды және ол жыраулардың поэзиясы мен эпикалық және тарихи фольклорлық туындыларда ерекше шабытпен жырланды.

Қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулар поэзиясында ерлік тақырыбының басымдық алып, өз мемлекетінің тәуелсіздігі мен оның даңқын арттыру жолында күрескен батырлардың ержүректігі мен қайтпас қайсарлығын жырлау ең өзекті мәселе болды. Жыраулар билеушілердің және адамдар жоқшылық дегенді білмей, молшылықта өмір сүретін қоғамның мінсіз бейнелерін жасады. Олар өздерінің поэтикалық монолог-толғауларында маңызды мемлекеттік проблемалармен қатар, әдеп пен мораль, ар-намыс пен қадір-қасиет мәселелерін қорғады. Өмір мен өлім туралы, дүниенің құбылмалылығы мен жалғандығы туралы өз ойларын толғады.

Жыраулар поэзиясы ұлттық болмысымыздың қалыптасуында аса қуатты ықпалдылығымен ерекшеленді. Мемлекетті басқарған хандардан бастап, балаға тәлім-тәрбие беретін эстетикалық асыл қазына қалдырды. Қазақ халқы сөз өнерін киелі санайды.

Профессор А. Егеубай жыраулар поэзиясының қазақ ұлтының рухани қалыптасуына жасаған ықпалы туралы: «Жыраулар толғаған адамшылық, имандылық, қаһармандық, жігерлілік һәм жайсаңдық жаңа қалыптаса бастаған қазақ ұлысының рухани келбетін кестелеуі тиіс еді. Солай болды да. Қазақ елінің ажары мен жан дүниесі сол шығармалардан танылды. Білім-білік, ақиқат, тіл, жаратылыс жайлы толғамдар да сол арнада желі тартты. Ежелгі түркі дүниесінің бар болмысы мен арман-мүддесі бір кезеңде қазақтың классикалық мәдениеті арқылы жаңғыра көрінді. Жыраулар дәуірінің ішкі мәніне үңілсек, төрт-бес ғасыр бойына тұтастай құбылыс ретінде дамыған әлеуетті әлеуметтік-көркемдік ұлы самғау бұрын-соңды болмаған еді. Ол поэзияда, елдік құрылыста, тұрмыста материалдық һәм рухани мәдениетте бірдей айқын мүсінделді», – дейді [2, 42].

Жыраулар поэзиясы – дербес мемлекеттік дәрежеде өмір сүрген Қазақ хандығы атты дәуірдің әдеби мұрасы. Көрнекті ғалым-жазушы М.Мағауиннің айтуынша: «Қазақ халқының жалпы түркілік ортақ этнос құрамынан бөлініп, дербес Орда құрған хандық заманы төрт ғасырға жуық ұзақ дәуірге созылды». Ол тағы бірде «XV-XVIII ғасырларда жасалған әдебиет ел мүддесін, жұрт мұратын бірінші орынға қойды. Өзіндік түр тауып, айқын ұлттық сипатта қалыптасты. Алаштың жайсаң жанын, өр рухын бедерлей таңбалап, келер ұрпақ үшін ешқашан ескірмес үлгілер тудырды. Көркемдік танымның асқар биігіне көтеріліп, әлемдік өредегі ұлы шығармалар қалдырды», – дейді. Яғни, жыраулар поэзиясы – қазақ сөз өнерінің әлемдік классикалық шығармалар шоғырына қосылатын біздің ұлттық рухани қазынамыз [3, 54].

Жыраулар шығармаларында ой-пікірлерін ашық айтып, әмірші, хандарды, сұлтандарды «бас кеспек болса да тіл кеспек жоқ» қағидаттарын ұстанып сынап отырған. Жыраулар өздерінің сынында мемлекет мүдделерін жеке бас мүдделерінен жоғары қойған. Жыраулар поэзиясының атасы, абызы Асан

қайғы болатын. Оның толғауларынан Қазақ хандығының құрылу дәуірінің тарихи белгілерін көреміз. Асан қайғы – халқының бірлігін, мемлекеттің тұтастығын сақтаған жырау. Оған төмендегі толғау мысал болады:

«...Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған,
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын,
Жемде кеңес қылмадың,
Жемнен де елді көшірдің».

Асан қайғының, Қазтуғанның, Доспамбеттің, Шалкиіздің, Жиёмбеттің, Марғасқанның, Ақтамбердінің, Тәтіқараның, Үмбетейдің, Бұқардың толғауларында қазақтың ата мекендері шығармалардың тақырыптық-идеялық, көркемдік-стильдік әр түрлі ерекшеліктеріне орай жырланады. Жыраулар поэзиясындағы жер-су атауларының ішінде Алтын Орда дәуіріндегі қазақ халқының иеленген мекендері сағынышпен, қимастық сезіммен жырланады. Атап айтқанда, Еділ, Жайық, Сырдария, Қара Ертіс өзендері, Азау (Азов) теңізі, Түркістан, Ташкент қалалары т.б. мекендер жыр арқауының негізін құрайды.

Қазақ хандығының мемлекеттік құрылуы дәуірінде өмір сүрген көркем сөз шеберлері – қазақ әдебиетіндегі жыраулар поэзиясының қалыптасуында Доспамбет пен Шалкиіз жыраулардың алатын орны ерекше. Доспамбет жырау поэзиясында атамекенді сүю, ардақтау, отаншылдық-патриоттық рух өте басым.

«Бетегелі Сарыарқаның бойында,
Соғысып өлген өкінбес!», – дейді.

Доспамбет жыраулар поэзиясында өзіндік қолтаңбасы бар, жорықшы, батыр жырау болған. Қазақ хандығы дәуірінде мемлекет мүддесін жоғары ұстанған ақын, елінің бірлігін, тұтастығын жырлаған.

Ақтамбердінің қазақтың жаңа жас буынына арналған тәрбиелік өсиетінің осындай тағылымды жақтары бүгінгі Қазақ елінің өскін ұрпақтарына үлгі-өнеге болмақ.

«Балаларға өсиет:
Қылмаңыздар кепиет,
Бірлігіңнен айрылма,
Бірлікте бар қасиет.
Татулық болар береке,
Қылмасын жұрт келеке», – дейді ақылман Ақтамберді.

Бүгінгі таңда жыраулар поэзиясының көркемдік ерекшелігі мен құндылығы – Тәуелсіздігіне қол жеткізген Қазақ елінің өскін ұрпақтарын еліне, жеріне, Тәуелсіз Қазақстанына деген сүйіспеншілігі мен отансүйгіштік сезімін оятып қалыптастырады.

Қазақ елінің мемлекеттілігін, ежелгі атажұртын мәңгілік мақтанышпен, асқақ сезіммен жырлау – жыраулар поэзиясында қалыптасқан ұлттық болмысымыздың нақты көрінісі. Жыраулар – Қазақ хандығы мемлекетіндегі қазақ халқының әрбір азаматының асыл сапаны иеленуін, сол жақсылықты ұрпақтарға жалғастыруын мұрат тұтқан қайраткерлер. Жеке адамдардың қасиеттері арқылы халықтың, оның ұрпақтарының өнегелі тұлға, үлгілі әулет құрайтындығын жыр жолдарында айғақтайды.

Жыраулар қазақ халқының ертеңгі болашағы, балалардың да татулықпен, бірлікпен қалыптасып өсуін жырлайды. Жастайынан ауызбіршілікпен, достықпен қалыптасып өскен жас ұрпақтың халқын баянды бақытқа жеткізгені – тарихта дәлелденген ақиқат.

Әдебиет дәрістерінде ақын-жыраулардың тәлім-тәрбиелік ілімдерін қай курста, қай буында болмасын бүгінгі күннің талап деңгейінде оқытылуы, шәкірттердің әдеби шығарманың көркемдік сапасын тиісті дәрежеде тани білуі, туындының әдеби бейнелер жүйесінің шығарма идеясын танытудағы мәнін айқын түсінуі – бәрі осы мәселелердің оқу бағдарламаларында қалай қамтылуына, олардың қаншалықты дәрежеде және қандай ғылыми-әдістемелік деңгейде оқулықтардан шешімін табуына, оқытушының білім дәрежесінің, оқытушының шеберлігінің шама-шарқына тікелей байланысты.

Ақын-жыраулар шығармашылығын оқытуда оқытушы мен білімгердің оқу әрекетіндегі бірлестіктер мен дербестік сипаттарын айқындайды. Олар:
– Ақынның поэзиясын оқытуда гумнистік, адамгершілік-эстетикалық сарынын күшейту, дәріс барысында оның көтерген ізгілікті тағылымды, өнегені ашуды, ұлттық құндылықтарды танытуды, сол арқылы білімгердің ұлттық рухани санасын қалыптастыруды нысана тұту;

– Білімгердің көркемдік-ассоциациялық, образдық ойлануына, шығарманы өнер табиғатына сай оқи білуіне, оның идеялық-эстетикалық мән-мағынасына терең бойлап, тебірене қабылдауына жағдай жасап, оқырман ретіндегі мәдениетін көтеру;

– Білімгердің оқу-танымдық қабілеттерін дамытуды қамтамасыз ету;

– Ақын шығармашылығын оқытуда білім берудің жаңа технологияларын қолдану.

Ақын-жыраулар поэзиясының рухани-танымдық, тәрбиелік мәнін ашуда әдебиетті оқыту әдістерінің қазіргі білім беру талаптарына сай таңдалуы мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, Қазақ хандығы дәуірінде жыраулар поэзиясының басты тақырыбы – халықтың топтасқандығы мен бірлігі және әскери күш-қуатын нығайту мәселелері болды. Сондай-ақ, жыраулар шығармаларында

әміршіге тікелей арнау да, мадақ өлеңдер де, болмыс туралы философиялық толғаныстар да, ізгілік пен зұлымдық, жақсы мен жаман, достық пен дұшпандық туралы толғаулар молынан. Бұл туындылардың Тәуелсіз Қазақстанның өркендеп дамуына тигізетін ықпалы орасан зор деп білеміз.

Елбасымыз «Егер біз мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекетіміздің ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн» – деп айтқандай, халықтың рухани болмысының алтын қазынасына айналған ақын-жыраулар поэзиясын оқыту – «Мәңгілік Елдің» жас ұрпағы үшін маңызды мәселе болмақ. Бүгінгі жаһандану дәуірінде тәуелсіздігіне қол жеткізген Қазақ елі үшін бірлігін сақтауға, мемлекеттілігінің тұтастығын қамтамасыз етуге жыраулар поэзиясының беретін тәлім-тәрбиелік жақтары ұшан теңіз.

Елбасының «Мәңгілік Ел» идеясы барша жастарымызды бір мақсатқа, ортақ мүддеге жұмылдыратын ұранға айналуы тиіс.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты 11.11.2014 жылғы Қазақстан халқына Жолдауы
- 2 Бес ғасыр жырлайды : 2 томдық – Алматы : Жазушы, 1989 ж.
- 3 Қазақтың Ата Заңдары: 10 т. – Алматы : Жеті жарғы, 2004. – Т. 4. – 552 б.
- 4 «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет» Хрестоматия. Құрастырған : М. Мағауин. – Алматы : «Ана тілі», 1993.
- 5 **Мағауин, М.** «Ғасырлар бедері» – Алматы : «Жазушы», 1991.
- 6 **Назарбаев, Н. Ә.** «Тарих толқынында». – Алматы, 2003.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Е. Т. Саржигитов

Обучение поэзии жырау

Жетысуский государственный университет И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, 040000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Y. Sarzhigitov

Educating of zhyrau poetry

I. Zhansugurov Zhetysu State University,
Taldykorgan, 040000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

В статье проанализирована проблема преподавания поэзии современных жырау. В настоящее время в системе образования страны обсуждаются кардинальные изменения. Самое главное – необходимо предпринять новые шаги по вхождению в мировое образовательное пространство.

Автор статьи, изучая национальные интересы, рассматривает главные проблемы изучения поэзии жырау, как народность, национальный дух, этику и мораль, честь, достоинство и мастерство.

Обновлённое содержание преподавания литературы в реализации национальной идеи «Мәңгілік Ел» – требование времени. В частности изучение творчества поэтов и жырау рассматривается как ключевая тема реализации идеи.

The article analyzes the problem of teaching poetry of modern Zhyrau. At present, fundamental changes are being discussed in the country's education system. The most important is to take new steps to enter the world educational space.

The author of the article, studying the national interests, considers the main problems of studying the poetry of Zhyrau as a nation, national spirit, ethics and morality, honor, dignity and skill.

The updated content of teaching literature in the implementation of the national idea «Mangilik El» is a requirement of the time. In particular, the study of the work of poets and Zhyrau is considered as a key theme of the idea.

ГРНТИ 16.21.43

А. А. Сарымбетова

соискатель Таджикской Академии наук, преподаватель, Казахский национальный аграрный университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан
e-mail: 20182012@bk.ru

ИНТОНАЦИЯ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ СИНТАКСИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Интонация, наряду с порядком слов, выступает как важное средство выражения синтаксических отношений. Будучи одним из основных признаков предложения, интонация сообщает слову или группе слов законченность – предикативность, превращая их в единицу речевой коммуникации – предложение; она выражает смысловой центр сообщения – рему, определяет коммуникативный тип предложения – повествование, вопрос, повеление; членит речевой поток на предложения, а предложения – на речевые такты и синтагмы и одновременно соединяет слова в речевые такты, синтагмы, предложения.

Независимо от участия лексических и грамматических средств интонационный способ речевого выражения всегда присутствует, в устной речи эксплицитно (явно), в письменной – имплицитно (в скрытой форме).

Ключевые слова: интонация, функционально-дискурсивный подход, логическое ударение.

ВВЕДЕНИЕ

Интонация вместе с ударением образует просодическую систему языка. В отличие от сегментных фонетических единиц (фонем) и дифференциальных признаков, не имеющих собственного плана содержания, все интонационные единицы двусторонни, иначе говоря, являются знаками, выражают тот или иной смысл.

Одни и те же интонационные средства могут использоваться и в составе фразовых акцентов, и в качестве интегральных характеристик интонационной группы (словосочетания, предложения). В предложении интонационные признаки обоих типов образуют разнообразное сочетание. На письме интонация отчасти выражается знаками препинания, членением текста на абзацы, варьированием шрифтов, однако спектр значений, доступных интонации, значительно шире, чем у пунктуации.

Чтение вслух направлено не только на понимание текста как продукта речевой деятельности, но одновременно и на процесс эффективной передачи письменного сообщения устным способом. Эффективная передача читаемого сообщения невозможна без «вычитывания» сверхсегментных структур, объединяющих более мелкие единицы текста, в том числе слова. К таким структурам, как известно, относятся синтаксические и интонационные модели. Они закладываются в письменный текст и должны быть адекватно воспроизведены при чтении.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Изучение специальной литературы позволило выделить три лингвистических подхода к оценке характера взаимодействия между интонацией и синтаксисом: утверждение приоритетного статуса синтаксиса, определяющего интонационные характеристики речи, выдвижение гипотезы о первичности интонационных схем, заполняемых синтаксическими структурами и словами, функционально-дискурсивный подход, уравнивающий синтаксис и интонацию как необходимые компоненты оформления информационной структуры завершенных высказываний.

Разделяя последнюю теоретическую платформу, мы констатируем ее программный характер, слабую разработанность на речевом материале. Формулируя гипотезу относительно характера взаимодействия интонационных и синтаксических средств при восприятии читаемых высказываний, мы исходим из перцептивной первичности интонационных единиц, которые одновременно мысленно соотносятся слушателем с синтаксическими структурами (укрупняются или сегментируются до необходимой синтаксической целостности), не противоречат синтаксическому членению, но обладают определенной степенью самостоятельности при передаче информационной структуры высказываний.

Интонация, наряду с порядком слов, выступает как важное средство выражения синтаксических отношений. На роль интонации в выражении законченности мысли, т.е. в оформлении предложения, указывал В. В. Виноградов. Будучи одним из основных признаков предложения, интонация сообщает слову или группе слов законченность – предикативность, превращая их в единицу речевой коммуникации – предложение; она выражает смысловой центр сообщения – ремю, определяет коммуникативный тип предложения – повествование, вопрос, повеление; членит речевой поток на предложения, а предложения – на речевые такты и синтагмы и одновременно соединяет слова в речевые такты, синтагмы, предложения.

Интонация значима не только для устной речи, но и для письменной. Н. И. Жинкин характеризовал чтение как «процесс, в известном смысле

обратный письму» и подчёркивал важность интонационного компонента при чтении. «Читатель должен вычитать ту интонацию, которая вписана в текст сочинителем. Без этого невозможно верное прочтение и понимание текста» [1, 148–149].

Как считает И. И. Ковтунова, интонация находится в тесной и сложной взаимосвязи и взаимозависимости с порядком слов, поэтому входящие в состав предложения и располагающиеся в нем в определённом порядке слова всегда одновременно включаются в ту или иную интонационную фразовую схему.

Аналогичной точки зрения придерживается И. П. Распопов: «Между данным порядком слов и данной интонационной схемой, очевидно, имеется необходимое соответствие: порядок слов подсказывает, в какую интонационную форму может быть облечено высказывание, так же как и избираемая интонационная форма высказывания требует для своей реализации нужного словопорядка» [2, 148].

Зависимость между порядком слов и интонацией проявляется в том, что при порядке Т-Р (тема-рема) используется для выделения ремы фразовое ударение, а при порядке R-Т – логическое.

Анализируя многочисленные работы по интонации, в первую очередь можно выделить коммуникативную функцию исследуемого явления. Интонация в плане коммуникативной функции изучается и синтаксистами, и фонетистами – это направление является наиболее разработанным и представлено именами известных фонетистов, таких как Г. Суит, К. Пайк, Д. Джоунс, Л. Армстронг и др. Оно получило широкое распространение в 50–60 гг. прошлого столетия и в русском языкознании. Для исследований этого направления типично понимание интонации как некоего слоя, который накладывается на логико-синтаксическую структуру и может передавать определенные значения. Такой подход особенно ярко выражен в работах английских и американских фонетистов.

Синтаксисты рассматривают интонацию как одно из средств выражения синтаксических значений в звучащей речи. Первым синтаксистом, который вводил интонационные характеристики в описание синтаксиса, был А. М. Пешковский. В современных работах по синтаксису интонация рассматривается как одно из средств синтаксической связи наряду с порядком слов, союзами, союзными словами и синтагматическим членением. Описание синтаксических явлений сопровождается указаниями на характер интонации, темпа и пауз [3, 18].

В фонетическом подходе к этому явлению, как указывает Т. Н. Иванова-Лукиянова, наметились два направления:

1) Экспериментальные исследования интонации определенных синтаксических конструкций.

2) Типологическое описание интонационной системы русского языка.

Для другого направления характерно рассмотрение интонации в тесном взаимодействии с лексико-синтаксической структурой. В 50-60 гг. прошлого столетия появилось много диссертационных работ по проблемам синтаксической фонетики. Большинство их было направлено на изучение коммуникативной функции. Объектом исследования явилось предложение (фраза). Сначала интонация изучалась в описательном плане – давалось описание интонации различных коммуникативных типов и видов предложений. Затем все большее внимание стало уделяться связи интонации и лексико-синтаксической структуры. Объектом исследования стало высказывание, хотя термин «предложение» продолжал употребляться. В этой области накоплен огромный фактический материал, дающий возможность утверждать, что интонационная структура тесным образом связана с синтаксической и поэтому предсказуема. Особенно тесно связан с интонацией порядок слов. Связь между синтаксической и интонационной структурой не может быть однозначной и прямой. Любая синтаксическая структура допускает варианты интонационной структуры.

В 70-е годы прошлого века появились типологические классификации Е. А. Брызгуновой, Н. Д. Светозаровой, Н. В. Черемисиной, Н. Г. Торсуевой, Т. М. Николаевой. В практике преподавания русского языка как иностранного широкое распространение получила система интонационных конструкций (сокращенно ИК) Е. А. Брызгуновой. Смысл системы ИК Брызгуновой заключается в том, что одна интонационная конструкция может выражать несколько синтаксических значений и несколько интонационных конструкций могут передавать одно и то же значение [4, 48].

В русском языке выделяется семь типов интонационных конструкций. Их различия определяются «уровнем и направлением движения тона в том слог, на котором начинается изменение компонентов интонации, значимых для выражения таких различий, как вопрос, утверждение, волеизъявление, незавершенность/завершенность высказывания. Этот слог является центром ИК и в зависимости от смысловых условий может находиться в начале, середине и в конце конструкции на ударном слоге интонационно выделенного слова».

Каждый интонационный тип имеет конкретные воплощения в виде модификаций основных направлений (восходящего и нисходящего тона). Для восходящего тона используются ИК-3, ИК-4, ИК-6 (ИК-2), для нисходящего – ИК-1, ИК-5 (ИК-2).

Интонация – ритмико-мелодическая сторона речи, служащая в предложении средством выражения синтаксических значений и эмоционально-экспрессивной окраски.

Основными интонационными средствами являются тональные средства. У каждого говорящего свой средний тон речи. Но в некоторых местах речевого такта и фразы происходит повышение или понижение тона.

Как в русском, так и английском языке можно выделить шесть основных интонационных конструкций. Каждая из них имеет центр – слог, на который падает основное ударение (тактовое, фразовое или логическое). Выделяется также предцентровая и постцентровая часть речевого такта, которые в ряде случаев могут отсутствовать. Например: **Наступило лето. Summer has come. Where the book? Где книги? Здесь. Here**

Предцентровая часть обычно произносится на среднем тоне. Основными различительными признаками ИК являются направление движения тона в центре и уровень тона постцентральной части. Интонационные конструкции можно схематически изобразить линиями движения тона.

На гласном центра происходит понижение тона, тон постцентральной части ниже среднего. ИК-1 наиболее ярко проявляется при выражении завершенности в повествовательном предложении:

Поздняя осень. Грачи улетели, лес обнажился, поля опустели... (Н. Некрасов) – интонационный центр в примерах отмечен ударением.

Гласный центра произносится в пределах диапазона предцентральной части, на постцентральной части понижение тона ниже среднего уровня. ИК-2 наиболее ярко проявляется в вопросительных предложениях с вопросительным словом и в предложениях с обращением, волеизъявлением:

Куда ты идешь? Where are you going.

Т. Н. Иванова-Лукьянова отмечает особое положение ИК-2 среди всех интонационных конструкций, так как ИК-2 выступает в значении как восходящего, так и нисходящего типа, занимая, таким образом, нейтральное положение. Структурная обусловленность ИК-2 объясняется, во-первых, особым характером ее фонетической природы (наличием динамического ударения, которое отсутствует в других ИК) и, во-вторых, присущей ей функцией смыслового выделения. Именно ИК-2 важна при изучении актуального членения предложения. Конечное положение ремы в высказывании необязательно, так как часто в разговорной речи актуально значимый член предложения выносится в начало высказывания и выделяется при помощи логического ударения.

На гласном центра резко восходящее движение тона, тон постцентральной части ниже среднего. ИК-3 наиболее ярко проявляется в вопросительных предложениях без вопросительного слова:

Анна пьет сок? Анна пьет сок? Анна пьет сок? Is Ann drink juice? Is Ann drink juice? Is Ann drink juice?

На гласном центра нисходящее движение тона, тон постцентральной части выше среднего. ИК-4 наиболее ярко проявляется в неполных предложениях с сопоставительным союзом *а*, в вопросах с оттенком требования:

А Наташа? Ваше имя? Фамилия? Your name and surname.

При отсутствии постцентральной части нисходяще-восходящее движение тона происходит на гласном центра: **А ты? And you?**

Имеет два центра: на гласном первого центра восходящее движение тона, на гласном второго центра или на следующем за ним гласном - нисходящее, тон между центрами выше среднего, тон постцентральной части ниже среднего. ИК-5 наиболее ярко проявляется при выражении высокой степени признака, действия, состояния. Например:

Какой у неё голос! Как она танцует! Настоящая весна!

ИК-5 часто встречается и в вопросительных предложениях с вопросительным словом: Куда ты идешь? Какой у неё голос?

На гласном центра восходящее движение тона, тон постцентральной части выше среднего. ИК-6 наиболее ярко проявляется при выражении неожиданного обнаружения высокой степени признака действия, состояния:

Какой компот вкусный! Как она танцует! Сколько воды набралась!

Общий уровень тона речевого такта или фразы может в некоторых случаях сдвигаться вверх или вниз. В связи с этим выделяются: средний регистр тона, на котором произносится большинство речевых тактов и фраз: Он такой вялый, грустный, ленивый, верхний регистр: Он такой хорошенький, пухленький, курносенький; нижний регистр: Он такой грубый, грязный, хмурый. Верхний регистр типичен для переспросов: Куда, ты сказал, тебе надо ехать? В нижнем регистре произносятся вводные слова и предложения, сообщающие факультативную информацию: У Саввы, пастуха (он барских пас овец), вдруг убывать овечки стали (И. Крылов).

Тембровые средства интонации – это разные качества голоса, определяемые, главным образом, состоянием голосовых связок. Кроме нейтрального голоса, выделяют также голос расслабленный: Он такой добрый, милый, нежный; напряженный: Он такой паршивенький, тощенький, плюгавенький; придыхательный: Он такой прекрасный, восхитительный, божественный.

Для выражения АЧ как в русском, так и английском языке используется два вида ударений – фразовое и логическое. Первое оформляет любое предложение-высказывание, подчеркивая наиболее информативное важное слово. Специфика логического ударения – в особой семантике и в мере выделения акцентированного слова... Логическим признается смысловое

ударение, особенно четко, сильно акцентированное, максимально выделенное интонационно (силой и значительным интервалом высоты тона по сравнению со словесным ударением) и выполняющим функцию выделения «психологического сказуемого, нового во фразе и / или функцию акцентуации скрытого либо ясного противопоставления... В принципе логическое ударение не закреплено за определенной позицией, его позиция зависит от намерения говорящего: в зависимости от коммуникативного задания логическим ударением может быть выделено любое слово предложения».

Таким образом, в актуализации высказывания значительная роль в оформлении АЧ принадлежит логическому ударению, с помощью которого в предложении выделяется слово, выражающее наиболее существенное в предложении. Сравним примеры:

1 Дочь купила книгу. **The daughter** bought a book

2 Дочь **купила** книгу. The daughter **bought** a book

3 Дочь купила **книгу**. The daughter bought **a book**

В первом случае логическим ударением выделено слово *дочь* (не племянница, не внучка); во втором – внимание обращается на способ приобретения (купила, а не взяла в библиотеке); в третьем – акцентируется внимание на объекте – что именно приобретено (книга, а не альбом, не кукла и т.п.).

В каждом случае эмфатически подчеркивается наиболее существенное в высказывании, что обусловлено коммуникативным заданием. О важности логического ударения говорит В. Я. Шевякова: «Там, где рема не выражена ни лексически, ни грамматически, в письменной речи на помощь приходит контекст и логическое ударение. В устной речи рема может быть выражена и одним логическим ударением. Без правильно поставленного логического ударения никакая ситуация не может показать получателю информации местонахождения смыслового центра сообщения – ремы. Логическое ударение играет свою ремовыделяющую роль даже при наличии других – лексических и синтаксических показателей ремы» [5, 60].

В лингвистической литературе логическое ударение понимается по-разному. Некоторые синтаксисты отождествляют логическое ударение с фразовым (А. Н. Гвоздев, Р. И. Аванесов, А. В. Бельский и др.). По мнению сторонников этой точки зрения, логическое ударение – это более или менее усиленное ударение на одном из компонентов фразы, которое объединяет фразу в единое целое и одновременно сообщает ей смысловую определенность.

Сторонники другой точки зрения (Е. Ф. Галкина-Федорук, Л. Р. Зиндер, М. И. Матусевич и др.) противопоставляют логическое ударение фразовому (фразовое ударение при этом рассматривается как одно из усиленных

ударений в пределах части фразы – речевого такта). Логическое ударение определяется как особое акцентное средство, которое используется только в специальных коммуникативных или экспрессивно-стилистических целях.

В Лингвистическом энциклопедическом словаре 1990 г. (С. 530) логическое ударение понимается как особый вид ударения, назначение которого в смысловом подчеркивании наиболее важного в данной смысловой ситуации слова в предложении.

В разговорной речи логическое ударение весьма частотно: обязательно присутствует в вопросительном предложении без вопросительного слова, часто используется в ответных предложениях, всегда при противопоставлении. В потоке речи, в условиях конкретной ситуации и контекста, позиция логического ударения оказывается весьма определенной. При этом оно всегда совпадает с синтаксическим либо фразовым ударением, «поглощая их».

И. П. Распопов рассматривает случаи, когда логическое ударение является необходимым показателем определенного преобразования той или иной синтаксической конструкции в предложении, и такие случаи, когда оно используется лишь в соответствии с конкретной, вытекающей из данной ситуации речевого общения целевой установкой.

Как необходимое средство структурного оформления предложения (и его актуального членения) логическое ударение используется тогда, когда возникает какое-то несоответствие между предопределяющим действием собственно конструктивных и лексико-семантических факторов и порядком слов в предложении (Ночью взрыв произошел). Такое несоответствие как раз и нейтрализуется (снимается) с помощью логического ударения.

«Рема выделяется логическим ударением при обратном порядке слов (Устал я) в двусоставных предложениях с глаголом-сказуемым, в двусоставных предложениях именного строя, если на первое место в составе таких предложений выдвигается сказуемое, выраженное качественным прилагательным или сочетанием отвлеченного существительного с прилагательным»: Странный человек был этот господин Пегасов (И. С. Тургенев).

Другие исследователи считают, что логическое (ремати́ческое) ударение присутствует в любом предложении – эмфатическом и неэмфатическом, поскольку без него нет смысловой законченности, нет утверждения или отрицания, вопроса, повеления, нет и интонационного центра предложения, а следовательно и логического центра – ремы, т.е. фактически нет предложения.

ВЫВОДЫ

Таким образом, независимо от участия лексических и грамматических средств интонационный способ ремовыражения всегда присутствует, в

устной речи эксплицитно (явно), в письменной – имплицитно (в скрытой форме).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Жинкин, Н. И.** Механизмы речи. – М., 1956.
- 2 **Распопов, И. П.** Строение простого предложения в современном русском языке. – М. : Просвещение, 1970. – 189 с.
- 3 **Пешковский, А. М.** Русский синтаксис в научном освещении. – Изд. 7-ое. М., 1956, – 226 с.
- 4 **Брызгунова, Е. А.** Звуки и интонация русской речи. – М., 1969. – 176 с.
- 5 **Шевякова, В. Е.** Современный английский язык. Порядок слов, актуальное членение, интонация. М., 1980.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

А. А. Сарымбетова

Интонация – синтаксистік қатынастарды айқындау құралы

Қазақ ұлттық аграрлық университет,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

A. A. Sarymbetova

Intonation as a means of expressing syntactic relations

Kazakh National Agrarian University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

Интонация, сөйлемдегі сөз реті тәртіздер, синтаксистік қатынастардың айқындау құралы болып табылады. Интонация – сөйлемнің белгілерінің бірі, сөйлемнің аяқталғанын білдіреді және оны сөйлеу коммуникациясының бірлігіне айналдырады. Интонация, логикалық екіпін арқылы сөйлемнің коммуникативтік түрін ажыратамыз – хабарлы, сұраулы, бұйрықты, сонымен қатар біздің сөйлеуімізді жеке сөйлемдерге, ал сөйлем ішінде сөйлеу такт пен синтагмаға бөлеміз.

Intonation, along with a word order, acts as important means of expression of the syntactic relations. Being one of the main signs of the sentence, intonation reports to the word or group of words completeness

– predicativity, turning them into unit of speech communication – the sentence; it expresses the semantic center of the message – a rheme, defines communicative type of the sentence – the narration, a question, command; classify a speech stream on a sentence, and sentence – on speech steps and syntagmas and at the same time connects words in speech steps, syntagmas, sentence

Irrespectively of participation of lexical and grammatical means the intonational way of a rhem-expression is always present, at oral speech explicitly (obviously), at written – implicitly (at the latent form).

SRSTI 16.21.35

S. D. Seidenova¹, D. A. Karagoishiyeva², L. Zh. Musaly³

¹c.p.s., Faculty of Philology and World Languages, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan;

²PhD, docent, Faculty of Philology and World Languages, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan;

³c.p.s., docent, Faculty of Philology and World Languages, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹lailamussaly@gmail.com; ²seidenova.saule@gmail.com;

³karagoishiyeva.daneliya@gmail.com

LINGUISTIC ASPECTS OF KAZAKH SURNAMEN ANALYSIS

The article is devoted to the analysis of the linguistic aspects of Kazakh anthroponyms. As you know, one of the contemporary issues of the onomastics is the investigating of the occurrence and patterns of development of the proper names, the role of the intralanguage and external language factors in their evolution. We applied the linguistic analysis of Kazakh surnames by using the following methods: a comparative method in the Kazakh and Russian languages for identifying the phonological features of the two languages, a linguistic-stylistic analysis for establishing of the existence of a national component in the structure of the semantic content of the word form. The authors of the article conducted a complex linguistic analysis of Kazakh surnames, including: 1) comparative-phonemic investigation to identify the phonotactical principles, the combination patterns of the phonemes in the Kazakh and Russian languages; 2) contrastive analysis of the consonants, which defined the pronouncing rules of the Kazakh and Russian languages and identified the languages conflict.

Keywords: the linguistic analysis; problems of the onomastics; the comparative-phonemic investigation; principles of the phonotactics; the linguistic component.

INTRODUCTION

Over the course of many years, onomastics was pegged as the category of applied sciences, determined for historians, geographers, ethnographers, literary critics, and was considered as a «secondary scientific discipline». The involvement of linguists in the study of this problem led to the formation of onomastics into an independent discipline where factual material is analyzed with linguistic methods.

Scientists have found that the onomastics is dominated by the linguistic component, because each name is a word that develops according to the laws of the language, as well as because the names contain information that is «extracted» by linguistic means [1, 23].

Deeper understanding of a history of the Russian language reveals the following facts: the word «name» appears in Russian in the Petrine era, first as a symbol of a family or wife, only later – in the meaning of «family name». What is now called a surname has in the past been called a «family name». Families were large, and as the name of the whole family was used the original name of the head of the family or ancestor: Kuzma Maximov, Belyaev's son, i.e. Kuzma, son of Maxim Belyaev; Maxim – head of the family, Belyai – ancestor.

The second and third components in the formula *Kuzma Maximov Belyaev's son* is not a middle name (in the modern sense of the given term, which developed by the end of the XVII century) and not a surname, but an indication of the name (names) of the father and/or a distant ancestor. They are called patrons (from Greek pater, «father», in the plural form pateres «parents, ancestors»). Patronym according to which is a type of anthroponym formed from the name of the father or a more distant ancestor called that is used for its indirect (implicit) naming through the name of another person. It is believed that the ancient patronymic – a kind of a germ of a modern father's names and patronymic surnames.

The typical structures of official passport surnames were formed in the 15th century, when the Moscow principality was raised, and the Moscow offices determined whom and how to «write,» although this official record often did not coincide with the actual name of a person or family in real speech. So there was a splitting of the naming of the Russian people into official and unofficial (street, village). Moscow offices, at their own discretion, added suffixes to the family nicknames of some people such as: -ov, -in, (Kot-Kotov, Trava-Travin; the choice between -ov and -in is determined by the type of declension of the noun) and truncated the ancient all-Slavic patronomic suffix -ich / -ovich in the family nicknames of others (Fedorovich – Fedorov). This was the standardization of documentary records. Moscow samples of the recording were sent throughout the country, which contributed to the unification of writing in documents.

In modern Russian surnames, all structural types that arose several centuries ago are preserved. The surnames with -ov/-ev endings predominate, significantly inferior to the surnames with -in / -yn endings. The surnames with -enko ending are very underrepresented, which are more typical for Ukraine, and -ich/-ovich ending, are more characteristic for Belarus and Poland. Names having the form of adjectives and participles are non-typical (*Red, Raging*).

MAIN PART

Kazakh surnames began to appear in the second half of the 18th century. However, their final formation relates only to the after-October period. Surnames affixes were borrowed from the Russian language -eev, ov, -in, -eva, -ov, -ina. Inheritance of surnames occurs along the paternal line. Therefore, the surname was formed on behalf of the father, i.e. mostly often has a patronymic origin: Baypak – Baypakov, Tasbolat – Tasbolatov, Bektas – Bektasov. The surnames of some citizens are formed on behalf of the grandfather.

The modern Kazakh anthroponymic model is a binomiale: it consists of a name and a surname. The structure is simple, complex and composed complex. Also written according to the norms of the spelling of the Kazakh language. Complicated names are formed mainly by adding nouns or noun bases with verbs, for example: Bayzhan = buy «rich» + jan «soul», Orynbasar = oryn «place» + basar «replaces» in the sense of «continuer of the generation», etc.

For example, if the Kazakh name is *Serik*, the surname is *Saparov*, then the name of his grandfather is *Sapar*, and the inherited surname of the children of Serik will be – *Saparovs*. In olden days, the Kazakh people added to the name the titles of clans, tribes: Kara Kypshak Koblandy (name – Koblandy), Kanzhygaly Kabanbay, Alban Asan, etc.

The right for a name is a personal human right. The name of a person – is a means of his individualization in communication with other people. A person's name is important for specifying, registering and protecting his rights and implementation of responsibilities. The main means of identification of a person is the surname, name and patronymic, fixed in the passport or birth certificate. Due to the incorrect spelling of Kazakh names in the official documents, a huge number of errors and variants arise. The distortion of the name when writing in documents and in speech is associated with different levels of language: phonetic, morphological, lexical. Scientists have identified the following reasons for the distortion of names: 1) in the presence of spelling options for names; 2) when writing similar spelling variations of Kazakh personal names; 3) under the influence of Russian analogies on the Kazakh onyms.

In the Kazakh anthroponymy there are borrowings from Russian, Arabic, Persian, and also Mongolian. Borrowed names in the Kazakh language underwent significant phonetic changes [2].

In this case, the problem lies in the structural features of the agglutinative languages to which the Kazakh language belongs. Agglutinative languages are characterized by the addition of unambiguous suffixes or endings that carry a grammatical meaning to the uninflected root or basis, which are carriers of the lexical meaning.

Tracing back these changes on the example of one surname «Ulykbaev», which was erroneously recorded as «Ulktymbaev» in the list of defenders of the Brest Fortress during the Great Patriotic War. In relation to the name «Ulykbaev»

it can be concluded that the word form is derived from the root – ulyk- (- ұлық-), which in Arabic language means «governor, akim, chief, dignitary, patriarch» and affix – bai-, called postfix – bai added to the name of authoritative, prosperous Kazakhs, which in translation means «rich, authoritative» nowadays serves as a part of many Kazakh names along with -bek, -khan, and others. Adding to a surname an affix was borrowed from Russian, -ev suggests that he is the son of Ulykbai.

Along with the surname Ulykbaev, in the Kazakh language there are the surnames Ulykbekov, Ulykpanov, the word-formation analysis of which leads to a similar lexico-semantic meaning of the root morpheme. In all cases, the vowel «ы» is preserved in the root. There are no other spelling variants of this surname. Considering this issue in the phonetic aspect. Is the sound combination of three consonants in one word acceptable for the Kazakh language?

As is known, the Kazakh language is included in the Kypchak subgroup of Turkic languages (Tatar, Bashkir, Karachay-Balkar, Kumyk, Karaim, Crimean-Tatar, Karakalpak, Karagash, Nogay). Together with the Nogay, Karakalpak and Karagash languages, it refers to the Kypchak-Nogay branch also.

The phonetic-morphological characteristics of the Kazakh language differ radically from the Russian language. The letters «в, ё, ф, ц, ч, ь, ъ, э» are used only in borrowed words, and the subsequent «ә, ғ, қ, н, ө, ұ, ы, һ, і» – nine specific letters of the Kazakh language.

A characteristic feature of the Kazakh language is the alternation of vowels and consonants, so it is very easy to determine the division of syllables. At the beginning of the word and at the end of the word two or more deaf consonants can not be used, as well as in the Kazakh language, two or more vowel sounds in the word, also, can not be positioned near. In the Kazakh language at the end of the word can be used only sonorous (үнді) and deaf (қараң) consonants (for example, тәрт, өрт, қант, жент and etc.). The reason for this can be explained by the fact that sonorous (үнді) consonants in the Kazakh language, as vowels, can be combined with any consonant sounds. Thus, two or more deaf consonants are not used and are not pronounced either at the beginning or at the end of the word.

Unlike Kazakh in Russian, the confluence of several consonants is found in any position of a word, and can consist of 2–3–4 components. At the same time, there are groups of both convenient and inconvenient consonant compounds in pronunciation, which are realized both at the beginning, and in the middle, and at the end of a word. However, most often they occur at the beginning of a word.

Among them, the most conveniently pronounced combinations include compounds of the following types: ST-, SR-, TR- (in this case: S-spirant, T-occlusive, R-sonorous) [3–4].

In the Kazakh language, as in all Turkic languages, according to scholars, the confluence of consonant phonemes in the initial position of the word phenomenon

is not very convenient and, most likely, impossible. In the opinion of the Russian linguist Trofimova M. I., «...words with the initial SS group – (consonant + consonant), when borrowing, acquires the initial V- (vowel) – or receive the epenthetic (inset) -V- (CVC), i.e. The vowel appears either at the beginning of the word or between the initial consonants, for example: the Russian word «table» in the Kazakh language is pronounced «ystol», «bracket» – «yskopka»; «tarpaulin» – «pirezen»; and «tractor» is pronounced «traktыр» and others [5-10]. It is believed that in the Kazakh language the concord of consonants in the initial position of the word does not occur. Indeed, when pronouncing Russian words with consonant compounds, at the beginning of the word, native speakers of the Kazakh language appear or have a prosthesis «wardrobe» – [yish'kap], «table» – [ys'tel], or epenthesis, for example: the word «tights» is pronounced [t'iriko], trust as [t'ires]. The word «gaze» is pronounced as [vzgl'at], and the phrase «to the house» is pronounced [ky domy] etc.

Kazakh vocalism is characterized by the presence of wide (a, ə, o, ø, e) and slender (s, i, y, ʏ) vowels. It is noticed that frequently during conversation these vowels are omitted. For example, the names Istambek, Iskan, Israil, Ismet, and others, and the surnames derived from them, having an initial narrow vowel, are mostly pronounced without initial vowels.

Additionally, in the modern Russian spelling, the above surnames are already transmitted without an initial vowel, for example, surnames such as: Tlendiyev from Tilendiyev, Smanov from Ismanov, etc. In colloquial speech, these and the abovementioned names and surnames are mostly pronounced without a vowel. However, in the spelling of the Kazakh language, these vowels are preserved [11–12].

Kazakh vocalism is characterized by the presence of wide (a, o, ø, e) and narrow (s, i, y, ʏ) vowels. It is noticed that very often during conversation these vowels are omitted. For example, the names Istambek, Iskan, Israil, Ismet, and others, and the surnames derived from them, having an initial narrow vowel, are most often pronounced without initial vowels.

In the modern Russian spelling, the above surnames are already transmitted without an initial vowel, for example, surnames such as: Tlendiev from Tilendiyev, Smanov from Ismanov, etc. In colloquial speech, these and the above first and last names are often pronounced without a vowel. However, in the spelling of the Kazakh language, these vowels are preserved [11–12].

Thus, the phonetic-morphological features of the Kazakh language do not allow the use of the sound combination of three consonants in a row in one word.

Is the erroneous perception of the original name of the soldier «Ulykbaev» and replacement of it with a distorted version of the surname «Ulktymbaev» possible?

In linguistics, *a concordance of consonants, a combination of consonants, a consonant combination, a consonant complex or a cluster* – are several consecutive

consonant sounds without vowels between them. For example, the groups / spl / and / ts / – are clusters in the word English. *splits*. Sometimes this term means only a cluster of consonants in one syllable. According to another definition, the term includes consonant sequences at the junction of syllables (or even words).

If we assume that the erroneously recorded surname «Ulktymbaev» was based on the principles of phonotactics, then in phonotactics of the word of many languages, including Russian, there is known a regularity of the distribution of noisy and sonorous consonants in the initial and final consonant combinations; that is, the «mirror» arrangement of these consonants: obstruent_ sonorous at the beginning of a word *страна, строка, встреча, всплеск, взгляд, вдруг, вблизи* (country, line, meeting, splash, look, suddenly, close) and sonorous_ obstruent at the end *спорт, болт, альт, март, смерть, кант, бинт* (sport, bolt, alt, March, death, cant, bandage). Such phonotactics provides the alignment of sounds in an ascending sonority at the beginning of a word and in a diminishing sonority towards the end. In the Russian language, this pattern correlates well with the emphasis in the middle of a word. This theory was also associated with the morphological and rhythmic structure of the Russian word in the syllabication.

So, in the Russian language, combinations of consonants dominate, constructed in accordance with the law of the ascending sonority of a syllable, that is, a noisy consonant (deaf or ringing) plus sonoronic (*зр, др, кл, пл, см, зн, зл*).

CONCLUSION

Based on the conducted analysis, we can conclude that in the word «Ulktymbaev» the initial consonant combination «LCT» – sonor_ obstruent does not correspond to the principles of phonotactics, since the distribution of sonor and obstruent words at the beginning is not regular for the Russian language. For this reason, we believe that the name «Ulktymbaev» is a distorted version of the real name «Ulykbaev». We assume that during the development of Kazakh onym, there was the elimination in it of sounds and forms unusual for the Russian language. But the addition of sound combinations - tym-, in addition, does not have a linguistic basis for this word form.

Thus, a comprehensive linguistic analysis of the anthroponyms of the Kazakh and Russian languages made it possible to identify onomasiological patterns of their origin and transformation and give due consideration to the meaning of a person's name.

REFERENCES

1 **Superanskaya, A. V.** The general theory of a proper name. – M. : Science, 1973. – 367 p.

- 2 **Zhanuzak, T.** Esimder syry. – Almaty : Parasat, 2004. – 208 p.
- 3 **Kaliev, B. K.** Reduction of a narrow vowel sounds in the Kazakh and Karakalpak languages. – A., 1967. – 24 p.
- 4 **Raimbekova, M. A.** Long vowels in the Kazakh language. – A., 1968. – 120 p.
- 5 **Trofimov, M. I.** Phonetic processes in the modern Uygur language. – A., 1978. – 128 p.
- 6 **Shevaroshkin, L. M.** Sound chains in the languages of the world. – M., 1969. – 89 p.
- 7 **Scherbak, A. M.** Comparative phonetics of Turkic languages. – L., 1970. – 120 p.
- 8 Bulygina Distribution // Great Soviet Encyclopedia: [in 30 t.] / Ch. ed. A. M. Prokhorov. – 3rd ed. – M. : Soviet Encyclopedia, 1969–1978. – 220 p.
- 9 **Kaidalova, A. I., Kalinina, I. K.** Modern Russian Spelling: Manual for universities on spec. «Journalism». – 4th ed., Corr. and add. – M. : Higher Sch., 1983. – 240 p.
- 10 Russian spelling and punctuation rules. Complete academic handbook. – M. : Eksmo, 2007. – 480 p.
- 11 **Matyghanov, K., Orazov, S., Kokeyeva, J., Madieva, G., Imanberdieva, S.** Reference book on onomastics. – Almaty : Almaty Baspa yui, 2006. – 220 p.
- 12 «Kazakhstan»: National Encyclopedia / Editor-General A. Nysanbayev – Almaty : Main editorial office of the Kazakh Encyclopedia, 1998, volume IX. – 550 p.

Material received on 13.05.19.

С. Д. Сейденова¹, Д. А. Карагойшиева², Л. Ж. Мусалы³

Қазақ тектерін талдаудың лингвистикалық аспектілері

^{1,2,3}Филология және тілдері факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

С. Д. Сейденова¹, Д. А. Карагойшиева², Л. Ж. Мусалы³

Лингвистические аспекты анализа казахских фамилий

^{1,2,3}Факультет филологии и мировых языков,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, 050038, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Мақала қазақ антропонимдерін талдаудың лингвистикалық аспектілеріне арналған. Ғылымға әйгілі нәрсе – ономастиканың заманауи мәселелерінің бірі – жалқы есімдердің пайда болуы мен дамуының заңдылықтары мен олардың даму барысында тілге қатысты ішкі тілдік және сыртқы факторлардың ролін зерттеу болып табылады. Қазақ тектекріне лингвистикалық талдау жасау бағытында келесі әдістерге назар аударылды: қазақ және орыс тілдеріндегі фонологиялық ерекшеліктерді айқындау мақсатында салғастырмалы талдау әдісі, сөз формасының семантикалық формасының құрылысында ұлттық компоненттің болуын белгілеу мақсатында лингвостилистикалық талдау әдісі қолданылды. Мақала авторлары қазақ тектерін зерттеуде кешенді лингвистикалық талдау қолдану кезінде: 1) фонотактика принциптерін, қазақ және орыс тілдеріндегі фонемалардың тіркесу заңдылықтарын ашу мақсатында салыстырмалы-фонематикалық зерттеу; 2) қазақ және орыс тілдеріндегі орфоэпиялық нормалар мен тілдердегі қайшылықтарды айқындау мақсатында дауыссыз фонемаларға контрастивті талдау жасады.

Статья посвящена лингвистическим аспектам анализа казахских антропонимов. Как известно, одной из современных проблем ономастики является исследование возникновения и закономерностей развития собственных имен, роль внутриязыковых и внешних по отношению к языку факторов в их эволюции. Для осуществления лингвистического анализа казахских фамилий применены следующие методы: метод сопоставительного анализа в казахском и русском языках для выявления фонологических особенностей двух языков, метод лингвостилистического анализа для установления наличия национальной компоненты в структуре семантического содержания словоформы. Авторами статьи проведен комплексный лингвистический анализ казахских фамилий, включающий в себя: 1) сопоставительно-фонематическое исследование для выявления принципов фонотактики, закономерностей сочетания фонем в казахском и русском языках; 2) контрастивный анализ согласных фонем, определивший орфоэпические нормы казахского и русского языков и выявивший конфликт языков.

SRSTI 16.21.33

K. Smakova¹, M. Kulakhmetova²

¹MA, senior lecturer, Faculty of Education and Humanities, Suleyman Demirel University, Kaskelen, 040900, Republic of Kazakhstan;

²Candidate of Philological Science, professor, Department of «Foreign languages», Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan e-mail: ¹kymbat.smakova@sdu.edu.kz; ²kmergul@yandex.ru

MULTILINGUAL CODE-SWITCHING IN KAZAKHSTANI SONGS

The article discusses the use of changing multilingual code in the lyrics of Kazakhstan songs. The problem of multilingualism is one of the key moments in linguistics as well as in the daily life of the society. The diversity of social life, economic development, migration processes affects the design of linguistic realities and linguistic features of the current state of the linguistic environment of society. Being practically biligual the population coexists in the diversity of languages and cultures at the same time. The language process is indelibly transferred to one of the important components of the literary-poetic genre as a song. This article discusses some of the features of switching the code in the multilingual language environment, which is reflected in the modern song art of Kazakhstan.

Keywords: multilingualism, linguistic environment, linguistic aspect, code switch, language realities, literary content.

INTRODUCTION

Code-switching is a widespread phenomenon in multicultural society. It is often seen as a natural and subconscious phenomenon in bilingual speech. All over Kazakhstan bilingual speakers communicate in their every-day conversations in two or more languages.

Code-switching between languages takes place regularly in all areas of social, educational, professional environment and even it is also observed in literary contexts. The song lyric is considered as one of the literary works that can be given as an example. Nowadays, there is a growing tendency among the young generation to switch into different languages in songs. The use of code switching in conversations and song lyrics are very different. According to Nomura [1], «speakers may not be aware that code-switching has occurred in their communication or be able to report which language they have used during a particular topic after the conversation.» In conversations, the use of code switching

is a spontaneous phenomenon, whereas in songs it is a deliberate style. Before performing any song lyric in public, it is composed, written, edited, recorded, rehearsed, therefore it does not occur spontaneously.

«There is a fundamental difference between the code switching in lyrics and other types of literature and that, which occurs in conversation. The former is not spontaneous, but a conscious and predicated strategy and the discourse in which it occurs is edited and recorded. It is a deliberate style used by the artist who would have prepared and reflected upon the lyrics before the relapse of the song.» [2, 3–4].

The phenomenon of code-switching is also observed in Kazakhstani songs.

The aim of the present study is to identify the types and functions of multilingual code switching, which occur in Kazakhstani songs.

MAIN PART

Hence, two research questions can be formulated in the present study:

1 What are the types of code switching found in Kazakhstani songs?

2 What are the functions of code switching applied in Kazakhstani songs?

Objectives

The objective of the current study is to do a comprehensive review of literature in relation to code switching, its types and functions, and to collect and analyze the data where code switching occurs.

Literature review

This section presents the basic theories used such as the general explanation and definition of code and code switching, the detail explanation of the code switching classification and functions.

The term **code** refers to «any system of signs or symbols which convey information.» [3, 577]. Wardhaugh [4] also defines code as «any kind of system that two or more people employ for communication. It can refer to a language, dialect, style, and kinds of language varieties.» [4, 84]. So, code is the general umbrella term for languages, dialects, styles and registers.

Code switching has been described in different ways by several researchers, based on the viewpoint of their studies. One of the earliest and prominent definitions of code switching is expressed by Hymes [5] as cited by Sara M. Suleyman [6]. He states that code switching is «a common term for alternative using of two languages or more, varieties of a language or even speech style.» Myers-Scotton and Ury [7] explained code-switching as the «use of two or more linguistic varieties in the same conversation or interaction.» Thus, code-switching may be defined as the alternate use of two or more languages by bilinguals in a conversation. Bokamba [8] as cited by Mandiri [9, 9] also claims that «code switching is the mixing of words, phrases, and sentences from two distinct grammatical (sub) systems across sentence boundaries within the same speech event».

Types of Code Switching

From a linguistic perspective, Poplack [10] offers three types of code-switching, which include intra sentential, inter sentential, and tag switching. Myers-Scotton [11] in her work «Markedness theory» introduces the fourth type of code-switching, which is called intra-word code-switching.

Types of code-switching based on [10]:

Intra-sentential switching occurs within a sentence or a clause. Intra sentential code switching is found when a word, a phrase, or a clause of a foreign language is found within the sentence in a base language.

Inter-sentential switching occurs outside the sentence or the clause level (i.e. at sentence or clause boundaries). An inter sentential code switching happens when there is a complete sentence in a foreign language uttered between two sentences in a base language.

Tag-switching is the switching of either a tag phrase or a word, or both, from language-B to language-A, (common intra-sentential switches). It may be inserted almost anywhere within the sentence without violating any grammatical rules.

Intra-word switching occurs within a word, itself, such as at a morpheme boundary.

Functions

The functions and reasons of code-switching have been studied by a number of researchers from different linguistics perspectives. Appel and Muysken [12] in their work «Language Contact and Bilingualism», gave explanations why people switch between languages via function model of code switching. They suggest six major functions as follows:

1 Referential function: Code-switching involves lack of knowledge or facility in a language. Hence, the vocabulary of bilingual speakers is not enough or a certain concept is not available in that language.

2 Directive function: This participant-related function of code-switching aims to include or exclude a person from a part of a conversation such as by using a familiar or foreign language to that person.

3 Expressive function: Speakers use more than one language to stress their self- identity or feelings to others in the conversation.

4 Phatic function: Code-switching is used to show a change in tone and emphasize parts of a conversation that are of importance.

5 Metalinguistic function: Speakers switch between different codes to impress the other participant with a show of linguistic skills.

6 Poetic function: Words, puns and jokes in one language are switched to another language for the purpose of amusement or entertainment, or «to express aesthetic and rhetorical effect» [13].

Data & Method

The method used in this study is a qualitative method; the data of this study are 11 Kazakhstani songs which were obtained from the websites on the internet in the form of written lyrics. The data were collected and analyzed in the following procedure: the song lyrics that consist of multilingual code switching were selected from the websites, the types of the code switching were identified and classified into four types of code-switching based on Poplack [10], the functions of code-switching were analyzed based on the theory of Appel and Muysken [12].

The list of the songs is:

- 1 Дос-Мұқасан – Он Алты Қыз
- 2 Айкын Төлепберген – «Жалан Аяқ Қыз»
- 3 Rin Go – Сағыныш
- 4 Алау Тобы – Гүл Әпше
- 5 Son Pascal Feat Al Bano – Айналайын
- 6 Hola – Mysterions –
- 7 Нюша и Кайрат Нуртас – Алматы Тундери
- 8 Домино – Айымай
- 9 Rin Go – Ғашықпын
- 10 Арнау – Кайдасын
- 11 Все Звезды – Мой Казахстан

Results & discussion

This section of the study classifies the types of code-switching. According to the analysis, all four types of code-switching were identified in multicultural Kazakhstani songs.

1 The case of **Inter-sentential Code Switching** was identified in the following songs:

- in «Жалан аяқ қыз» – by Aikyn Tolepbergen

Фию пье ну зи тоң

Жастық шағымдай ғайып боп

Жә өз әли дәмәм (je vais aller demain) I'll go tomorrow

Кеудемде жандырып от

-In Кайдасын by Arnau [14]

Сені іздедім даладан, сені іздедім қаладан

Жоқсын сен, қайдасын, жүрсін сен қайда?..

Днем и ночью я ищу давнюю мечту

Но не зная, где она, все равно ищу

Ты приходишь как мираж в предрассветном сне

Но, я верю, мое счастье улыбнется мне

The switching process in the former from French to Kazakh, and in the latter from Kazakh to Russian involves a clause or sentence boundary, where each sentence or clause is in different languages.

2 The case of **Intra-Sentential switching** was identified in the following songs:

-in **Он алты қыз by Dos- Mukasan**

*Қарағым, айналайын, **черный** көзім,*

***Никогда не забуду** айтқан сөзің.*

***Первый сорт** қайдан тудың сенін өзің?*

*Астыма мінген атым **генадушка**,*

*Шабамын көңіл ашып **немношка***

- in **Hola by Mysterions**

Ночь без сна, на утро кофе

далекие страны ,запутанный график

*мобильник на **silent , dont have problem***

*между нами было **next to nothing***

*все обиды ссоры **lady im sorry***

знакомая история между нами горы

The process of switching in both songs occurs in the middle of the sentences or clauses, therefore it is analyzed as Intra-Sentential switching.

3 The case of **Tag-switching** was found:

-in **Сағыныш by Ringo**

***Let's go ou ou ou ooo**, Сағынамын сені гана,*

*-in **Айналайын by Son Pascal feat Al Bano** —*

***In the morning**, айналайын Күнің болып жағылайын*

Әнімді арнайын oh-oh

***In the evening**, айналайын*

Көңіліңнен табылайын

Қуаныш сыйлайын oh-oh

The phrases in both songs «lets go», «in the morning» and «in the evening» are inserted in the sentences and act as forms of exclamation and emphasizing.

4 **Intra-word switching** is the type, which occurs very rarely, but can easily, be identified:

-In **Он алты қыз by Dos Mukasan**

*Не керек бұл дүниеде житъ **emyge**,*

*Второй, третьей **сорттар** толып жатыр,*

The switching in this case is happening within the words by adding the prefixes of one language to the words of another.

The functions of why code-switching in Kazakhstani songs occur were analyzed applying the theory of «Language Contact and Bilingualism», by Appel

and Muysken [12]. According to their theory, only three functions were mainly figured out, they are directive function, metalinguistic function and poetic function.

Directive function is considered as the most frequently one used among all functions. One of the main reasons is due to the multicultural society in Kazakhstan, the songs are intended to involve, affect more audience and welcome everybody.

-In Мой Казахстан by all famous Kazakhstani singers [15]

Здравствуй, столица,

ты и вольная птица, это Астана.

Сен жұлдызым жанған,

сәлем, сәлем, арман Астана.

-In Алматы тундери by Nuysya and Kayrat Nurtas

Твоим была отражением я,

Когда летели до звёзд!

Алматының тундери-ай.

Алатаудын салкын самалындай.

The second function that is seen in the most occurrences of code-switching is the **metalinguistic function**. This is observed in the songs with more than two languages in or when singers do code-switching from L1 to L2 and L3 in their songs.

-In Hola by Mysterions three languages are used.

«TE QUIERO BESAR» я сам не верю глазам

что ты ушла навсегда (ooo)

«TE QUIERO BESAR» наша любовь как пожар

и снова в сердце весна (хочу к тебе)

«TE QUIERO BESAR» поверю я в чудеса

Ночь без сна, на утро кофе

*мобильник на **silent, dont have problem***

*между нами было **next to nothing***

*все обиды ссоры **lady im sorry***

знакомая история между нами горы

-In Айналайын by Son Pascal feat Al Bano

In the morning, айналайын

Күнің болып жағылайын

Әнімді арнайын oh-oh

In the evening, айналайын

Көңіліңнен табылайын

Қуаныш сыйлайын oh-oh

For the **poetic function**, the code-switching to another language in the songs is used deliberately and intended «to express aesthetic and rhetorical effect» [13].

-In Он алты қыз by Dos Mukasan

*Қарағым, айналайын, **черный** көзім,*

***Никогда не забуду** айтқан сөзің.*

***Первый сорт** қайдан тудың сенін өзің?*

*Астыма мінген атым **генадушка,***

*Шабамын көңіл ашып **немношка***

-In Гүл әпше by Alau toby

Бақытты боп жүр әпше

Ты красавица вообще

Гүл әпшем-ау Гүл әпше

Findings suggest that three of six functions can be used to understand the occurrence of code-switching in Kazakhstani songs.

CONCLUSION

As a sociolinguistic phenomenon code-switching occurs not only in conversations but in songs as well. In this study, two research questions have to be answered. The data were analyzed according to two main theories, namely Types of Code Switching theory by Poplack [10], Myers-Scotton [11] and «Language Contact and Bilingualism» by Appel and Muysken [12]. As a result, four types of code-switching were identified in Kazakhstani songs: Inter-sentential CS, Intra-sentential CS, Tag Switching CS and Intra-word CS. The analysis of the functions of code switching applied in songs revealed that there are directive, metalinguistic, and poetic functions. Finally, code switching in Kazakhstani songs allows the audience to feel affiliated with the current society and culture, and, reflects territorial and spiritual integrity.

REFERENCES

- 1 **Nomura, M.** Bilingualism and multilingualism : A study of code switching. // The Bulletin of the International Student Center, Kobe University, 8. – 2003. [Electronic resource]. – http://www.lib.kobe-u.ac.jp/handle_kernel/00523015.
- 2 **Davies, Eirlys and Abdelali Bentahila.** Code Switching and the Globalization of Popular Music : The Case of North African Rai and Rap. // Multilingua 25. – 2006. – P. 367.
- 3 **Asher, R. E.** The Encyclopedia of Language and Linguistics. Vol. 2.). – Oxford : Pergamon Press, 1994.
- 4 **Wardhaugh, R.** An introduction to sociolinguistics. – Oxford : Wiley Blackwell, 2006.
- 5 **Hymes, D.** Foundations in sociolinguistics. London : Tavistock, 1977. (cited in Wardhaugh, R. An introduction to sociolinguistics. Oxford : WileyBlackwell, 2006.

6 **Sarah, M. Suleyman.** Jordanian Arabic between diglossia and Bilingualism. Linguistic analysis. – John Benjamins Publishing Company, 1985.

7 **Myers-Scotton, C.** Social Motivations for Code Switching, Evidence from Africa. – 1993.

8 **Bokamba, E.** «Are there Syntactic Constrains on Code Mixing?». // World Englishes 8. – 1989. – P. 277–292. – Pergamon. [Electronic resource]. – (www.elsevier.com/locale/langcom). January 17, 2015.

9 **Mandiri, Jantri.** The Occurrence of Code Switching within Social Networking Website Facebook. Undergraduate Thesis. – Yogyakarta : Sanata Dharma University, 2010.

10 **Poplack, Shana.** «Code-Switching». / In U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier and P. Trudgill. Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society (2nd ed.). Berlin : Walter de Gruyter, 2004. – P. 589–96.

11 **Myers-Scotton, C.** Codeswitching as indexical of social negotiations. / In M. Heller (Ed.), Codeswitching : Anthropological and sociolinguistic perspectives. – Berlin : Mouton de Gruyter, 1986. – P. 151–86).

12 **Appel, René and Pieter Muysken.** Language Contact and Bilingualism. – London : Edward Arnold, 1987.

13 **Bentahila, Abdelali and Eirlys E. Davies.** «Language Mixing in Rai Music : Localization or Globalization?». // Language & Communication. – 22. – 2002.

14 <http://megalyrics.ru/lyric/arnau/kaidasyn.htm#ixzz4Rp9CdAl6> [Electronic resource].

15 Аккорды и тексты казахстанских песен [Electronic resource]. – <http://kazchords.kz>.

Material received on 13.05.19.

Қ. Смакова¹, М. Кулахметова²

Қазақстандық әндеріндегі көптілді кодын өзгерту мәселесі

¹Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,

Сулейман Демирель атындағы университеті,
Қаскелең қ., 040900, Қазақстан Республикасы;

²Гуманитарлық факультеті,

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

К. Смакова¹, М. Кулахметова²

Переключение кода многоязычия в казахстанских песнях

¹Гуманитарно-педагогический факультет,
Университет имени Сулеймана Демиреля,
г. Каскелең, 040900, Республика Казахстан;

²Гуманитарный факультет,
Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Мақалада Қазақстандық әндердің лирикаларында көптілді кодты өзгерту жолдары қарастырылады. Көптілділік мәселесі тек ғылыми емес, сонымен қатар елдің күнделікті өміріндегі маңызды сәттердің бірі. Әлеуметтік өмірдің алуан түрлілігі, экономикалық даму, миграция үдерістері лингвистикалық шындықты және қоғамның лингвистикалық ортасының қазіргі жағдайының лингвистикалық ерекшеліктерін жобалауға әсер етеді. Іс жүзінде білінген бола тұра, халық та тілдер мен мәдениеттердің алуан түрлілігінде бір уақытта тұрады. Тілдік процесс әдеби-ақындық жанрдың маңызды компоненттерінің бірі ән ретінде саналады. Сондай-ақ бұл мақалада қазақ тілінің қазіргі заманғы өнерінде көрсетілетін көп тілді тіл ортасында кодты өзгертудің кейбір ерекшеліктері қарастырылады.

В статье рассматривается вопрос использования смены мультилингвального кода в текстах казахстанских песен. Проблема полиязычия, многоязычия является одним из ключевых моментов не только в научной, но и в повседневной жизни страны. Многообразие социальной жизни, экономического развития, миграционных процессов отражается на оформлении языковых реалий и лингвистических особенностей сегодняшнего состояния языковой среды общества. Являясь практически билингвальным, население в то же время сосуществует в многообразии языков и культур. Языковой процесс неизгладимо переносится на одну из важных составляющих литературно-поэтического жанра – песню. В данной статье рассматриваются некоторые особенности смены кода в полилингвальной языковой среде, отражающееся в современном песенном творчестве Казахстана.

Б. Р. Хасенов¹, А. С. Адилова²

¹Филология факультеті, академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы;

²Филология факультеті, академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹boka_001kz@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІ ДЫБЫСТАРЫНЫҢ АРХЕТИПТІК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ (КІНДІК-НҮКТЕ ЖӘНЕ ҮШ ҚОРШАУ ҰҒЫМЫ НЕГІЗІНДЕ)

Тіл білімінде дыбыстардың артикуляциялық, акустикалық, физиологиялық жақтары тереңінен және жан-жақты қарастырылды. Құрылымдық лингвистикада дауысты дабыстар тілдің, жақтың, ерінің қатысына қарай, ал дауыссыз дыбыстар дауыстың қатысына қарай жіктеледі. Бұл мақалада қазақ тілі дыбыстары танымдық табиғаты жағынан сөз етіледі. Авторлар қазақ тіліндегі дыбыстарды жіктеудің жаңа үлгісін көрсетіп, олардың классификациясына, орналасу ретіне қатысты тың идеяларды ұсынады. Қазақ тілі дыбыстары алғашқы рет таңбалық, мифологиялық түсініктер (үш әлем) негізінде жіктеліп, скандинав руналарының үш деңгей ұғымымен салыстырылады және айырмалықтары көрсетіледі. Үш деңгейдің кіндік-нүктелерін символдайтын й, р, е дыбыстары және ң дыбысы екені дәлелденіледі.

Қазақ тіліндегі дыбыстар үш деңгей және кіндік-нүкте ұғымына сәйкес жасалынғандығы (яғни, тілдің ауыз қуысының төменгі жағында орналасуы арқылы жасалатын дауыссыз дыбыстар; тілдің ауыз қуысының үстіңгі жағында орналасуы арқылы жасалатын дауыссыз дыбыстар; дауысты дыбыстар) тілдік, мифологиялық, символдық деректер арқылы нақтыланады.

Кілтті сөздер: дыбыс, архетип, тоғыз, үш, таңба, ұғым, әліпби.

КІРІСПЕ

Тіл білімінің басқа ғылым салаларымен интеграциясы нәтижесінде лингвистикада жаңа парадигма пайда болды. Бұл парадигма бойынша адам негізгі нысанға айналды. Жаңа бағыттағы ғылым салалары тілді халықтың

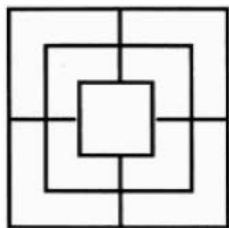
мәдениетімен, тарихымен, жүріп өткен жолымен, салт-дәстүрімен, т.б. байланыстыра зерттеуді басшылыққа алды.

Қазіргі таңда қазақ тіліндегі дыбыстарды да ұлтымыздың мәдениеті, дәстүрі, таным-түсінігі негізінде қарастыру керек деп ойлаймыз, себебі тіліміздегі 28 дыбыстың болуы кездейсоқ құбылыс емес. Бұлардың орналасуында, жіктелуінде белгілі бір табиғи циклдер жатыр. Соның астарына үнілу арқылы дыбыстардың классификациясына қатысты тың мәліметтерді табуға, сан ғасырдан бері жасырылып келген құпияларды ашуға болады. Каббала, әбжад есебі секілді ілімдер еврей, араб халықтарының ұлттық білімінің айнасы болып саналады. Олар құдай әріптер арқылы ғаламды жаратқан деп түсіндіреді. Әрбір әріптің орналасу реті цифрлермен белгіленген. Мысалы, әбжад есебінің (*абжад дегеніміз – әріптер мен санның арақатынасы, бір әріп бір санды білдіруі*) көбейту кестесіне қолданғанда, 2*2 тең 4 деудің орнына бабада (ббд) деп жазуға және айтуға болады екен. Ол сандардың (әріптердің) көбейтіндісі негізінде пайда болған әріптер аспан әлемі, табиғи ауысымдар, жаратылыс секілді терең ұғымдарды білдіреді. Біздің ойымызша, қазақ тіліндегі дыбыстардың орналасу реті, сан мөлшері, құрамы, жіктелімі де жаратылыстағы құбылыстармен байланысты туындаған. Алайда мына нәрсені еске сақтаған жөн: әріп-таңба – адам санасының жемісі, ал дыбысты тек табиғат-ана ғана жарата алады.

Қазіргі қазақ тіліндегі дыбыстардың саны – 28. Біз бұл санның киелілігі жөнінде «Қазақ тіліндегі дыбыстардың саны туралы» деген мақалада айтқан болатынбыз. Осы дыбыстардың архетипі – **ң дыбысы**. Бұл дыбысты бірінші деуіміздің себебі – адам баласының дүниеге «інгәсін» (ң-ды) айтып келуі. «Арғықазақ мифологиясы» еңбегінде С. Қондыбай ң дыбысының символдық табиғатын, дүниетанымдық сипатын ежелгі түркінің шеңбер ішінде нүктесі бар таңба (⦿ – НТ дыбыс тіркесінің таңбасы) арқылы толықтай ашып, көрсеткен болатын. Алайда қазақ дыбыстары тек ң дыбысымен ғана шектелмейді, өзге дыбыстар да әр түрлі когнитивтік қасиеттерге ие.

Бұл дыбыстар ежелгі дүниетанымның сарқыты болып табылатын үш әлем, үш саты, үш қоршау, т.б. ұғымдары негізінде жіктеле алады. Мифтік деңгейде үш әлем дегеніміз – жоғарғы, ортаңғы және төменгі әлем. Ал метафизикалық таным үшін үш саты инициациялық кедергі болып саналады. Бұ орайда Р. Генонның «Тройная друидическая ограда» атты мақаласындағы друидтердің тасқа қашалып, бірінің ішіне бірі орналасқан үш тіктөртбұрышты сурет жайлы пікірін келтіруге болады. Ол үш қоршаудың мән-маңызы жайлы былай дейді: «Но каково же может быть значение этих оград? Мы сразу подумали, что речь должна идти о трех степенях посвящения, так что в совокупности они являют изображение друидической иерархии; а обнаружение этой фигуры не только у кельтов говорит о том, что

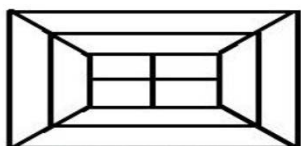
и в других традиционных формах существовали иерархии, созданные по тому же образцу, и это совершенно нормально. Впрочем, разделение инициации на три степени является самым частым и, можно сказать, фундаментальным; все же остальные по отношению к нему выступают как подразряды или более или менее усложненные развития».

Сурет 1

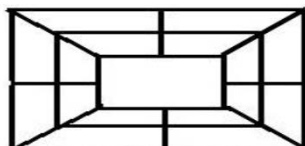
На эту мысль навело нас давнее знакомство с документами, которые, применительны к некоторым масонским системам с высокими степенями посвящения, именно эти степени и описывают как равное им число оград, очерченных вокруг центральной точки» [1]. Дәстүршіл Р. Генонның айтуынша, үш қоршау барлық дәстүрде болған және бұл түсініктер инициациямен байланысты туындаған және олар нүктені айнала қоршай орналасқан.

Үш қоршау кескіні ежелгі заманда жазу-сызуды тудырғаны жөнінде Т. Досановтың «Тайна руники» атты еңбегінде айтылған. Ол жоғарыда келтірілген үш шарбақты кескіндерге ұқсас суреттерді Тәңірі жазуының базалық моделі ретінде интерпретациялаған. Маңғыстау облысы Қарлыбас мекенінде таста қашалған «бабыл таңбалар» табылған.

Қарлыбастан (Маңғыстау облысы) табылған "бабыл" кескіндемесі

Сурет 2

Бұндай "бабылдар" Орталық Үстірттен, Солт.-Шығыс Дағыстандағы Капчугайдан, Израильдегі Маале Адумимнен табылған.

Сурет 3

Осындай таңбалар Францияда да бар. Уақыты шамамен ғалымдардың көрсетуінше, төменгі палеолитті камтиды. Үш қабатты шарбақ Солтүстік-

Шығыс Дағыстанда, Израильдегі Маале-Адумим тауынан да табылған. Т. Досанов түркінің байырғы жазуының шығу тәркінің осы үш қабатты шарбақ немесе Тәңірінің базалық кестесі моделі арқылы дәлелдеп көрсетеді. Сондай-ақ кейбір ру таңбаларының да пайда болу табиғатын осы кескінмен байланыстара сипаттайды [2].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мифолог С. Қондыбай үш қоршау туралы таным-түсініктер қазақ халқының мәдениетінде де сақталғандығын айтады. Ол үш бөлме, үш қоршау ұғымдарының шежірелік, эпостық, квазитарихи мысалдары ұлтымыздың тарихының аса маңызды сәттерін түсінуге мүмкіндік беретінін атап көрсетеді. Мысалы, үш Қиян, үш жүз, үш шарбақты Ноғайлы, үш бөкенбай, үш көз, үш арыс, т.б. Осы мысалдардың ішінен үлгі ретінде үш жүз ұғымын көрсетуге болады. Ғалымның ойынша, «үш жүз» түсінігінің бүгінгі қазақтағы рулық-тайпалық, территориялық үштік сипатының қалыптасу уақыты – 17 ғасырдың өне бойы (арысы – Есім хан, берісі – Тәуке ханға дейінгі аралық). Нақ осы ғасырда ғана қазақ жұртын басқарудың ең тиімді моделі ретінде жамағатты үш территориялық бірлестікке бөліп, олардың әрқайсысына нақты сипаттама беру арқылы, бір-бірінен ерекшелеп тұратын, сонымен бір мезгілде оларды бір-бірінен ажыратпайтын қоғам үлгісін (шежірелік, идеологиялық қамтамасыз ету жүйесін) ұсынған болатын. 17–18 ғасырда бұл модель позитивті нәтижесін берді де, тек 18 ғасырдың аяғынан бастап, 19 ғасырдың өне бойында ғана қазақтардың мемлекеттігінің жойылуына себеп болып, жағымсыз жақтарын көрсете бастады [3, 116]. Үш жүз моделі бастапқыда территориялық емес, «төретамның» рухани-сенімдік құрылымын білдірген (С. Қондыбай үш жүз түсінігін инициациямен байланыстырған).

Сурет 4

Сурет 5

Кіндік-нүкте – Ілкі Төрдің, Нұрдың, құдайы құдіреттің ұлттық нұсқасының эманациясы. Бұл кіндік-нүктені жанды тұлғалар ретінде көрсеткенде Асан қайғы, Майқы би, Қотан, т.б. немесе хан билігі болып табылады. Ал осы нүктені қоршаған үш шарбақты былайша нақтылауға болады:

Ілкі бөлме немесе қоршау – Ұлы жүз. Ол – орнынан қозғалмайтын, рухани қайнарды қорғайтын ең соңғы шеп.

Ортаңғы бөлме немесе қоршау – Орта жүз.

Сыртқы бөлме немесе қоршау – Кіші жүз [3, 117].

Бұл ұғымдар (яғни үш саты, үш қоршау, үш әлем, т.б және кіндік-нүкте туралы ұғым) негізінде тіліміздегі дыбыстарды жаңа форматта классификациялауға болады. Қазақ тіліндегі дыбыстар ең әуелі осы үштік және кіндік-нүкте ұғымына сәйкес жасалынған:

Тілдің ауыз қуысының төменгі жағында орналасуы арқылы жасалатын дауыссыз дыбыстар;

Тілдің ауыз қуысының үстінгі жағында орналасуы арқылы жасалатын дауыссыз дыбыстар;

Дауысты дыбыстар.

Былайша жітеуіміздің себебі мынада: қазақ тіліндегі 9 дауыссыз дыбысты айтқанда тіл ауыз қуысының төменгі жағында орналасады: к, г, қ, ғ, м, у, п, б және й; 9 дауыссыз дыбысты айтқанда тіл ауыз қуысының жоғарғы жағында орналасады: д, т, з, с, ж, ш, н, л және р. Ал дауысты дыбыстардың саны 9 екендігі белгілі – ә, а, і, ы, ү, ұ, ө, о және е.

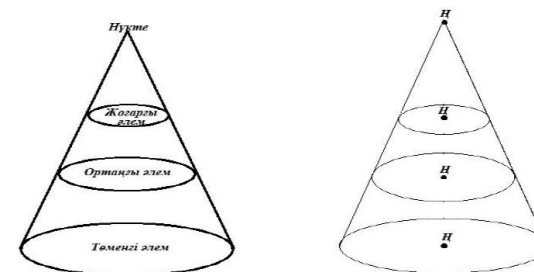
Сурет 6

Кіндік нүкте – ң.

Төрт бұрыш немесе шеңбердің ішкі жағы – қ, к, ғ, г, м, у, п, б және й дыбыстары. Ортасы – ә, а, ө, ү, о, ұ, ы, і және е дыбыстары.

Сырты – т, д, с, з, ш, ж, л, н және р дыбыстары.

Бұл дыбыстарды кіндік-нүкте, жоғарғы әлем, ортаңғы әлем, төменгі әлем үлгісі арқылы былай көрсетуге болады:

Сурет 7

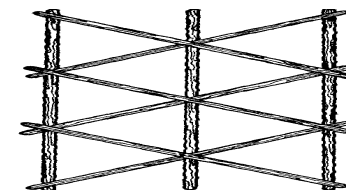
Егер таңба нүкте және шеңбер арқылы ғана оқылса, онда ң дыбысы нүкте атауын, әр сатыдағы 9 дыбыс (3 тоғыз) шеңбер атауын білдіреді.

Скандинав руна жазуларының орналасуында да үш әлем, үш саты түсініктері қолданылады. Скандинав халықтарының әліпбиі футарк деп аталады. Әліпбидің бұлай аталуына алғашқы 6 әріптің атауы негіз болған.

	f	u	th	a	r	k	g	w
	h	n	i	j	ae	p	z	s
	t	b	e	m	l	ng	d	o

Сурет 8

Футаркта 24 әріп-таңба бар. Скандинав руна жазуының сырымен шұғылданатын ғалымдардың түсіндіруінше, бұл таңбалардың пайда болуы Один деген құдаймен байланысты. Ол 9 күн, 9 түн өзінің қанжарына ілініп тұрған. Нәтижесінде Один оң көзін жоғалтады және адамзатқа сый ретінде ашылған руна жазуын алады.

Сурет 9

Жерге тасталған тоғыз таяқтан Один 24 руналы символды көрген. Осы сурет арқылы әліпбидегі (футарктағы) 24 таңба шығады. Футарктағы 3 деңгейде 8 таңбадан болады. Үш саты музыкадағы үш октава, ішкі, ортаңғы, сыртқы деңгей секілді ұғымдармен байланыстырылады.

Қазақ тілі дыбыстары және скандинав руна жазуындағы сәйкестіктер, яғни 3 деңгейдің болуы кездейсоқ түсініктер емес. Скандинавтың 24 таңбалы руна жазуы дүниенің жаратылуын символдаған, бұлардың әр таңбасы құдайларды, адамдарды сипаттаған. Бірінші этирдегі жазулар – дүниенің жаратылуын білдіресе, 2 этирдегі 8 таңба – керісінше, жоқ қылу, бұзу мағынасын білдірген. Ал үшінші таңбалар жүйесі адамдар әлемін бейнелеген [4]. Қазақ тіліндегі дыбыстар да үш деңгей негізінде жіктеледі. Алайда тіліміздегі дыбыстар 8-ден емес, әр сатыдан тоғыздан болып бөлінеді және әр деңгейдің өз кіндік-нүктесі болады.

Қазақ тілі дыбыстарының үш деңгейдегі саны тоғыз-тоғыздан болуында үлкен мән жатыр. Бұл сан белгілі бір меженің, уақыттың толықтай аяқталғанын, шегін, түйінін білдіреді. Оны мына тұрақты сөз тіркестерінен де байқаймыз: тоғыз жолдың торабы – жолдың түйіскен жері, тоғыз қатынның толғағы қатар келді – жұмыстың қатар, қарбаласып келуі, тоғыздың эквиваленті болып табылатын тоқсан сөзінің астарында да түйін, қорытынды мәні бар – тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні – тоқ етері, әңгіменің, не сөздің тоқтар жері. 9 ай, 9 күн көтерді деген де уақыттың аяқталғанын білдіреді.

Қазақ халқында «тоғыз айып тарту», «тоғыз сый тарту» деген дәстүрлер болған. Бұлар өз ішінен - бас тоғыз, екінші тоғыз, үш тоғыз, кілем тоғыз, т.б. болып бөлінген және әрқайсысының өзіндік өлшемі болған. Бұл халықтың басты бір өлшемі ретінде қолданылған [3, 128]. Тәуке ханның «Жеті жарғысында» айыптың мөлшері тоғызбен өлшенген.

Этнограф А. Сейдімбек түркілерде ұлыстың ұлы күні бүкіл қағанаттың үміт-тілегін тәңірге «тоғыз күй» тарту арқылы жеткізу дәстүрі болғанын жазады.

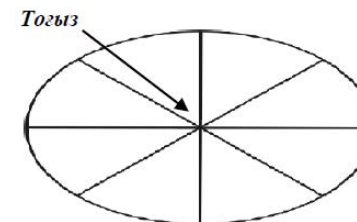
М. Қашқари сөздігінде тоғыз тулы қаған ұғымы кездеседі. Қағанның қол астындағы аймақтар қанша көбейіп, мәртебесі қанша өссе де, туы тоғыздан аспаған. Тоғыз ұғымы тек қазақ халқында ғана емес, еуразия, американың байырғы тұрғындарының тұрмыс-тіршілігінде үлкен символдық мәнге ие.

Мифолог С. Қондыбай тоғыз сөзінің сырын 1+8 формуласы арқылы ашады. «Сегіз қырлы, бір сырлы тіркесі осы формуланың сөз арқылы сипатталуы болып шығады», – дейді мифолог. Шоғым таңба – осы сөздің, формуланың геометриялық пішіні. Шоғым екі элементтен – сегіз сәуледен және бір нүктеден – тұрады.

С. Қондыбай: «тоғыз – дегеніміз сегіз сызықтың қиылысқан, түйіскен, тұйықталған, тоғысқан тұсы – тұңғ праформасынан шыққан сөз», – дейді

[1, 390 б.]. Тоғыз – сегіз сызықтың тоғысқан жері, яғни нүктесі болып табылады.

Таңбадағы нүкте тоғызды білдіреді, ал нүктеден тараған сәулелер сегізді символдайды.

Сурет 10

Тоғысу нүктесін сипаттайтын сөздер қазақ тілінде жетіп артылады. Солардың кейбірін ғалым еңбегінен келтірсек:

Тоғысу – тоғыс сөзі тунг/туң праформасынан өрбіген: тунг/туң>туғ>тоғ. Мағынасы – жолдың, бағыттардың, арналардың бір-біріне қосылатын немесе қиылысатын тұсы.

Тоқтау. Тоқтау (тоқта, тоқ етер, тоқтам, доғару, т.б.) сөзінің мағынасы, пішін арқылы көрсетсек, жан-жақтан келе жатқан сызықтардың бір нүктеге келіп жеткенде тоқтап, аяқталып қалуы дегенді білдіреді; сәуле сызығын біз қозғалыс деп есептейтін болсақ, тоғысу нүктесін тоқтау деп есептей аламыз, өйткені кез келген қозғалыс кіндік нүктеде «тоқтап қалады».

Түйісу. «Түйіс» сөзінің мағынасының «тоғысу» сөзінің мағынасына ұқсас. Бір нәрсенің, айтқан сөздің, істің түйіні дегенміз – қорытындысы, нәтижесі. Яғни, нүкте атауын білдіреді. Сондай-ақ түйір, түйме, түйдек, т.б. де нүкте атауы болып шығады.

Түк. Қазақ тіліндегі түк жоқ, түк қалмады, түкке тұрмайды, түк шықпады деген сөздердің астарында нүкте атауы жасырылған. **Жоқ, түк (нүкте, ноқат)** сөзі де бұл тізбекке кіреді) сөздері шығу тегі, семантикасы жағынан синонимдес сөздер. Екеуі де таңбаның нүктесін атайды. Түк – бастаудың бастауы, еш, дым (дым жоқ). Құранда да дүние жоқтан (түктен) пайда болды деген жолдар бар.

Түп. Түп (түп-түқиян, түп-тамыр, түбір, түбек, т.б.) сөзінің мағынасын шоғым таңбаның теріс қаратылған конус түріндегі пішініне қарап білуге болады; сәуле сызықтары әлдебір төменгі, астыңғы жаққа қарай түсе отырып бір нүктеге, түпке келгенде, жеткенде тоғысып, тоқтайды.

Тұғыр. Бұл енді шоғым таңба нүктесінің жоғары жаққа қаратылған конус ретінде елестетуге болады. Конустың ұшар басы, төбесі болып шығады. Қазақ тіліндегі «жоғары» сөзі де аталмыш праформадан (туңғ –

тоғ – доғ – доғар – жоғары) өрбіген. Иран тіліндегі «тәж», «так» сөздерінің пайда болу жолы тоғысу нүктесімен байланысты.

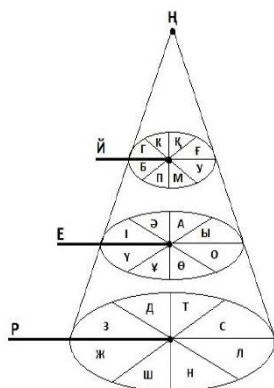
С. Қондыбай бұдан бөлек қазақ тіліндегі көптеген сөздердің пайда болу табиғатын тоғысу нүктесімен байланыстыра ашады. Ол тоғыздық түсініктің шығуы о баста «сегіз+1», яғни сегіз сәуле+1 нүкте» моделіне байланысты деген қорытындыға келген. Ал тоғыз+бір моделін жасанды, бастапқы қисыны жоқ үлгі деп санаған. Ғалым еңбегінде тоғыз сүйек (бас сүйегі және сегіз жілік), Ер Төстігім – бір төбе, сегіз ұлым бір төбе, тоғыз жан, тоғыз қабат, т.б. ертегілік, салттық, жоралғылық мотивтер кеңінен сипатталады.

Сонымен, тоғыз әлдебір шекті, тоғысу нүктесін білдіреді. Нумерологияда 9 санынан кейін сан аяқталатыны белгілі. Себебі 9 санынан кейінгі 10 саны 1 мен 0 санының қосындысы болып табылады. Қазақ тілінде тоғызды соңғы, ақырғы деп көрсететін сөздер жоғарыда келтірілді.

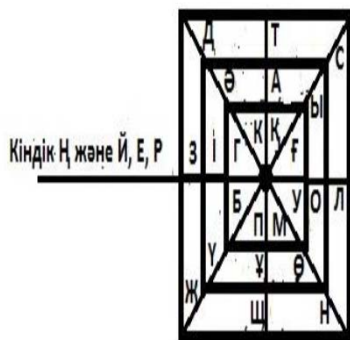
Сонда қазақ тіліндегі дыбыстар санының 3 сатыда тоғыз-тоғыздан бөліну мәнісін осылай түсіндіруге болады. Қазақ тіліндегі дыбыстардың орналасуында, жіктелуінде заңдылық бар. Байқасаңыз, әр айтылымдағы дыбыстар тоғыз-тоғыздан бөлінген. Жоғарғы әлемде, ішкі бөлмеде – 9, ортаңғы әлемде немесе бөлмеде – 9 және төменгі әлемде немесе бөлмеде – 9 дыбыс орналасқан.

Үш тоғызға жіктелген дыбыстарды 8+1 үлгісі арқылы да үш деңгейге, сатыға бөліп, сипаттауға болады.

Тоғыз сөзінің этимологиясы, тоғызға қатысты мифологиялық, символдық түсініктер осы үлгі арқылы оқылады. Скандинав руналары 8 таңбадан 3 деңгейге жіктеледі. Дәл солай қазақ тілі дыбыстары да бөлінеді. Алайда тіліміздегі дыбыстарды жіктеуде бір өзгешелік бар. Әр деңгейде өзінің кіндік-нүктесі болады.

Сурет 11

Сурет 12

Мынадай заңды сұрақ туындайды: «Не себепті н дыбысымен қатар кіндік-нүктені р, е, й дыбыстары символдаған?».

Біріншіден, аталған дыбыстар н дыбысы секілді сыңарсыз. Мысалы, ішкі қоршауда орналасқан 8 дыбыстың әр қайсысының сыңары бар: к мен г, қ мен ғ, п мен б, м пен у, ал й дыбысының айтылуы да, жасалуы да бөлек. Сол секілді р дыбысы мен е дыбысының да акустикасы мен артикуляциясы өзінің деңгейіндегі дыбыстармен салыстарғанда өзгеше.

Екіншіден, сандық символика тұрғысынан алғанда, н секілді бұлар да 1 санының аналогы болып табылады. Ң – адамзат баласының алғашқы дыбысы деп есептесек, одан кейін келетін к, г, қ, ғ, м, у, п, б тілдің жақтың төменгі жағында орналасуы арқылы жасалған дыбыстар 9 санын құрайды, ал осы дыбыстармен орналасуы бір, алайда жұп құрамайтын, айтылымы өзгеше й дыбысын 10-шы орынға қоямыз. Бұл – тіл орналасуының табиғи заңдылығы. Әрі қарай 9 дауысты дыбыс орналасады: ә, а, ө, о, ү, ұ, і, ы (бұларды қосқандағы жиынтық сан – 18). Вокализмдердің ішінде е дыбысы жұп құрамайды. Бұл дыбыс 19-шы орында тұрады. 1 мен 9 санының қосындысы 10 санына тең. Ал 10 санының өзара қосындысы (1+0) 1 санына тең. Әрі қарай тілдің ауыз қуысының жоғарғы жағында орналасуы арқылы – д, т, с, з, ш, ж, н, л – жасалатын дыбыстар. Бұл қатардағы дыбыстардың ішінде жұп құрамайтын, айтылымы бөлек дыбыс – р дыбысы. Ол 28-ші орында тұрады. 28 санының өзара қосындысы (2+8=10>1+0) 1 санына тең екендігі белгілі. Айтылғандарды кесте бойынша түйіндесек:

Кесте 1

Атауы	Орналасу реті	Түсініктемелер
Ң	1	Адамзат баласының алғашқы дыбысы
К	2	Бұлар тілдің ауыз қуысының төменгі жағында орналасуы арқылы жасалатын дыбыстар
Г	3	
Қ	4	
Ғ	5	
М	6	
У	7	
П	8	
Б	9	
Й	10	

Ә	11	Бұлар дауысты дыбыстар Осы дыбыстардың ішінде өзінің жұбы жоқ е дыбысы екені белгілі
А	12	
І	13	
Ы	14	
Ү	15	
Ұ	16	
Ө	17	
О	18	
Е	19	Е дыбысы 19-ыншы орында тұрғанымен, бұл дыбыс 1 санын білдіреді (19<1+9<10<1+0<1)
Д	20	Бұлар тілдің ауыз қуысының жоғары жағында орналасуы арқылы жасалатын дыбыстар
Т	21	
С	22	
З	23	
Ш	24	
Ж	25	
Н	26	
Л	27	
Р	28	Р дыбысы шекті білдіреді. Ол да түптеп келгенде 1 санының аналогы Р дыбысы 28-інші орында тұрғанымен бұл сан да 1 санын білдіреді (28<2+8<10<1+0<1)

Әріптердің орналасуын салыстыру үшін семит-хамит тілінің бірі араб әліпбиін мысалға алуға болады. Жалпы еврей, араб жазуларының орналасу ретінде йод, йа әріптері 10-ыншы тұрады.

Кесте 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
ا алиф	ب ба	ج джим	د даль	ه ха	و вав	ز зайн	ح ха	ط та
ي йа	ك каф	ل лам	م мим	ن нун	س син	ع ъайн	ف фа	ص сад
ق қаф	ر ра	ش шин	ت та	ث са	خ ха	ذ зал	ض дад	ظ за
غ ғайн								

Кестеде араб әліпбиінің орналасу реті көрсетілген. Басынан бастап аяғына дейін әріптердің орналасуын есептесеңіз, **й (йа)** 10-шы орында тұрғандығын байқаймыз. Осындай ретті финикия, еврей жазуларынан да көреміз. Бұл жазулардағы **йод** әрпі 10-шы позицияда тұр. Еврей жазуында **йод** арқылы барлық таңбалар жасалады және оның нүкте деген мағынасы бар. Тіпті, ра, реш әріптерінің 20-шы орында тұруы – ежелгі танымның сарқыты. Бұл жазулар дауыссыз таңбалар негізінде жасалынған. Сол себепті дауысты дыбыстардың әліпбиде таңбаланбауы **р** дыбысын 20-шы позицияға жылжытқан деген ойдамыз. Бұл ойды айтуға Д. Паланттың «Еврей жазуының құпиялары» еңбегіндегі мына цитата жетеледі: «У буквы йод есть еще одно значение, которое определяется ее духовным свойством единства. Намек на это содержится в числовом значении буквы – 10. Мағарал объясняет, что, в отличие от первых девяти чисел, число десять – выход на новый уровень, **превращение девяти предшествующих в единое целое** (*ерекшелеген біз –Б.Х., А.А.*). Таким образом, буква йод, первая в четырехбуквенном непроизносимом Имени Бога, является неделимой точкой, объединяющей частные проявления действительности воедино, исходной точкой творения, корень которой – в единстве Всевышнего....

...Слово *рейш* на иврите означает «голова» или «глава», а на арамейском языке, занимающем видное место в кабале и религиозной еврейской литературе, – еще и «начало» [5]. Йод пен реш әріптерінің мәні – нүкте, бас, бастапқы. Біздіңше, бас, бастапқы деген мәні бар рейш әрпі не 19-шы, не 28-ші орында болу керек.

Үшіншіден, кейбір дәстүрлерде й, р әріптері күннің символы болып табылатын шеңбер ішінде нүктесі бар таңба арқылы берілген. О. Сүлейменов «Аз и Я» кітабында былай деп жазады: «Әрбір киелі иероглиф дінмен бірге сөйл құрып тарай отырып, жергілікті жазу абыздарының, олардың символды поэтикалық тұрғыдан оқу арқасында жүздеген жаңа ұғым-сөздер туғызады. Мысал ретінде күннің мысырлық-қытай иероглифінің (ортасында нокаты бар шеңбер) қысқаша тариқатын алып қарадық. Бұл иероглифтің еңбегі айтарлықтай. Оның мысырлық атауы – «ра» ежелгі жәйт және грек деректемелерінен мәлім. Ескі қытайша атауы (біздің заманымызға дейінгі 1,5 мыңжылдық. Ин дәуірі) – «ре» (ря)» [6, 277]. Осы екі шалғай орналасқан екі өркениеттің арасында бұл таңбаны күнге табынушы семиттер белсенді пайдалана білген. Олар таңбаны Еуропаға (римдіктер, гректер, славяндар арасына), Үндіге, Иранға танытқан. О.Сүлейменовтің мәліметінше, «А» диалектісі қасиетті таңбаға талдау жасамай, тұтас қабылдап, Ра-иль, яки Ра-құдай деп атайды. Олар күн шырайына түскен даққа мән бермеген. Оның қажеттілігін дұрыс түсіндіре алмағандықтан, семит емес халықтар арасындағы есімнің беделін түсірген. Ал «Б» диалектісінің абыздары бұл

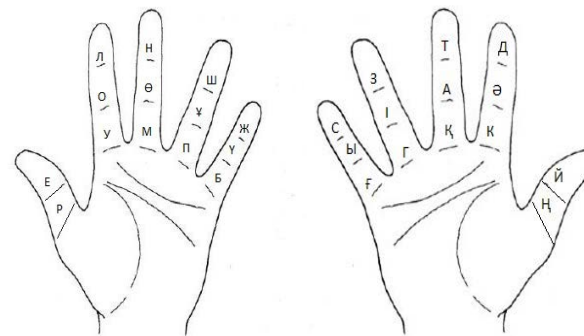
бағытта ілгерілеп кеткен. Олар шеңбер ішіндегі ноқатты күн ұлының, яки тайпаның арғы атасының символы деп санауды ұсынған. Ол ұлдың тікелей ұрпақтары – халық көсемдері, мәртебе иелері. Бұл пайым Ра-бен – Ра-ұл атауына бекіген. Күн бетіндегі дақтың тегі туралы қуанышты жаңалықты семит диалектілерінің жазу шығарушылары ілгерілетіп (іліп әкетіп), күнге табыну дініне түрткі салған. Бұл жаңалық үндіеуропа мәдениетіне зор ықпалын тигізген (Ра-бен, Ра-мин, үнді құдайы Рамин-дев, т.б.) [6, 288]. О. Сүлейменов өз идеяларын «Атамзаманғы түркілер» деген еңбегінде жалғастыра түскен. «Түркі күн атаулары» деген тарауда бабаларымыздың күн атауының бірнеше болғанын және күн жарығын бейнелеген біршама иероглифтік таңбаларды оқығанын жазады.

Бірінші атауы «Йай», таңбасы – **D**, мағынасы – күн, садақ. Бұл таңба жебе – **I** – j және **D** ай – aj сөздерінің бірігуінен туындаған. Күннің бұндай атауы тек көне түркілерде ғана кездеседі. Қазіргі тілде бұл «жаз» (жылдың ортасы) деген мағынада қолданылады. Көне қытай тілінде **D** «ай», «жыл айы», қазіргі атауы – juj. Көне қытай тілінде таңбаның бастапқы формасы берілгенге ұқсайды. Көне қытай тілінің ықпалынан түркілер нүктені жояды. Бұл иероглифті түркі таңбасының прафомасы мен оның даму механизмін калыпқа келтіруге болады:

D u – «ай»,
D uj>aj – 1) «*күн», «ай»,
D juj>jaj – «күн».

Қытай грамматистері кірме таңбаны осы мағынада қабылдаудан бас тартқан, өйткені оларда күн белгісі болған [6, 308]. Ғалым әрі қарай от, up, яғни жан, жақ, жарты, жарым, т.т. тоқталып өтіп, Мысырлық **g** – күн таңбасы түркі сөздерінен көрініс тапқан дейді [7, 311]. Түркілердегі көз, көр, ерте, ертең, жара, орда, орта ұғымдары таңбаның атауын білдіретінін жазған.

Төртіншіден, біз бұл төрт дыбысты бас бармақпен байланыстырар едік. А. Машани абжад есебі туралы айтқанда, он саусақтың рөлін ерекше бағалап, бес саусақтың бесеуін 5 планетаға, екі білезікті Күн мен Айға теңестіріп, сол арқылы финикия, араб жазуындағы 22 таңбаның мән-мағынасын түсіндірген. Біз үш саты және кіндік ұғымдарын бес саусақ таныма сәйкесетінін атап өткіміз келеді.

Сурет 13 – Сол қолдың суреті.
14 дыбыс.

Сурет 14 – Оң қолдың суреті.
14 дыбыс.

Суретте берілген әрбір дыбысты саусақтың буындарымен бейнелеп көрсетуге болады. Оң қолдың бас бармағында 2 буын бар, оған **ң** мен **й** дыбыстары, сол қолдың бас бармағындағы 2 буынға **р** мен **е** дыбыстары сәйкес келеді. Оң қолдың төрт саусағының (балалы үйрек, ортан тірек, шылдыр шүмек, кішкентай бөбек) астыңғы буынына **к**, **қ**, **г**, **ғ** және сол қолдың төрт саусағының астыңғы буынына **б**, **п**, **м**, **у** дыбыстары (ұлы дыбыстар) орналасқан. Саусақтың орта буындарында 8 дауысты дыбыс келсе, ал үстіңгі буындарында тілдің жақтың жоғарғы жағында орналасуы арқылы жасалатын 8 дыбыс орналасқан.

А. Машанидің финикия жазуындағы 22 әріптік ұғымынан қазақ тіліндегі 28 дыбыстық ұғымы басым екендігін байқауға болады. Себебі он саусаққа орналасқан әр дыбыстың өзіндік ерекшелігі барын көреміз. Жоғарыдан төменге қарай немесе төменнен жоғары қарай 4 саусақтың 24 буынында (2 бас бармақты санамағанда) акустикасы, артикуляция жағынан бір-біріне жақын дыбыстар орналасқан. Мысалы, **К-Ә-Д**, **Қ-А-Т**, **Г-І-З**, **Ғ-Ы-С**, **Б-Ү-Ж**, **П-Ұ-Ш**, **М-Ө-Н**, **У-О-Л**.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, қазақ тілі дыбыстары үш деңгей және кіндік ұғымына сәйкес бөлінеді: 1) тілдің ауыз қуысының төмен жағында орналасуы арқылы жасалатын дыбыстар; 2) тілдің ауыз қуысының төмен жағында орналасуы арқылы жасалатын дыбыстар; 3) дауысты дыбыстар. Бұл деңгейдегі дыбыстардың саны тоғыз-тоғыздан болып жіктеледі. Үш тоғыз жіктелісінде әр деңгейдің өз нүктесі болады. Кіндік-нүктені атайтын дыбыстар төртеу: 1) Адамзат баласының алғашқы дыбысы – **ң**, жоғарғы саты дыбыстарының

кіндігі – й, ортаңғы саты дыбыстарының кіндігі – е, төменгі сатының кіндігі – р. Бұлардың символы – шеңбер ішіндегі нүкте таңбасы. Ал бұлардан тараған сегіз сәуле үш деңгейдегі 8 дыбысты білдіреді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Генон, Р.** Символы священной науки. – Издательство : Беловодье, 2002. – 496 с.

2 **Досанов, Т.** Тайна руники : графический дизайн в эзотерической рунной концепции бога Тенгри, сокрытой в знаках рунического письма, в родовых тамгах и в символах геометрического гезепа. – Алматы : Өлке, 2009. – 296 с.

3 **Қондыбай, С.** Арғықазақ мифологиясы. 1 кітап. – Алматы : Дайк-Пресс, 2004. – 510 б.

4 **Асвинн, Ф.** Руны и мистерии северных народов (руны и женская сила). Пер. с англ. Анны Блейз // [Электронды ресурс]. – <http://annablaze.narod.ru>

5 **Паланта, Д.** Тайны еврейского алфавита. // [Электронды ресурс]. – <http://www.judaicaru.org/tora/letters1.html>

6 **Сүлейменов, О.** Аз и Я. Изгі ниетті оқырман кітабы. (Ауд. С. Ақатаев). – Алматы : Жазушы, 1992. – 298 б.

7 **Сүлейменов, О.** Атамзаманғы түркілер (Тарихқа дейінгі түркілер). Ауд. М. Қазыбек. – Алматы : Олжас кітапханасы, 2011. – 354 б.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Б. Р. Хасенов¹, А. С. Адилова²

Архетипическая классификация звуков казахского языка (на основе понятий центральная точка и тройная ограда)

^{1,2}Филологический факультет,

Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова,
г. Караганда, 100028, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

B. R. Khassenov¹, A. S. Adilova²

Archetypal classification of sounds of the Kazakh language (Based on the concept of the Central point and the Triple fence)

^{1,2}Philological Faculty,

E. A. Buketov Karaganda State University,
Karaganda, 100028, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

В языкознании артикуляционная, акустическая, физиологическая природа звуков были всесторонне рассмотрены. В статье раскрывается познавательная природа звуков казахского языка. Авторы демонстрируют новую модель классификации звуков в казахском языке, предлагают новые идеи, касающиеся их последовательности расположения. Впервые звуки казахского языка классифицируются на основе мифологическими понятиями (три мира) и сравниваются с понятием три уровня скандинавских рун. Доказывается, что знак круг с точкой является символом звуков й, р, е и ң.

Звуки казахского языка составлены на основе понятий три уровня и центральная точка (т.е. согласные звуки, создаваемые с расположением языка в нижней части полости рта; согласные звуки, создаваемые с расположением языка в верхней части полости рта; гласные звуки), и уточняются языковыми, мифологическими, символическими фактами.

In linguistics, articulatory, acoustic and physiological nature of sounds has been comprehensively reviewed. The article reveals the cognitive nature of the sounds of the Kazakh language. The authors demonstrate a new model of classification of sounds in the Kazakh language, offer new ideas concerning their sequence of arrangement. For the first time the sounds of the Kazakh language are classified on the basis of mythological concepts (three worlds) and compared with the concept of three levels of Scandinavian runes. It is proved that the sign of a circle with a dot sounds is the symbol of the sounds j, r, e and ng.

The sounds of the Kazakh language is compiled on the basis of the concept of three levels and the center point (i.e., the consonant sounds that are created with the location of the tongue in the lower part of the mouth; consonant sounds that are created with the location of the tongue in the upper part of the mouth; vowels), and clarifies linguistic, mythological, symbolic facts.

Г. Р. Рахимжанова

к.п.н., доцент, кафедра «Русской филологии», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан
e-mail: gulya.iskakova@mail.ru

АСПЕКТЫ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ

Статья посвящена раскрытию современного понятия «культура речи», рассмотрению различных аспектов речевой культуры (нормативный, коммуникативный, этический), использованию познавательного теоретического материала, специальных упражнений, которые помогут разобраться студентам в вопросах речевой культуры на занятиях профессионального русского языка.

Ключевые слова: культура речи, культура речевой деятельности, этические нормы, коммуникативные нормы, языковые нормы, речевые нормы.

ВВЕДЕНИЕ

В 80-е годы XX века на базе развития психологии, психолингвистики, этнолингвистики и других дисциплин зарождается коммуникативный подход речи. В отношении культуры речи этот подход ярко проявился в работах Б. Н. Головина, который выделил основные критерии анализа речи, объединил их под термином «коммуникативные качества речи» в систему, охватывающую соотношение речи и действительности, речи и языка, речи и мышления, речи и сознания. На основе этих соотношений ученым выделяются правильность, чистота, богатство, точность, логичность, уместность, доступность и выразительность как основные качества речи.

Благодаря этой системе с 80-х годов XX века в лингвистике принято под культурой речи понимать прежде всего «область лингвистических знаний о культуре речи как совокупности и системе ее коммуникативных качеств»

В середине 90-х годов XX века профессор Е. Н. Ширяев расширил представление о культуре речи: «Культура речи – это такой набор и такая организация языковых средств, которые в определенной ситуации общения при соблюдении современных языковых норм и этики общения позволяют обеспечить наибольший эффект в достижении поставленных коммуникативных задач» [1].

Что является главным преимуществом в подходе Е. Н. Ширяева к сущности понятия культура речи?

В качестве основного критерия оценки культуры речи выступает целесообразность – все языковые средства оцениваются по тому, насколько помогают решить центральную речевую задачу. Не менее важна и вытекающая из этого коммуникативная направленность всей речи. Еще одним достоинством такого понимания культуры речи является оценка речи с учетом этического компонента общения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Каково же современное представление о культуре речи?

Логическим продолжением и развитием понимания культуры речи как коммуникативно целесообразного подхода к отбору речевых и языковых средств является рассмотрение культуры речи как культуры речевой деятельности в рамках общей культуры. Другими словами, культура речи реализуется в процессе речевой деятельности, которая носит осознанный, целенаправленный, творческий характер [2].

Культура речи представляет собой такой выбор и такую организацию языковых средств, которые в определенной ситуации общения и при соблюдении современных языковых норм и этики общения позволяют обеспечить наибольший эффект в достижении поставленных целей [3].

В настоящее время выделяют три основных аспекта, на которые необходимо обратить внимание при изучении культуры речи: нормативный, коммуникативный, этический. Для того чтобы правильно говорить, надо иметь представление о принципах отбора и использования языковых средств в зависимости от целей общения и правил речевого этикета.

В культуре речи каждый вид норм (этических, коммуникативных, языковых и речевых) предполагает свою шкалу для оценки общения в целом и конкретных его сторон (особенно речи) в частности. **Этические нормы** по оцениваются по шкале прилично/ неприлично, хорошо/плохо. **Коммуникативные** – удачно/неудачно, эффективно/неэффективно и т.д. **Языковые** – правильно/неправильно. **Речевые** – по каждому из достоинств: логично/нелогично, точно/неточно, уместно/неуместно, доступно/недоступно, разнообразно/однообразно, уместно /неуместно, выразительно/ невыразительно и т.д.

В чем состоит смысл каждого из компонентов, составляющих основу культуры речи? Что же предполагает нормативный аспект культуры речи? Нормативный аспект культуры речи предполагает владение языковыми нормами. «Языковая норма – это совокупность явлений, разрешенных системой языка, отраженных и закрепленных в речи носителей языка и являющихся обязательными для всех владеющих литературным языком в определенный период времени» [4]. Говоря о русском языке, мы

обычно имеем ввиду прежде всего литературный язык, в котором объем словаря, значение и употребление слов, их произношение и правописание, грамматические формы и синтаксические конструкции подчиняются общепринятому образцу – языковой норме.

Основная цель занятий профессионального русского языка в казахских группах состоит в том, чтобы раскрыть аналитические способности обучающихся, выработать навыки и умения самостоятельного использования существующих в русском языке правил для решения практических задач, научить грамотно строить речь и чувствовать себя уверенно в любой ситуации общения. На занятиях предлагаются тексты, упражнения, благодаря которым студенты приходят к выводу, как важно знать законы русского языка, чтобы правильно ими пользоваться, чтобы речь – устная ли, письменная ли – была понятна и приятна окружающим.

Теоретический материал, дополненный научно-популярными текстами, специальные упражнения помогают студентам разобраться в вопросах по орфоэпии, лексике, грамматике и стилистике.

В результате аналитической работы студенты приходят к выводу: норма – это понятие далеко не однозначное и постоянно меняющееся. Сейчас многие нормы конца XX в. претерпели изменения. Несоблюдение норм идет вразрез с основами культуры:

Упражнение: Прочитайте определение нормы и назовите области, в которых они применяются. Какое определение вам кажется наиболее универсальным?

1). Норма ж. лат. – общее правило, коему должно следовать во всех подобных случаях; образец или пример (В. И. Даль);

2). Норма – это совокупность наиболее пригодных для обслуживания общества средств языка, складывающихся как результат отбора языковых элементов из числа сосуществующих, наличествующих, образуемых вновь или извлекаемых из пассивного запаса прошлого в процессе социальной, в широком смысле, оценки этих элементов (С. И. Ожегов);

3). Норма для каждого человека – явление объективное, реальное, индивидуальное. Нормальная система – всегда оптимально функционирующая система (В. Петленко) [5].

Обучающиеся при выполнении упражнений, различных заданий к тексту убеждаются в том, что речевая норма – это закон, который требует взвешенного решения того, можно ли и нужно ли применять его в данной ситуации. К примеру, **задание 1:** выберите правильный вариант. Проверьте себя по ключу.

Образец: **А. повлекший**

- А. амеба
- А. помпезный
- А. никчемность
- А. современный
- А. одноименный
- А. ака[д'э]мия
- А. [д'э] каметр
- А. [д'э] тектор
- А. аль[т'э]рнатива
- А. [д'э] када
- А. катАлог
- А. дОговор

Б. повлѣкший

- Б. амѣба
- Б. помпѣзный
- Б. никчѣмность
- Б. современѣнный
- Б. одноимѣнный
- Б. ака[дѣ]мия
- Б. [дѣ] каметр
- Б. [дѣ] тектор
- Б. аль[тѣ]рнатива
- Б. [дѣ] када
- Б. каталОг
- Б. договОр

Например, **задание 2:** Прочитайте список правил. Разделите их на группы: а) правила, которые относятся к лексике, б) правила, которые относятся к морфологии, в) правила, которые относятся к синтаксису. Обозначьте границы деления графически.

Правила употребления заимствованных слов, неологизмов, паронимов.

Правила использования повторяющихся слов (недопустимость плеоназма, тавтологии)

Правила употребления местоимений.

Правила использования деепричастий.

Правила согласования подлежащего и сказуемого.

Правила согласования определяемого слова и определения.

Правила соединения однородных членов предложения.

Правила использования придаточных предложений.

Правила перевода прямой речи в косвенную

Задание 3. Используя материал задания 2, скажите, какие правила использования языковых единиц нарушены в приведенных ниже предложениях. Исправьте ошибки и запишите правильный ответ [6].

Таблица 1

Неправильный вариант	Правильный вариант
1 Автор сказал рецензенту, что вы не можете не замечать того нового, что имеется в работе.	
2 То, что происходит сейчас на факультете, это настоящий анонс	
3 Следует отметить следующие особенности	
4 Устав после лекции, мне не работалось.	

5 Они уже сейчас готовые к экзаменам.	
6 В январе месяце начнется выдача удостоверений нового образца.	
7 Правильно определив цели и задачи исследования, эксперимент показал следующее...	

Для того чтобы речь была правильной, необходимо: 1) знать, какие языковые единицы могут иметь ненормативные (неправильные) варианты; 2) соблюдать правила употребления языковых единиц; 3) знать, какие языковые единицы находятся за рамками литературного языка, и поэтому их не следует употреблять в деловом и научном общении.

Таким образом, языковая норма – это не только социально одобряемое правило, но и правила, отражающее закономерности языковой системы.

Что же считается этическими нормами? Теоретическую информацию на этот вопрос студенты находят при анализе текста:

Вопросы и задания к тексту

Прочитайте текст. Ответьте на вопросы. Что считается этическими нормами? Какие моральные ценности лежат в основе этических норм? Озаглавьте текст. Определите его тему, сформулируйте основную мысль. Выявите лексико-грамматические средства и вид связи предложений в тексте.

Этические нормы воплощают систему защиты нравственных ценностей в каждой культуре и регулируют формы их проявления в речи. Этические нормы предписывают необходимость соответствия речи моральным законам общества, а также внутреннему миру человека, его восприятию других людей, понимания своего места в жизни и в данном обществе. В основе законов этики лежит задача сплочения, объединения членов общества, речь выполняет в этом плане важную социальную функцию, поэтому этические законы – это основа культуры общения.

Законы этики в наше время не потеряли своей значимости. Совокупность этих законов применительно ко всем сферам жизни человека и обозначается термином «мораль». «Мораль – это совокупность правил (норм) поведения людей по отношению к миру, друг другу и самим себе, следование которым дает человеку возможность достигать успеха в обществе, создавать семью и обеспечивать ее благосостояние, действовать на благо общества в целом и приобретать почет и уважение (авторитет), находить свое место в обществе и верно исполнять профессиональные обязанности, ориентироваться в процессах общественного развития и пользоваться достижениями культуры.

Главными моральными ценностями считаются Истина, Добро. Красота, которые соответственно проявляются как критерии при оценке этичности речи и речевого поведения в целом. Истинность, правдивость – эти качества

определяют многое в речи именно в этическом плане, поскольку благодаря им возникает доверие к говорящему, без которого невозможно общение. Добро и желание добра другим также лежат в основе общения, поэтому все этические правила содержат «доброжелательность» как норму общения [7].

Этические нормы определяют коммуникативные, поскольку регулируют моральную и содержательную стороны общения. Этические и коммуникативные нормы существуют в разных речевых формах и формулах. Они нашли отражение в фольклоре – в пословицах и поговорках о речи, об общении, где и проявилась культура русского народа.

Задание: Используя пословицы и поговорки, составьте правила для говорящего, распределив на ряд групп в зависимости от того, какую именно опасность слово в себе содержит.

Слова для справок:

«Прежде чем говорить, подумай о смысле слов», «Ножом убивают в безлюдном месте, словом – на людях», «Все беды человека от его языка», «Будешь следить за языком – он охранит тебя, распустишь его- он тебя предаст», «Сначала свари слово, потом вытащи его изо рта», «Не говори всего, что знаешь, но знай все, что говоришь», «Корову ловят за рога, людей за язык»,

Таблица 2 – Правила для говорящего

Должен обеспечить ненанесение ущерба, который слово может причинить	
Предупреждение возможных дурных последствий от высказывания при его передаче	
Предусмотреть прямой ущерб самому себе от ошибочного высказывания	
Как нужно действовать	

На современном этапе в результате осмысления речевого опыта систематизированы основные правила речевого общения, сформулированы как запреты, предписания, советы, рекомендации, свойственные многим культурам. Общий этический принцип: «Поступай с людьми так, как тебе хотелось бы, чтобы поступали с тобой». Другими словами, этические нормы и правила речи выводятся из принципа взаимного уважения и одобрения.

Студенты казахских групп знакомятся с этикетными формулами (речевые стереотипы, речевые стандарты, речевые формулы) – фразеологизированными предложениями, являющиеся готовыми языковыми средствами, с помощью которых говорящий выражает отношения при встрече и расставании, когда кого-либо благодарит или приносит свои извинения, в ситуации знакомства и во многих других случаях, например:

В официальной обстановке повседневного делового общения принято выбирать универсальные этикетные формулы: **Приветствия:** Добрый день (утро, вечер)! Здравствуйте!

Формулы прощания: До свидания! Всего доброго! Всего хорошего! До встречи! (если назначена встреча) Позвольте попрощаться! Счастливого пути (отъезжающему); **Формулы благодарности:** Спасибо! Очень признателен Вам... Благодарю! Большое спасибо! Сердечно благодарю (благодарен)! Разрешите поблагодарить Вас! Очень Вам признателен! Просьба: Будьте добры... Будьте любезны... Прошу вас...; **Извинение:** Приношу свои извинения... Извините, пожалуйста... Прошу меня простить... Простите, пожалуйста... **Предложение:** Позвольте предложить...Мне хочется предложить Вам... Я хотел бы предложить Вам...

Приглашение: Разрешить пригласить Вас на... Я приглашаю Вас на... От имени... приглашаю Вас на ... При этом просьба, приглашение, сформулированные в форме вопроса, используются для подчеркивания уважительного отношения к собеседнику: Не можете ли вы...? Могу я вас попросить...? Вас не затруднит...? Не хотите ли взглянуть...? Не согласитесь ли вы...? [8].

Задачами работы с практическими материалами является языковой и прагматический анализ примеров устного делового общения, моделирование ситуаций делового общения – по предлагаемым шаблонам и с использованием изученных речевых стереотипов, а также самостоятельное построение деловых бесед разных типов и с разными установками на результат:

Задание. Объясните, почему высказывания в левом столбце каждой из групп не подходят для делового общения. Почему варианты в правой части таблицы более удачны? Какими языковыми средствами достигается снижение категоричности? Подберите из списка ниже подходящий по смыслу и стилю эквивалент для неудачных фраз.

Таблица 3

НЕ следует говорить в ситуации делового общения	Следует говорить в ситуации делового общения
Я могу это доказать! Этого не может быть! Не хочу даже и слушать! Мы никогда на это не пойдём! Нам это сейчас неинтересно Давайте заканчивать. Всё же Вы должны признать, что...	Я считаю, это надо обсудить. Мы Вам поможем. Боюсь, не могу согласиться с Вами. К сожалению, мы не можем сегодня принять ваше предложение. Может быть, это будет возможно в будущем. Как Вы относитесь к тому, чтобы закончить?

Варианты для подстановки	
	а) Будем надеяться, что ситуация изменится к лучшему, и мы сможем вернуться к этому вопросу. б) Я хотел бы Вас попросить в) Не могли бы Вы ...? г) Сейчас Вы сможете убедиться, что... д) Не думаете ли Вы, что...

Этикетные формулы позволяют выразить мысль, просьбу, намерение не только вежливо, но и тогда, когда нужно найти общие темы, когда нужно снять напряжение и конфликт, смягчить отрицательную информацию. Таким образом, этические законы лежат в основе всех проявлений культуры общения, речевой этикет пронизывает все общение, их нарушение снижает эффективность речи и делает запланированный результат недостижимым.

Каковы же основные критерии оценки культуры речи? Если говорить о достоинствах речи, то, соответственно, речь должна быть качественной, привлекательной для читателей (слушателей). Такие свойства (качества) речи в лингвистике принято называть коммуникативными и в этом опираться на систему коммуникативных качеств речи Б. Н. Головина.

Коммуникативные качества речи – такие свойства речи, которые помогают осуществить общение и сделать его эффективным. Термин «коммуникативные качества речи» предполагает положительную оценку речи. Правильность, чистота, богатство, точность, логичность, уместность, доступность, и выразительность выступают и как достоинства речи, и как коммуникативные качества. А неуместность, неправильность, засоренность, недоступность, неточность, нелогичность, бедность и невыразительность речи – как ее недостатки.

ВЫВОДЫ

Из сказанного следует, что коммуникативные нормы управляют речевыми и языковыми нормами. Этические и коммуникативные нормы так тесно взаимосвязаны, что нарушение большинства коммуникативных норм общения одновременно приводят к нарушению этических правил. Таким образом, для того чтобы владеть культурой речи, недостаточно знать все законы порождения и восприятия речи, все ее нормы – нужно осознанно пользоваться ими и соблюдать их в своей речи. Нормированность речи выступает как условие и как показатель культуры речи человека.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Ширяев, Е. Н.** Культура русской речи и эффективность общения. – М. : Наука, 1996. – 441 с.
- 2 Русский язык и культура речи: курс лекций/ под ред. (Н. А. Ипполитовой. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – 344 с.
- 3 **Ширяев, Е. Н.** Что такое культура речи // Мы сохраним тебя, русская речь. – М. : Наука, 1995. – С. 9–10.
- 4 **Вербицкая, Л. А.** Давайте говорить правильно : пособие по русскому языку/ Л. А. Вербицкая. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 2001. – 239 с.
- 5 **Глазунов, О. И.** Русский язык и культура речи : учебник / О. И. Глазунов. – М. : КНОРУС, 2012. – 248 с.
- 6 Русский язык и культура речи. Семнадцать практических занятий / Е. В. Гананольская, Т. Ю. Волошинова, Н. В. Анисина, Ю. А. Ермолаева, Я. В. Лукина, Т. А. Потапенко, Л. В. Степанова. Под ред. Е. В. Гананольской, А. В. Хохлова. – СПб. : Питер, 2006. – 336 с. : ил. – (Серия «Учебное пособие»).
- 7 Русский язык и культура речи : курс лекций/ под ред. Н. А. Ипполитовой. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – 344 с.
- 8 Прагматические аспекты устного делового общения на русском языке : Сборник материалов для самостоятельной работы. / Автор – составитель Г. Смирнова. – Мурманск – Осло, 2010.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Г. Р. Рахымжанова

Тіл мәдениетінің аспектілері

Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ. 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 13.05.19 баспаға түсті.

G. R. Rakhimzhanova

Aspects of speech culture

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

Мақала «сөйлеу мәдениеті» заманауи ұғымын ашуға, сөйлеу мәдениетінің алуан түрлі аспектілерін (нормативтік, коммуникативтік, этикалық) қарауға, бейбітдік мамандықтар студенттеріне орыс тілінің практикалық курсы сабақтарында сөйлеу мәдениетінің мәселелерін түсінуге көмектесетін танымдық теориялық материалды, арнайы жаттығуларды қолдануға арналған.

The article is devoted to the disclosure of the modern concept of «culture of speech»: consideration of various aspects of speech culture (normative, communicative, ethical), the use of cognitive theoretical material, special exercises that will help students of non-linguistic specialties understand speech culture in practical Russian language classes.

Ж. С. Бейсенова

д.ф.н., профессор, Филологический факультет. Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

e-mail: zhaina_b@mail.ru

О СОВРЕМЕННЫХ ПРОБЛЕМАХ ТЕРМИНОЛОГИИ

В данной работе рассматриваются современные проблемы терминологии.

Автор рассматривает процессы терминотворчества, причины заимствования англоязычных терминов. описывается важность сохранения самобытности языка. Представлены обзор научной литературы для критического анализа и научной дискуссии, доводы научного сообщества о сохранении богатства казахского языка, его словарного фонда, как о главной задаче при формировании терминов. Рассмотрено большинство основных требований, предъявляемых к научно-техническому термину.

Ключевые слова: проблемы терминологии, терминотворчество, англоязычная терминология, естественный язык.

ВВЕДЕНИЕ

В большинстве областей знания терминологические дискуссии являются конструктивными и нужными, так как небрежное отношение к терминологии может иметь негативные последствия для различных отраслей науки. Отсутствие четкого термина приводит к неоднозначному его толкованию и привносит элемент неопределенности при решении теоретических и прикладных задач. Казахские ученые – терминологи и лингвисты – активно обсуждая и акцентируя внимание на основных современных проблемах терминологии, подчеркивают важность приведения в соответствие понятийного аппарата во всех сферах науки и производства, в том числе, юриспруденции, образования, в целом, языкового развития (О. Айтбаев, К. Ерден, Ш. Курманбайулы) [1]. Для этого, как нам представляется, нужно договориться о едином понятийном наполнении существующих терминов, или же заменить соответствующие термины на корректные. «Главная задача при формировании терминов – это сохранение богатства казахского языка, словарного фонда [2]. Естественный язык каждого народа играет большую роль в процессе понимания, как создателя продукта, так и его потребителя.

Каждый научный труд начинается с постановки коммуникативной задачи на естественном языке и завершается описанием результатов также на естественном языке. Он и является основой понятий системы предметной области той или иной научной сферы.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ПРОБЛЕМЫ ТЕРМИНОТВОРЧЕСТВА

Сегодня наблюдается активная экспансия англоязычной терминологии в казахский и русский языки буквально во всех сферах жизнедеятельности общества (наука, экономика, образование, культура, технология и др.) Первая экспансия англоязычной терминологии произошла в области компьютерной информатики в конце 20 века, объясняемая ее космическим развитием в развитых странах. Большинство англоязычных терминов сферы информационной технологии были транслитерированы, таким образом, новые понятия получили английские имена (байт, файл, бит, мега). Пришедшая в Казахстане на смену советской экономике рыночная экономика характеризуется неумеренным, на наш взгляд, загромождением всех сфер жизнедеятельности англицированными терминами. Приведем наиболее популярные примеры из экономической сферы, как: сапа менеджменті / менеджмент качества, агрессивный маркетинг / өжет маркетинг, управление корпорацией, строй маркет, менеджер по маркетингу, дистракционно-компрессионные аппараты, агрометеорологиялық мониторинг и другие. При прочтении понятия менеджмент (англ. *Management*) в разделе вузовского учебника находим следующее его определение – управление, руководство, администрирование, дирекция, умение распоряжаться, владеть, управлять. или управление производством [3]. За основу брался стандарт MIL STD. Но при этом в то время находили эквиваленты из естественного языка – казахского/русского: өндіріс / производство, өндірісті басқару/управление производством, сапаны басқару /управление качеством. Ряд описанных примеров можно дополнить также лингвистическими терминами: однородный – гомогенный, неоднородный – гетерогенный, понятие – концепт, содержание – контент и др. Названные в качестве примеров понятия не новы. Они активно развивались в советской терминологии еще с 70 годов. Споры о том, насколько необходима такая замена существующих терминов, ведутся давно.

Наблюдается игнорирование терминотворчеством системного принципа историчности. Новопринятые понятия не связываются с принятыми ранее. Термины естественного языка остаются на задворках истории. Конечно, иноязычные термины и ранее вводились, но, заметьте, не так массово. Но более упорядоченно. Возникает вопрос: стабильна ли терминологическая норма? Казалось бы, терминологическая норма как критерий эволюционного

развития термина, должна характеризоваться высокой стабильностью, по меньшей мере, на протяжении нескольких поколений. Однако, анализ и наблюдение над содержанием теоретических разделов вузовских учебных изданий (встречаются и школьные издания), терминографических трудов, показывает, что это далеко не так и не соответствует реальности.

К сожалению, терминологические исследования ошибок в терминотворчестве проводятся нерегулярно. Существующие публикации локализованы по направлениям. Они редко сопоставимы, так как нет единой методологии для проведения исследования такого рода и интерпретации их результатов. Несмотря на бурное вхождение англоязычных терминов в последние десятилетия, современные исследования в этом направлении разрознены, а потому могут казаться стороннему наблюдателю скудными. Тем не менее, терминологический анализ существующих научно-практических работ дает возможность предположить, что имеет место тенденция к пониманию того, что естественный язык меняется вместе с развитием сообщества, науки и техники. Появляются новые слова отечественного и иностранного происхождения. «Одним из направлений, обозначенных в Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы, является унификация терминологической лексики, приведение отраслевых терминов в единую систему. Разработка новых требований по систематизации терминов, работа по приведению терминов и наименований в соответствие с нормами казахского языка, являются необходимыми мерами на сегодняшний день» [4]. В содержании Концепции государственной терминологической работы в Республике Казахстан, на повестке республиканских конференций по актуальным проблемам формирования отраслевых терминов находит отражение мысль «об обновлении терминологического фонда, возрождения исторической памяти естественного языка, проведении специальных исследований по терминоведению и терминографии» [4]. Мэтр казахской терминологии О. Айтбайұлы академические труды по основам казахской терминологии посвящает рассмотрению и решению проблем казахского терминологического словотворчества, анализирует этапы становления казахской терминологии. В сборниках ученого систематизированы научные взгляды и подходы к проблемам казахской терминологии [5]. Известный ученый-терминолог Ш. Курманбай считает, что главная задача при формировании терминов – это сохранение богатства казахского языка, словарного фонда. Учёный также поднял тему создания орфографического и орфоэпического словаря.

Диссертации на соискание ученой степени доктора философии (PhD.) по специальности 6D020500 – Филология «Многоступенчатая вариативность

технической терминологии: системно-динамический анализ и межъязыковая корреляция (на материале разноструктурных языков)» отражает современное состояние развития технической терминологии (Г. З. Бейсембаева).

Д. С. Лотте, один из первых разработчиков критериев, назвал большинство основных требований, предъявляемых к научно-техническому термину: 1) абсолютная и относительная однозначность; 2) отсутствие синонимов; 3) соответствие буквального и действительного значений (мотивированность); 4) систематичность (системность); 5) краткость; 6) простота и понятность; 7) точность; 8) внедренность; 9) независимость от контекста; 10) недопустимость необоснованных иноязычных заимствований («своеязычность» термина) [6, с. 15–16]. Другими учеными этот перечень был дополнен: 11) внеположенность термина модальности, экспрессии и стилистике [4, с. 103], [4, с. 117]; «интеллектуальная чистота» термина, то есть «отрешенность его от образных и эмоциональных переживаний» [59, с. 3]; 12) конвенциональность; 13) принадлежность к специальному языку; 14) лингвистическая правильность; 15) словообразовательная способность (деривативность); 16) интернациональность; 17) благозвучие; 18) современность. Перечисленные требования к «идеальному» термину ставятся во главу угла при нормализации (упорядочении) терминологии и по возможности соблюдаются. Согласно распространенному мнению, в толковом общелитературном словаре лексическое значение термина определяется только с помощью слов и выражений, значение которых считается общеизвестным (Т. Р. Кияк).

Предметного специалиста в термине интересует преимущественно содержательное понятие, охватывающее все стороны предмета, его свойства и связи с другими предметами. Терминовед решает, соответствует ли термин «полному» содержанию понятия, проверяет, насколько термин удовлетворяет требованиям, предъявляемым к нему как члену определенной терминосистемы. При упорядочении терминологии могут специально создаваться новые термины, но гораздо чаще они отбираются из числа «готовых», «стихийно сложившихся». Как правило, для такого выбора имеются большие ресурсы. Терминосистема – фрагмент преимущественно «научной картины мира», она обладает такими чертами, как упорядоченность, сравнительная полнота и относительная точность в обозначении понятий, актуальность (на момент создания).

Смена парадигмы системности на прагматическую приводит к небрежному изучению системности. Причина этого явления кроется в том, что сегодня современный специалист нацелен на узкую область применения полученных в вузах знаний. В этом случае знание терминологии представляется не таким важным. Требуются лишь знания наименований различных механизмов, кнопок для получения нужных результатов.

Оператор не владеет метазнаниями. Разработчик же владеет достаточно глубокими знаниями в рамках парадигмы предметной области.

Лингвистика ни в коей мере не препятствует применению иностранных слов там, где заменяются громоздкие иноязычные выражения. При этом, однако, приоритетное место отдается естественному национальному языку. Идея идентичности противостоит идее глобализации. В основном, это касается языка. Поэтому нужно бережно защищать его от чрезмерного использования иноязычной терминологии. Конечно, речь не идет о его полной изоляции от заимствований. Он должен шагать в ногу со временем. Развиваться и пополнять словарный запас. В том числе и иностранными словами.

ВЫВОДЫ

В заключении отметим, что роль языка в жизни государства и его народа особенно велика. Заимствованные слова приходят и со временем становятся своими. Государства, заинтересованные в сохранении своего менталитета и самобытности, стараются ограничить приток эмигрантов. Научное сообщество должно решать проблему языка, разработав научно-обоснованные стандарты по ограничению злоупотреблением заимствованной научной лексикой. Поднятая тема касается не только теоретических аспектов, но может иметь вполне прикладное значение как для текущих исследований в терминологии, так и для практического применения в повседневной терминотворческой практике.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Научно-практическая конференция «Рухани жаңғыру; қазіргі қазақ терминологиясы». Мажилис Парламента РК, Комитет по языкам Министерства культуры и спорта РК, г. Нур-Султан, 2019.

2 О Концепции государственной терминологической работы в Республике Казахстан / Постановление Правительства РК от 31.03.2011 № 315 [Электронный ресурс]. – <https://informburo.kz/.../21-tysyachu-terminov-na-kazahskom-yazyke-utverdilo-minis> (07.06.2019).

3 Мировая экономика : Учебник / В. М. Кудров. – М. : Гос. Ун-т – Высш. Шк. Экономики, 2010. – С. 124.

4 Республиканская конференция «Актуальные проблемы формирования фармацевтических терминов. г. Астана, 20 мая 2016 года.

5 **Айтбайұлы, Ө.** Основы казахской терминологии / Ө. Айтбайұлы. – Алматы : Издательство «Абзал-Ай», 2014. – 384 стр. + 16 стр.

6 **Лотте, Д. С.** Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 15–79.

Материал поступил в редакцию 13.05.19.

Ж. С. Бейсенова

Терминологияның қазіргі заманғы проблемалары туралы

Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Zh. S. Beisenova

About modern problems of terminology

Philological Faculty,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

Бұл мақалада терминологияның өзекті мәселелері қарастырылады. Автор терминдерді жасау үдерістерін, ағылшын тіліндегі терминдерді қарастырудың себептерін зерттейді. Тілді сәйкестендіру маңыздылығын көрсетеді. Тілдерді қалыптастырудағы негізгі міндет ретінде сыни талдау және ғылыми талқылау үшін ғылыми әдебиеттерді шолу, қазақ тілінің байлығын, оның сөз қоры қорын сақтау үшін ғылыми қоғамдастықтың дәлелдері келтірілген. Ғылыми-техникалық терминге қойылатын негізгі талаптардың көпшілігі қарастырылды.

This paper discusses the current problems of terminology. The author examines the processes of the term creation, the reasons for borrowing English-language terms. It points out the importance of maintaining the identity of the language. The review of the scientific literature for critical analysis and scientific discussion, the arguments of the scientific community to preserve the wealth of the Kazakh language, its vocabulary fund, as the main task in the formation of terms are presented. Considered most of the basic requirements for a scientific and technical term.

**ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»**

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в

1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **12 страниц печатного текста**. *Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Статья должна содержать:

1 **ГРНТИ** (Государственный рубрикатор научной технической информации);

2 **Инициалы и фамилия** (-и) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (*прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, см. образец*);

3 **Ученую степень, ученое звание;**

4 **Аффилиация** (факультет или иное структурное подразделение, организация (место работы (учебы)), город, почтовый индекс, страна) – на казахском, русском и английском языках;

5 **E-mail;**

6 **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, заглавными прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, на трех языках: русский, казахский, английский, см. образец*);

7 **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском языках (*рекомендуемый объем аннотации – не менее 100 слов, прописными буквами, нежирным шрифтом 12 кегль, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

8 **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на языке публикуемого материала: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см.*). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3.

Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (*см. образец*);

9 **Основной текст статьи** излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

– слово ВВЕДЕНИЕ / КІРІСПЕ / INTRODUCTION (*нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре см. образец*).

Необходимо отразить результаты предшествующих работ ученых, что им удалось, что требует дальнейшего изучения, какие есть альтернативы (если нет предшествующих работ – указать приоритеты или смежные исследования). Освещение библиографии позволит отгородиться от признаков заимствования и присвоения чужих трудов. Любое научное изыскание опирается на предыдущие (смежные) открытия ученых, поэтому обязательно сослаться на источники, из которых берется информация. Также можно описать методы исследования, процедуры, оборудование, параметры измерения, и т.д. (*не более 1 страницы*).

– слова ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ / НЕГІЗГІ БӨЛІМ / MAIN PART (*нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Это отражение процесса исследования или последовательность рассуждений, в результате которых получены теоретические выводы. В научно-практической статье описываются стадии и этапы экспериментов или опытов, промежуточные результаты и обоснование общего вывода в виде математического, физического или статистического объяснения. При необходимости можно изложить данные об опытах с отрицательным результатом. Затраченные усилия исключают проведение аналогичных испытаний в дальнейшем и сокращают путь для следующих ученых. Следует описать все виды и количество отрицательных результатов, условия их получения и методы его устранения при необходимости. Проводимые исследования предоставляются в наглядной форме, не только экспериментальные, но и теоретические. Это могут быть таблицы, схемы, графические модели, графики, диаграммы и т.п. Формулы, уравнения, рисунки, фотографии и таблицы должны иметь подписи или заголовки (*не более 10 страниц*).

– слово ВЫВОДЫ / ҚОРЫТЫНДЫ / CONCLUSION (*нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Собираются тезисы основных достижений проведенного исследования. Они могут быть представлены как в письменной форме, так и в виде таблиц, графиков, чисел и статистических показателей, характеризующих основные выявленные закономерности. Выводы должны быть представлены без интерпретации авторами, что дает другим ученым возможность оценить качество самих данных и позволит дать свою интерпретацию результатов (*не более 1 страницы*).

10 **Список использованных источников** включает в себя:

– слово СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ / ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES (*Нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами для кругозора читателям, как смежные работы, проводимые параллельно. Рекомендуемый объем *не более чем из 20 наименований* (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Статья и список литературы должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (*см. образец*).

11 **Иллюстрации, перечень рисунков** и подрисуночные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

12 **Математические формулы** должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В бумажном и электронном вариантах приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

Информация для авторов

Все статьи должны сопровождаться двумя рецензиями доктора или кандидата наук для всех авторов. Для статей, публикуемых в журнале «Вестник ПГУ» химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Статью (бумажная, электронная версии, оригиналы рецензий и квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

E-mail: kereku@psu.kz

www.vestnik.psu.kz

Оплата за публикацию в научном журнале составляет **5000 (Пять тысяч) тенге.**

Наши реквизиты:

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Цеснабанк»
ИИК KZ57998FTB00 00003310
БИК TSESKZK A
Кбе 16
Код 16
КНП 861

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Народный Банк Казахстана»
ИИК KZ156010241000003308
БИК HSBKZZKX
Кбе 16
Код 16
КНП 861

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

ГРНТИ 396.314.3

А. Б. Есимова

к.п.н., доцент, Гуманитарно-педагогический факультет, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Ясави, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан
e-mail: ad-ad_n@mail.ru

СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА

В статье рассматриваются вопросы, связанные с кодификацией норм устной речи в орфоэпических словарях, являющихся одной из отраслей ортологической лексикографии. Проводится анализ составления первых орфоэпических словарей, говорится о том, что в данных словарях большее внимание уделяется устной орфографии в традиционном применении, а языковые нормы устной речи остались вне внимания. Также отмечается, что нормы устной речи занимают особое место в языке программ средств массовой информации, таких как радио и телевидение, и это связано с тем, что диктор читает свой текст в микрофон четко по бумажке. В статье также выявлены отличия устной и письменной речи посредством применения сравнительного метода, и это оценивается как один из оптимальных способов составления орфоэпических словарей.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, семейно-родственные связи.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время отрасль мобильной робототехники переживает бурное развитие. Постепенно среда проектирования в области мобильной ...

Продолжение текста

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

На современном этапе есть тенденции к стабильному увеличению студентов с нарушениями в состоянии здоровья. В связи с этим появляется необходимость корректировки содержания учебно-тренировочных занятий по физической культуре со студентами, посещающими специальные медицинские группы в ...

Продолжение текста публикуемого материала

ВЫВОДЫ

В этой статье мы представили основные спецификации нашего мобильного робототехнического комплекса...

Продолжение текста

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

Диаграмма 1 - Показатели репродуктивного поведения

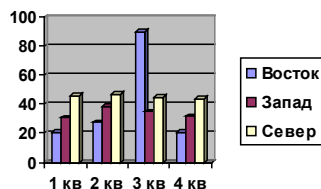

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).
- 2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.
- 3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.
- 4 http://www.mari-el.ru/mmlab/home/AI/4/#part_0.

А. Б. Есімова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
Қ. А. Ясави атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы.

А. В. Yesimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

Faculty of Humanities and Education,
K. A. Yesevi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan.

Мақалада ортологиялық лексикографияның бір саласы – орфоэпиялық сөздіктердегі ауызша тіл нормаларының кодификациялануымен байланысты мәселелер қарастырылады. Орфоэпиялық сөздік құрастырудың алғашқы тәжірибелері қалай болғаны талданып, дәстүрлі қолданыстағы ауызша емлесімен, әсіресе мектеп өмірінде жазба сөзге ерекше көңіл бөлініп, ал ауызша сөздің тілдік нормалары назардан тыс қалғаны айтылады. Сонымен қатар ауызша сөз нормаларының бұқаралық ақпарат құралдары – радио, телевизия хабарлары тілінде ерекше орын алуы микрофон алдында диктордың сөзді қағаз бойынша нақпа-нақ, тақпа-тақ айтуымен байланысты екені атап көрсетіледі. Сөздікте ауызша сөзбен жазба сөздің салғастыру тәсілі арқылы олардың айырмасын айқындалғаны айтылып, орфоэпиялық сөздік құрастырудың бірден-бір оңтайлы жолы деп бағаланады.

The questions, related to the norms of the oral speech codification in pronouncing dictionary are the one of the Orthologous Lexicography field, are examined in this article. The analysis of the first pronouncing dictionary is conducted, the greater attention in these dictionaries is spared to verbal orthography in traditional application, and the language norms of the oral speech remained without any attention. It is also marked that the norms of the oral speech occupy the special place in the language of media programs, such as radio and TV and it is related to that a speaker reads the text clearly from the paper. In the article the differences of the oral and writing language are also educed by means of application of comparative method and it is estimated as one of optimal methods of the pronouncing dictionary making.

Теруге 13.05.2019 ж. жіберілді. Басуға 14.06.2019 ж. қол қойылды.
Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Кітап-журнал қағазы.
Шартты баспа табағы 22,6. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы
Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Жумабекова
Тапсырыс № 3379

Сдано в набор 13.05.2019 г. Подписано в печать 14.06.2019 г.
Формат 70x100 $\frac{1}{16}$. Бумага книжно-журнальная.
Усл. печ. л. 22,6. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. Елемесқызы
Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Жумабекова
Заказ № 3379

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов қ., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов қ., 64, 137 каб.
67-36-69
E-mail: kereku@psu.kz
www.vestnik.psu.kz